

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱՐՏԱՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը)

Ուսումնական ձեռնարկ

Լրամշակված վերահրատարակություն

«ԾԱՐՏԱՐԱԳԵՏ»
ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀՏԴ 941 (479.25) (07)

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց 7

Ս 259

Երաշխավորված է վերահրատարակման
ՀՊԵՀ ԳԽ 24.12.2003թ. նիստում

Ս 259 Սարգսյան Ա., Հակոբյան Ա.

Հայոց պատմություն (Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը):
Ուսումնական ձեռնարկ/ Հայաստանի պետական ճարտարա-
գիտական համալսարան. Եր. ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ, 2004: 352 էջ:

Ձեռնարկում հակիրճ ու հանրամատչելի ներկայացված է հայ
ժողովրդի համակարգված պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից
մինչև մեր օրերը: Առանձնապես հանգամանալից է տրված XX դարի
պատմությունը:

Լրանշակված ձեռնարկը օգտակար կարող է լինել նաև բուհերի
դիմորդներին, ուսուցիչներին, հայոց պատմությամբ հետաքրքրվող
ընթերցող լայն շրջաններին:

81160

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Ա.Ա. ԽԱՌԱՏՅԱՆ

Գրախոսներ՝
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

Գ.Ս. ԳԵՂԱՄՅԱՆ

պատմ. գիտ. թեկն., դոցենտ

Պ.Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

EU 0002495
Հ.Ց. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Խմբագիր և վերստուգող սրբագրիչ՝

U $\frac{0503020913}{0139(01)2004}$ 2004

ԳՄԴ 63.3 (2Հ) ց 7

© Սարգսյան Ա., 2004թ.
© Հակոբյան Ա., 2004թ.
© Հ Պ Ե Հ 2004թ.

ISBN 99941-923-1-0

Խոսք ընթերցողին

Վերջին մեկուկես տասնամյակում մեր կյանքում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունները նոր խնդիրներ են դրել նաև պատմաբանների առջև: Երբեմնի գաղափարաքաղաքական կաշկանդումներից ու շերտանստվածքներից ձերբազատումը այժմ հնարավորություն ու կենսական անհրաժեշտություն է առաջացրել անաչառ շարադրելու յուրաքանչյուր երկրի ու ժողովրդի մոտիկ և հեռավոր անցյալի պատմությունը: Այդպիսի քայլեր ձեռնարկվում են նաև հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման ուղղությամբ: Արդեն հրապարակի վրա են հայոց պատմության, հիմնականում նոր պահանջներով գրված, դասագրքեր և ձեռնարկներ: Ներկայումս զգացվում է հանրամատչելի և համառոտ շարադրված հայոց պատմության միհատորյակի անհրաժեշտությունը: Այդ նպատակով է գրված սույն աշխատությունը:

Գրքում տրված է հայ ժողովրդի ամփոփ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը՝ հաշվի առնելով ներկա ժամանակաշրջանի

պատմագիտական պահանջները: Մասնավորապես, XIX-XX դարերի պատմությունը շարադրված է նորովի և համեմատաբար հանգամանալի:

Ինքնին հասկանալի է, որ նման փոքրածավալ գրքում հնարավոր չէ ընդգրկել հայ ժողովրդի բազմադարյան հարուստ պատմությունն իր բոլոր դրվագներով ու մանրամասներով: Աշխատությունը ինչ-որ տեղ հայոց պատմությանը հետաքրքրվող ընթերցողի համար կարող է տեղեկատուի դեր ծառայել, հարստացնել նրա գիտելիքները աշխարհի հնագույն ժողովուրդներից մեկի՝ հայ ժողովրդի անցած պատմական ուղու մասին:

Սա գրքի հերթական՝ բարելավված ու թարմացված հրատարակությունն է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհը, սահմանակից երկրները, լեռները և լեռնաշխարհները

Պատմաաշխարհագրական այն տարածքը, ուր անհիշելի ժամանակներից ապրել է հայ ժողովուրդը, իր լեռնային կառուցվածքի պատճառով անվանվում է Հայկական լեռնաշխարհ (բարձրավանդակ): Հայկական լեռնաշխարհը հայ ժողովրդի բնօրրանն է:

Այն սահմանակից էր արևմուտքում՝ Անատոլիական (Փոքրասիական) բարձրավանդակին, հարավում՝ Ասորիքին ու Միջագետքին, հարավարևելքում՝ Իրանական սարահարթին, իսկ հյուսիսում՝ Կուր գետի հովտին (Վրաստանին ու Աղվանքին):

Հայկական բարձրավանդակը, որն ավելի բարձր դիրք է գրավում հարևան երկրների նկատմամբ, ընդարձակ լեռնային մի զանգված է, որի միջին բարձրությունը ծովի մակարդակից կազմում է 1500-1800 մետր: Հայկական լեռնաշխարհը կազմված է հրաբխային ապարներից և գտնվում է սեյսմիկ երկրաշարժային ակտիվ գոտում: Դրա ամենաթարմ և հիշարժան փաստերից է 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ի Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը:

Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրոնում բարձրանում է գեղատեսիլ Մասիսը կամ Արարատը՝ իր մեծ ու փոքր գագաթներով: Մեծ Մասիսի բարձրությունը հասնում է 5165 մետրի: Ավանդության համաձայն, Արարատ լեռան գագաթին է հանգրվանել Նոյի տապանը: Լեռնաշխարհի հայտնի լեռնագագաթներից են Արագածը, Սիփանը, Նեմրուքը, Թոնդրակը, Կապուտջուղը: Տարբեր ուղղություններով ձգվում

են բազմաթիվ լեռնաշղթաներ: Դրանցից, օրինակ, հիշարժան է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը սկիզբ է առնում Փոքր ու Մեծ Մասիսներից և ձգվելով դեպի արևմուտք՝ ավարտվում է Եփրատ գետի հովտում: Հայկական պարը Հայաստանը բաժանում է երկու՝ հյուսիսային և հարավային մասերի: Լեռնաշխարհի հյուսիսարևմտյան մասում ընկած են Բարձր Հայքի լեռները: Հայտնի են նաև Հայկական Տավրոս, Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգերը և այլն:

**Պետերն ու
լճերը, դաշտերը
և կլիման**

Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է գետերով ու լճերով, որոնք սնվում են ձնհալքից գոյացող ջրերից, անձրևներից ու սառնորակ աղբյուրներից: Հայոց լեռներից են սկիզբ առնում Առաջավոր Ասիայի խոշոր գետերը՝ Եփրատը, Տիգրիսը, Կուրը, Արաքսը և Գորոխը: Եփրատը Հայկական լեռնաշխարհով հոսող ամենաերկար գետն է, ունի 2700 կմ երկարություն, որից 500 կմ անցնում է բուն լեռնաշխարհով: Եփրատն ունի երկու գետաբազուկ՝ Արևմտյան Եփրատ, որը սկիզբ է առնում Էրզրումի սարահարթից, և Արևելյան Եփրատ կամ Արածանի (Մուրադ), որը սկիզբ է առնում Ծաղկանց լեռներից: Երկու Եփրատներն իրար են միանում պատմական Ծոփք նահանգի Խարբերդի դաշտում և շարունակելով հետագա հոսքը Ասորիքով (Սիրիա) ու Միջագետքով՝ թափվում Պարսից ծոցը: Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում առանձնապես մեծ նշանակություն է ունեցել Արաքս (Երասխ) գետը, որին ժողովուրդը անվանել է «Մայր Արաքս»: Արաքսը հոսում է հիմնականում Արարատյան դաշտով, որը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաընդարձակ ու բարեբեր հարթավայրն է: Այն ընկած է Մասիս և Արագած լեռների միջև: Արարատյան դաշտն իր արգավանդ հողերով և ռազմավարական նշանակությամբ դարեր շարունակ եղել է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոնը: Եվ պատահական չէ, որ այդտեղ են կառուցվել հայոց մայրաքաղաքների մեծագույն մասը՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը, Երևանը: Պատմական Հայաստանի նշանավոր դաշտերից են նաև Շիրակը, Տարոնը (Մուշը), Բասենը, Խարբերդը, Ալաշկերտը: Արագած լեռան ստորոտից դեպի արևմուտք ձգվում է Շիրակի դաշտը: Այստեղ է գտնվել պատմական Հայաստանի նշանավոր Անի մայրաքաղաքը:

Պատմական Հայաստանի բնաշխարհի անզուգական զարդերն են

բազում մեծ ու փոքր լճերը: Իրենց մեծությամբ ու նշանակությամբ դրանցից առանձնանում են Վանա լիճը (Բզնունյաց ծով), Սևանա լիճը (Գեղարքունի կամ Գեղամա ծով) և Ուրմիա լիճը (Կապուտան ծով): Սևանա լիճը համարվում է աշխարհի լեռնային ամենամեծ ու ամենաբարձր լճերից մեկն է, որի բարձրությունը ծովի մակերևույթից հասնում է շուրջ 2000 մետրի: Նրանից է սկիզբ առնում Հրազդան (Ջանգու) գետը: Լճի հյուսիսարևմտյան մասում գտնվում է Սևանա կղզին, որը ջրի մակարդակի իջեցման հետևանքով դարձել է թերակղզի: Լիճն ունի քաղցրահամ ջուր և հայտնի է իշխան ձկնատեսակով:

Վանա լիճը շուրջ երեք անգամ մեծ է Սևանա լճից, ունի աղի ջուր և հայտնի է տառեխ կոչվող ձկնատեսակով: Լճում կան մի շարք կղզիներ, որոնցից նշանավոր են՝ Լիմը, Կտուցը, Առտերը ու հատկապես միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ Աղթամարը:

Ուրմիա լիճը Հայկական լեռնաշխարհի ամենախոշոր, բայց և ամենածանձաղ լիճն է: Այն գտնվում է լեռնաշխարհի հարավարևելյան սահմանագլխին: Լճի ջուրը խիստ աղի է, այդ իսկ պատճառով զուրկ է կենդանական աշխարհից:

Հայաստանը գտնվում է բարեխառն գոտում, ուր կլիման ցամաքային է, և ունի ջերմաստիճանի մեծ տատանումներ. ձմեռը բավականին ցուրտ է, իսկ ամառը՝ շոգ ու չոր:

Քուսական և կենդանական աշխարհը, օգտակար հանածոները

Հայաստանի բնաշխարհը հարուստ է զանազան բույսերով ու կենդանիներով: Երկրամասի առանձին շրջաններ անտառածածկ են: Հիշենք, որ Հայաստանը համարվում է հացահատիկի մշակության հնագույն հայրենիքը և երկրագործության բնօրրաններից մեկը: Հնուց ի վեր Հայաստանը հայտնի էր իր խաղողով, ծիրանով, դեղձով, կեռասով և այլն: Ծիրանը համարվել է զուտ հայկական պտուղ, և արևին տվող նրա դեղին գույնը հայ ժողովրդի ազգային խորհրդանիշներից մեկն է:

Հարուստ ու բազմազան է Հայկական լեռնաշխարհի կենդանական աշխարհը վայրի և ընտանի կենդանիներով: Ընտանի կենդանիներից տարածված են խոշոր և մանր եղջրավոր անասնատեսակները, ինչը ինքնին ցույց է տալիս, որ լեռնաշխարհի բնակիչները վաղնջական ժամանակներից երկրագործությունից զատ զբաղվել են նաև

անասնապահությամբ: Հնուց ի վեր Հայաստանում տարածված է եղել ձիաբուծությունը: Հայկական սքանչելի ձիերն ունեցել են ոչ միայն տնտեսական, այլև ռազմական նշանակություն:

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է ամենաբազմազան հանքային հանածոներով, Դ. Մենդելեևի պարբերական համակարգի մետաղական և ոչ մետաղական շատ ու շատ տարրերով: Դեռ վաղ ժամանակներից հայտնի են եղել պղինձը, երկաթը, կապարը, արծաթը, ոսկին, աղը, շինարարական քարերը, հանքային բուժիչ ջրերը և այլն: Ապացուցված է, որ Հայաստանը եղել է մետաղագործության հնագույն օրրաններից մեկը:

Աշխարհագրական գործոնի դերը

Այս կամ այն ժողովրդի կյանքում որոշակի դեր են խաղացել աշխարհագրական գործոնը, լեռնաաշխարհագրական պայմանները, ռելիեֆը, կլիման, բուսական և կենդանական աշխարհը, բնական հարստությունները և այլն: Աշխարհագրական պայմանների դերը հատկապես վճռորոշ է եղել հին ժամանակներում: Հայաստանի լեռնային բարդ կառուցվածքը (բարձրաբերձ, անմատչելի լեռներ, անտառապատ լանջեր, խորունկ ձորեր ու հովիտներ, անանցանելի գետեր, կիրճեր և այլն) հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում խաղացել է երկակի դեր. մի կողմից այն դարերի ընթացքում օտար նվաճողների և այլ բռնացողների դեմ ունեցել է բնական պատնեշի ինքնապաշտպանական նշանակություն (հիշենք հայ ֆիդայիների պայքարը), իսկ մյուս կողմից՝ դժվարացրել է հայոց կենտրոնացված ու միասնական պետության հարատևման գործընթացը: Հայաստանի կլիման անպայմանորեն ազդել է ժողովրդի բնավորության, նկարագրի և ազգային խառնվածքի առանձին հատկանիշների վրա, իսկ բուսական, կենդանական աշխարհը, օգտակար հանածոները՝ մարդկանց զբաղմունքի վրա և այլն:

Իր աշխարհագրական դիրքով Հայաստանն ընկած է հյուսիսից հարավ և արևելքից արևմուտք տանող առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում: Արևելքի երկրները Եվրոպայի հետ կապող հայտնի «մետաքսի ճանապարհը» անցել է նաև Հայաստանով: Այս հանգամանքը, մի կողմից, նպաստել է Հայաստանում առևտրական, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը, համաաշխարհային քաղաքակրթության արժեքներին հաղորդակից լինելուն, մյուս կողմից՝ դարերի ընթացքում այդ նույն ճանապարհներով հայ ժողովուր-

դը պարբերաբար ենթարկվել է Արևելքի և Արևմուտքի բազմապիսի նվաճողների, ավարառու և քոչվոր ցեղերի ասպատակություններին ու ավեր-կոտորածներին:

Հայաստան աշխարհը, գտնվելով Եվրոպա և Ասիա մայրցամաքների սահմանագլխին, դարերի ընթացքում մի տեսակ կապող օղակ է հանդիսացել եվրոպական և ասիական քաղաքակրթությունների միջև: Հայաստանը նման դեր է կատարել, օրինակ, Յոնոմի և Իրանի, Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆաթի, իսկ ավելի ուշ՝ եվրոպական երկրների և մահմեդական Արևելքի միջև՝ միաժամանակ կռվախնձոր լինելով դրանց միջև: Սակայն այդ նույն հոլովություն հայ ժողովուրդը ստեղծել է իր սեփական, ինքնատիպ մշակույթը, որը, իրավամբ, արժանի տեղ է զբաղեցնում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ:

**Վարչատարածային
բաժանումը:
Մեծ Հայքը ըստ
«Աշխարհացույցի»**

Հայ ժողովրդի պատմաքաղաքական կյանքը ընթացել է պատմականորեն ձևավորված երեք հիմնական վարչատարածքային միավորներում՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում: Այս երեքից բուն հայկական

պատմական տարածքը կազմում է Մեծ Հայքը: Մեր նկարագրած Հայկական լեռնաշխարհն էլ հիմնականում համընկնում է Մեծ Հայք պատմաաշխարհագրական հասկացությանը: Մեծ Հայքը զբաղեցրել է ավելի քան 300 հազ. քառ. կմ տարածք: Մինչդեռ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը, պատմական դառը ճակատագրի բերումով, զբաղեցնում է ընդամենը շուրջ 30 հազ. քառ. կմ, այսինքն՝ պատմական Հայաստանի տարածքի ընդամենը 1/10-ը:

Ըստ VII դարի գիտնական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցի», Մեծ Հայքը բաղկացած էր 15 նահանգներից («աշխարհներից»), որոնց կազմում հաշվվում էր շուրջ 200 գավառ:

Այդ աշխարհներն էին՝ Տայքը, Բարձր Հայքը կամ Կարինի աշխարհը, Ծոփքը կամ Չորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Կորճայքը կամ Կորդվաց աշխարհը, Մոկքը, Պարսկահայքը, Փայտակարանը, Սյունիքը, Արցախը, Ուտիքը, Գուգարքը, Տուրուբերանը, Վասպուրականը և Այրարատը:

Փոքր Հայքը գտնվում էր Փոքր Ասիա թերակղզու հյուսիսարևելյան հատվածում՝ Գայլ, Հալիս, Եփրատ և ճորոխ գետերի վերին հոսանքների հովիտներում: Մոտ 200 տարի՝ մ.թ.ա. IV-II դարերում, գոյություն է ունեցել Փոքր Հայքի հայկական ազգային պետականություն:

Կիլիկիան ընկած է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում՝ Միջերկրական ծովի ափին, Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ: Միջնադարում այնտեղ շուրջ երեք հարյուրամյակ (XI-XIV դարերում) գոյություն է ունեցել Կիլիկիայի հայկական պետությունը:

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ

Գլուխ առաջին

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ.ա. VI դար)

1. Հայաստանը նախնադարում

Նախնադարյան կարգերը

Մարդկային հասարակության ապրած հնագույն ժամանակաշրջանը ընդունված է անվանել նախնադարյան կարգերի շրջան: Գիտնականները պարզել են, որ պատմական Հայաստանի տարածքը համաշխարհային քաղաքակրթության սակավաթիվ օրրաններից մեկն է եղել, և այստեղ մարդը երևան է եկել ավելի քան մեկ միլիոն տարի առաջ՝ չորրորդական ժամանակաշրջանում:

Սկզբում մարդիկ ապրել են հոտերով կամ հորդաներով, երբ կարգավորված չեն եղել մարդկային հարաբերությունները: Գոյություն են ունեցել խառն ամուսնություն, մայրիշխանություն: Հետագայում առաջացել է նախնադարյան տոհմը, որի հիմքում ընկած էր արնակցական կապը, իսկ ավելի ուշ՝ տոհմացեղային միությունը:

Նախնադարյան հասարակության ժամանակաշրջանի տարբերացումը

Նախնադարյան հասարակության պատմությունը բաժանվում է հին քարի դարի (պալեոլիթ, որ հունարեն նշանակում է «հին քար»), նոր քարի դարի (նեոլիթ կամ «նոր քար»), պղնձի-քարի դարի (էնեոլիթ), բրոնզի և երկաթի դարերի: Նման բաժանում կատարելիս հաշվի է առնվել տվյալ ժամանակաշրջանում զենքեր ու աշխատանքային գործիքներ պատրաստելու համար գոր-

ծածվող հիմնական նյութը՝ քարը, պղինձը, երկաթը և այլն:

Հայաստանում հին քարի դարը տևել է 600-800 հազար տարուց ավելի: Նախնադարյան մարդու բնակության վայրեր (կայաններ) են հայտնաբերվել Արտին լեռան լանջերին՝ Սատանի դար կոչվող վայրում (Թալինի շրջան), Արզնի-Նուռնուս, Ֆանտան գյուղերի շրջակայքում, Հրազդանի կիրճում, Կարսում, Մալաթիայում և այլ կայաններում: Դրանցում հայտնաբերված քարե գործիքների ու զենքերի տարիքը հասնում է մոտ 800 հազար տարվա: Հին քարի դարում մարդիկ որսում էին կենդանիներ, ձուկ, հավաքում պտուղներ, օգտվում բնության պարզևած բարիքներից, օգտագործում էին բնական և արհեստական եղանակներով ստացված կրակը, բնակվում քարայրներում, կիրճերում և անտառներում:

Հին քարի դարին հաջորդում է նոր քարի դարը (նեոլիթը), որը սկսվել է մեզանից շուրջ 10 հազար տարի առաջ և տևել մոտ 4-5 հազար տարի: Նեոլիթյան բնակավայրեր են հայտնաբերվել Թալինի և Նոյեմբերյանի շրջաններում, Արարատյան դաշտում և այլուր: Դրանցում գտնված քարե, փայտե և ոսկրե իրերը (դանակ, կացին, մուրճ, իլիկ, խեցեղեն, զենք և այլն) ավելի հղկված ու կատարելագործված են: Այս շրջանում էլ սկսվում է նետ ու աղեղի գործածությունը, կենդանիների ընտելացումը, երկրագործությունը: Աստիճանաբար մայրիշխանությունից անցում է կատարվում դեպի հայրիշխանություն: Ձևավորվում է ժամանակակից բանական մարդը: Առաջանում է պաշտամունքի երևույթը: Սկիզբ է առնում խեցեգործությունը: Բազմանում է բնակչությունը: Ձևավորվում է ընտանիքը: Արյունակից տոհմերը միավորվելով ստեղծում են ցեղեր: Առաջ են գալիս ցեղային լեզուներ:

Այսպիսով, եթե նախկինում մարդն ապրում էր հավաքչության և որսորդության միջոցով, ապա այժմ սնունդն արտադրում էր ինքը. աճեցնում էր հացահատիկ, խաղող, մրգեր, բանջարեղեն, բազմացնում կենդանիներ: Դրանով իսկ մարդը յուրացնող տնտեսությունից անցում է կատարում արտադրող տնտեսության:

Հայաստանի ընդերքի մետաղի հարուստ պաշարները պայմանավորեցին մետաղամշակության վաղ զարգացումը: Պղնձի մշակումով սկիզբ է դրվում պղնձի-քարի դարի (էնեոլիթ) ժամանակաշրջանին, որը տևել է VI-IV հազարամյակները (մ.թ.ա.): Էնեոլիթյան բնակավայրեր կան Շենգավիթում, Էջմիածնում, Կոտայքում, Վանում, Կարինում, Բագրևանդի շրջանում և այլուր:

Պղնձի-քարի դարը շատ երկար չի տևել, որովհետև, պղնձի փափուկ լինելու պատճառով դրանից պատրաստված զենքերն ու գոր-

ծիքները շուտ էին շարքից դուրս գալիս: Այդ պատճառով նպատակահարմար է դառնում պղինձը համաձուլել անագի հետ և ստանալ ավելի ամուր ու դիմացկուն մետաղ՝ բրոնզ: Այդպիսի մետաղաձուլարան է գտնվել, օրինակ, Մեծամորում, որը աշխարհում հայտնի հնագույն արհեստանոցներից մեկն է: Մ.թ.ա. III հազարամյակում էնեոլիթին փոխարինելու է գալիս բրոնզի դարը, որը տևում է մինչև II հազարամյակի վերջը (մ.թ.ա. XI-X դարերը): Բրոնզեդարյան տիպիկ բնակավայրեր են Լճաշենի հնավայրը՝ Սևանա լճի ափին, Մոխրաբլուրը՝ Էջմիածնի մոտ, Վանաձորի դամբարանադաշտը և այլն:

Բրոնզի դարում ավելի են առաջադիմում երկրագործությունը, արհեստագործությունը: Պատրաստվում են բրոնզյա երկրագործական գործիքներ, այդ թվում՝ արոր: Ջարգանում են դարբնությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, զինագործությունը, խեցեգործությունը և այլն: Մարդիկ անտաշ մեծ քարերից կառուցել են, այսպես կոչված, կիկլոպյան ամրոցներ, «վիշապներ», լեռներում հայտնաբերվել են ժայռապատկերներ՝ կենդանիների ուրվապատկերներով և որսի տեսարաններով: Արդեն բրոնզի դարում Հայկական լեռնաշխարհում կազմավորվեցին մի քանի հզոր ցեղային միություններ կամ պետական կազմավորումներ՝ Հայասա, Արմե, Նաիրի, Էթիունի և այլն:

Նախնադարյան կարգերի ֆայֆայունը

Մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջերին և I հազարամյակի սկզբներին բրոնզի դարն իր տեղը զիջում է երկաթի դարին: Բրոնզի փոխարինումը ավելի կարծր մետաղով՝ երկաթով, առաջ է բերում հեղաշրջում արտադրության ոլորտում: Բուռն վերելք են ապրում տնտեսությունը և ռազմական գործը: Եթե պալեոլիթում և նեոլիթում մարդիկ հազիվ էին կարողանում սնունդ հայթայթել, ապա բրոնզի ու հատկապես երկաթի դարում, արտադրողական ուժերի զարգացման հետևանքով, առաջանում է նյութական բարիքների ավելցուկ, որը սկսում է կենտրոնանալ տոհմի ավագանու, ավելի ուժեղ մարդկանց ձեռքին: Քայքայվում են տոհմատիրական կարգերը, հանդես է գալիս սեփականությունը, տեղի է ունենում մարդկանց ունեցվածքային շերտավորում: Այս շրջանում ցեղերի և ցեղային միությունների տնտեսական և էթնիկական միավորման ու ձուլման ճանապարհով ավարտվում է ժողովրդի ձևավորումը, հանդես են գալիս պետական կազմավորումներ:

Այսպիսով, Հայկական լեռնաշխարհում քայքայվում է հարյուր-հա-

զարավոր տարիներ տևած նախնադարյան հասարակությունը, և մ.թ.ա. II-ի հազարամյակներում սկիզբ են դրվում դասակարգային հասարակությանը և պետությանը:

2. Նայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերն ու ցեղային միությունները: Նայ ժողովրդի կազմավորումը

Չայերը՝ Նայկական լեռնաշխարհի սեղաբնիկներ

Չայ ժողովրդի պատմության ամենաստվերոտ և վիճելի հանգամանքներից են հայ ժողովրդի էթնոգենեզի (ցեղասերման) ու կազմավորման հիմնահարցերը: Ցավոք, հայերն

իրենց ծագման ու կազմավորման մասին պատմական լիարժեք տեղեկություններ չեն պահպանել: Այդպիսիք չկան նաև օտար սկզբնաղբյուրներում: Չայ ժողովրդին հասակակից հարևան հնագույն ժողովուրդներից շատերը՝ շումերներ, աքքադացիներ (քաղդեացիներ), խեթեր, խուռիմիտացիներ և այլն, վաղուց հեռացել են պատմության ասպարեզից, ուստի չեն պահպանվել զուգահեռ և բավարար պատմական գրավոր, բանավոր ու նյութական ապացույցներ հայ ժողովրդի կազմավորման վերաբերյալ: Սակայն վերջին 3-4 տասնամյակներում գիտության նորագույն տվյալները որոշակի լույս սփռեցին այդ կարևորագույն հիմնահարցի պարզաբանման վրա:

Չայերը Չայկական լեռնաշխարհի բնիկներն են: Չայերի՝ Չայկական լեռնաշխարհում բնիկ լինելը հաստատվում են լեզվաբանական, հնագիտական, մարդաբանական, նյութական մշակույթի նորահայտ նյութերով և այլ տվյալներով: Ամեն մի ժողովրդի կազմավորման գործում կարևորագույն դեր ունի լեզուն: Ժողովուրդների լեզուները, ըստ լեզվական կառուցվածքի և բառամթերքի, պայմանականորեն բաժանվում են լեզվաընտանիքների: Այդպիսի լեզվաընտանիքներից են հնդեվրոպականը, սեմականը, թուրքականը, չինականը, ուգրաֆիննականը և այլն: Աշխարհի խոշոր լեզվաընտանիքներից է հնդեվրոպականը, որի մեջ մտնող լեզուներով խոսող ժողովուրդները զբաղեցնում են աշխարհագրական շատ մեծ տարածք՝ Յնդկաստանից մինչև Եվրոպա: Դրա համար էլ այդ լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդները պայմանականորեն անվանվում են հնդեվրոպական: 1837 թ. գերմանացի լեզվաբան Յ. Պետերմանն առաջին անգամ ապացուցեց, որ հայերենը ևս պատկանում է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին: Տվյալ լեզվաընտանիքի նախամայր ցեղի զբաղեցրած տարածքի (նախա-

հայրենիքի) ճիշտ որոշումով կարելի է պարզել այդ լեզվաընտանիքին պատկանող այս կամ այն ժողովրդի կազմավորման գործընթացը:

Գիտության նորագույն տվյալներով (Օ. Շիրոկով, Վ. Իվանով, Թ. Գամկրելիձե և ուրիշներ) հիմնավորվում է, որ հնդեվրոպացիների մայր ժողովրդի նախահայրենիքը նոր քարի դարում գտնվել է ոչ թե Յնդկաստանում կամ Եվրոպայում, ինչպես կարծում էին նախկինում, այլ Առաջավոր Ասիայում՝ ընդգրկելով նաև Հայկական լեռնաշխարհը: Գանգաբանական հետազոտության նյութերը ցույց են տալիս, որ Փոքր Ասիայի, Հյուսիսային Միջագետքի և Հարավային Անդրկովկասի հնագույն ժողովուրդներն ունեցել են միևնույն մարդաբանական հատկանիշները: Մ.թ.ա. մոտ VI-IV հազարամյակների ընթացքում տեղի է ունեցել հնդեվրոպական նախամայր ժողովրդի լեզվի տրոհումը: Հնդեվրոպական նախամայր ցեղի ներսում տրոհման ճանապարհով ինքնուրույն էթնիկական միավորները (ցեղերն ու ցեղախմբերը), կազմելով ինքնուրույն լեզու (լեզվաճյուղ), աստիճանաբար հեռացել ու տարածվել են տարբեր ուղղություններով դեպի Եվրոպա և Յնդկաստան: Իսկ հայկական լեզվաճյուղին պատկանող ցեղերը մնացել են տեղում և որպես ժողովուրդ ձևավորվել իրենց իսկ զբաղեցրած հայրենիքում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Դրա հավաստի վկայությունն են լեռնաշխարհում տարածված ցեղային տեղանունները, որոնք ստուգաբանվում են հայերեն կամ հնդեվրոպական այլ լեզուներով: Օրինակ, հայհնդեվրոպական ծագում ունեն «Մեծ Հայք», «Փոքր Հայք», «Բարձր Հայք», «Ծոփք», «Անգեղտուն», «Հարք», «Կամախ», «Եկեղյաց» և այլ տեղանունները: Ուշագրավն այն է, որ հայերենով են բացատրվում առանձնապես Հայաստանի արևմտյան հատվածի տեղանունները, որն ինքնին ցույց է տալիս, որ հայկական ցեղերը սկզբում ապրել են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում: Այդ նշանակում է, որ հերքվում է Հայկական լեռնաշխարհում հայերի եկվոր լինելու մասին վարկածը: Պատահական չէ, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնիկները պատկանում են «արմենոիդ» կոչվող մարդաբանական տիպին:

Նայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը: Հայկական ցեղային միությունները՝ Նայասա, Արմե-Յուդիա, Նաիրի

Ինչպես ամեն մի ժողովրդի, այնպես էլ հայ ժողովրդի կազմավորման գործընթացը ընդգրկել է տևական ժամանակ, գուցե հազարամյակներ: Հնդեվրոպացիների մայր լեզուն կրող ցեղից անջատված հայկական ցեղերը տնտեսական և քաղաքական գործոնների ազդեցությամբ համախմբվել և որպես ժողովուրդ կազմա-

վորվել են, ըստ երևույթին, մ.թ.ա. III-II հազարամյակներում: Հասկանալի է, որ հայ ժողովուրդը կազմավորվել է ոչ միայն զուտ հայկական ցեղերից, այլ նաև բազմաթիվ օտար, ոչ ազգակից ցեղերի ու ցեղախմբերի միաձուլումից, ինչը հատուկ է նաև աշխարհի մյուս ժողովուրդներին: Սակայն անվիճելի է, որ հայ ժողովրդի կազմավորման էթնիկա-լեզվական հիմքը կամ միջուկը եղել են «Հայ» և «Արմեն» հայկական ազգակից ցեղախմբերը:

Հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման վերաբերյալ մեզ են հասել հայկական, հունական և վրացական առասպելախառն ավանդություններ: Դրանցից ամենաարժեքավորն ու գնահատելին, իհարկե, պատմահայր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» մեզ հասած «Հայկ և Բել» ավանդապատումն է, որի հիմքում, անշուշտ, ընկած են ճշմարտության հատիկներ: Մ. Խորենացին մեզ տեղեկացնում է, որ հայերի նախահայր Հայկ Նահապետը (որը միաժամանակ և նրանց գլխավոր աստվածն էր) Թորգոմի որդին էր՝ Նոյի սերնդից: Նա գեղարվեստորեն պատկերում է երկու հսկաների՝ Հայկի և Տիտանյան Բելի հակադրությունը և ապա կռիվը: Այդ կռվում հայերի առաջնորդ Հայկը հաղթում է Բելին, որից հետո նրա սերունդը տարածվում է Հայկական լեռնաշխարհով մեկ, և երկիրը նրա անունով կոչվում է Հայք (Հայաստան):

Սկսած III հազարամյակից՝ օտար աղբյուրներում հիշատակություններ կան հայկական ցեղերի և ցեղային միությունների մասին: Մ.թ.ա. XXIII դարում Միջագետքում գտնվող Աքքադական պետության թագավոր Նարամ-Սինի թողած արձանագրություններում մի քանի անգամ հիշատակվում են դեպի հյուսիս՝ Արմանի (նաև՝ Արմանում) երկրի վրա կատարած նրա արշավանքների մասին, երկիր, որը, դատելով ըստ ամենայնի, Հայաստանն է: Հատկանշական է, որ արքադացիները «արմանում» են անվանել նաև ծիրանը, զուտ հայկական համարվող այդ միրգը, որով այնքան հարուստ էր Արմանում (Արմենիա) երկիրը: Կարծիք կա նաև, որ այդ երկիրը գտնվել է Ասորիքում և կապ չունի Հայաստանի հետ:

Մ.թ.ա. II հազարամյակում Հայկական լեռնաշխարհի ցեղային միություններից կենտրոնական դեր է կատարել Հայասան, որը և հայ ժողովրդի էթնիկական ձևավորման գլխավոր ատաղձներից մեկն է: Հայասա կամ Հայասա-Ազգի ցեղային միության (թագավորության) մասին տեղեկություններ են տալիս խեթական արձանագրությունները (մ.թ.ա. XIV-XIII դդ.): Այդ արձանագրություններում Հայասան հիշվում է որպես թագավորություն, իշխանություն: Հայասայի կենտրոնը

եղել է Կուճախան, հետագայում Անի-Կամախը Եփրատ գետի ափին: Ուշագրավ է, որ հնում Անի-Կամախը եղել է հայերի հեթանոսական կենտրոնը: Այստեղ է գտնվել նաև հայ արքաների ու մեծատունների պանթեոնը (գերեզմանատունը):

Հայասան գտնվում էր Բարձր Հայքի տարածքում՝ Սև ծովից հարավ, Եփրատ գետի վերին հոսանքի ավազանում և դեպի հարավ մինչև հայկական ներքին Տավրոս: Նրան հարևան էին արևմուտքում՝ խեթական Խաթթի, իսկ հարավում՝ խուռիական Միտաննի թագավորությունները: Խեթական թագավորները հաճախակի բախվել են Հայասայի հետ: Հայասայի բնակիչները եղել են հայերը, իսկ նրանց լեզուն՝ նախահայերենը: Ըստ ամենայնի, «հայ» և «Հայաստան» (Հայք) անվանումները ծագում են «Հայասա»-ից: «Հայասա»-ի «հայ»-ը արմատն է, իսկ «ասա»-ն վերջածանցը, որը խեթերեն նշանակում է՝ հայերի ապրած երկիր՝ Հայք, Հայաստան:

Այսպիսով, Հայասան եղել է հայ ժողովրդի կազմավորման միջուկը և նրա հայրենի երկրի Հայք (հետագայում՝ Հայաստան) ձևով ինքնանվանման հիմքը: «Հայ» անունը ծագում է այս ցեղի անվանումից: Հայասաները հայ ժողովրդի նախնիներն են եղել:

Կան նաև առանձին հետազոտողներ, որոնք Հայ և Հայք բառերի ծագումը բացատրում են փոքրասիական «Հաթ» կամ «Խաթ» կոչվող ցեղի անունով:

Հայկական մյուս հայտնի ցեղերը եղել են «Արմե-Արիմները», որոնք երկրորդ հազարամյակի վերջերին և առաջին հազարամյակի սկզբներին Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքից շարժվում են հարավ և հաստատվում են Շուպրիա երկրում (Վանա լճից արևմուտք Աղձնիքի նահանգում) և IX դարում ստեղծում Արմե-Շուպրիա հզոր ցեղային միությունը (պետական կազմավորումը): «Արմե» կամ «Ուրմե»-ից էլ սկիզբ են առել «Արմենի», «Արմինա», «Արմենիա» անունները, ինչպես հայերին և նրանց երկիրն անվանում են օտարները: «Արմենի»-ի «նի» մասնիկը խուռի-ուրարտական ծագում ունի և հայերենի «ք» կամ պարսկերենի «ստան» մասնիկի նման մատնանշում է տվյալ ցեղի կամ ժողովրդի բնակության վայրը: Մեզ հասած հավաստի տվյալներով, առաջին անգամ Հայաստանը «Արմենիա» ձևով հիշատակված է պարսկական Դարեհ I արքայի թողած Բեհիսթունյան հռչակավոր արձանագրության մեջ (VI դ. մ.թ.ա.): Դարձյալ ըստ ավանդության, «Արմեն», «Արմենիա» անվանումների ծագումը կապվում է Հայոց Արամ թագավորի (Հայկի սերնդից) անվան հետ, որով, իբրև, մեզ ու մեր երկիրը անվանել են օտար ազգերը: Արա-

րատյան դաշտում և նրանից հյուսիս՝ Սևանա լճի ավազանում տարածվում էր էթիունի ցեղային միությունը: Այս միության մեջ մտնում էին բազմաթիվ ցեղեր: Էթիունի մշակույթի մասին են պատմում Լճաշենի դամբարանների հնագիտական նյութերը: Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմուտքում գտնվում էր Դայա ցեղային միությունը, որից էլ առաջացել է հայկական Տայք նահանգի անվանումը:

Հայկական ցեղերի ու ցեղային միությունների մասին, սկսած մ.թ.ա. Xiv դարից, տեղեկություններ են հաղորդում ասսուրական արձանագրությունները: Ասորեստանի Թիկուլտի-Նինուրտա, Սալմանասար, Թիգլաթ-պալասար, Ասուրնասիպալ և ուրիշ թագավորներ հիշատակում են «Նախորի երկրի» մասին, որ նշանակել է գետերի ու լճերի երկիր: Այդ նույն երկիրը հիշատակել են նաև «Ուրուատրի-Ուրարտու» ձևով: Ասորեստանի գահակալների կատարած ավարառություններից երևում է, որ Նաիրյան ցեղերը ունեցել են զարգացած և հարուստ տնտեսություն:

Այսպիսով, մ.թ.ա. XIV-IX դդ. ասորական աղբյուրներում «Նաիրի» ձևով անվանվող երկիրը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Հայաստանը:

Վանա լճի ավազանում և հարավարևմտյան մասում ապրող հայկական, ինչպես և ոչ հայկական այդ բազմաթիվ ցեղային միությունները ընդհանուր թվով 40-60, Ասորեստանի և այլ օտար հարձակումներից պաշտպանվելու նպատակով կազմել են դաշնակցային միություն, որը Խետագայում ստանալով նոր որակ, վերածում է պետական միավորումների: Դրանցից ամենահզորն ու ամենահայտնին դարձավ Վանի թագավորությունը:

3. Վանի (Արարատյան) թագավորությունը (մ.թ.ա. IX-VI դդ.)

Թագավորության կազմավորումն ու հզորացումը

Մ.թ.ա. IX դարում Հայկական լեռնաշխարհում Վանա լճի ավազանում, հանդես է գալիս Նախորի-Բիայնիլի կամ Վանի թագավորությունը: Այդ պետությունն ասորեստանցիներն անվանել են Ուրուատրի-Ուրարտու: Աստվածաշնչում այն անվանվում է Արարատյան թագավորություն: Ոմանք գտնում են, որ «Ուրարտու» բառը պարզապես «Արարատ» անվանման աղավաղված ձևն է: Թագավորությունը անվանվել է նաև Բիայնա՝ պետությունը կազմավորող Բիայնիլի կոչվող գլխավոր ցեղախմբի անունով:

Իհարկե, չի կարելի անվերապահորեն ասել, թե Վանի կամ Ուրարտական կոչվող թագավորությունը զուտ հայկական (համահայկական) պետություն էր: Գիտական տվյալները հավաստում են, որ այդ պետության (թագավորության) մեջ հայերի հետ միասին նկատելի ղեկավար դիրք ու կշիռ են ունեցել նաև խուռիական կոչվող (ոչ հնդեվրոպական) ցեղերը, ոչ հայալեզու այլ ցեղեր ու ցեղախմբեր: Եթե թագավորության առաջին փուլում ավելի ազդեցիկ ու գերակշիռ էին խուռիները, ապա երկրորդ փուլում՝ հայերը: Տեսակետ կա, որ հայ ժողովրդի կազմավորումը, սկսվելով II հազարամյակից, ավարտվել է հենց այս թագավորության ժամանակաշրջանում (IX-VI դդ. մ.թ.ա.):

Բայց սրան հակառակ զարգացվում է նաև մի այլ հայեցակետ այն մասին, որ խուռիական համարվող ուրարտացի ցեղերը և ցեղախմբերը ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հայախոս հայեր, միայն նրանց գրավոր, պաշտոնական լեզուն, որը մեզ է հասել արձանագրությունների ձևով, եղել է պարզապես նոր խուռիերենը: Ասվածից հետևում է, որ այլ լեզուներով Չայաստան երկրին տրված Նաիրի-Ուրարտու-Արարատ անվանումները արտահայտել են սոսկ աշխարհագրական իմաստ, վերաբերել են Չայկական լեռնաշխարհին, նրանում ապրող հայկական ու ոչ հայկական ցեղերին և պետական կազմավորումներին:

Վանի (Արարատյան) թագավորության հիմնադիրն է Արամե կամ Արամ թագավորը (860-843 թթ. մ.թ.ա.): Թագավորությունը, որն սկզբում ընդգրկում էր Վանա լճի շրջակայքը, հաջորդ թագավորների օրոք ընդլայնվում է: Այն ընդարձակվում ու հզորանում է հետագա արքաների՝ Սարդուրի I-ի, Իշպուհնի, Մենուայի ու հատկապես Արգիշտի I-ի օրոք՝ իր մեջ ներառելով գրեթե ամբողջ Չայկական լեռնաշխարհը:

Սարդուրը մայրաքաղաք է դարձնում Տուշպան՝ Վան քաղաքը: Մենուա արքան (810-786 թթ.) Վանի մոտ կառուցել է տալիս 72 կմ երկարությամբ «Շամիրամի ջրանցքը», որն, ի դեպ, գործում է մինչև օրս: Չյուսիսում Մենուան հասնում է Արաքսի հովիտը և ավի մոտ կառուցում Մենուախինիլի քաղաքը:

Մենուայի որդի Արգիշտի թագավորը, ընդարձակելով իր տերության սահմանները, մուտք է գործում Այրարատ և մ.թ.ա. 782 թ. հիմնում էրեբունին (Երևանը), իսկ մ.թ.ա. 776 կամ 774 թ. Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) քաղաք-ամրոցները: Չիշենք, որ մ.թ.ա. 782 թ. համարվում է ներկայիս ՉՉ քաղաքամայր Երևանի հիմնադրման տարեթիվը, ինչի վերաբերյալ Արգիշտի արքան թողել է համապատասխան սեպագիր արձանագրություն: Նա միաժամանակ հարավում հաջողությամբ

մարտնչում էր ահեղ ախոյան Ասորեստանի դեմ: Արգիշտի I-ի ժամանակ (786-764 թթ. մ.թ.ա.) Վանի թագավորությունը հասնում է իր հզորության գագաթնակետին: Թագավորն իր գահակալության տարիներին իրականացրել է 14 խոշոր արշավանքներ, որոնց մասին տեղեկացնում է Վանի մոտ թողած 400 տողանոց հսկա արձանագրությունը: Այդ արշավանքների հետևանքով նա ընդարձակում է թագավորության սահմանները՝ ներառելով գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը:

Թագավորության թուլացումը և անկումը

Սկսած Արգիշտի I-ի հաջորդներ Սարգուր II-ից (764-735 թթ. մ.թ.ա.) և Ռուսա I-ից (735-714 թթ. մ.թ.ա.) Վանի թագավորությունը աստիճանաբար կորցնում է իր քաղաքական

հզորությունն ու թուլանում: Մ.թ.ա. VIII դարի վերջերից Հյուսիսային Կովկասից Հայկական լեռնաշխարհ են ներխուժում կիմմերական, իսկ VII դարում սկյութական քոչվոր ռազմատենչ ցեղերը, որոնք մեծ հարված են հասցնում Վանի թագավորությանը: Առանձին երկրամասեր մասնատվելով, ինչպես, օրինակ, Արմե-Շուպրիան, դուրս են գալիս թագավորության ենթակայությունից:

Սակայն Բիայնիլի-Վանի պետության գլխավոր ախոյանը շարունակում էր մնալ Ասորեստանը, որը VIII դարի վերջերից կարճատև հզորացում ապրեց: Մ.թ.ա. 714 թ. Ասորեստանի թագավոր Սարգոն II-ը իր բանակով թափանցում է Բիայնիլի երկրի խորքերը և կողոպտում գլխավոր աստծո՝ Խալդի տաճարը, որը գտնվում էր Մուսասիր (Մուծածիր) քաղաքում: Ռուսա արքան, լուր ստանալով Մուսասիրի տաճարի գրավման ու կողոպտման մասին, ինքնասպան է լինում:

Արդեն VII դ. վերջերին, տևական արշավանքների ու հակամարտությունների հետևանքով, խիստ թուլանում են ինչպես Բիայնիլի-Վանի թագավորությունը, այնպես էլ Ասորեստանը: Այդ նույն ժամանակ Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմուտքում հզորանում է հնդեվրոպական ցեղերից կազմված մարական պետությունը՝ Մարաստանը կամ Մեդիան՝ էքբատան (հետագայում՝ Համադան) կենտրոնով, իսկ Հայկական լեռնաշխարհի հարավարևմտյան մասում՝ Արմե-Շուպրիա երկրում, սկսում է հզորանալ Հայկ նահապետի սերունդներից Հայկազունների արքայատոհմը՝ հանձին Սկայորդու և նրա որդի Պարույրի: Մ.թ.ա. 612 թ. Պարույրը դաշնակցելով Մարաստանի և Նոր Բաբելոնի (քաղղեական) թագավորների հետ՝ մասնակցում է Ասորեստանի հռչակավոր մայրաքաղաք Նինվեի կործանմանը: Այդ հաղթանակից հետո Պարույր Նահապետը (մ.թ.ա. 609 թ.) ճանաչվում է

հայոց թագավոր՝ Երկրի արևմտյան մասում: Իսկ Վանի թուլացած ու մասնատված թագավորությունը, պարփակվելով միայն Վանա լճի արևելյան ափով ու Այրարատով, իր գոյությունը պահպանում է ևս մի 20 տարի, մինչև VI դարի 80-ական թվականները և դրանից հետո վերջնականորեն դուրս է մղվում պատմության ասպարեզից: Ուշագրավ է, որ VII դ. վերջին Ասորեստանի կործանումով վերանում է «Ուրարտու» անվան հիշատակությունը:

**Պետական կարգը,
սնտեսությունը և
մշակույթը**

Վանի կամ Արարատյան թագավորությունը շուրջ երեք դար (մ.թ.ա. IX-VI դդ.) Հին Արևելքի ռազմաստրկատիրական հզոր պետություններից մեկն էր: Երկրում պետական

իշխանությունը կենտրոնացված էր թագավորի և նրա մերձավոր ազնվազարմ ավագանու ձեռքում: Թագավորն ուներ անսահմանափակ իրավունքներ: Պետական համակարգում մեծ կշիռ ուներ քրմապետը՝ հոգևոր առաջնորդը: Երկիրը բաժանված էր խոշոր նահանգների: Պետությունը պաշտպանվում էր իր ժամանակի համար բավական լավ զինված ու հանդերձավորված բանակի միջոցով: Պատերազմը Վանի թագավորության համար ստրկական ուժի և հարստացման հիմնական աղբյուրներից էր: Սակայն ստրկական աշխատանքից զատ երկրի տնտեսական կյանքում զգալի տեսակարար կշիռ էին կազմում ազատ արտադրողները: Հայկական լեռնաշխարհում մինչև այժմ գտնված ավելի քան 600 սեպագիր արձանագրությունները, տարբեր վայրերում հայտնաբերված հնագիտական բնակավայրերի ու այլ հուշարձանների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Վանի թագավորության շրջանում Հայաստանն ունեցել է զարգացած տնտեսություն (երկրագործություն, անասնապահություն, արհեստներ, առևտուր) և մշակույթ: Արժեքավոր նյութեր են ստացվել Վանի (Տուշպա), Արմավիրի (Արգիշտիխինիլի), Կարմիր բլուրի (Թեյշեբահնի), Արին-բերդի (Էրեբունի) պեղումներից: Կառուցվել են ջրանցքներ, գործածվել են երկաթե երկրագործական գործիքներ, Կարմիր բլուրում (Երևանի մոտ) կավե մեծ կարասների մեջ հայտնաբերվել են ցորենի, կորեկի, գարու ածխացած սերմեր, խաղողի մնացորդներ և այլն: Ջարգացած են եղել արհեստի բազմաթիվ տեսակներ՝ մետաղամշակությունը, կավագործությունը, քարագործությունը, մանածագործությունը, կաշեգործությունը և այլն:

Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում Հայաստանն ունեցել է հարուստ և բարձրարվեստ մշակույթ: Մշակութային կենտրոններ են եղել հատկապես խոշոր քաղաքները՝ իրենց բերդերով, ամ-

րոցներով, բնակելի շենքերով, պալատներով: Թագավորության կարևորագույն կենտրոնն էր մայրաքաղաք Տուշպան Վանը: Հայտնի էին Էրեբունի, Թեյշեբահնի (Երևանում), Արգիշտիխինիլի քաղաքները: Տարբեր վայրերից հայտնաբերվել են պղնձից, բրոնզից, ոսկուց, արծաթից պատրաստված արձաններ, արձանիկներ, մեդալիոններ, դրամներ, խորաքանդակներ, բազմագույն որմնանկարներ, գեղազարդված սաղավարտներ, դեկորատիվ վահաններ, ռազմականքեր, գեղարվեստական այլ իրեր: Մշակութային օջախներ էին աստվածների պաշտամունքային սրբավայրերը՝ տաճարները:

Դեռևս հնագույն ժամանակներից (նեոլիթից) ծայր է առել երկնային լուսատուների, երկնքի, պտղաբերության և բնության տարերքի պաշտամունքը: Հեթանոսական կրոնին բնորոշ էր բազմաստվածությունը: Արարատյան թագավորության սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում են 79 աստվածներ, որոնց մեջ գլխավորը Խալդ աստվածն էր: Խալդի գլխավոր սրբավայրը գտնվում էր Մուսասիրում: Գլխավոր աստվածուհին Խալդի կին Վարուբանին էր՝ արհեստների և արվեստների հովանավորը, բնության, տարերքի, պատերազմի աստվածը՝ Թեյշեբանը, արևի աստվածը՝ Շիվինին և այլք: Հայերը, ասորեստանյան սեպագրերը հարմարեցնելով իրենց լեզվին, ստեղծել են իրենց սեպագրերը: Օգտագործվում էին նաև գաղափարագրեր՝ հիերոգլիֆներ:

Այսպիսով, Վանի կամ Արարատյան թագավորությունն իր 270-ամյա գոյության ընթացքում ստեղծեց Հին Արևելքի զարգացած մշակույթներից մեկը, որը արժանի տեղ է գրավում համաշխարհային քաղաքակրթության անդաստանում:

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.Թ.Ա. VI-Ի ԴՎՐԵՐՈՒՄ

1. Երվանդունիների (Նայկազունիների) համահայկական թագավորությունը (մ.թ.ա. VI-III դդ.)

Համահայկական թագավորության կազմավորումը

Ասորեստանի կործանումից հետո մարերի Կիաքսար թագավորը, ի հատուցումն Պարույր Սկայորդու ցույց տված օգնության, վերջինիս ճանաչում է հայոց թագավոր Արմե-Շուկրիա երկրում:

Շուտով, VI դարի 80-ական թվականներին, Վանի թագավորությունը լիովին վերանում է: Թագավորության մայրաքաղաք Տուշպա-Վանի գրավումից հետո, փաստորեն առանց ընդհատման, հաստատվում է Երվանդունիների համահայկական պետությունը: Թագավոր է կարգվում Երվանդ Սակավակյացը: Ըստ պատմահայր Մովսես Խորենացու, Երվանդ Սակավակյացը Պարույր Սկայորդի Հայկազուն արքայի ազգականներից էր: Երվանդ, թագավորի անունով էլ հայ թագավորական այս ճյուղը կոչվեց «Երվանդյան» կամ «Երվանդունի»: Մովսես Խորենացին Երվանդունիների դինաստիան անվանում է «Հայկազանց»:

Երվանդունիներն իրենց պետության մեջ միավորեցին նախկին Վանի թագավորության տարածքները՝ Ուրմիա լճի և Կուր և Եփրատ գետերի միջև ընկած ընդարձակ հողերը: Սա սյրդեն զուտ հայախոս, միատարր համահայկական ազգային պետություն էր: Մայրաքաղաքն էր Տուշպա-Վանը:

Սակայն Հայաստանի դաշնակցային հարաբերությունները Մարաստանի (Մեդիայի) հեղ երկար չեն տևում: Մարերի Աժդահակ թագա-

վորի օրոք (585-550 թթ. մ.թ.ա.) Հայաստանը կախման մեջ է ընկնում և հարկատու դառնում Մարաստանին: Մ.թ.ա. VI դարի կեսերին թուլանում է մարերի պետությունը, որին կործանիչ հարված է հասցնում պարսից արքա Կյուրոս Մեծը՝ Աքեմենյան տոհմից (550-529 թթ. մ.թ.ա.):

Հայասանը Աքեմենյան դեռության կազմում

Մ.թ.ա. 550 թ. ստեղծվում է պարսկական հզոր պետություն: Մարաստանի թագավորության վերացման գործում Կյուրոսին օգնում է հայոց Տիգրան I Երվանդունի թագավորը՝ Երվանդ Սակավակյացի որդին: Տիգրան Երվանդունին հույս ուներ Կյուրոսին օգնելով վերականգնել Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը: Սակայն հայերի հույսերը չեն արդարանում: Շուտով Հայաստանն ընկնում է Աքեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանության տակ, դառնում հարկատու՝ պահպանելով միայն իր ներքին ինքնուրույնությունը: Այսպիսով, արտաքին միջամտության հետևանքով Երվանդունյաց Հայաստանը երկար չպահպանեց իր անկախությունը և միասնությունը:

Արդեն Դարեհ I-ի գահակալության ժամանակ (522-486) Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող մի շարք երկրներ, այդ թվում նաև Հայաստանը, 521 թ. ապստամբում են՝ պարսկական լուծը թոթափելու համար: Մեծ դժվարությամբ ու դաժանությամբ հաջողվում է ճնշել ապստամբությունը: Այդ դեպքերի մասին Դարեհը փորագրել է տալիս երեք լեզվով (հին պարսկերեն, բաբելա-ասորերեն և էլամերեն) մի ընդարձակ սեպագիր արձանագրություն, որը հայտնի է «բեհիսթունյան» անունով: Այս արձանագրության մեջ, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանը մի դեպքում կոչվում է «Արմենիա», իսկ մյուսում՝ «Ուրարտու»: Այսինքն, սրանով հիմնավորապես հաստատվում է, որ Արմինիան և Ուրարտուն նույն երկիրն է:

Ապստամբության ճնշումից հետո Հայաստանը շուրջ 200 տարի մնաց Աքեմենյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Դարեհ I-ի աշխարհակալ տերությունը, որի սահմանները ձգվում էին Հնդկաստանից մինչև Միջերկրական ծով ու Հյուսիսային Աֆրիկա, բաժանվեց 20 խոշոր մարզերի, որոնք կոչվում էին սատրապություններ, իսկ դրանց կառավարիչները՝ սատրապներ: Մ.թ.ա. V դարի հույն խոշորագույն պատմիչ Հերոդոտը հաղորդում էր, որ Հայաստանը մտնում էր 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների կազմի մեջ, որոնց սատրապները եղել են հայոց Երվանդունի արքայատոհմի ներկայացուցիչները:

Հայաստանն արքեմենյանների տիրապետության ժամանակ զարգացած տնտեսությամբ հարուստ երկիր էր: Միայն Պարսկաստանին,

որպես հարկ, տարեկան վճարվում էր 600 տաղանդ արծաթ (1 տաղանդը հավասար էր 2 փթի կամ 32 կգ-ի) և 20000 ձի: Դարեհը կառուցում է 2400 կմ երկարությամբ «արքայական» կոչված ճանապարհը, որից 320 կմ անցնում էր Հայաստանի հարավային Աղձնիք և Ծոփք նահանգներով: Հայերը եփրատ գետով աշխույժ առևտուր էին անում Միջագետքի երկրների հետ: Այդ ժամանակվա Հայաստանի և հայերի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հույն պատմագիր և զորական Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» կամ «Տասը հազարի նահանջը» գրքում:

Ալ. Մակեդոնացու արժավանքները և Հայաստանի անկախության վերականգնումը

Մ.թ.ա. IV դարի երկրորդ կեսին Աքեմենյան տերությունը աստիճանաբար թուլանում է: Եվ մ.թ.ա. 331 թ. Գավգամելա բնակավայրի մոտ Մակեդոնիայի թագավոր Ալեքսանդր Մեծը

(Մակեդոնացին) խորտակիչ պարտության է մատնում Դարեհ III Կորոմանի զորքերին և կործանում Աքեմենյան տերությունը: Մ.թ.ա. 323 թ. Ալ. Մակեդոնացու վաղաժամ մահից հետո, նրա հսկայածավալ կայսրությունը, որը ձգվում էր մինչև Հնդկաստան ու Եգիպտոս, քայքայվում և բաժանվում է իր զորավարների միջև: Ջորավար Սելևկոսը մ.թ.ա. 312 թ. Առաջավոր Ասիայում հիմնում է Սելևկյան հելլենիստական տերություն: Պետության մայրաքաղաքն էր սկզբում Բաբելոնը, հետո՝ Սելևկիա քաղաքը Տիգրիս գետի ափին, իսկ այնուհետև՝ Անտիոքը (Ասորիքում):

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանը, թոթափելով ակեմենյան գերիշխանությունը, վերականգնում է իր անկախությունը: Սակայն այն տրոհվում է մասերի: Առաջանում են հայկական երեք ինքնուրույն թագավորություններ՝ Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի և ավելի ուշ Ծոփք-Կոմմագենեի: Երեքում էլ իշխել են Երվանդյան արքայատոհմի ներկայացուցիչները:

Փոքր Հայքի թագավորությունն ընդգրկում էր Եփրատ, ճորոխ, Գայլ և Հալիս գետերի վերին հոսանքների միջև ընկած տարածքը: Փոքր Հայքը իր անկախությունը պահպանեց մոտ 200 տարի, և II դարի վերջերին Միհրդատ Պոնտացին նվաճեց այն ու կցեց Պոնտական թագավորությանը:

Համեմատաբար փոքր թագավորություն էր Ծոփք-Կոմմագենեն, որն անջատվել էր Մեծ Հայքից: Եփրատ գետի աջ և ձախ հատվածներում ընկած Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ պետությունը III դարի վերջերին (Արշամի մահից հետո՝ մոտ 220 թ.) բաժանվում է երկու

ինքնուրույն թագավորությունների՝ Ծոփքի և Կոմմագենեի, որոնցում շարունակում էին իշխել Երվանդունի արքայատոհմի ներկայացուցիչները: Ծոփքի մայրաքաղաքն էր Արշամաշատը, իսկ Կոմմագենեինը՝ Սամոսատը: Հայկական առաջին դրամները հատել են Ծոփքի Երվանդյան թագավորները:

Այս թագավորություններից կենտրոնականը Մեծ Հայքինն էր: Հաշվի առնելով հարավից եկող Սելևկյան պետության նվաճումների սպառնալիքը՝ Մեծ Հայքի Երվանդունիները իրենց մայրաքաղաքը ՏուշպաՎանից տեղափոխում են Արարատյան դաշտ, սկզբում՝ Արմավիր (նախկին Արգիշտիխինիլի), իսկ հետո՝ Արաքս և Ախուրյան գետերի միախառնման տեղանքում կառուցված Երվանդաշատ քաղաքները: Բազմաթիվ ավանը վերածվում է հեթանոսական կրոնի կենտրոնի:

**Սելևկյան
սերունդը
և Վայասանը**

Ինչպես տեսնում ենք, մ.թ.ա. III դարում Հայաստանը մասնատված էր առանձին թագավորությունների, որից և օգտվելով՝ Սելևկյան գահակալները ձգտում էին այն նվաճել ու միացնել կայսրությանը: III դարի վերջերին Սելևկյան պետությանը ենթարկվեցին Ծոփքը և Մեծ Հայքի մի զգալի մասը՝ որպես սատրապություններ: Այստեղ ստրատեգներ (ռազմականադարիչներ) նշանակվեցին հայ մեծատոհմիկներից՝ Մեծ Հայքի հարավային նահանգներում Երվանդունիների տոհմից Արտաշեսը, իսկ Ծոփքում՝ Ջարեհը: Սելևկյանների հովանավորությամբ (օգնությամբ) Երվանդ Վերջինի (IV-ի) դեմ դուրս եկավ զորավար Արտաշեսը: Վերջինս, պարտության մատնելով Երվանդ IV-ին և գրավելով Երվանդաշատ մայրաքաղաքը, մ.թ.ա. 201 թ. վերջ տվեց Երվանդունիների թագավորությանը:

Հելլենիզմը

Այլ Մակեդոնացու արշավանքներով արևելյան երկրների պատմության մեջ սկսվում է մի դարաշրջան, որը կոչվում է հելլենիզմ (հունականություն): Հելլենիզմի բնորոշ կողմն այն էր, որ այդ արշավանքներից հետո հունամակեդոնական տնտեսական, քաղաքակառուցական և արտադրական ավելի զարգացած ձևերն ու միջոցները, մշակույթը, գիրն ու գրականությունը թափանցում են Արևելք, այդ թվում՝ նաև Հայաստան: Առաջանում են հելլենիստական քաղաքներ, որոնք դառնում են արհեստների, առևտրի և մշակույթի հայտնի կենտրոններ: Այդ ընթացքում հունական և արևելյան ժողովուրդների ստեղծած տեղական մշակույթների միախառնումից առաջանում է մշակույթի մի նոր որակ՝ հելլենիստական: Հելլենիզմի ազդեցությունը շարունակվեց ընդհուպ մինչև քրիստոնեության տա-

րածունը և հաստատունը Հայաստանում մ.թ. III-IV դարերը: Հելլենիստական մշակույթը հույների և Արևելքի ժողովուրդների արժեքավոր ներդրումն է համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

2. Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը: Արտաշես I

Մեծ Հայքի միասնական դեռության առաջացումը

Մ.թ.ա. II դարի սկզբներին Արևմուտքից սկսեց Արևելք թափանցել ռազմաստրկատիրական հզոր պետությունը՝ Հռոմը: Մ.թ.ա. 190 թ. Փոքր Ասիայի Մազնեսիա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեական զորքերը (լեգեոնները) ջախջախեցին սելևկյան բանակը: Դրանից հետո Սելևկյան տերությունը սկսեց քայքայվել: Օգտվելով այդ նպաստավոր դրությունից՝ Մեծ Հայքի ստրատեգ Արտաշեսը և Ծոփքի կառավարիչ Ջարեհը իրենց հռչակում են թագավոր: Այսպիսով, մ.թ.ա. 189 թ. վերականգնվում է Հայոց անկախ թագավորությունը Մեծ Հայքում և Ծոփքում:

Արտաշես I-ը Մեծ Հայքում սկիզբ է դնում մի արքայատոհմի, որն իր անունով կոչվում է Արտաշեսյան: Արտաշեսյան թագավորությունը գոյատևել է 190 տարի՝ մինչև մ.թ. 1 թվականը:

Արտաշես I-ը (189-160 թթ. մ.թ.ա.) միավորում է համարյա բոլոր հայկական հողերը (բացի Ծոփքից) և հիմնում Մեծ Հայքի միասնական ու կենտրոնացված պետություն: Նախ, նա որոշում է իր պետությանը միացնել Արարատյան դաշտը և Հյուսիսային Հայաստանը, ուր տակավին իշխում էին Երվանդունիները: Ըստ հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի, այդ միացումը կատարվել է մինչև Արտաշեսի թագավոր հռչակվելը (201 թ. Իպսոսի ճակատամարտից հետո): Մովսես Խորենացին հայտնում է, որ Արտաշեսը, մուտք գործելով Արարատյան դաշտ, գրավում է Երվանդունիների մայրաքաղաք Երվանդաշատը, որի ժամանակ պատահաբար սպանվում է Երվանդ IV Վերջինը:

Թագավորության հռչակումից հետո Արտաշես արքան, մի շարք հաղթական կռիվներ սղելով, թագավորությանն է միացնում նաև Գուգարքը, Տայքը, Վասպուրականը, Արցախը, Սյունիքը, Ուտիքը, Փայտակարանը, մի խոսքով՝ Մեծ Հայքի բոլոր նահանգները, բացառությամբ Ծոփքի, որը Կապադովկիայի միջամտությամբ չի հաջողվում միացնել: Այն հետագայում միավորում է Տիգրան Մեծը: Արտա-

շես արքան անրացնում է Հայաստանի հյուսիսային սահմանները կովկասյան լեռնականների՝ ալանների (օսերի) հարձակումներից և կնության է առնում նրանց թագավորի դստերը Սաթենիկին:

Արտաշես I-ի

բարենորոգումները

Արտաշեսի օրոք հայկական կենտրոնացված պետության ստեղծումը, բնականաբար, նպաստեց երկրի տնտեսական և մշակութային կյանքի վերելքին: Արտաշես արքան, պետության անվտանգությունն ապահովելու նպատակով, թագավորությունը բաժանեց չորս ռազմական շրջանների (գորավարությունների), որոնք հետագայում կոչվեցին բդեշխություններ (կուսակալություններ): Դրանց կառավարումը նա հանձնեց իր որդիներին ու մերձավորներին, միաժամանակ վերակառուցվեց բանակը:

Արտաշես արքան կատարեց հողերի վերաբաժանում և հողակտորների միջև դնել տվեց սահմանաքարեր, որոնց վրա կան արամեերեն արձանագրություններ: Այդ սահմանաքարերը, որպես կանոն, դրվում էին դաստակերտների (ագարակներ) և գյուղական համայնքների հողերի միջև, որպեսզի ագարակատերերը չզավթեն համայնական հողերը: Պետության կառավարումը հեշտացնելու նպատակով երկիրը վարչապես բաժանեց 120 գավառների: Բարեփոխվեցին նաև տոմարը և օրացույցը:

Արտաշեսի

հիմնադրումը

Արտաշես I-ը ուշադրություն է դարձնում նաև քաղաքաշինությանը: Նա կառուցում է մի նոր մայրաքաղաք Արարատյան դաշտում՝ Արաքս և Սև ջուր գետերի խառնման տեղանքում, հելլենիստական տիպի Արտաշատ մայրաքաղաքը: Հույն պատմագիրները վկայում են, որ Արտաշատի տեղի ընտրության և հատակագծման գործում Արտաշեսին իր խորհուրդներով օգնել է Կարթագենի հռչակավոր գորավար Հաննիբալը: Մայրաքաղաքը գտնվում էր պետության գրեթե կենտրոնում՝ առևտրական բանուկ ճանապարհների հանգույցում: Քաղաքը շրջապատված էր հզոր պարիսպներով ու ջրապատնեշով: Արտաշատը մի քանի դար շարունակ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային նշանավոր կենտրոններից մեկն էր: Արտաշես արքայի օրոք հիմնվեցին Ջարեհավան և Ջարիշատ անվանումներով մի քանի քաղաքներ:

Նայասանը Արսաես արքայի օրն Արտաշես I-ի օրոք Յայաստանը դարձավ խիտ բնակչությանը ռազմատնտեսապես հզոր ու բարգավաճ երկիր, որը, պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությամբ, այնքան էր շենացել, որ չուներ ոչ մի թիզ անմշակ հող: Եվ պատահական չէր, որ նույն Պատմահոր պատկերավոր արտահայտությամբ. «Արտաշեսի փեսայության ժամանակ ոսկի էր տեղում, իսկ Սաթենիկի հարսնությանը՝ մարգարիտ»:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում Արտաշես արքան հաջողությամբ դիմագրավում էր Սելևկյաններին և այլ ախոյան պետություններին: Նրա օրոք Մեծ Յայքի միասնական թագավորությունը դառնում է Մերձավոր Արևելքի ուժեղ և ազդեցիկ պետություններից մեկը: Արտաշես I-ը մահացել է մոտ 160 թ. մ.թ.ա.: Յետագայում Արտաշես I-ի գործը շարունակեց նրա հետնորդներից ամենատաղանդավորը՝ Տիգրան II-ը:

3. Նայասպանի հզորացումը Տիգրան Մեծի օրոք

Տիգրան Մեծի գահակալությունը Մ.թ.ա. 95 թ. Մեծ Յայքում գահ է բարձրանում հին Յայաստանի ամենախոշոր քաղաքական գործիչներից մեկը՝ Տիգրան II-ը, որին, իրավամբ, անվանում են Տիգրան Մեծ: Նա մինչև գահ բարձրանալը, շուրջ 25 տարի, պատանդ էր հարևան պարթևական պետությունում Պարսկաստանում: Պատանդությունից ազատվելու համար Տիգրան թագաժառանգը, որպես փրկագին, պարթևներին է զիջում Յայաստանի հարավ-արևելքում գտնվող «70 հովիտներ» կոչված տարածքը և բարձրանում է Յայոց գահը: Արտաշես I-ի թոռ Տիգրան II-ը կամ Մեծը գահ է բարձրացել 45 տարեկան հասակում՝ 95 թ. մ.թ.ա. և թագավորել է մինչև 55 թ. մ.թ.ա.:

Տիգրան Մեծի նվաճումները Տիգրան Մեծի օրոք Յայաստանը հասավ իր տնտեսական և ռազմաքաղաքական հզորության գագաթնակետին: Յայաստանի հզորացումը պայմանավորված էր ինչպես Տիգրան Մեծի քաջությամբ ու քաղաքական հեռատեսությամբ, այնպես էլ այդ ժամանակներում Յայաստանի համար ստեղծված արտաքին ու ներքին նպաստավոր պայմաններով: Այդ ժամանակաշրջանում Յայաստանին ախոյան երկու գլխավոր պետությունները՝ արևմուտքից Ռոմը, իսկ արևելքից Պարթևստանը (չհաշված հարավից՝ խիստ թուլացած Սելևկյաններին),

գբաղված էին իրենց ներքին հիմնախնդիրներով՝ գահակալական կռիվներով, ստրուկների ապստամբությունները ճնշելով և այլն:

Նախ, Տիգրան II-ը դաշինք կնքեց Սև ծովի հարավային ափին գտնվող Պոնտոսի զորեղ պետության թագավոր Միհրդատ VI-ի հետ: Այդ դաշինքը ամրապնդվեց Միհրդատի 15-ամյա դստեր՝ Կլեոպատրայի և 46-ամյա Տիգրանի ամուսնությամբ:

Ապա Տիգրանն ավարտեց Արտաշես I-ի կիսատ թողած գործը՝ հայկական հողերի միավորումը. 94 թ. մ.թ.ա. նա Մեծ Հայքին միացրեց Ծոփքը. դրանով իսկ ամբողջացվեց Մեծ Հայքի թագավորությունը: Տիգրանին հնազանդվեցին աղվանները և վրացիները: 93 թ. մ.թ.ա. հայ-պոնտական զորքերը գրավեցին Կապադովկիան: Այնուհետև Տիգրանը հարձակվեց Պարթևստանի վրա և վերադարձրեց Հայաստանից խլված «70 հովիտները», մեկը մյուսի հետևից գրավեց Ատրպատականը, Մարաստանը, Հյուսիսային Միջագետքը և միացրեց հայոց թագավորությանը: Հաղթողի իրավունքով Տիգրանը Պարթև Արշակունիներից խլեց «արքայից արքա» տիտղոսը:

Դրանից հետո նա գրավեց և իր գերիշխանությանը ենթարկեց Ասորիքը (Սիրիան), Կիլիկիան, Փյունիկիան՝ Սելևկյանների Անտիոք մայրաքաղաքով և այլն: Այսպիսով, մինչև մ.թ.ա. 70 թ., հաղթական պատերազմների շնորհիվ, Տիգրան Մեծը ստեղծեց մի ընդարձակ աշխարհակալ տերություն, որի սահմանները ձգվում էին Կովկասյան լեռներից մինչև Եգիպտոս, Կասպից ծովից մինչև Միջերկրական ծով: Դա բռնի ուժով ստեղծված բազմազգ, հելլենիստական, ստրկատիրական պետություն էր: Տերության մեջ խոսում էին 15-ից ավելի լեզուներով, և նվաճված երկրներն ու ժողովուրդները գտնվում էին զարգացման տարբեր մակարդակների վրա: Բազմազգ էր նաև Տիգրան II-ի բանակը, որի թիվը հասնում էր 300 հազարի:

Մեծ տերության ստեղծումից հետո Տիգրանը որոշեց հիմնել մի նոր մայրաքաղաք, որը գտնվեր երկրի աշխարհագրական կենտրոնում: Եվ 70-ական թթ. Աղձնիք նահանգում նա հիմնում է մեծաշուք Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը, որն ուներ շուրջ 300 հազար բազմազգ բնակչություն: Կառուցվեց Արտաշատ-Տիգրանակերտ «արքունի ճանապարհը», զարկ տրվեց հելլենիստական, մշակույթին, արհեստներին ու առևտրին:

**Պայքար
Հռոմի դեմ**

Տիգրան Մեծի աշխարհակալ թագավորության վերելքին հաջորդում է վայրէջքը: Սպարտակի ապստամբության ճնշումից հետո հզորացած Հռոմը սկսում է ակտիվորեն միջամտել Արևելքի գործերին: Հռոմեական

գորավար Լուկուլլոսը սկզբուն պարտության է մատնում Պոնտոսի թագավոր Միհրդատին և, ապա, պատրվակ բռնելով վերջինիս ապաստանելը Հայաստանում, առանց Հռոմի Սենատի որոշման, պատերազմ է սկսում Հայաստանի դեմ: Մ.թ.ա. 69 թ. հոկտեմբերին Տիգրանակերտի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակատամարտում, տեղանքի անհաջող ընտրության պատճառով, Տիգրանի բանակը պարտվում է: Այնուամենայնիվ, մինչ այդ հայոց հեծելազորին հաջողվում է ճեղքել հռոմեացիների շրջափակումը և մայրաքաղաքից դուրս բերել արքունիքն ու գանձարանը: Թշնամին գրավում և թալանում է մայրաքաղաքը: Հաջորդ տարի՝ 68 թ., Լուկուլլոսը որոշում է գրավել Հայաստանի հյուսիսային մայրաքաղաք Արտաշատը, և նրա զորքերը սկսում են հարավից, Տիգրանակերտի մոտով, Արածանիի հովտով շարժվել դեպի հյուսիս՝ Արտաշատի վրա: Այս անգամ հայկական զորքերը, դիմելով պարտիզանական պայքարի, մեծ կորուստներ են պատճառում և արյունաքամ անում հակառակորդին: 68 թ. հռոմեական զորքը փաստորեն անհաջողություն է կրում Արածանի գետի վերին հոսանքում տեղի ունեցած ահեղ ճակատամարտում: Դրանից հետո հռոմեացիները ստիպված նահանջում են Հյուսիսային Միջագետք՝ Մծբին քաղաքը:

**Մ.թ.ա. 66 թ.
Արսաւաշի
դաշնագիրը**

Լուկուլլոսը հետ է կանչվում Հռոմ և նրա փոխարեն 67 թ. Արևելք է ուղարկվում հռչակավոր գորավար Պոմպեոսը: Միհրդատին վերջնականապես հաղթելուց և Պոնտոսը նվաճելուց հետո Պոմպեոսը շարժվում է Արտաշատի վրա: Եվ Տիգրան II-ը, հաշվի առնելով Հայաստանի համար ստեղծված ներքին ու արտաքին աննպաստ հանգամանքները, հաշտության առաջարկ է անում Պոմպեոսին: Վերջինս ընդունում է Տիգրանի առաջարկը, և մ.թ.ա. 66 թ. կնքվում է Արտաշատի հաշտության դաշնագիրը : Այդ պայմանագրով հայոց արքան հրաժարվում է իր նվաճած բոլոր երկրներից և պարտավորվում է վճարել մեծ ռազմատուգանք: Մյուս կողմից՝ Հռոմը ճանաչում է Մեծ Հայքի թագավորության տարածքային ամբողջականությունը՝ Եփրատից մինչև Կուր գետը և Կասպից ծովը: Միաժամանակ, Հայաստանը հռչակվում է «հռոմեական ժողովրդի դաշնակից ու բարեկամ», այսինքն՝ ընկնում է Հռոմի քաղաքական ազդեցության տակ:

Մ.թ.ա. 66 թ. Արտաշատի հաշտությունից հետո Տիգրանը թագավորեց ևս 11 տարի և մահացավ խոր ծերության հասակում:

4. Նայաստանը Տիգրան Մեծի հաջորդների օրոք: Արտաշեսյան թագավորության անկումը

Արտավազդ II-ի գահակալությունը

Տիգրան II-ի մահից հետո թագավորեց նրա որդին Արտավազդ II-ը (մ.թ.ա. 55-34 թթ.), որը հեռատես, հայրենասեր և հելլենիստական բարձր կրթության տեր անձնավորություն էր: Այդ ժամանակ Հայաստանը գտնվում էր երկու հզոր տերությունների՝ հռոմեական ու պարթևական պետությունների մրցակցության ոլորտում և կռվածադիկ էր դրանց միջև: Այդ երկուսից Հայաստանի համար առավել վտանգավոր էր Հռոմը: Արտավազդը ջանում էր պահպանել Հայաստանի ինքնուրույնությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Արտավազդ II-ի օրոք Հայաստանը դեռևս բավականին ընդարձակ և ուժեղ պետություն էր: Մեզ են հասել Արտաշատի դրամատանը կտրված Արտավազդի գեղեցիկ արծաթյա դրամները, որոնց վրա դրոշմված են «Արքայից արքա» տիտղոսը: Եթե հռոմեացիները, հենվելով Արտաշատի պայմանագրի վրա, աշխատում էին հայկական ուժերն օգտագործել իրենց նվաճողական նպատակների համար, ապա պարթևները, ուղղելով իրենց սխալը, ձգտում էին դաշնակցել հայերի հետ՝ ընդդեմ Հռոմի: Արտավազդ արքան ձգտում էր, օգտագործելով հռոմա-պարթևական հակասությունները, Հայաստանը դուրս բերել Հռոմից ունեցած կախվածությունից:

Հռոմի արևելյան արժավանքները

Մ.թ.ա. 60 թ. Հռոմում կազմվեց առաջին եռապետությունը (տրիումվիրատ), որի մեջ մտան զորավարներ Պոմպեոսը, Կեսարը և Կրասոսը: Վերջինիս հանձնվեց Արևելքի երկրների կառավարումը:

Մ.թ.ա. 54 թ. մեծ բանակով Արևելք եկավ Սպարտակի ապստամբությունը դաժանորեն ճնշողը՝ զորավար Մարկոս Կրասոսը: Պարթևստանի դեմ պատերազմ վարելու համար նա հայոց թագավոր Արտավազդ II-ից պահանջեց, 66 թ. Պոմպեոս-Տիգրան II դաշինքի հիման վրա, իբրև «հռոմեական ժողովրդի դաշնակցի ու բարեկամի», օգնական զորք ուղարկել իրեն: Արտավազդը խորհուրդ տվեց Կրասոսին, որ արշավանքը կատարի ոչ թե Միջագետքի տափաստաններով, այլ Հայաստանով, որի ժամանակ հռոմեական զորքը կստանա ռազմական օգնություն և նյութատեխնիկական աջակցություն: Սակայն Կրասոսը մեծամտաբար մերժեց այդ խորհուրդը:

Իրականում Հայաստանի շահերը պահանջում էին մերձենալ քիչ

վտանգավոր, հարևան պարթևների հետ: Դրա համար էլ Արտավազը գործնականում ոչ միայն չօգնեց Յոնմին, այլև դաշինք կնքեց իր անմիջական հարևան Պարթևստանի հետ: Մ.թ.ա. 53 թ. Միջագետքի խառան քաղաքի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում հռոմեական բանակը ծանր պարտություն կրեց պարթևներից: Կռվում հռոմեացիների բանակը տվեց 20 հազար զոհ: Սպանվեց նաև զորավար Կրասոսը: Ի նշան հաղթության՝ պարթևների Սուրեն զորավարը Կրասոսի կտրված գլուխը ընծա ուղարկեց պարթևների թագավոր Օրոդեսին, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Արտաշատում, և այն ցուցադրվեց հանդիսատեսին՝ այդ պահին ընթացող թատերական ներկայացումներից մեկի ժամանակ: Խառանի ճակատամարտից հետո Յայաստանը վերականգնում է իր պետական ինքնուրույնությունը:

Մ.թ.ա. 44 թ. մարտի 15-ին դիկտատոր Յուլիոս Կեսարի դավադիր սպանությունից հետո, 43 թ. Յոնմում կազմվում է երկրորդ եռապետությունը, որի կազմի մեջ են մտնում Օկտավիանոսը (Կեսարի քրոջ որդին), Անտոնիոսը և Լեպիդոսը: Արևելքը բաժին է ընկնում Անտոնիոսին: Մ.թ.ա. 38 թ. նա մեծ ուժերով գալիս է Արևելք: 37 թ. ստիպում է Արտավազդին կրկին ընդունել Յոնմի գերակայությունը, իսկ հաջորդ տարի՝ 36 թ., սկսում է արշավանքը պարթևների դեմ:

Այդպիսով, Կրասոսին փոխարինած Անտոնիոսը կրկին փորձում է շարունակել Յոնմի նվաճողական քաղաքականությունը Արևելքում: Նա, հաշվի առնելով պարթևների դեմ առաջին արշավանքի ժամանակ Կրասոսի թույլ տված սխալը (այն ժամանակ Կրասոսն արշավանքը կազմակերպեց Ատրիքի տափաստաններով), ծրագրում է պարթևների վրա արշավել Յայաստանի և Ատրպատականի վրայով: Սակայն այս անգամ էլ հռոմեացիների արշավանքը ձախողվում է: Եվ այդ անհաջողության մեղքը կրկին բարդելով Արտավազդի վրա՝ Անտոնիոսը մ.թ.ա. 34 թ. ձերբակալում է հայոց թագավորին և շղթայված ուղարկում Ալեքսանդրիա՝ իբրև նվեր իր սիրուհուն՝ Եգիպտոսի Կլեոպատրա թագուհուն: Ալեքսանդրիայում կազմակերպված հաղթահանդեսի (տրիումֆ) ժամանակ Անտոնիոսը պահանջում է, որ շղթայակապ Արտավազդը Կլեոպատրա թագուհու և բազմության ներկայությամբ ազատություն աղերսի: Սակայն, ինչպես վկայում է հռոմեական պատմիչ Դիոն Կասիոսը, հայոց գերված արքան արհամարհանքով հրաժարվում է նսենանալուց: Դրանից հետո Արտավազդը բանտարկվում է և ապա՝ մ.թ.ա. 31 թ. գլխատվում: Արտավազդի մահը մեծ կորուստ էր հայ ժողովրդի համար: Նա հայ առաջին մտավորական գործիչներից է, որ գրել է պատմական երկեր, ճառեր ու ողբերգություններ:

**Արտաշեսյանների
դինաստիայի
անկումը**

Անտոնիոսի արևելյան արշավանքի անհաջողությունից հետո՝ մ.թ.ա. 32 թ. Անտոնիոսի և Օկտավիանոսի հարաբերությունները սրվում են: Երկու կոնսուլների միջև բախումը դառնում է անխուսափելի: 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին Յունաստանի ծովափնյա Ալտիում քաղաքի մոտ տեղի է ունենում ծովային ճակատամարտ, որն ավարտվում է Օկտավիանոսի հաղթանակով: Անտոնիոսը և Կլեոպատրան ինքնասպան են լինում: Այս դեպքերից հետո՝ մ.թ.ա. 27 թ., Յոնում վերջ է տրվում հանրապետությանը, և հաստատվում են միապետական կարգեր: Յոնեական առաջին կայսրն է դառնում Օկտավիանոսը (մ.թ.ա. 27 թ. - մ. թ. 14 թ.), որն իրեն օծում է Օգոստոս, այսինքն՝ «Սրբազան» մականունով:

Արտավազդ II-ի սպանությունից հետո նրա որդի Արտաշես II-ը պարթևների օգնությամբ թոթափում է հռոմեական տիրապետությունը և հաստատվում հայոց գահին (մ.թ.ա. 30-20 թթ.): Նա լուծում է իր հոր վրեժը, սպանում կամ Յայաստանից դուրս է քշում բոլոր հռոմեացիներին, վերականգնում Յայաստանի անկախությունը: Արտաշես II-ը ևս իր հոր նման կտրել է արծաթյա դրամներ, որոնց վրա դարձյալ դրոշմված է «Արքայից արքա» տիտղոսը: Ցավոք, երկար չի տևում Յայաստանի անկախությունը: Շուտով Յոնը կրկին միջամտում է Յայաստանի ներքին գործերին: Մ.թ.ա. 20 թ. դավադրաբար սպանվում է Արտաշես II-ը:

I-ին դարի վերջին երկու տասնամյակները Արտաշեսյան դինաստիայի անկման տարիներ եղան: Յոնից կիսակախյալ դրության մեջ ընկած Յայաստանում թագավորեցին Արտաշես II-ի կրտսեր եղբայր, հռոմեասեր Տիգրան III-ը (մ.թ.ա. 20-8 թթ.), իսկ մ.թ.ա. 8-1 թթ. որոշ ընդհատումներով միասին գահակալեցին Տիգրան IV-ը և նրա քույր Էրատոն:

Այս ընթացքում ևս հայ ժողովուրդը շարունակեց պայքարել Յոնի դեմ հանուն իր անկախ պետականության: Ի վերջո՝ մ.թ. 1 թվականին հյուսիս-կովկասյան լեռնականների դեմ մղված կռիվներում սպանվում է Տիգրան IV-ը, իսկ նրա քույր Էրատոն էլ հրաժարվում է գահից, և դրանով սպառվում է Արտաշեսյան արքայատոհմը:

Գլուխ երրորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.Թ. I-V ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Նայաստանում: Տրդատ I

**Տրդատ
Արշակունին
հայոց գահակալ**

1 թ. Հայաստանում վերացավ Արտաշեսյան դինաստիան, սակայն պահպանվեց պետականությունը: Արտաշեսյան դինաստիայի անկումից հետո Հայաստանը փաստորեն դարձավ կռվախնձոր երկու հզոր տերությունների՝ Հռոմի և Պարթևական թագավորության միջև: Գլխավոր վտանգը դարձյալ գալիս էր Հռոմից, որը ձգտում էր Հայաստանը, մյուս նվաճված երկրների նման, դարձնել Հռոմեական կայսրության մարզ: Հռոմեական կայսրերը I դարի առաջին կեսին հայոց գահին նստեցնում են իրենց հլու կամակատար օտարազգի դրածոների: Հռոմի դրածո թագավորները ամենևին էլ չահագրգռված չէին Հայաստանի ճակատագրով, ուստի հայերը չէին հանդուրժում նրանց: Որպես կանոն, հայերը նրանց սպանում կամ դուրս էին քշում երկրից: Համեմատաբար երկար է թագավորել Ջենոն-Արտաշեսը (Պոնտոսի թագավորի որդին): Ջենոնը, որին հայերը սիրով կոչել են Արտաշես, թագավորել է մ.թ. 18-34 թթ., և նա միակն էր, որ մահացել է իր բնական մահով: Ջենոն-Արտաշեսի օրոք Հայաստանը ապրեց խաղաղության ու ներքին անդորրության շրջան: 34 թ., նրա մահից հետո, պարթևների արքայից արքա Արտավան III-ը, անտեսելով Հռոմին, հայոց գահին նստեցրեց իր ավագ որդուն Արշակին, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Սանատրուկ անունով: Ստացվում է, որ Հռոմն ու Պարթևստանը փոխնիփոխ մրցակ-

ցում են իրար հետ, թե հայոց գահին ում թեկնածուն կնստի:

Մեծ Հայքի գահի նկատմամբ հավակնություններ ուներ նաև Իբերական (Վրացական) արքայական տունը, որը նախկինում խնամիական կապեր է ունեցել հայկական արքայատոհմերի հետ: Եվ ահա Հռոմի Տիբերիոս կայսեր (14-37 թթ.) հովանավորությամբ վրաց թագավոր Փարսմանի եղբայր Միհրդատին հաջողվում է կաշառել հայ պալատականներին (ավագանուն), թունավորել Արշակ-Սանատրուկին և 35 թ. նստել Հայոց գահին: Ավելի ուշ՝ 51 թ., Միհրդատը զոհ է գնում իր եղբոր՝ Փարսմանի և եղբորորդի Հռադամիզդի խարդավանքներին: Վերջինս, գալով Հայաստան, նենգաբար, ծանր գորգերի տակ խեղդել է տալիս իր հորեղբորը՝ Միհրդատին և նրա կնոջը (որը միաժամանակ իր քույրն էր) և 51 թ. իրեն հայտարարում Հայաստանի թագավոր: Հռադամիզդը դա անում էր իր հոր հրահրումով, որը ցանկանում էր որդուն հեռու պահել իր գահի նկատմամբ ոտնձգություններից: Իսկ այդ ամենը տեղի էր ունենում Հռոմի թողտվությամբ:

Մինչդեռ հայ ժողովուրդը մտադիր չէր հաշտվել անկախ պետականության կորստի հետ: Հայ ավագանին, տեսնելով, որ պարթևներին առանձնապես ձեռնտու չէ սպառնալ Հայաստանի անկախությանը և տարածքային ամբողջականությանը, դաշնակցում է Պարթև Արշակունի արքայատոհմի նշանավոր թագավոր Վաղարշ I-ի հետ (51-75 թթ.)՝ ընդդեմ Հռոմի:

52 թ., հայերի համաձայնությամբ, Վաղարշ թագավորն իր զորքով մտնում է Հայաստան: Հայ-պարթևական միացյալ ուժերը դուրս են քշում հռոմեացիներին ու նրանց դրածո վրաց թագաժառանգ Հռադամիզդին¹, ազատագրում Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները և Վաղարշ I-ի եղբայր Տրդատին կարգում Հայաստանի թագավոր: Տրդատի գահակալության լուրը Հայաստանում ցնծությամբ է ընդունվում: Այսպիսով, Հայաստանում սկզբնավորվում է Արշակունյաց թագավորությունը: Հարկ է հիշեցնել, որ «Արշակունի» անվանու-

¹ Հռոմեական պատմիչ Կ. Տակիտոսը վկայում է, որ վրաց թագաժառանգ Հռադամիզդը ստիպված դիմում է փախուստի դեպի Իբերիա: Ձիերով փախչելու ժամանակ նա դաշունահարում է իր հղի կնոջը՝ Ձենոբիային և գցում Արաքսը, որպեսզի իր սիրեցյալը չընկնի թշնամու ձեռքը և անարգվի: Սակայն հայ հովիվները գտնում և փրկում են Ձենոբիային: Նրան տանում են Տրդատի պալատը, ուր նա ծննդաբերում ու արու զավակ է ունենում: Տղայի անունը դնում են Փարսման պապի անունով, որը հետագայում թագավորում է վրաց աշխարհում իբրև Փարսման II (100-114 թթ.):

մը գալիս է մ.թ.ա. 250 թ. Իրանում հիմնված պարթևական պետության հիմնադիր Արշակ թագավորի (ցեղապետի) անունից:

**Հռոմեական
արձավանդները և
Հռանդեայի հաճության
դայնանագիրը**

Արշակունյաց արքայատոհմի հաստատումը Հայաստանի գահին առաջ բերեց պատերազմ մի կողմից Հռոմեական կայսրության, իսկ մյուս կողմից Պարթևական թագավորության ու նրա դաշնակից Հայաստանի միջև, որը որոշ ընդհատումներով տևեց 10 տարի (54-64 թթ.):

Հռոմի Ներոն (54-68 թթ.) կայսրը Արևելք ուղարկեց հմուտ զորավար Գնեոս Կորբուլոնին: 58 թ. հռոմեական զորքերը մեծ դժվարությամբ գրավեցին Հայաստանը և հիմնահատակ ավերեցին նրա մայրաքաղաք Արտաշատը: Տրդատը ստիպված իր զորքով հեռացավ Հայաստանից: Հռոմեացիներին հաջողվեց գրավել նաև Հայաստանի երկրորդ մայրաքաղաքը՝ Տիգրանակերտը:

61 թ. վերսկսվեց պատերազմը Հռոմի հետ: Հայ-պարթևական միացյալ ուժերը, ծանր կացության մեջ գցելով հռոմեական զորքերին, հարկադրեցին Կորբուլոնին Մծբին քաղաքում կնքել զինադադար (61 թ.): Այդ զինադադարի համաձայն, Տրդատը ճանաչվում էր Հայոց թագավոր, իսկ Հայաստանը հռչակվում էր անկախ և ինքնուրույն պետություն: Երկրից դուրս էին բերվելու Հռոմի և Պարթևստանի ռազմական ուժերը: Բայց Ներոնը չճանաչեց այդ պայմանները և 62 թ. Արևելք ուղարկեց նոր բանակ Քեսենիոս Պետոս զորավարի հրամանատարությամբ: Սակայն Պետոսը անտաղանդ զորավար էր: Նույն 62 թ., Խարբերդի դաշտում գտնվող Հռանդեա կոչված վայրում հայ-պարթևական միացյալ զորքերը շրջապատում են հռոմեացիներին և ստիպում անձնատուր լինել: Հռոմեական զորավարը ստիպված նույն վայրում հաշտություն է առաջարկում: Կնքված հաշտությամբ, հռոմեացիները պետք է հեռանային Հայաստանից, իսկ Տրդատը ճանաչվեր հայոց թագավոր, պայմանով, որ անձամբ գնար Հռոմ և Ներոնի ձեռքից ստանար թագը: Բացի այդ, հռոմեական զինվորները ստիպված են լինում կատարել նվաստացուցիչ մի արարողություն՝ զինաթափ անցնել երեք նիզակից պատրաստված «լծի» տակով: Հռոմեական պատմիչ Տակիտոսի վկայությամբ, Հայաստանից հեռացող Պետոսը օրական կտրում անցնում էր 40 մղոն (62 կմ):

63 թ. Վաղարշ I-ը դեսպաններ է ուղարկում Հռոմ Հռանդեայի հաշ-

տությունը վավերացնելու համար: Սակայն Ներոնը հրաժարվում է «անպատվաբեր խաղաղությունից» և որոշում է շարունակել պատերազմը: Բայց այս անգամ նա սիրալիր է վերաբերվում Վաղարշի դեսպաններին և առատ ընծաներով նրանց ետ է ուղարկում:

64 թ. կրկին Յայաստան եկած զորավար Կորբուլոնը նույն Յռանդեայում կնքում է վերջնական հաշտության պայմանագիրը, որով հաստատվում է նախորդ հաշտության պայմանագիրը: Ներոն կայսեր կողմից թագը ստանալու համար 65 թ. Տրդատը մեծ շքախմբով (3000 հոգի) ճանապարհվում է Յռոմ, հանդիսավորությամբ թագադրվում և մեծ նվերներով (50 մլն. դենարի) 66 թ. վերադառնում: Վերականգնվեց Կորբուլոնի կողմից ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը և փառասեր կայսեր խնդրանքով այն ժամանակավորապես կոչվեց Ներոնեա:

Այսպիսով, վերականգնվեց Յայաստանի քաղաքական անկախությունը, և միջազգայնորեն հաստատվեց Արշակունիների արքայատոհմը, որը տևեց մինչև 428 թ.: Տրդատ I-ը (52-88 թթ.) Յայաստանում սկիզբ դրեց Արշակունիների թագավորությանը: Տրդատի գահակալությունը կարելի է բաժանել երկու ժամանակաշրջանի. առաջին՝ 52-65 թթ., երբ նրա գահակալությունը պաշտոնապես չէր ճանաչվել Յռոմի կողմից, և երկրորդ՝ 65-88 թթ., երբ նա պաշտոնապես թագադրվեց և միջազգայնորեն ճանաչվեց Յռոմի ու այլ պետությունների կողմից:

Տրդատ I-ի գործունեությունը: Մայաստանը II-III դարերում

64 թ. Յռանդեայի դաշնագրից հետո երկարամյա խաղաղություն հաստատվեց Արևելքում մինչև Տրայանոսի արշավանքը՝ 114 թ., որը նպաստեց Յայաստանում քաղաքների, արհեստների, առևտրի և մշակույթի զարգացմանը:

Տրդատ I-ի գահակալության տարիներին վերականգնվեց ավերված Արտաշատ մայրաքաղաքը, վերակառուցվեց Գառնիի ամրոցը: Այդ նույն ժամանակ էլ՝ 77 թ., կառուցվեց Գառնիի սյունազարդ և հիասքանչ հեթանոսական տաճարը:

Տրդատ I-ի գործունեությունից մեզ հայտնի է նաև, որ նա պատերազմել է հյուսիսից ներխուժած ալանական ցեղերի դեմ:

Պետք է ասել, որ հայոց պատմությունը առաջին դարի վերջերին և երկրորդ դարում բավական մութ է, քանզի փաստական տվյալները սուղ են ու կցկտուր: Տրդատ I-ին հաջորդել է Սանատրուկ թագավորը

(88-110 թթ.): Հայոց Վաղարշ I թագավորի օրոք (117-140 թթ.) հիմնադրվում է Վաղարշապատը (այժմ՝ Էջմիածին), որը դառնում է հայ Արշակունիների թագավորության երկրորդ մայրաքաղաքը: Հայաստանի հետագա պարթևագգի գահակալները հայկական միջավայրում շուտով հայանում են: Արդեն II դարի վերջերից, սկսած Վաղարշ II-ից (185-198), հայ Արշակունիների գահը դառնում է ժառանգական. անցնում է հորից որդուն, իսկ գահակալն այլևս չէր հաստատվում Հռոմի կողմից, ինչպես նախատեսված էր Հռոմեացի պայմանագրով: 198 թ. Վաղարշ II-ը զոհվեց կովկասյան լեռնականների՝ ալանների ու մազքուսների դեմ մղված կռիվների ժամանակ: Նրան հաջորդեց որդին՝ Խոսրով I-ը (198-215 թթ.):

II-III դարերում Հայաստանը կրկին վերածվեց պատերազմների թատերաբեմի: Հռոմեական տիրակալները ձգտում էին Հայաստանը դարձնել կայսրության պրովինցիա: Այդպիսի բացորոշ ուղեգիծ էին վարում հատկապես Տրայանոս և Կարակալլա կայսրերը: 215 թ. վերջինս գալիս է Անտիոք, խաբեությանբ իր մոտ հրավիրում Խոսրովին, ձերբակալում նրան և ուղարկում Հռոմ: Հայերը, զայրացած կայսեր նենգ արարքից, երկրից վտարում են Կարակալլայի ուղարկած զորքերը և հայոց նոր թագավոր կարգում Խոսրովի որդուն՝ Տրդատ II-ին (215-252 թթ.):

III դարում Հայաստանի և Պարսկաստանի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցան շրջադարձային փոփոխություններ: 224-226 թթ. ընթացքում Իրանում կատարվեց քաղաքական հեղաշրջում: 226 թ. վերացվեց Պարթև Արշակունիների թագավորությունը, և հաստատվեց Սասանյան արքայատոհմը: Արտաշիր Սասանյանը (226-241) իրեն հայտարարեց «արքայից արքա»: Այս հեղաշրջման հետևանքով սրվեցին հայ-իրանական հարաբերությունները: Սասանյանները հզորանալով՝ սկսեցին սպառնալ և՛ Հայաստանին, և՛ Հռոմին: Սասանյան Իրանի թագավորները հենց սկզբից էլ թշնամական դիրք գրավեցին Հայաստանի հանդեպ, մանավանդ, որ այստեղ թագավորում էր հայ պարթև Արշակունիների արքայատոհմը, որը համարվում էր թշնամի Սասանյաններին: Ստեղծված պայմաններում հայերը հարկադրված փոխում են իրենց քաղաքական կողմնորոշումը՝ անկախությունը պահպանելու համար և օգնության դիմում այժմ արդեն թուլացած և նվազ վտանգավոր Հռոմին: Սկսած այս ժամանակաշրջանից՝ նկատելի է դառնում Հռոմի և Հայաստանի արտաքին քաղաքական շահերի հակադրության մեղմացում: Հայ պարթև Արշակունիների արքայատոհ-

մին թշնամի Սասանյան Պարսկաստանի գահակալները ձգտում էին գահընկեց անել հայ արքաներին, Հայաստանը նվաճել և իրենց ենթարկել: Այնուամենայնիվ, Հռոմի օգնությամբ Հայաստանում թագավոր է հռչակվում Տրդատ II-ի որդի Խոսրով II-ը (273-287 թթ.): 287 թ. պարսից թագավորը Հայաստան է ուղարկում Անակ Պարթևին (Գրիգոր Լուսավորչի հորը), որն էլ Վաղարշապատում սպանում է Խոսրովին: Սասանյանները կրկին նվաճում են Հայաստանը: Թագաժառանգ Տրդատը փախչում է Հռոմ:

Հայաստանին տիրելու համար պարսկա-հռոմեական պայքարը նոր թափ ստացավ III դարի վերջին, որն ընթացավ փոփոխակի հաջողություններով: Ի վերջո, հռոմեական բանակը, հայկական զորամասերի օգնությամբ, խոշոր հաղթանակ տարավ Սասանյանների դեմ: 298 թ. Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև Մծբինում կնքվեց 40-ամյա հաշտության պայմանագիր, որով երկուստեք ճանաչվում էր Հայաստանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը: Թագավոր է դառնում Խոսրով II-ի որդին՝ Տրդատ III Մեծը (298-330 թթ.):

2. Տին Հայաստանի արևելական կյանքը և պերահասարակական կարգը

Տնտեսությունը. Երկրագործություն և անասնադահություն

Հնուց ի վեր Հայաստանն ունեցել է զարգացած տնտեսություն, անասնապահություն, արհեստագործություն, քաղաքային կյանք և առևտուր: Մ.թ.ա. V դարի վերջին Հայաստանով ճանապարհորդած հույն զորավար-պատմիչ Քսենոֆոնը իր «Անաբասիս» (Տասը հազարի նահանջը) աշխատության մեջ պատմում է, թե որքան հարուստ գյուղատնտեսական երկիր էր Հայաստանը: Հայերի տները լի էին տարբեր տեսակի ուտելիքներով ու խմիչքներով:

Հայաստանի տնտեսությունը վերելք է ապրում հելլենիստական դարաշրջանում, երբ ծաղկում են քաղաքները, արհեստագործությունը, ընդարձակվում են ցանքսերը, կատարելագործվում գործիքները: Պատմահայր Մ. Խորենացին վկայում է, որ Արտաշես I-ի ժամանակ Հայաստանում անմշակ հող գրեթե չէր մնացել: Հայաստանի հարուստ ալպիական մարգագետինները նպաստում էին անասնապա-

հուժյան զարգացմանը: Նախալեռներում և լեռներում պահվում էին խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների մեծաքանակ հոտեր: Ժամանակի ընթացքում վերանորոգվում էին հին ջրանցքները, կառուցվում նորերը: Հայաստանի անկախ և միասնական պետականության վերականգնումը նպաստում էր տնտեսության առաջընթացին: Հին Հայաստանի տնտեսությանը բնորոշ էին ինչպես բնատնտեսական ու տնայնագործական, այնպես էլ ապրանքաշուկայական հարաբերությունները: Թե ժողովրդի կյանքում երկրագործությունը որքան մեծ դեր էր խաղում, այդ երևում է հայոց նախաքրիստոնեական պաշտամունքից: Հեթանոսական աստվածներից շատերի՝ Արա Գեղեցիկի, Վահագնի, Անահիտի, Տիրի, Միհրի պաշտամունքը, այսպես թե այնպես, կապված էր երկրագործության, բնության, բերքուբարիքի առատության հետ:

Հին Հայաստանի ֆաղափները, արհեստները և առևտուրը Հայաստանի տնտեսական զարգացման հետևանքով լայն թափ է ստանում քաղաքաշինությունը: Առաջանում են տասնյակ նոր քաղաքներ՝ Երվանդաշատ, Արշամաշատ, Ջարեհավան, Ջարիշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Գառնի, Վաղարշապատ, Նախճավան, Դվին և այլն: Քաղաքներն ունեին ներքին ինքնավարություն, հողային տիրույթներ: Քաղաքագլխին կոչում էին շահապ: Քաղաքների զարգացումը նպաստում է արհեստների վերելքին: Մի կողմից՝ Հայաստանի ընդերքի օգտակար հանածոների առատությունը, իսկ մյուս կողմից՝ գյուղատնտեսական հունքի առկայությունը խթանում էին արհեստագործության շատ ճյուղերի զարգացումը: Առանձնապես տարածված արհեստներից էին դարբնությունը, զինագործությունը, ոսկերչությունը, հյուսնությունը, բրուտագործությունը, ջուլհակությունը, գորգագործությունը, քարագործությունը և այլն: Հայաստանում էր ստացվում համբավավոր որդան կարմիր ներկը: Հայ մատենագիրները հիշատակում են շուրջ 30 տեսակի արհեստներ:

Գյուղատնտեսության, քաղաքների ու արհեստների զարգացումը, բնականաբար, նպաստում էր ներքին ու արտաքին առևտրի վերելքին: Աշխույժ ապրանքափոխանակություն էր կատարվում երկրի ներսում՝ տարբեր նահանգների ու գավառների, քաղաքի և գյուղի, երկրագործ շինականի և քաղաքաբնակ առևտրականի ու արհեստավորի միջև: Հայաստանի հարմար աշխարհագրական դիրքը նպաստել է նաև արտաքին առևտրի զարգացմանը: Հայաստանով էին անց-

նուն միջազգային տարանցիկ առևտրի ճանապարհները: Հույն պատմիչ Հերոդոտը նկարագրում է Եփրատ գետի վրայով Միջագետքի հետ հայերի աշխույժ առևտրական գործունեությունը: Արտահանվում և ներմուծվում էին բազմապիսի գյուղատնտեսական և արդյունագործական ապրանքներ: Հին Հայաստանում զարգացած առևտրի մասին են վկայում հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերված տարբեր երկրների մեծ թվով դրամները: Գործածության մեջ էին ինչպես հռոմեական ու պարսկական, այնպես էլ հայկական դրամները: Ցավոք, մինչև օրս հայ Արշակունի թագավորների դրամներ չեն գտնվել: Նրանք հավանաբար դրամ կտրելու իրավունք չեն ունեցել:

Հայաստանը միջազգային տարանցիկ առևտրում կատարում է ոչ միայն կամրջի դեր, այլև ինքը ևս իր արտադրած ապրանքները հանում էր շուկա: Հայաստանը արտահանում էր մետաղագործական իրեր, գինի, հացահատիկ, «որդան կարմիր» ներկ, կաշի, ձիեր ու ջորիներ, ձկնեղեն, քարատեսակներ և այլն:

Հասարակության սոցիալական (դասային) կառուցվածքը

Հասարակությունը սոցիալական կառուցվածքի տեսակետից կարելի էր բաժանել երեք խմբի՝ ազնվականություն (արտոնյալ դաս), ազատներ (միջին դաս) և անազատներ (ստորին դաս): Հայաստանի արտոնյալ դասը ազնվականությունն էր:

Երկրի գերագույն ազնվականը թագավորն էր: Այս դասի մեջ մտնում էին թագավորի ընտանիքի անդամները, նրա հարազատները, նախարարները, պալատականները, բարձրաստիճան հոգևորականությունը, զորահրամանատարները, արքունի պաշտոնյաները, մանր ծառայողները և այլն: Երկրի ամբողջ պաշտոնավարությունը իրականացնում էր այդ դասը: Իր հերթին, արտոնյալ դասը բաժանվում էր խոշոր և մանր ազնվականության: Սոցիալական այս խումբը հասարակության վերնախավն էր:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքում միջանկյալ դիրք էին գրավում առևտրավաճառականական ու արհեստավորական դասերը՝ քաղաքում, իսկ ազատ գյուղացիությունը՝ շինականները, գյուղում: Վերջիններս կազմում էին գյուղական բնակչության հիմնական զանգվածը: Կարելի է ասել, որ սոցիալական այս խմբերի վրա էր հիմնականում ընկած երկրի պաշտպանությունը, քանզի սրանք էին կազմում հայկական բանակի հիմքը:

Հասարակության սոցիալական կառուցվածքի ստորին աստիճանն էին զբաղեցնում անազատները՝ կիսակախյալ և կախյալ վիճակում գտնվող ծառաները, մշակները, ռամիկները, ինչպես նաև ստրուկները (գերիներ) և այլն: Հարկ է նշել, որ, որպես կանոն, ստրուկ էին դառնում պատերազմների ժամանակ գերի ընկած այլազգիները: Այսինքն՝ պատերազմներն են եղել ստրկության գլխավոր աղբյուրը: Իրավագուրկ սոցիալական այս խմբերի վրա էլ ընկնում էր հարկերի և պարհակների հիմնական ծանրությունը:

Ըստ զբաղմունքի՝ հասարակությունը կարելի է բաժանել հետևյալ պրոֆեսիոնալ խմբերի՝ երկրագործների, լեռնաբնակ կիսավաչկատուն անասնապահների, արհեստավորների, առևտրականների, վաճառականների, հոգևորականության, զինվորականության, պետական ծառայողների և այլն:

Հնուց ի վեր հայ ժողովրդի սոցիալական կյանքում շատ կարևոր դեր է խաղացել ընտանիքը: Դարեր շարունակ հայ ավանդապահ ու ամուր ընտանիքը եղել է ազգի գոյատևման կարևոր կովաններից մեկը:

Գյուղական համայնք

Ըստ բնակության վայրի՝ Հայաստանի բնակչությունը կարելի է բաժանել գյուղաբնակների (գյուղացիների) և քաղաքաբնակների (քաղաքացիների): Հայաստանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը ապրում էր գյուղերում՝ գյուղական համայնքներում: Ազգային կազմի տեսակետից քաղաքներում, հայերից բացի, ապրում էին մեծ թվով հրեաներ, ասորիներ, հույներ, պարսիկներ և այլն: Սրանք ապրում էին ըստ թաղամասերի:

Հայաստանում նյութական բարիքների հիմնական արարողը ազատ գյուղացին էր՝ շինականը: Գյուղացիները համախմբվում էին գյուղական համայնքներում: Համայնքի անդամ գյուղացիները ունեին հավասար իրավունքներ: Նրանք համայնքի ընդհանուր ժողովում ընտրում էին գյուղապետին՝ գեղջավագին, վճռում հողաբաժանության, ծխաբաժանության, հարկերի և այլ ներքին բնույթի խնդիրներ: Համայնքի ներսում հողը բաժանվում էր ըստ շնչերի՝ հավասար սկզբունքով: Գյուղացիները պարտավոր էին պետությանը հարկ վճարել, կատարել պարհակներ (շինարարական աշխատանքներ), պատերազմի ժամանակ մտնել աշխարհազորի մեջ: Սակայն, ժամանակի ընթացքում, համայնքի ներսում տեղի է ունենում ունեցվածքային (սոցիա-

լական) շերտավորում: Ավելի ուժեղ ընտանիքները տեր են դառնում լավագույն հողերի, իսկ թույլերը կախման մեջ են ընկնում նրանցից: Հին Հայաստանում հիմնական աշխատուժը ազատ գյուղացիությունն էր: Սակայն դրա կողքին օգտագործվել է ծառա-մշակների, ինչպես նաև ստրուկների աշխատանքը: Ծառաները կամ մշակները աշխատում էին արքունական կալվածքներում կամ վերնախավի թագավորներից նվեր ստացած ագարակ-դաստակերտներում: Ագարակատերերը կամ կալվածատերերը ձգտում էին զավթել նաև գյուղական համայնքների հողերը: Այդ կանխելու նպատակով Արտաշես I-ը սահմանաքարերով հստակ սահմանազատեց ագարակների և համայնքների հողերը:

Պետական կարգը

Հայկական պետությունն իր բնույթով արևելյան տիպի միապետություն էր: Հայաստանում պետության գլխավոր պաշտոնատար անձը թագավորն էր (միապետը), որի իշխանությունը անսահմանափակ էր: Նա էր երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցեր վճռողը, ինչպես նաև հայոց ամբողջ զորքի գերագույն հրամանատարը: Թագավորի իշխանությունը ժառանգաբար փոխանցվում էր հորից որդուն: Հայոց թագավորները կտրել են դրամներ, կրել են տարբեր տիտղոսներ՝ «թագավոր», «արքա», «արքայից արքա» և այլն:

Վարչական տեսակետից Հայաստանը հնուց բաժանվում էր 15 նահանգների, սրանք էլ գավառների: Նահանգները և գավառները կառավարում էին թագավորի նշանակած կառավարիչները՝ նախարարները, որոնք էլ հետագայում դառնում էին դրանց ժառանգական տերերը:

Գործակալությունները

Երկիրը (պետությունը) կառավարվում էր գործակալությունների (նախարարությունների) միջոցով: Գործակալությունների ղեկավարներին գործակալներին, նշանակում էր թագավորը: Հայոց թագավորության հայտնի գործակալություններից էին հազարապետությունը, սպարապետությունը, թագադիր ասպետությունը, մարդպետությունը, մաղխագությունը, սենեկապետությունը, մեծ դատավորությունը:

Հազարապետը պետության գլխավոր պաշտոնյան էր, որ տնօրինում էր տնտեսության, հարկերի գանձման, ֆինանսների, պետական շինարարական աշխատանքները: Հազարապետությունը Գնունինե-

րի, այնուհետև Ամատունիների տան ժառանգական պաշտոնն էր:

Հայաստանի գինված ուժերը կազմակերպում և գլխավորում էր սպարապետը: Այս պաշտոնը Մամիկոնյանների մենաշնորհն էր:

Թագադիր ասպետության գործակալությունը, բացի արքային թագով պսակելը, վերահսկում էր արքունիքի գործերը, կարգուկանոնը, օտար դեսպանների ընդունելությունը և այլն: Այս պաշտոնը տնօրինում էր Բագրատունյաց նախարարական տոհմը:

Մարդպետության գործակալությունը վերահսկում էր արքունի գանձերը, կալվածքները և բերդերը: Այն ապահովում էր արքունիքի մատակարարումը և հարեմի պահպանումը:

Մաղխազը արքայի անձնական պաշտպանն էր և արքայի թիկնապահ զորքի հրամանատարը: Մաղխազության գործակալությունը հետևում էր նաև արքունիքի անվտանգությանը: Այդ պաշտոնը ժառանգաբար անցնում էր Խոռխոռունի նախարարական տանը:

Սենեկապետության գործակալությունը վարում էր պետական գրասենյակի և դիվանի (արխիվի) գործերը: Այս գործակալությունում էին մշակվում թագավորական հրովարտականքների ու արձանագրությունների տեքստերը:

Մեծ դատավորի պաշտոնը հեթանոսական ժամանակներում գլխավորում էր քրմապետը, իսկ քրիստոնեության շրջանում՝ Հայոց կաթողիկոսը: Այս գործակալությունը զբաղվում էր իրավունքի և դատարանի խնդիրներով: Մինչև քրիստոնեության ընդունումը այս պաշտոնը երկար ժամանակ վարել է Վահունիների նախարարական տոհմը:

Հայոց արքունիքում նախարարները բազմում էին բարձր կամ գահերի վրա և, ըստ իրենց ռազմուժի մեծության և զբաղեցրած պաշտոնների կարևորության, մոտ էին նստում թագավորին: Նախարարական տոհմերը գրանցվում էին հատուկ մատյանում, որը կոչվում էր «գահնամակ»: Պետության համար կարևոր նշանակության հարցերը քննարկվում էին աշխարհաժողովում:

Բանակը Պետական համակարգի անբաժան մասն էր կազմում բանակը, որը բաղկացած էր արքայական և նախարարական հեծյալ ու հետևակ միացյալ զորքերից: Տիգրան Մեծի օրոք հայոց բանակի թիվը հասնում էր շուրջ 300 հազարի: Չորքի գլխավոր հարվածող ուժը զրահավորված հեծելազորն էր (այրուծին): Սակայն զորքի մեծ մասը կազմում էր հետևակը, որը համալրվում էր հայ շինականներից: Կար նաև 6000 մարտիկներից բաղկացած թա-

գավորական ընտիր հեծյալ թիկնապահ գունդ (դրանիկ): Հայկական բանակում գործածվել է սառը զենք: Բանակի ընդհանուր հրամանատարն էր սպարապետը: Հայաստանի սահմանների պաշտպանության համար ստեղծվել էին Աղձնիքի, Կորդուքի (հետագայում՝ Ծոփքի), Նոր-Շիրականի և Գուգարքի բղեշխությունները, որոնք գլխավորում էին սահմանապահ իշխանները՝ բղեշխները:

3. Տին հայկական մշակույթը

(հնագույն ժամանակներից մինչև մ.թ. III դարը)

Հայ մշակույթի ակունքները

Հասարակության առաջընթացի որոշակի փուլում մտավոր աշխատանքը անջատվեց ֆիզիկական աշխատանքից, որն էլ ինքնըստինքյան նպաստեց մշակույթի համակողմանի զարգացմանը:

Հայ ժողովրդի կազմավորումով ձևավորվեց նաև նրա միասնական մշակույթը: Հայկական ազգային մշակույթի մեջ ձուլվեցին նաև ոչ հայկական ցեղերի մշակույթի տարրեր: Թեև հայկական մշակույթը ժամանակի ընթացքում ենթարկվել է փոխազդեցությունների, սակայն պահպանել է իր ազգային ինքնատիպությունը: Հայկական պետականության առաջացումն ու հզորացումը նպաստեցին հայ մշակույթի զարգացմանը: Դրա դրսևորման ուրույն ու բարձր աստիճան էր Արարատյան թագավորության մշակույթը, որի անմիջական կրողն ու ժառանգորդն էր հայ ժողովուրդը:

Դժբախտաբար, մենք շատ քիչ բան գիտենք հին Հայաստանի մշակույթի մասին, քանզի IV դարի սկզբում, Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո, գործնականում ոչնչացվեցին նախաքրիստոնեական մշակութային շատ արժեքներ:

Առասպելներն ու վիդական երգերը

Նախաքրիստոնեական (հեթանոսության) շրջանում տարածված է եղել ժողովրդական բանահյուսությունը, պատմաավանդական վիպերգությունը: Դրանցից առանձնանում են հատկապես «Հայկ և Բել», «Արա Գեղեցիկ և Շամիրամ», «Տորք Անգեղ», «Տիգրան և Աժդահակ», «Արտաշես և Սաթենիկ» և ուրիշ առասպելներ ու վիպական գրույցներ: Դրանք, ինչպես և ժողովրդական բանահյուսության ուրիշ գոհարներ, մեզ է հասցրել V դարի պատմիչ Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» գրքում:

Նյութական մշակույթը Ալ. Մակեդոնացու արշավանքներից և Աքեմենյան Պարսկաստանի անկումից հետո Արևելքում ու Հայաստանում սկսվեց «հելլենիզմի», այսինքն՝ «հունականության» դարաշրջանը: Հայկական հարուստ մշակույթը յուրացրեց այն առաջադիմականը, որը կար հունական մշակույթում: Լայն տարածում ստացան հունարեն լեզուն, գրականությունը, արվեստը, քաղաքաշինությունը: Հունական առաջավոր մշակույթի և հայ մշակույթի սինթեզից առաջացավ հայկական հելլենիստական մշակույթը: Հելլենիստական մշակույթը զարգանում էր առավելապես քաղաքներում: Հելլենիզմի դարաշրջանի քաղաքաշինության գլուխգործոցներն էին Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները: Արտաշատի, Գառնիի, Արմավիրի, Վաղարշապատի հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են բազմաթիվ բարձրարվեստ իրեր, մարմարյա և կավե արձաններ ու արձանիկներ, զենք ու զրահ, ոսկուց և արծաթից պատրաստված բազմատեսակ զարդեր, խեցե գեղարվեստական իրեր, ապակեղեն և այլն: Հայաստանում կառուցվել են անառիկ ամրոցներ, պալատներ, տաճարներ, թատրոններ, կամուրջներ, հյուրանոցներ, բաղնիքներ: Օրինակ, Տիգրանակերտի պարիսպների բարձրությունը հասնում էր 25 մետրի, և դրանք ունեցել են այնպիսի լայնություն, որ ներսում տեղավորվել են զորանոցներ, ախոռներ և այլն:

Հելլենիստական դարաշրջանի ճարտարապետության թագն ու պսակն է Գառնիի հեթանոսական տաճարը (մ.թ.ա. I դար): Հայտնի է նաև Գառնիի թագավորական ամրոցը՝ իր հզոր պարիսպներով, պալատներով, տաճարներով և այլ շինություններով: Պալատի մոտակայքում է գտնվում խճանկար հատակով բւսղնիքը (մ.թ. III դար):

Ներկայումս Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանվել են հեթանոսական աստվածների Արամազդի, Վահագնի, Սիիրի հսկայական արձանները: Հատկապես գեղեցիկ է Անահիտ դիցուհու աշխարհահռչակ բրոնզե գլուխը, որը պահվում է Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանում: Այն կերտված է գեղարվեստական բարձր ճաշակով ու մեծ վարպետությամբ: Շատ գեղեցիկ են Արտաշեսյան թագավորներ Տիգրան Մեծի և նրա որդի Արտավազդ II-ի հատած դրամները:

Շեքանոսական կրոնը Մինչև 301 թ.՝ Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումը, հայ ժողովրդի մեջ տարածված էր հեթանոսական կրոնը (բազմաստվածությունը), պաշտել են ոչ թե մեկ, այլ բազմաթիվ աստվածների, որոնք կազմել են դիցարան (պանթեոն):

Հայերն ունեցել են հեթանոս աստվածների երկու դիցարան: Առաջին հին դիցարանի գլխավոր աստվածն էր Հայկը՝ երկրի, երկնքի և բարիքներ ստեղծող աստվածը: Հայկը համարվել է նաև հայ ժողովրդի նախահայրը: Հին դիցարանի աստվածներն էին Արան՝ գեղեցկության, բուսականության, մահվան և հարության, Տորքը՝ ճարտարապետության, Ծովինարը՝ ջրի, անձրևի, Արալեզը՝ սպանված զինվորի վերակենդանացման և այլն:

Հետագայում հայ դիցարանը, պարսկական զրադաշտական կրոնի ազդեցությամբ, կրում է փոփոխություններ: Հանդես են գալիս նոր աստվածներ, չնայած հին աստվածների պաշտամունքը դրանից հետո էլ երկար ժամանակ պահպանվում է ժողովրդի մեջ: Նոր դիցարանի գլխավոր աստվածն էր Արամազդը՝ աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը: Նա փոխարինում է Հայկին ու Խալդին: Արամազդի տաճարը գտնվում էր Դարանադյաց գավառի Անի ամրոցում: Այստեղ էին գտնվում նաև հայոց արքաների դամբարանները:

Նոր դիցարանի ամենասիրելի աստվածուհին Արամազդի դուստր Անահիտն էր, որ պարսկերեն նշանակել է մաքուր, անբիծ: Անահիտը համարվում էր հայոց երկրի հովանավոր դիցուհին՝ պտղաբերություն ու մայրություն արգասավորողը: Նա միակ աստվածն է, որ ունեցել է ոսկեծուլլ արծան: Բայց այդ արծանը մեզ չի հասել: Անտիկ հեղինակ Պլինիոս Ավագը հաղորդում է, որ հռոմեական զորավար Անտոնիոսը իր արշավանքների ժամանակ ջարդուկշուր արեց Անահիտի արծանը (Եկեղյաց գավառում) ու ոսկին բաժանեց իր և զորականների միջև: Նոր դիցարանի մյուս հայտնի աստվածն էր Վահագնը, որը համարվում էր քաջության, ուժի, պատերազմի, ամպրոպի աստվածը: Հեթանոսական մյուս աստվածներն էին Աստղիկը՝ սիրո և գեղեցկության, Միհրը՝ արեգակի, կրակի, լույսի, Տիրը՝ դպրության, ճարտարապետության, Նանեն՝ իմաստության, մայրության և օջախի պահպան աստվածուհին, Ամանորը՝ Նոր տարվա, Վանատուրը՝ հյուրընկալության, օթևանի և այլն: Հավանաբար հայ ժողովրդի ազգային խառնվածքին այնքան բնորոշ հյուրասիրության բարձր զգացումը մեծ չափով կապված է եղել Վանատուրի պաշտամունքի հետ: Ինչ վերաբերում է Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքին, ապա պետք է ասել, որ նրա հետ է կապված մինչև օրս նշվող Վարդավառի տոնը: Աստղիկը Վահագնի սիրուհին էր: Իբրև սիրո աստվածուհի, Աստղիկը օժտված էր հմայիչ գեղեցկությամբ: Ժողովրդի մեջ պահպանված ավանդական մի զրույցում պատմվում է, որ Աստղիկը սովորություն

ուներ գիշերները լոգանք ընդունելու Արածանի կիրճի իր լողարանում: Հայ կտրիճները, նրա մերկությունը տեսնելու և նրա գեղեցկությամբ զմայլվելու համար, լեռների լանջերին, դարան մտած, կրակ վառելով, փորձել են դիտել դիցուհուն, բայց աստվածուհին, տղաների տարփոտ հայացքներից քողարկվելու համար, մշուշ է տարածել հովտում, որից էլ այդ վայրը կոչվել է Մուշ:

Հելլենիզմի դարաշրջանում հայ իրականության մեջ տարածվում է նաև հունական դիցաբանությունը: Հայկական դիցարանի աստվածները համեմատվել ու նույնացվել են հունական համապատասխան աստվածների հետ: Այսպես, Արամազդը նույնացվել է Ջևսի, Անահիտը՝ Արտեմիսի, Վահագնը՝ Հերակլեսի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտեի, Միհրը՝ Հելիոսի, Տիրը՝ Ապոլոնի, Նանեն՝ Աթենասի հետ և այլն:

Գրականությունը և թատրոնը

Հայոց լեզուն ունի հազարամյակների պատմություն, սակայն հայկական տառերը ստեղծվել են միայն V դարում: Մինչ հայերեն գրերի ստեղծումը հայերը գրել են հունարեն, հին պարսկերեն, արամեերեն և այլ լեզուներով: Հայտնաբերվել են բազմաթիվ վիմագրեր՝ քարերի վրա գրված արձանագրություններ:

Գրական առաջին հայ դեմքը, որի մասին մեզ տեղեկություն է հասել, Արտաշես I արքայի որդի Վրույրն է (մ.թ.ա. II դար), որին Խորենացին անվանում է «այր իմաստուն և բանաստեղծ»: Գրականության ավելի խոշոր ներկայացուցիչ է համարվում Արտավազդ II արքան (մ.թ.ա. I դար), որը գրել է պատմական երկեր, ճառեր և ողբերգություններ: Սակայն դրանք մեզ չեն հասել:

Հայ ժողովուրդը ավանդաբար մեծ սեր է ունեցել թատրոնի նկատմամբ: Դեռևս երկու հազար տարի առաջ Հայաստանում գոյություն է ունեցել թատրոն: Հելլենիզմի շրջանում թատերական կյանքի խոշոր օջախներ էին Արտաշատ և Տիգրանակերտ մայրաքաղաքները: Տիգրան II-ը Տիգրանակերտում կառուցել էր տասնյակ հազարանոց հանդիսատեսներ տեղավորող թատերական շենք (ամֆիթատրոն) և Հայաստան էր հրավիրել հույն անվանի դերասանների: Տիգրան արքայի թատերական արվեստին ցուցաբերած հովանավորությունը շարունակել է նրա որդի Արտավազդը: Հիշենք մ.թ.ա. 53 թ. Արտաշատում տրված Եվրիպիդեսի «Բաքոսուհիները» թատերական ներկայացումը: Իր հերթին, Արտավազդն էլ է գրել պիեսներ, որոնք ներկայացվել են հույն հեղինակների ստեղծագործությունների կողքին:

Այսպիսով, հին Հայաստանի թե՛ նյութական և թե՛ հոգևոր մշակույթը հասել էր բարձր մակարդակի և դարձել այն հիմքը, որի վրա հաջորդ դարաշրջանում պետք է ծաղկեր միջնադարյան հայ ազգային հարուստ մշակույթը:

4. Ավադարձական հարաբերությունների ձևավորումը: Քրիստոնեության ընդունումը

Ավասական հողատիրության ձևավորումը

III-IV դարերում համաշխարհային պատմության մեջ տեղի ունեցան հասարակական մեծ տեղաշարժեր թե՛ տնտեսության, թե՛ մշակույթի, թե՛ կրոնի և թե՛ պետական կառուցվածքի կազմակերպման բնագավառներում: Ինչպես անտիկ ստրկատիրական դասական երկրներ համարվող Հռոմում ու Հունաստանում, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքում ու Հայաստանում ստրկատիրական հարաբերությունները քայքայվում են, և դրանց փոխարինելու է գալիս ավատատիրական (ֆեոդալական) հասարակարգը: Հայաստանում այդ անցումն ավելի արագ կատարվեց այն պատճառով, որ ստրկատիրությունը մեզանում առանձնապես խոր արմատներ չէր ձգել:

Աստիճանաբար ձևավորվում է ավատատերերի (ֆեոդալների) դասը, որը տարբեր ճանապարհներով տիրում է համայնական գյուղացիների՝ շինականների հողերին և նրանց գցում կախման մեջ:

Հայաստանում ֆեոդալական հողատիրության բնորոշ կողմերից մեկն այն էր, որ դարեր շարունակ, ընդհուպ մինչև XX դարի սկիզբը, համայնական գյուղացու կախումը հողատիրոջից արտահայտվել է ոչ թե անձնական կախվածության, գյուղացու՝ հողին անրացվելու (ինչպես եղել է Ռուսաստանում), այլ հարկեր ու տուրքեր գանձելու և պարհակներ կատարելու ձևով: Այդ ընթացքում գյուղացին ունեցել է որոշակի ինքնուրույնություն և ազատ տեղաշարժման իրավունք: Այսինքն, Հայաստանում, ըստ էության, բացակայել են ֆեոդալիզմին բնորոշ ճորտատիրական հարաբերությունները կամ դրսևորվել են շատ թույլ ձևով:

Բացի այդ, Հայաստանում հետագա դարերի ընթացքում սոցիալ-դասակարգային ներհակությունները սրությամբ չեն դրսևորվել: Հայ ժողովրդի աշխարհաքաղաքական յուրահատուկ վիճակը (անկախ պե-

տականությունը ժամանակ առ ժամանակ կորցնելը, միջազգային ճանապարհների խաչմերուկների վրա գտնվելը, օտար նվաճողների պարբերական ասպատակությունները և այլն) հարկադրել է նրան ավելի շատ հոգ տանել ազգային հավաքականության ու ինքնապաշտպանության, ներհամայնքային խնդիրների ուղղությամբ, քան խորացնել սոցիալ-դասակարգային ճնշումն ու հարստահարումը:

Ամենախոշոր հողատեր-ավատատերը թագավորն էր: Նրա կալվածքները տարածվում էին Արարատյան դաշտում, Տարոնում, Կոգովիտում, Բարձր Հայքում և այլուր: Արքունի կալվածքները կոչվում էին ոստան: Խոշոր ավատատերը կոչվում էր իշխան կամ նախարար, իսկ նրանց տիրույթները՝ իշխանություն կամ նախարարություն: Նախարարական իշխանությունը ժառանգական էր: Նախարարի որդին կոչվում էր սեպուհ: Ամեն մի նախարարություն ուներ իր գորաջուկատը, զինանշանը և դրոշը: Խոշոր հողային սեփականության տեր են դառնում նաև եկեղեցին ու հոգևորականությունը:

Հայաստանում գոյություն են ունեցել ավատական հողատիրության երեք հիմնական ձևեր՝ «հայրենիք», «պարգևանք» և «գանձագին» կամ «դրամագին»: «Հայրենիք» կոչվում էին այն հողերը, որոնք նախարար-ֆեոդալը, ստանալով թագավորից, օգտագործում էր ժառանգական սեփականատիրության իրավունքով: «Հայրենիք» հողատիրության ձևը նմանվում կամ նույնանում էր արևմտաեվրոպական «դոմենին» և ռուսական «վոտչինային»:

Զինվորականներին և մյուս պետական պաշտոնյաներին իրենց ծառայության համար որպես ռոճիկ տրված հողերը կոչվում էին «պարգևական»: Սա ժառանգական չէր, այլ ցմահ: «Պարգևանքը» հիշեցնում էր արևմտաեվրոպական «լենը», «բենեֆիսիումը» և ավելի ուշ՝ Արևելյան Հայաստանում տարածված հողատիրության «թիուլ» կոչվող ձևը: «Պարգևանքի» տերերը կազմում էին մանր ավատատեր-հողատերերի կարգախումբը: Իսկ հողերի այն տեսակը, որը ձեռք էր բերվում գնելու միջոցով, կոչվում էր «գանձագին» կամ «դրամագին»:

Այսպիսով, III-IV դարերում Հայաստանում ձևավորվեց ավատական հողատիրությունը:

Քրիստոնեության ընդունումը

IV դարի սկզբին, Տրդատ III-ի թագավորության օրոք (298-330 թթ.), տեղի ունեցավ պատմական նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն՝ Հայաստանում քրիստոնեությունը ընդունվեց որպես պետական կրոն:

Քրիստոնեությունը սկիզբ է առել Հրեաստանում մ.թ. I դարում և մեծ դժվարությամբ ճանապարհ է հարթել իր գաղափարների տարածման ու հաղթանակի համար: Քրիստոնեությունը սկզբում ճնշվածների կրոնն էր, իսկ հետո ծառայեցվում էր իշխող դասակարգերի շահերին: Հայաստանում քրիստոնեական վարդապետության առաջին տարածողներն են եղել Հիսուս Քրիստոսի 12 աշակերտներից սուրբ Թադևոս և սուրբ Բարդուղիմեոս առաքյալները՝ I դարում: Իրենց հավատքի ու քարոզչական գործունեության համար այս երկու սուրբ հայրերը հայոց Սանատրուկ թագավորի հրամանով նահատակվում են: Առաջին առաքյալ քարոզիչների անունով էլ հայ եկեղեցին կոչվում է «առաքելական»: Չնայած հետապնդումներին ու հալածանքներին՝ II և III դարերում քրիստոնյաների թիվը Հայաստանում գնալով աճում էր:

Տրդատ III-ը սկզբում խիստ հալածում էր քրիստոնյաներին: Նա տանջահար է անում և Խորվիրապի բանտը նետում Անակ Պարթևի որդի Գրիգորին (Լուսավորչին) (252-325 թթ.), նահատակել է տալիս Հռոմեական կայսրությունից Հայաստան ապաստանած կույս Հռիփսիմեին և նրա ընկերուհիներին: Սակայն շուտով Տրդատ թագավորի վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ փոխվում է: Նա բանտից ազատում է Գրիգոր Լուսավորչին, հրաժարվում է հեթանոսությունից և 301 թ. քրիստոնեությունը հայտարարում է պետության պաշտոնական կրոն: Այսպիսով, Հայաստանը դարձավ աշխարհում առաջին երկիրը, որտեղ քրիստոնեությունը ճանաչվեց պետական կրոն: Ի դեպ, 2001 թ. մեծ հանդիսավորությամբ տոնվեց այդ դարակազմիկ իրադարձության 1700-ամյակը: Միլանի հրովարտակով (եղիկտով) Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնեությունը պաշտոնական կրոն ճանաչվեց միայն 313 թ.:

Ազաթանգեղոս պատմիչը նկարագրում է, որ քրիստոնեությունը արմատավորելիս մեծ ավերածություններ կատարվեցին ավերվեցին հեթանոսական տաճարներ և աստվածների արձաններ, կոտորվեցին քրմեր և հեթանոս շատ հավատացյալներ, ոչնչացվեցին մշակութային շատ արժեքներ: Հեթանոսական տաճարների ու մեռյալների տեղերում կառուցվեցին քրիստոնեական եկեղեցիներ ու սրբավայրեր, իսկ դրանց հողերն անցան եկեղեցուն: 303 թ. Վաղարշապատում հիմնադրվեց Ս. Էջմիածնի մայր տաճարը, որը դարձավ հայոց հոգևոր կենտրոնը: Հեթանոսությունը մեծ դժվարությամբ էր իր տեղը զիջում

նոր կրոնին: Եվ պատահական չէ, որ հեթանոսական որոշ ծեսեր ու սովորություններ, օրինակ, «Մատաղը», «Վարդավառը», «Տյառնընդառաջը» (Տրընդեգ) և այլն, պահպանվեցին և փոխանցվեցին քրիստոնեական եկեղեցուն:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը կարգվում է հայոց առաջին կաթողիկոս և կազմակերպում եկեղեցական համակարգը: Նշենք, որ մինչև Պապ թագավորը, հայոց կաթողիկոսը ձեռնադրվում էր դրսում՝ Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում: 325 թ. Փոքր Ասիայի Նիկիա քաղաքում գումարվում է քրիստոնյա աշխարհի Տիեզերական առաջին ժողովը, որին հայերի կողմից մասնակցում է Ս. Գրիգոր Լուսավորչի որդին՝ Արիստակես եպիսկոպոսը: Նիկիայի տիեզերական ժողովը սահմանում է քրիստոնյաների հավատո հանգանակը (կրեդոն) և հոգևոր ծիսական կանոնները: Հայոց եկեղեցին հետզհետե դառնում է երկրի իշխող գաղափարական ուժը, միաժամանակ՝ իոշոր հողատեր-ավատատեր: Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին կոչվել է «լուսավորչական» և «Գրիգորյան»՝ այդ եկեղեցու առաջին քարոզիչ ու հիմնադիր Գրիգոր Լուսավորչի անվան բաղադրիչներով: Անուրանալի է Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցու դերը երկրի միասնության ու անկախության, հայ ազգի, լեզվի, կրթության, գիտության ու մշակույթի պահպանման ու զարգացման գործում: Եվ պատահական չէ, որ քրիստոնեության ընդունումից հետո (հետագա դարերում, ընդհուպ մինչև XVIII-XIX դդ.) հայ գրականության, կրթության, գիտության և այլ բնագավառների ներկայացուցիչները գերազանցապես եղել են հոգևորականներ:

Այսպիսով, քրիստոնեության ընդունումը շրջադարձային իրադարձությունն եղավ հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային կյանքում և էական նշանակություն ունեցավ քաղաքակրթության արժեքներին նրա հաղորդակցվելու գործում: Քրիստոնեության ընդունումով Հայաստանը քաղաքականապես ու մշակույթով ավելի է կապվում հռոմեական կայսրության հետ: Իսկ դրան հակառակ՝ սրվում են հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի հետ:

Հռոմի հետ Հայաստանի կապն ավելի ուժեղացավ, երբ 330 թ. մայիսին հռոմեական Կոստանդին I Մեծ կայսրն իր մայրաքաղաքը Հռոմից տեղափոխեց Բյուզանդիոն, որն էլ նրա պատվին վերանվանվեց Կոստանդնուպոլիս: Ավելի ուշ՝ 395 թ., Հռոմեական կայսրությունը

վերջնականապես բաժանվեց երկու մասի՝ Արևմտյան Հռոմեական կայսրություն՝ Հռոմ կենտրոնով, և Արևելյան Հռոմեական կայսրություն (որը կոչվեց նաև Բյուզանդիա)՝ Բյուզանդիոն կամ Կոստանդնուպոլիս կենտրոնով:

5. Պայքար հայկական պեպրականության պահպանման համար IV դարում: Արշակ II

Հայաստանը

Խոսրով Կոսայի և Տիրանի օրոք

Տրդատ Մեծի մահից հետո գահ է բարձրանում նրա որդի Խոսրով III-ը (330-338 թթ.), որը կարճահասակ լինելու պատճառով կոչվել է Կոտակ: Նրա օրոք մի քանի նախարարական տոհմեր

(Մանավազյան, Որդունի, Բզնունի) ապստամբում են կենտրոնական իշխանության դեմ՝ ձգտելով ներքին լիակատար ինքնուրույնության: Խոսրով Կոտակը դաժանորեն ճնշում է կենտրոնախույս նախարարների ելույթները և կոտորում այդ տոհմերի բոլոր տղամարդկանց: Նրանց տիրույթները բռնագրավվում են և հանձնվում եկեղեցուն:

Խոսրով III-ի օրոք Հայաստանը ենթարկվեց մերձկասպյան մագքութ ցեղերի ասպատակությանը: Սպարապետ Վաչե Մամիկոնյանին հաջողվեց ջախջախել և դուրս քշել թշնամուն: Խոսրովի կարճատև թագավորությունը նշանավորվեց շինարարական գործունեությամբ: Նա Արտաշատից ոչ հեռու գտնվող մի բլրի վրա հիմնադրեց նոր մայրաքաղաք՝ Դվինը: Նոր մայրաքաղաքի հիմնադրման պատճառն այն էր, որ Արաքսի վտակ Մեծամոր գետի հունը փոխվել էր, և Արտաշատի շուրջը ճահիճներ էին առաջացել, օդը դարձել էր վատառողջ: Խոսրովը կատարել է նաև արհեստական անտառատունկ: Նրա օրոք Գառնիից մինչև Դվին, Ազատ գետի երկու կողմերում, անտառ տնկվեց, որը պահպանվում է մինչև օրս և հայտնի է «Խոսրովի անտառ» անունով:

Խոսրով արքայի խաղաղ, շինարարական գործունեությունը շարունակվեց այնքան ժամանակ, քանի դեռ ուժի մեջ էր Սծբինի 298 թ. պայմանագիրը: Սակայն, երբ պայմանագրով նախատեսված 40-ամյա խաղաղության ժամկետն անցավ, Սասանյան արքայից արքա Շապուհ II Երկարակյացը (310-379 թթ.) պատերազմ սկսեց Հռոմեական կայսրության ու Հայաստանի դեմ: Հենց այդ ժամանակ

էլ՝ 338 թ. մահացավ Խոսրով Կոտակը, և նրան հաջորդեց որդին՝ Տիրանը (338-350 թթ.):

Տիրանի և նրա հաջորդների օրոք հայկական պետականության ամրապնդման և հայերի քաղաքական կողմնորոշման խնդրում բացորոշ կերպով դրսևորվել են երեք հոսանք: Հայ ավագանու մի մասը հակված էր դեպի Պարսկաստանը, իսկ մյուս մասը, հայոց եկեղեցու հետ միասին, դեպի Հռոմեական կայսրությունը: Հայ քաղաքական շրջաններում գոյություն ուներ նաև մի այլ՝ երրորդ հոսանք, որը հավասարապես դեմ էր թե՛ պարսկական և թե՛ հռոմեական կողմնորոշմանը ու գտնում էր, որ հայ ժողովուրդը պետք է հույսը դնի իր վրա: Այս տեսակետի գաղափարակիրն էր խոշոր քաղաքական ու պետական գործիչ Հայր Սարգստը: Նա պայքարում էր հայ կենտրոնախույս նախարարների դեմ և գտնում, որ Հայաստանը պետք է վարի ինքնուրույն քաղաքականություն և ջանա ամրապնդել հայոց անկախ պետականությունը:

Տիրանի գահակալության տարիներին կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող նախարարները վերսկսեցին պառակտողական գործողությունները: Թագավորի հետ գժտվեց նաև կաթողիկոսը: Սպանվեց Հուսիկ կաթողիկոսը: Այն իրավիճակից օգտվելով՝ պարսից Շապուհ արքան իր մոտ՝ մայրաքաղաք Տիգրան է կանչում Տիրանին և կուրացնել տալիս:

Արշակ II-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը

Տիրանին հաջորդում է նրա որդի Արշակ II-ը (350-368 թթ.): Լինելով ուժեղ ու հաստատակամ անձնավորություն, նա կարողանում է վարել անկախ ու ինքնուրույն քաղաքականություն և կայունացնել Հայաստանի ներքին ու արտաքին վիճակը: Վերականգնվում է հայ-հռոմեական դաշինքը, որն ամրապնդվում է Արշակ II-ի և Օլիմպիայի ամուսնությամբ: Մեծ ջանքեր են թափվում նաև պառակտված նախարարներին հաշտեցնելու ուղղությամբ: Սպարապետ է նշանակվում Վասակ Մամիկոնյանը, իսկ կաթողիկոս՝ Ներսես I-ին Մեծը (353-372 թթ.): Ներսես կաթողիկոսի օրոք Հայաստանում ամրապնդվում է քրիստոնեական հավատը:

354 թ. Տարոնի գավառի Աշտիշատ ավանում տեղի է ունենում հայ եկեղեցու առաջին օրենսդիր ժողովը: Աշտիշատի ժողովը ընդունում է թե՛ կրոնական և թե՛ աշխարհիկ կյանքին վերաբերող բազմաթիվ կանոններ: Արգելվում են, մասնավորապես, հեթանոսական ժա-

մանակներից հարատևած բազմակնությունը, մերձավոր հարազատների և անչափահասների ամուսնությունը, թաղումների ժամանակ կատարվող մարմնական վնասները, անվայելուչ լացուկոծը: Որոշվում է կառուցել վանքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, որբանոցներ և այլն:

Արշակ II-ը Մասիս լեռան հարավային կողմում՝ Կոգովիտ գավառում, կառուցում է Արշակավան քաղաքը և հրավիրում է բոլոր ցանկացողներին, այդ թվում՝ կախյալ և փախստական բնակիչներին, գալ և բնակություն հաստատել նորահիմն քաղաքում, ինչը հասկանալի դժգոհություն է առաջացնում նախարարների շրջանում: Վերջիններս, օգտվելով թագավորի բացակայությունից, միացյալ ուժերով, Ներսեհ Կամսարականի գլխավորությամբ, հիմնահատակ կործանում են քաղաքը և սրի քաշում բնակչությանը: Արշակավանի ավերումը, ինչ խոսք, մեծ հարված էր հայոց թագավորի հեղինակությանը:

Սյունյաց Անդոկկ իշխանի դուստր Փառանծենը ամուսնացել էր Արշակ II-ի եղբորորդի Գնելի հետ: Սակայն շուտով Գնելը սպանվում է իր եղբայր Տիրիթի բուսասրկությամբ: Թագավորի միջամտությամբ սպանվում է նաև Տիրիթը: Փառանծենը դառնում է Արշակ II-ի կինը Զայոց թագուհի: Այս հանգամանքը ևս թուլացնում է թագավորի դիրքերը:

Առանձին իշխաններ՝ Վահան Մամիկոնյանը և Մերուժան Արծրունին, դիմելով դավաճանական քայլի, անցնում են Շապուհ II-ի կողմը: Լարված էին նաև թագավորի և եկեղեցու հարաբերությունները:

Հենց այս խառնակ ժամանակ՝ 359 թ., Շապուհ II-ը որոշեց վերջնականապես նվաճել Զայաստանը և դարձնել իր տերության մարզերից մեկը: Սակայն հայոց զորքը, սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի հրամանատարությամբ, կարողանում է հաղթանակներ տանել թշնամու դեմ: Դրանից հետո Շապուհը, տեսնելով, որ միայն զենքի ուժով չի կարողանում հասնել իր նպատակին, դիմում է խորամանկության: Նա Տիգրոն է հրավիրում Արշակին և Վասակին՝ իբր վիճելի հարցերը կարգավորելու և հաշտություն կնքելու: Վայակը գլխատվում և մորթազերծ է արվում, իսկ Արշակը նետվում է Անհուշ բերդը, ուր և շուտով մահանում է:

Արշակի և Վասակի վախճանից հետո Զայաստանի համար ստեղծվում է ծանր կացություն: Պարսկական զորքերը, հայ առանձին դավաճան նախարարների օժանդակությամբ, ներխուժում են Զայաստան, կողոպտում ու ավերում երկիրը: Այդ ծանր պահին պետության

ղեկն իր ձեռքն է վերցնում Փառանձեմ թագուհին, որն Արշակի կինն էր դարձել Օլիմպիայի մահից հետո: Թագուհուն օգնում է Վասակի որդին՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Պարսիկներին հերոսական դիմադրություն է ցույց տալիս Արտագերս ամրոցը: Երկարատև 14-ամսյա պաշարումից հետո, ի վերջո, թշնամին գրավում է ամրոցը և անմարդկային խոշտանգումներից հետո սպանում Հայոց թագուհուն:

6. Նայաստանը Պապի գահակալության տարիներին: Արշակունյաց թագավորության անկումը

Պապ Արեակունու գահակալությունը: Ձիրավի ճակատամարտը

Պարսից Շապուհ արքան, նենգաբար ձերբակալելով և սպանելով հայոց թագավոր Արշակ II-ին ու սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին, նոր արշավանքներ կազմակերպեց Հայաստանի դեմ և մեծ ավերածություններ ու ահավոր աղետներ պատճառեց երկրին: Հայ ժողովուրդը, այլևս չտանելով օտարի ասպատակություններն ու ստորացումները, կրկին ոտքի ելավ իր ազատության և անկախության համար: Այդ համաժողովրդական պայքարը գլխավորեցին Հռոմից Հայաստան վերադարձած թագաժառանգ Պապը և Վասակ Մամիկոնյանի որդի սպարապետ Մուշեղը: Հռոմի Վաղես կայսեր օգնությամբ Պապը հաստատվում է հայոց գահին (370-374 թթ.): 371 թ. Շապուհը, չհանդուրժելով Հռոմի կողմից Պապին հայոց թագավոր կարգելը, մի նոր արշավանք է ձեռնարկում դեպի Հայաստան: Նույն թվականին հայ-հռոմեական միացյալ զորքերը Ձիրավի դաշտում, Նպատ լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում պարտության մատնեցին և Հայաստանից վտարեցին պարսից զորքերին: Այս կռիվների ժամանակ բռնվեցին և իրենց արժանի պատիժն ստացան նաև դավաճան հայ նախարարները:

Պապի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը

Ձիրավի ճակատամարտում տարած հաղթանակն էլ ավելի ամրապնդեց Պապ թագավորի դիրքերը: Նա, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, սկսեց վարել ակտիվ ու եռանդուն արտաքին ու ներքին քաղաքականություն՝ ձգտելով խաղաղ ու բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ինչպես

Հռոմի, այնպես էլ Սասանյան Պարսկաստանի հետ: Պապը ջանում էր ամրապնդել հայկական պետության հիմքերը: Այդ նպատակով նա հզորացրեց բանակը՝ զինվորների թիվը հասցնելով 90 հազարի, սահմանափակեց եկեղեցական հողատիրությունը, հարկերը, հոգևորականների արտոնությունները, փակել տվեց կուսանոցների մեծ մասը և այլն: Պապի այս ձեռնարկումները, բնականաբար, առաջ էին բերում հոգևորականության դժգոհությունը: Եվ պատահական չէ, որ հայ քրիստոնյա պատմիչները, միտումնավոր, բացասական գծեր են վերագրել Պապին: Իրականում նա եղել է հավասարակշռված, գործունյա և ինքնատիպ քաղաքական գործիչ:

Պապը վերագրավեց և թագավորությանը միացրեց Հայաստանից անջատված ծայրագավառները: Նա զբաղվեց ավերված քաղաքների վերականգնման ու շինարարական աշխատանքներով: Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Պապի նպատակն էր բարելավել հարաբերությունները նաև Պարսկաստանի հետ, մի հանգամանք, որը դուր չէր գալիս հռոմեասեր Ներսես I կաթողիկոսին և սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանին: Միաժամանակ, նա աշխատում էր Հայաստանից դուրս հանել հռոմեական կայազորները, որոնք հաճախակի միջամտում էին երկրի ներքին գործերին:

Պապը համարձակ քայլ կատարեց հայ եկեղեցին հունադավան եկեղեցու կախվածությունից դուրս բերելու ուղղությամբ: 372 թ., երբ մահացավ Ներսես Մեծը, որին, ի դեպ, ոմանք կարծում են, թե իբր թունավորել է թագավորը, նորընտիր կաթողիկոսը այլևս չուղարկվեց Կեսարիա, այլ ձեռնադրվեց տեղում:

Պապ թագավորի՝ ինքնուրույն և հայկական պետականության հիմքերի ամրապնդմանը միտված քաղաքականությունը թշնամաբար ընդունեց Հռոմը: Իսկ երկրի ներսում Պապի նկատմամբ թշնամաբար են տրամադրվում թե՛ եկեղեցականները և թե՛ նախարարների զգալի մասը: Եվ 374 թ., Հռոմի կայսեր հանձնարարությամբ, խնջույքի ժամանակ դավադրաբար սպանվում է հայոց թագավորը: Պապի սպանությունից հետո Մեծ Հայքի թագավորությունը սկսում է թուլանալ և անկում ապրել:

**Հայաստանի առաջին
բաժանումը: Արեակունյաց
թագավորության անկումը**

Պապից հետո հռոմեացիները հայոց գահին նստեցրին նրա ազգական, հռոմեասեր Վարազդատին (374-378 թթ.), որը Հռոմում աչքի էր ընկել որպես օլիմպիական խաղերի հաղթող: Բայց, լինելով քաղաքականապես ան-

հեռատես ու միամիտ մարդ, շուտով վտարվում է Հայաստանից: Դրանից հետո Հայաստանում թագավոր է ճանաչվում Պապի փոքրահասակ որդի Արշակ III-ը (378-386 թթ.), որի խնամակալն է դառնում սպանված Մուշեղ Մամիկոնյանի եղբայր Մանվել Մամիկոնյանը:

387 թ. Հռոմի կայսրը և Պարսկաստանի թագավորը համաձայնության են գալիս և Հայաստանը բաժանում իրենց միջև: Սա Հայաստանի առաջին բաժանումն էր: Այդ բաժանումով Հայաստանի մեծագույն մասն անցավ Պարսկաստանին, ուր վասալական կախմամբ միառժամանակ (40 տարի) շարունակեց գոյատևել Արշակունյաց թագավորությունը: Հայաստանի հենց այս հատվածում, V դարի սկզբին Վռամշապուհ թագավորի օրոք (388-414 թթ.), տեղի ունեցավ մեծագույն նշանակություն ունեցող մի իրադարձություն՝ հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը ստեղծեց հայկական գրերը, որը անկախ պետականության կորուստի պայմաններում դարձավ հզոր զենք՝ հայ ազգի, լեզվի ու մշակույթի պահպանման ու զարգացման համար:

387 թ. բաժանումով Հայաստանի արևմտյան մի քանի գավառներ անցնում են Հռոմի գերիշխանության տակ: Հռոմին ենթակա մասում շուտով 391 թ. վերացվում է Հայոց թագավորությունը և այն դառնում է կայսրության մի երկրամաս (պրովինցիա): Իսկ 428 թ. պարսիկները գահընկեց են անում հայ Արշակունիների արքայատոհմի վերջին թագավոր Արտաշեսին (Արտաշիր) (422-428 թթ.) և Հայաստանը դարձնում իրենց տերության մարզերից մեկը: Այժմ արդեն երկիրը կառավարվում էր ոչ թե թագավորի կողմից, այլ մարզպանի, որին նշանակում էր պարսից արքայից արքան: Հայոց մարզպանը եղել է ազգությանը հայ կամ պարսիկ: Սկսվում է հայոց պատմության, այսպես կոչված, մարզպանության շրջանը:

Այդ նույն ժամանակ Պարսկաստանի ենթակայության տակ էին գտնվում նաև Վրաստանը և Աղվանքը (ներկայիս Ադրբեջանի տարածքը): Այս երկրներում էլ մտցվեց մարզպանական կառավարում: V դարում քաղաքական, տնտեսական և վարչական նկատառումներով Սասանյանները Մեծ Հայքի առանձին ծայրամասային նահանգները միացրեցին հարևան երկրների մարզպանություններին: Այսպես, Գուգարքի նահանգի մեծ մասը միացվեց Վրաստանին, Արցախը և Ուտիքը՝ Աղվանքին, Փայտակարանը՝ Ատրպատականին և այլն: Նման կամայական վարչատարածքային փոփոխություններն էլ հետագայում

անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև սահմանավեճերի նախահիմք դարձան:

Այսպիսով, կորսվեց հայկական հերթական արքայատոհմը: Հայ ժողովուրդը երկար ժամանակով մինչև IX դար, կորցնում է իր պետական անկախությունը: Անկասկած, հայկական թագավորության անկումն ուներ իր ներքին և արտաքին պատճառները: Այդուհանդերձ, հետագա դարերում հայոց պետականության շատ հատկանիշներ պահպանվեցին:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ (V-XVIII ԴԴ.)

V դարը համարվում է սահմանագիծ «հին» և «միջին» դարերի միջև: Նախ, համաշխարհային պատմության մասշտաբով, V դարի երկրորդ կեսին կործանվեցին համաշխարհային քաղաքակրթության խոշորագույն կենտրոնն ու կրողը հանդիսացող Հռոմն ու Արևմտյան հռոմեական կայսրությունը:

V դարը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար դարաշրջանների անցման սահմանագիծ է այն տեսակետից, որ այս դարի առաջին կեսին հայ ժողովուրդը կորցնում է իր անկախ պետականությունը և տևականորեն (չորս և կես դար) ընդհատվում է հայոց արքայական դինաստիաների պատմությունը: Դրանից հետո, ֆեոդալական հարաբերությունների հետագա զարգացման արդյունքով, խորանում է նախարարական-ֆեոդալական մասնատվածությունը, ինչը դասակարգային արտահայտվել է աշխարհի շատ երկրներում:

Միաժամանակ, V դարը նշանավորվեց հայ քրիստոնյա ժողովրդի ազգային ոգին ու էությունն այնքան հատկանշող ազատագրական շարժումների սկզբնավորումով: Եվ վերջապես, նշված դարը հայտնի է որպես հայ մատենագրության «ոսկեդար»:

Գլուխ չորրորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ V-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Ազապագրական պայքարը 450-451 թթ.: Ավարայրի ճակատամարտը

Պարսից արժունիքի վարած 428 թ., Արշակունիների թագավորության վերացումից և Արևելյան Հայաստանը Պարսկաստանի գերիշխանության տակ ընկնելուց հետո, այնուամենայնիվ, պահպանվում էր երկրի ներքին ինքնուրույնությունը: Հազարապետության պաշտոնը գտնվում էր Ամատունիների, սպարապետությանը՝ Մամիկոնյանների, դատաւարությունը՝ կաթողիկոսի ձեռքին և այլն:

Քանի դեռ Սասանյաններին սպառնում էին արևմուտքից՝ Բյուզանդիան, իսկ հյուսիսից՝ քուշանները և հոները, նրանք մի տեսակ հանդուրժող չին հայերի նկատմամբ: Սակայն, երբ Հազկերտ II-ի (438-457 թթ.) օրոք չեզոքացվում են այդ սպառնալիքները, սկսվում են հալածանքներն ու բռնությունները հայերի նկատմամբ: Հազկերտ արքան խնդիր է դնում վերացնել հայերի ներքին ինքնուրույնությունը, կրոնափոխ անել պարտադրելով պարսից կրոնը՝ զրադաշտականությունը, և աստիճանաբար հիայերին ձուլել պարսիկներին: Այդ քաղաքական ուղեգիծը վարում էր նաև դրացի Վրաստանի և Աղվանից աշխարհի նկատմամբ:

Այդ ուպատակի իրականացման համար 447 թ. արտակարգ լիազորություններով Հայաստան է գալիս Դենշապուհ անունով մի պաշտոնյա: Խորամանկ այս կառավարիչը նախ զանազան մեքենա-

յություններով պատակտուն և իրար դեմ է հանում հայ նախարարներին, իսկ հետո էլ անցկացնում է «աշխարհագիր» (մարդահամար)՝ հարկային բեռը էլ ավելի ծանրացնելու համար: Այդ քաղաքականությունը առաջ է բերում խոր դժգոհություն հասարակական լայն խավերի շրջանում: Կնշանակի՝ Հայաստանում բորբոքվող շարժումն իր հիմքում ուներ ոչ միայն կրոնափոխության ու ձուլման, այլ նաև ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական կեղեքման ուժեղացման գործոններ: Հարկեր դրվեցին նաև հողևորականության վրա, իսկ հայ նախարարները զրկվեցին իրենց ժառանգական իրավունքներից ու արտոնություններից: Մի խոսքով, հասարակական բոլոր խավերի մեջ առաջացավ համընդհանուր դժգոհություն:

449 թ. պարսից արքունիքի հատուկ իրովարտակով հայերին առաջարկվում էր հրաժարվել քրիստոնեությունից և ընդունել գրադատականություն: Նույնատիպ՝ իրովարտակներ էին ուղարկվում նաև Կրաստան և Աղվանք:

Հայ նախարարները քաղաքական պայքարի հարցերում միասնական չէին: Նրանց մի մասը, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, կողմնակից էր ապստամբության և Բյուզանդիայի օգնությամբ հայոց պետականության վերականգնմանը: Մյուս թևը, որը գլխավորում էր մարզպան Վասակ Սյունին, կողմ էր Վոլյշ ու լոյալ քաղաքականության՝ ձգտելով ձեռնպահ մնալ անհավասար գոտեմարտից:

Ապստամբության սկիզբը և ընթացքը

Հայ նախարարները մերժում են դավանափոխության առաջարկը: Ջայրացած Հազկերտը մայրաքաղաք Տիգրոն է կանչում անվանի հայ նախարարներին: Պարսկաստան մեկնած նախարարները 450 թ. գարնանը ներկայանում են Հազկերտին: Վերջինս հանդիմանում է նրանց և առաջարկում հավատափոխություն: Նախարարները այդ թվում սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը և մարզպան Վասակ Սյունին, ստիպված դիմում են կեղծ ուրացության և վերադառնում հայրենիք՝ 700 մոզերի հետ միասին: Ապահովության համար Հազկերտը պատանդ է պահում Վասակ Սյունու երկու որդիներին: Հայ նախարարները և մոզերը հասնում են Բագրևանդի Անգղ կոչված ավանը: Սակայն ժողովուրդը, չհանդուրժելով դավանափոխությունը, Ղևոնդ Երեցի գլխավորությամբ ջարդում և Հայաստանից դուրս է քշում մոզերին: Անգղի դեպքերով, փաստորեն, սկսվում է

ապստամբությունը: Ռազմական դաշինք է կնքվում երեք բախտակից ժողովուրդների՝ հայերի, աղվանների և վրացիների միջև: Միաժամանակ, պատգամավորություն է ուղարկվում Բյուզանդիա՝ օգնություն ստանալու հույսով: Սակայն կայսրը մերժում է հայերի խնդրանքը: Ավելին, նա պարսիկներին գաղտնի տեղեկացնում է հայերի՝ ապստամբության պատրաստվելու մասին: Հայերին մնում էր ապավինել իրենց սեփական ուժերին: Պարսկական գերիշխանության դեմ ապստամբում են նաև վրացիները և աղվանները:

Հայերը նախ օգնության են հասնում առաջինը ապստամբած աղվաններին: 450 թ. ամռանը սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանի զորաբանակը թշնամուն հանդիպում է Խաղխաղ կոչվող բնակավայրի մոտ (ներկայիս Ղազախը) և շահում է այդ ճակատամարտը: Դրանից հետո հայկական զորախումբը, զարգացնելով հաջողությունը, հասնում է մինչև ճորա պահակ (ներկայիս՝ Դերբենդ) և փոխօգնության դաշն կնքում հոների հետ՝ ընդդեմ պարսիկների: Մինչ Վարդան Մամիկոնյանը զբաղված էր Աղվանքում, սուրհանդակը լուր է բերում Վասակ Սյունու որդեգրած նոր քաղաքականության մասին: Մարգպանը փոխում է իր վերաբերմունքը ապստամբության նկատմամբ և սկսում վարել երկդիմի քաղաքականություն: Նրա վերաբերմունքը փոխվեց այն բանից հետո, երբ Բյուզանդիան հրաժարվեց օգնել Հայաստանին: Ստանալով այս անհանգստացնող լուրը՝ Վարդանը անմիջապես վերադառնում է Հայաստան: Ապստամբության ընթացքը կասեցնել այլևս անհնար էր:

Ավարայրի ճակատամարտը

450-451 թթ. ձմռանը նախապատրաստվում էր վճռական գոտեմարտ: Գարունը բացվելուն պես պարսկական բանակը, Մուշկան Նիսալավուրտի հրամանատարությամբ, Հեր և Ջարեվանդ գավառներով մտավ Արտազ գավառ և բանակեց Տղմուտ գետի աջ ափին՝ Ավարայրի դաշտում: Հայկական 66 հազարանոց բանակը այնքան էլ լավ չէր զինված: Սակայն ոտքի էին ելել բոլոր խավերը, այդ թվում՝ հոգևորականները: Ապստամբության նշանաբանն էր. «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»: Գնկատամարտը տեղի ունեցավ 451 թ. մայիսի 26-ին: Գնկատամարտին ականատես ու մասնակից հոգևորական-պատմիչ Եղիշեն գեղարվեստական բացառիկ վարպետությամբ նկարագրել է այն: Հակառակորդը, բացի մեծաթիվ բանակից, կռվի մեջ էր մտցրել նաև վարժեցրած փղերի: Մարտը տևեց

մինչև երեկո: Հերոսի մահով ընկավ հայոց զորքերի հրամանատար, սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը: Երկու կողմերն էլ ծանր կորուստներ կրեցին: Ճակատամարտից հետո հայերը նահանջեցին և շարունակեցին իրենց պայքարը պարտիզանական կռիվների ձևով:

Ծանր ճակատամարտի և սկսված պարտիզանական կռիվների պատճառով պարսկական արքունիքը, հարկադրված, բանակը հետ է կանչում Հայաստանից և հայերի նկատմամբ սկսում է վարել ավելի մեղմ, սիրաշահելու քաղաքականություն: Հազկերտը ստիպված հետ է կանգնում հայերին կրոնափոխ անելու մտադրությունից, չափավորում է հարկերն ու տուրքերը, նշանակում է նոր մարզպան և այլն:

«Վարդանանց» կոչվող այս պատերազմը հայ ազատագրական պայքարի պատմության փայլուն էջերից է: Հայ ժողովուրդը մինչև օրս մեծ ակնածանքով է հիշում Վարդան Մամիկոնյանի և նրա զինակիցների հայրենասիրական սխրանքը:

2. Ազատագրական կռիվները Հայաստանում 481-484 թթ.

Ազատագրական դայքարի սկիզբը և ընթացքը

Ավարայրի ճակատամարտից հետո պարսիկների վարած մեղմ քաղաքականությունը երկար չտևեց: Շուտով Պերոզ

արքայի օրոք, վերսկսվեց բռնությունների և հավատափոխության քաղաքականությունը: Նորից հայ ժողովրդի գլխին կախվեց ձուլման վտանգը: Եվ 481 թ., Ավարայրի ճակատամարտից ուղիղ 30 տարի անց, մարզպանական Հայաստանում բռնկվեց մի նոր ապստամբություն: Այս անգամ առաջինը ապստամբեց Վրաստանը՝ Վախթանգ Գորգասալ թագավորի գլխավորությամբ: Ստեղծվեց հայ-վրացական դաշինք՝ միասնական պայքարով ազատագրվելու պարսիկների գերիշխանությունից:

Հայաստանում ապստամբությունը գլխավորեց Վարդան Մամիկոնյանի եղբորորդին՝ Վահան Մամիկոնյանը: Պարսիկ պաշտոնյաները դուրս քշվեցին Հայաստանից: Երկրի սպարապետ նշանակվեց Վահան Մամիկոնյանը, իսկ մարզպան՝ Սահակ Բագրատունին: Ապստամբության կենտրոն դարձավ մայրաքաղաք Դվինը: Այս անգամ էլ Բյուզանդիան չօգնեց հայերին: Հայ իշխանների մեծ մասը (Մամիկոնյաններ, Բագրատունիներ, Կամսարականներ, Արծրունիներ, Գնունի-

ներ, Ռշտունիներ, Մանդակունիներ և այլք) հարում է ապստամբությանը, իսկ մի քանիսն էլ, ունենալով պարսկական կողմնորոշում, ցուցաբերում են դավաճանական վարքագիծ: Վերջիններիս թվում էին Գադիշո Խոռխոռունին, Գդիհոն Սյունին և ուրիշներ: Այս ապստամբության մասին մեզ առատ տեղեկություններ է տալիս այդ ժամանակների պատմիչ Ղազար Փարպեցին իր «Պատմություն հայոց» աշխատության մեջ:

481 թ. հայկական զինված ուժերը փայլուն հաղթանակ են տանում Մասիսի ստորոտում՝ Ակոռի գյուղի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում: Հաջորդ տարի՝ 482 թ., հայերը մի նոր հաղթանակ են տանում Ավարայրից ոչ հեռու, Արտազ գավառի Ներսեհապատ գյուղի մոտ: Հայկական զորաբանակը, Վահան Մամիկոնյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ, մեծ քաջագործություններով հաղթում է պարսկական մեծաթիվ զորքերին ու լիախուստի մատնում:

Ներսեհապատի ճակատամարտից շատ չանցած, Վրաստանի Վախթանգ թագավորը օգնություն է խնդրում հայերից: Վահան Մամիկոնյանը, կատարելով իր դաշնակցային պարտավորությունը, հայոց բանակի գլուխն անցած շարժվում է Վրաստան: 482 թ. ամռանը հայվրացական զորքերը Կուր գետի մոտին ճարմանայի դաշտում, ճակատամարտ են տալիս պարսկական բանակին: Սա հայերի երրորդ մեծ ճակատամարտն էր: Սակայն այս ճակատամարտում հայվրացական միացյալ ուժերը ծանր պարտություն կրեցին: Կռվում զոհվեց մարզպան Սահակ Բագրատունին:

ճակատամարտից հետո Վահան Մամիկոնյանը վերադառնում է Հայաստան և իր փոքրաթիվ ուժերով սկսում պարտիզանական կռիվները: Նա մեծ աջակցություն է ստանում ժողովրդի կողմից: Սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը թշնամու աչքին դառնում է առաջապետական հերոս: Ազատագրական պայքարը շարունակվում է մինչև 484 թ. ամռանը: Շուտով իրադրությունը փոխվում է:

Նվարսակի հաճություն 484 թ. ամռանը պարսիկները պարտություն կրեցին միջինասիական քոչվոր ցեղերի (հեփթաղների) դեմ կռիվներում: Սպանվեց պարսից Պերոզ թագավորը:

Մի կողմից ծանր պարտությունը, մյուս կողմից՝ Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած պարտիզանական կռիվները հարկադրեցին պարսկական արքունիքին կրկին վարել մեղմ քաղաքականություն Հայաս-

տանի նկատմամբ: Այդ նպատակով Յեր գավառի Նվարսակ գյուղում (հայ-պարսկական սահմանագլխին) կնքվեց հաշտության պայմանագիր (484 թ.): Յանաձայն պայմանագրի, Պարսկաստանը հրաժարվում էր կրոնափոխության ծրագրից: Պարսից արքունիքը այլևս չպետք է միջամտեր հայ նախարարների ներքին գործերին: Յայաստանը պարտավորվում էր հայոց այրուձին դնել պարսից արքայի տրամադրության տակ:

485 թ. Վահան Մամիկոնյանը մեկնում է Տիգրոն, որտեղ պարսից նոր արքա Վաղարշը նրան ընդունում է մեծ պատիվներով: Մայրաքաղաք Տիգրոնում մեկ անգամ ևս վավերացվում է Նվարսակի հաշտության պայմանագիրը, իսկ Վաղարշի հատուկ հրովարտակով Վահան Մամիկոնյանին տրվում են Յայոց սպարապետի ու տանուտերի պաշտոններ: Յայաստանը, փաստորեն, դառնում է կիսանկախ «տանուտիրական երկիր», իսկ Դվինը՝ նրա մայրաքաղաքը: Յայերի համակրանքը շահելու նպատակով շուտով սպարապետ Վահան Մամիկոնյանը նշանակվում է նաև Յայաստանի մարզպան (կառավարիչ):

Տևական պայքարից հետո կրկին վերականգնվում է նախարարների ու հոգևորականության արտոնյալ վիճակը, քրիստոնեությունը ճանաչվում որպես Յայաստանի պետական կրոն:

Այսպիսով, 481-484 թթ. ազատագրական կռիվներն ունեցան հաղթական ավարտ: Յանառ պայքարի գնով Յայաստանը պահպանեց իր ներքին քաղաքական ինքնուրույնությունը: Շնորհիվ V դարի ազատագրական շարժումների ձախողվեցին Յայաստանը Պարսկաստանին կցելու և հայ ժողովրդին կրոնափոխելով ձուլելու պարսկական արքունիքի փորձերը:

3. Յայաստանը VI դարում: Յայաստանի երկրորդ բաժանումը

**Բյուզանդիայի
բաղաբականությունը
Արևմտյան Յայաստանում**

Յայաստանի առաջին բաժանումից (387 թ.) և անկախ պետականության վերացումից հետո թե՛ Պարսկաստանը և թե՛ Բյուզանդիան (Արևելյան հռոմեական

կայսրությունը) ուզում էին վերջ տալ հայ նախարարների ներքին ինքնուրույնությանը: Երկու տերություններն էլ վարում էին ձուլման քաղաքականություն: Եթե Պարսկաստանը այդ քաղաքականությունը

նը իրականացնում էր բացահայտ, ապա Բյուզանդիան դա կատարում էր քողարկված ձևով: Վերջինիս՝ ձուլման ու հայաթափման քաղաքականությունը ցայտուն դրսևորվեց Յուստինիանոս I կայսեր օրոք (527-565), որն իրականացրեց մի շարք վերափոխություններ:

Նա որոշեց իր գերիշխանության տակ գտնվող Արևմտյան Յայաստանում մտցնել բյուզանդական օրենքներ ու իրավական նորմեր, քայքայել ու փոշիացնել հայ նախարարական իշխանությունները: Նոր օրենքով նախարարական ընտանիքներում այդուհետ տղամարդկանց հետ համահավասար ժառանգական իրավունք էին ստանում նաև կանայք: Սա խարխլում էր հայ նախարարական տների անբողջականությունը, միասնությունը և հզորությունը: Վատթարանում է նաև գյուղացիության դրությունը:

Բացի այդ, Յուստինիանոս I-ը երկրում կատարեց վարչական փոփոխություններ: Բյուզանդիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական հողերը (նահանգները) բաժանվեցին չորս մասի և ստացան 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ Յայք անվանումները: Դրանց կառավարիչներ նշանակվեցին բյուզանդական պաշտոնյաներ: Ռազմական տեսակետից Արևմտյան Յայաստանի այդ չորս մասերը մտնում էին մի մագիստրոսության մեջ, որի կենտրոնը համարվում էր Թեոդոսուպոլիս (Կարին) քաղաքը: Յուստինիանոսի ռազմավարչական ռեֆորմը ևս նպատակ էր հետապնդում թուլացնել հայերի ռազմական ինքնուրույնությունը:

Յուստինիանոսի վարչատնտեսական ու ռազմական վերափոխություններն այնքան մեծ դժգոհություն առաջացրին հայերի մեջ, որ հայ իշխանները նույնիսկ մտադրվեցին սպանել կայսրին: Սակայն մի հույն պալատականի մատնությամբ այդ դավադրությունը ձախողվեց:

Քաղկեդոնի ժողովը 451 թ. փոքրասիական Քաղկեդոն քաղաքում իրավիճակվեց համաքրիստոնեական տիեզերական ժողով: Ժողովում կրոնադավանաբանական վեճ ծագեց Քրիստոսի բնության (էության) հարցում: Ժողովականների մեծամասնությունը, բյուզանդական արքունիքի և եկեղեցու թելադրանքով, Քրիստոսի մեջ ճանաչում են երկու բնություն՝ աստվածային ու մարդկային: Յետագայում այս տեսակետի կողմնակիցները կոչվեցին երկաբնակներ («դիոֆիզիտներ») կամ քաղկեդոնականներ: Իսկ ժողովի մասնակիցների փոքրամասնությունը, ընդունելով Քրիստո-

սի միայն աստվածային բնույթը, կոչվեց միաբնակներ («մոնոֆիզիտներ») կամ հակաքաղկեդոնականներ:

Բյուզանդական կայսրության համար պաշտոնական դավանանք է ճանաչվում երկաբնակությունը՝ քաղկեդոնականությունը՝ որպես «ուղղափառ», ճշմարիտ ուղղություն, իսկ հակաքաղկեդոնականությունը՝ հերձված:

Թեև հայերը, 450-451 թթ. հայտնի ապստամբական իրավիճակի պատճառով, չկարողացան մասնակցել Քաղկեդոնի տիեզերակա՞ն ժողովին, սակայն կայսրության արևելյան մյուս ժողովուրդներ ասորիների, ղպտիների նման հարեցին միաբնակների (հակաքաղկեդոնական) չափավոր թեկն:

Միաբնակների և երկաբնակների միջև մղվող կրոնադավանաբանական այս-վեճի տակ, անշուշտ, թաքնված էր քաղաքական պայքար, մի կողմից՝ Բյուզանդիայի, իսկ մյուս կողմից՝ Պարսկաստանի միջև, որովհետև երկուսն էլ ձգտում էին Արևելքի երկրներին ու ժողովուրդներին իրենց ազդեցության ու գերիշխանության տակ առնել, իսկ եկեղեցին, կրոնը կարևոր միջոց էին այդ ճանապարհին: Պետք է ասել, որ կրոնադավանաբանական այդ պայքարում Պարսկաստանը, ելնելով իր շահերից, բնականաբար, հովանավորում էր հակաքաղկեդոնականներին (նեստորականությունը): Միաժամանակ, անսքող դիմակայություն կար նաև, մի կողմից՝ կայսրության արևելյան հպատակ ժողովուրդների, իսկ մյուս կողմից՝ Բյուզանդական արքունիքի ու պաշտոնական եկեղեցու միջև:

Այդ պայքարի արդյունքով՝ 554 թ. Դվինի եկեղեցական ժողովով հայ եկեղեցին վերջնականապես իր կապերը խզեց Բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցուց: Ժողովը մերժեց նաև հակաքաղկեդոնականությունը՝ որպես նեստորականություն: Հայկական առաքելական, լուսավորչական եկեղեցին գնալով ավելի ու ավելի էր ստանում ազգային դիմագիծ, կապվում ժողովրդի, հայ կյանքի ու ազգային խնդիրների հետ: Սկսած VI դարից՝ հայոց եկեղեցին դառնում է անկախ և ինքնուրույն թե՛ քաղկեդոնականությունից և թե՛ հակաքաղկեդոնականությունից:

571-572 թթ.

առաջամբությունը

VI դարում վիճակը բարվոք չէր նաև Հայաստանի պարսկական մասում Արևելյան Հայաստանում: VI դ. կեսերից մարզպանության պաշտոնը կրկին անցավ

պարսիկների ձեռքը: Հայաստանում անցկացվեց նոր «աշխարհագիր» և ծանրացվեցին հարկերը: Կրկին ասպարեզ նետվեցին կրոնական հալածանքները (կրոնափոխությունը), հայ իշխանների իրավունքների ոտնահարումը: Այս ամենի պատճառով 571 թ. պարսից տիրապետության դեմ սկսվեց մի նոր ապստամբություն: Ապստամբությունը գլխավորեց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը, որը հայտնի է Կարմիր Վարդան մականունով: Ստեղծվում է 20-հազարանոց բանակ: Ապստամբները հարձակվում են Դվինում տեղակայված պարսկական կայազորի վրա, ջախջախում այն և սպանում պարսից Սուրեն մարզպանին: Ապստամբության դրոշ են պարզում նաև վրացիները և աղվանները:

Այս ապստամբության ժամանակ Բյուզանդիան, իր նվաճողական շահերից ելնելով, հովանավորում է հայերի և անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների ելույթները: Կայսրը հաստատապես խոստանում է օգնել հայերին՝ հայկական առանձին շրջաններ Բյուզանդիայի գերիշխանությանը ենթարկելու պայմանով: Միաժամանակ, կայսրը ձգտում էր հայերին ենթարկել հունադավան (քաղկեդոնական) եկեղեցուն: Դրա հիման վրա կրկին բռնկվեց պարսկա-բյուզանդական պատերազմը, որը փոփոխական հաջողություններով շարունակվեց 20 տարի: Ռազմական գործողությունները ընթանում էին Հայաստանի տարածքում, և դրանց հետևանքով ամենից ավելի տուժողը հայերն էին:

Հայաստանի

երկրորդ բաժանումը

Երկար կռիվներից ու բանակցություններից հետո երկու տերությունները համաձայնության եկան և 591 թ. կնքված հաշտությամբ Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև:

Ըստ նոր բաժանման, Բյուզանդիային անցավ Հայաստանի մեծ մասը, այդ թվում՝ Տայքը, Տուրուբերանը, Աղձնիքը և Այրարատ նահանգի մեծ մասը: Դրա հետևանքով ավելի խորացավ Հայաստանի քաղաքական մասնատվածությունը:

Այս ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայտնի է բյուզանդական Մորիկ կայսեր (582-602 թթ.) նամակը՝ ուղղված պարսից խոսրով II թագավորին, որը մեջ է բերել Սեբեոս պատմիչը: VII դարում կրկին շարունակվեցին պարսկա-բյուզանդական հակամարտությունները և չդադարող պատերազմները, մինչև որ տարածաշրջանում պատմական ասպարեզ մտավ մի նոր ախոյան՝ Արաբական խալիֆայությունը:

Գլուխ հինգերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (VII - IX ԴԴ.)

1. Արաբական արշավանքները Տայաստան VII դարում: Տայաստանի նվաճումը

Արաբական արշավանքները VII դարի 30-ական թվականներին Արաբական թերակղզում կազմավորվեց Արաբական խալիֆայությունը: Արաբական պետության հիմնադիրը եղավ Մուհամմեդը, որը միաժամանակ համարվում է նոր կրոնի՝ մահմեդականության կամ իսլամի հիմնադիրը: Մահմեդական Սուրբ գրքի՝ Ղուրանի գաղափարների տարածման քողի տակ սկսվեցին արաբական նվաճումները: Արաբները, կործանելով Սասանյան պետությունը և պարտության մատնելով Բյուզանդիային, իրենց համար ճանապարհի հարթեցին դեպի Տայաստան:

640 թ. արաբները առաջին անգամ հարավից ներխուժեցին Տայաստան՝ իրենց ճանապարհին կողոպտելով գյուղերն ու ավանները: 641 թ. նրանք գրավեցին Դվին քաղաքը, շատերին անգթորեն կոտորեցին և մեծ թվով բնակիչների գերի տարան: 640-650-ական թթ. արաբները մի քանի անգամ կրկնեցին իրենց արշավանքները: Տայաստանը փաստորեն մնաց անպաշտպան՝ իրեն հովանավոր համարող Բյուզանդիայի կողմից:

Արաբական տիրապետության հաստատումը Տայաստանում

652 թ. հայոց իշխան ու սպարապետ Թեոդորոս Ռշտունին հարկադրված կնքում է հաշտության պայմանագիր արաբների հետ: Պայմանագրի համաձայն, Տայաստանը ճանաչում էր խալիֆայության գերիշխանությունը և տալու էր որոշ հար-

կեր: Մյուս կողմից՝ պահպանվելու էր Հայաստանի ներքին ինքնուրույնությունը: Հայաստանը իրավունք ուներ պահելու 15 հազարանոց այրուծի: Թ. Ռշտունին նշանակվում է Հայաստանի և ամբողջ Հարավային Կովկասի կառավարիչ: Սակայն հայ-արաբական այս պայմանագիրը իր ուժը երկար չպահպանեց: Հետագայում ևս, ժամանակ առ ժամանակ, Հայաստանը ենթարկվեց արաբների նորանոր ասպատակությունների: Այնուամենայնիվ, մինչև VII դարի վերջը արաբների հարձակումները Հայաստանի վրա կրում էին հետախուզական և կողոպտչական բնույթ: Հայոց երկիրը տակավին պահպանում էր իր ներքին ինքնուրույնությունը:

Հայ-արաբական պայմանագիրը Արաբները Հայաստանը նվաճեցին և վերջնականորեն խալիֆայությանը միացրին VII դարի վերջերին՝ 696-699 թթ. ընթացքում: Նրանք գրավեցին և իրենց ենթարկեցին նաև Վրաստանը և Աղվանից աշխարհը: Գրավված այս երեք երկրների Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի միավորումով ստեղծվեց մի նոր վարչական միավոր «Արմինիա» կամ «Էրմենիա» անունով: Արմինիայի վարչական կենտրոնը սկզբում Դվինն էր, իսկ հետո դարձավ Պարտավ քաղաքը՝ Աղվանքում: Երկիրը կառավարում էր խալիֆի նշանակած արաբ էմիրը (ամիրան), որին հայերը կոչում էին ոստիկան: Սրանք ունեին նույն իրավունքները, ինչպիսիք մարզպանները՝ պարսիկների օրոք: Բայց արաբական տիրապետության ընթացքում, գրեթե անփոփոխ, հայերի ձեռքում մնացին հայոց իշխանի և սպարապետի պաշտոնները:

Հայաստանը նվաճելուց և խալիֆայությանը կցելուց հետո, շուրջ երկու դար, հայ ժողովուրդն ընկավ արաբական լծի տակ: Վատթարացավ հայերի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական դրությունը: Հայաստանի բնականոն զարգացումը խիստ դանդաղեց, տնտեսական կյանքը անկում ապրեց: Արաբները սկսեցին հետապնդել և ոչնչացնել հայ նախարարներին: Սահմանափակվեցին եկեղեցու ու հոգևորականության իրավունքները: Ծանրացվեցին հարկերը: Օրինակ, արական սեռի քրիստոնյա բնակչությունից սկսեցին գանձել, այսպես կոչված, գլխահարկ (ջիզիե): Նվաճման իրավունքով Հայաստանի հողը, ջուրը և ընդերքը օրենքով հայտարարվեցին Աստծո ու Մուհամմեդի փոխանորդ խալիֆի գերագույն սեփականությունը, որն էլ, իր հայեցողությամբ, հողատիրման տարբեր ձևերով դրանք տալիս էր իր մերձավորներին, պաշտոնյաներին, զինվորականներին, հոգևորակա-

նությանը և այլ հողօգտագործողների: Ինչ վերաբերում է հայ ավատատեր նախարարներին, ապա նրանց այն մասը, որն ընդունեց հպատակություն, կարողացավ արաբական իշխանություններից համապատասխան վավերաթղթեր ձեռք բերել և գործնականում պահպանել հողատիրման իրավունքը, պայմանով, որ խալիֆաթին պետք է վճարեր «խարաջ» (հողահարկ): Իսկ հայ նախարարական տների մյուս մասը, որ ցուցաբերեց ըմբոստ ոգի ու դիմադրություն, ենթարկվեց ֆիզիկական ոչնչացման:

Ըստ իր տնտեսական կարողության՝ խարաջ էր վճարում նաև հայ գյուղացին՝ շինականը: Քրիստոնյա բնակչությունը ենթարկվում էր նվաստացումների, բռնի կրոնափոխության: Շուտով Արաբիայից զանգվածաբար Հայաստան սկսեցին վերաբնակեցնել արաբ և այլ մահմեդական տարրերի: Արաբ ցեղերի բնակեցմամբ փոխվում է Հայաստանի ազգագրական կազմը (ժողովրդագրական վիճակը): Սկսում են առաջանալ արաբական մեծ ու փոքր էմիրություններ և այլն: Այս ամենի հետևանքով շուտով սկսվում են հայերի ապստամբական ելույթները արաբական տիրապետության դեմ:

2. Նայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը արաբական տիրապետության դեմ VIII դարում

Ազատագրական թայֆարի թառճառները Արաբական տիրապետությունը ծանր հարված հասցրեց Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքին: Հայաստանի հողը, ջուրը, ընդերքը հայտարարվեցին խալիֆայության սեփականություն: Նախարարները զրկվեցին իրենց ժառանգական իրավունքներից ու արտոնություններից: Արաբները նպատակ դրեցին ոչնչացնել հայ նախարարներին ու նրանց զորական ուժը: Երկիրը լցվեց արաբ վերաբնակիչներով: Ժողովրդի վրա դրվեցին ծանր հարկեր, որոնք սաստկացան հատկապես 725 թ. Հերթի աշխարհագրից հետո: Սկսվեցին կրոնական հալածանքները:

Այս ամենի հետևանքը եղավ 703 թ. ապստամբությունը, որի գլուխ կանգնեց հայոց սպարապետ Սմբատ Բագրատունին: Գնակատամարտը տեղի ունեցավ Մասիս լեռան ստորոտում գտնվող Վարդանակերտ գյուղի մոտ՝ Ակոռիից ոչ հեռու: Հայկական 2000-անոց հեծյալ ջոկատը փայլուն հաղթանակ տարավ արաբական 5000-անոց զորա-

բանակի նկատմամբ: Ապստամբությունը տարածվեց Հայաստանի մյուս գավառներում: Հայերը նույնպիսի հաղթանակներ տոնեցին Ռշտունիք գավառում Արծրունի և Վանանդում՝ Կամսարական նախարարական տների ղեկավարությամբ: Սակայն արաբները պատժիչ նոր զորաջոկատներ բերեցին և ճնշեցին ապստամբությունը:

Արաբները Վարդանակերտի պարտության վրեժը լուծում են երկու տարի անց (705 թ.), երբ խաբեությամբ իրենց մոտ են կանչում հայ նախարարների ու զորականների՝ շուրջ 800 մարդ, լցնում են Նախճավանի և մոտակա Խրամ գյուղի եկեղեցիները և բռնորոշ ողջ-ողջ այրում: Այդ նախճիրը չկտրեց հայերի մարտական ոգին:

**748-750 թթ. և
774-775 թթ.
աղստամբությունները**

VIII դարի 40-ական թվականներին գահակալական արյունահեղ կռիվներ տեղի ունեցան խալիֆայության ներսում: Հակամարտում էին Օմայան և Աբասյան տոհմերը: Պայքարն ավարտվեց 750 թ. Օմայան

խալիֆ Մրվանի սպանությամբ և Աբասյան հարստության հաստատումով (750-1258 թթ.): Հայերը, օգտվելով այդ խառնակ իրավիճակից, փորձեցին ապստամբել ու թոթափել արաբական լուծը:

Արաբների դեմ առաջին ապստամբական ելույթներից մոտ քառասուն տարի անց 748-750 թթ. կրկին բռնկվեց ապստամբություն, որը դարձյալ գլխավորում էին հայ երկու նշանավոր նախարարական տները՝ Մամիկոնյանները և Բագրատունիները: Սակայն արաբների դեմ պայքարի հարցում ունենալով տարբեր մոտեցումներ ու գործելակերպ՝ ապստամբների շարքերում տեղի է ունենում պառակտում, և, ի վերջո, այն ևս մատնվում է անհաջողության: 762 թ. ապստամբական ելույթներ են արձանագրվել Վասպուրականում:

774-775 թթ. տեղի ունեցավ արաբական խալիֆայության դեմ ուղղված ամենամեծ ապստամբությունը: Ապստամբության նախաձեռնողը դարձյալ Մամիկոնյան նախարարական տունն էր: Այն ղեկավարում էին Արտավազդ և Մուշեղ Մամիկոնյանները: Ապստամբությունը սկսվեց այն բանից հետո, երբ Արտավազդ Մամիկոնյանը մի ջոկատով Գյումրի գյուղում անսպասելիորեն հարձակվեց արաբ հարկահանների վրա և խլեց հավաքված հարկը: Դրանից հետո կազմվեցին աշխարհագորային գնդեր: Ազատագրական պայ-

քարը գնալով ավելի մեծ ծավալ ստացավ: Շարժման ճանաչված ղեկավար դարձավ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Նա փոքրաթիվ ուժերով հնարամտությամբ մի շարք փայլուն հաղթանակներ տարավ թշնամու նկատմամբ, որը մեծ ոգևորություն առաջացրեց ժողովրդի մեջ: Մուշեղ Մամիկոնյանի հետ ապստամբության գլուխ են կանգնում նաև Սմբատ և Սահակ Բագրատունիները, Համազասպ Արծրունին և ուրիշներ:

Ապստամբները, ազատագրելով երկրի զգալի մասը, պաշարեցին ռազմական հենակետ հանդիսացող Կարին քաղաքը և Վանա լճի ափին գտնվող Արճեշ բերդավանը: 775 թ. գարնանը խալիֆը 30 հազարանոց զորք է ուղարկում՝ ապստամբությունը ճնշելու: Նույն թվականին Արճեշի և ապա Արածանի գետի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Արձն գյուղի մոտ տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում ապստամբները պարտություն կրեցին թշնամու գերակշիռ ուժերից: Վերջին ճակատամարտում զոհված 3 հազար հայ ռազմիկների թվում էր նաև ապստամբության ղեկավար, Մուշեղ Մամիկոնյանը: VIII դարի այս և նախորդ ապստամբությունների մասին մեզ հարուստ տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակակից պատմիչ Ռևոնդը:

774-775 թթ. ապստամբությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նշանակալի դրվագներից մեկն է: Այս ապստամբությունը ոգևորեց ու վստահություն ներշնչեց հայ ժողովրդին, որ կարելի է վերականգնել կորսված հայոց թագավորությունը:

Շուտով պատմության թատերաբեմից հեռանում են Մամիկոնյանների, Կանսարականների, Ամատունիների և նախարարական այլ ուրիշ տոհմեր: Այս շրջանում հայ նախարարական տներից ամենակենսունակը գտնվեց Բագրատունյաց իշխանական տոհմը, որը, վարելով զգուշավոր ու ճկուն քաղաքականություն, կարողացավ ձեռք բերել և՛ նորանոր կալվածքներ, և՛ Հայոց գլխավոր իշխանի պաշտոնը, իսկ ավելի ուշ՝ IX դարում, վերականգնել հայոց ինքնավարությունը և ապա՝ անկախ պետականությունը:

3. 850-855 թթ. ապստամբությունը արաբական փիրապետության դեմ

**Խալիֆայության
ֆաղաֆականությունը
Նայասանում** VIII-IX դարերում խալիֆայությունը վարում էր հայ իշխանական տները հալածելու և Յայաստանը արաբներով բնակեցնելու քաղաքականություն: Արդեն նախորդ ապստամբությունների փորձով խալիֆը համոզվել էր, որ միայն իշխանների ուժերը ջլատելու միջոցով էր հնարավոր հայ ժողովրդին պահել հնազանդության մեջ: Դրա հետևանքով շատ նախարարական տներ վերացան կամ գաղթեցին Բյուզանդիա:

Յայ իշխանական տների վերացմանը զուգընթաց՝ խալիֆը Յայաստանը բնակեցնում էր արաբական տարրերով, որպեսզի տեղում իր համար ստեղծի վստահելի սոցիալական հենարան: Այդ ճանապարհով հայկական հողերի վրա ձևավորվում էին մահմեդական էմիրություններ (ամիրայություններ)՝ Մանազկերտում, Բերկրիում, Բաղեշում և ուրիշ վայրերում:

Այդ նույն ժամանակներում հայ նախարարական առանձին տներ կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև հզորանալ: Այդպիսի իշխանական տներից էին Բագրատունիները, Արծրունիները, Սյունիները, Արցախի իշխանները: VIII դարի վերջերից առանձնապես ազդեցիկ դիրքի են հասնում Բագրատունիները՝ Աշոտ Բագրատունու (Մսակերի) գլխավորությամբ: Սրանց ձեռքն անցավ ոչ միայն Մամիկոնյանների ու Կամսարականների կալվածքների զգալի մասը, այլև՝ Յայոց իշխանի ու սպարապետի պաշտոնները: Շուտով Բագրատունիների գերադասությունը ճանաչեցին Յայաստանի մյուս իշխանները: Յայաստանը թեև շարունակում էր հարկեր վճարել խալիֆայությանը, բայց, փաստորեն, ապրում էր ներքին ինքնուրույն կյանքով: Հարկերը հայոց իշխանն էր հավաքում և ուղարկում խալիֆաթ:

**Խալիֆաթի
թուլացումը:
Խուրամյան
Շարժումը** IX դարի առաջին կեսին զգալիորեն թուլացավ Արաբական խալիֆաթը: Խալիֆաթի թուլացման պատճառներից մեկն այն էր, որ ավատական հարաբերությունների հետագա խորացման հետևանքով գնալով ուժեղացան տերության ծայրագավառների և այլ շրջանների էմիրների ու հողատեր այլ իշխանավորների կենտրոնախույս

ծգտուճները կենտրոնական իշխանության նկատմամբ: Պետք է ասել, որ սա համընդհանուր բնապատմական երևույթ է, որը դասականորեն արտահայտվել է միջնադարյան աշխարհի շատ ու շատ երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանում և այլուր: Ինչպես կտեսնենք, այս նույն գործընթացները, մի փոքր ուշ, տեղի են ունեցել նաև Բագրատունյաց Հայաստանում:

Խալիֆաթի թուլացման գործում նշանակալի դեր խաղաց նաև IX դարի սկզբներին (808-809 թթ.) ծագած և պատմության մեջ հայտնի Խուրրամյան կամ Խուրրամիդյան (պարսկերեն՝ լուսավոր, փայլուն) շարժումը: Այս շարժումը, իր հայտնի ղեկավար Բաբեկի անունով, կոչվում է նաև Բաբեկյան շարժում: Շարժումն ուներ թե՛ աղանդավորական, թե՛ սոցիալ-ազատագրական և թե՛, մինչև իսկ, ավազակային բովանդակություն: Նշենք, որ Բաբեկը մեծ ավերածություններ գործեց Սյունիքի գավառում՝ կոտորելով 15 հազար մարդ: Այս շարժումը, որ ընդգրկեց Աղվանքը, Ատրպատականը, Հայաստանի արևելյան շրջանները, տևեց շուրջ երեք տասնամյակ և ճնշվեց շատ մեծ դժվարությամբ՝ 837 թ.: Բաբեկը ձերբակալվեց, տարվեց Բաղդադ և մահապատժի ենթարկվեց քառահատման միջոցով: Խուրրամյան շարժումը ծանր հարված հասցրեց Արաբական խալիֆաթի միասնությանը: Դրա հետևանքով արագացավ խալիֆաթի քաղաքական մասնատումը: Այդ նպաստավոր հանգամանքից օգտվեցին նաև հայերը:

Յուսուֆի և Բուղայի արեավանքները

Արդեն IX դարի կեսերին Արաբական խալիֆաթի մասնատմամբ և թուլացմամբ արաբների տիրապետությունը նկատելիորեն թուլացավ նաև Հայաստանում: Իսկ երբ արաբները Մութավաքիլ խալիֆի օրոք (847-861 թթ.) փորձեցին անրապնդել իրենց իշխանությունը Հայաստանում, 850-855 թթ. նրանց դեմ բռնկվեց մի նոր ապստամբություն: Այն ընդգրկեց համարյա ամբողջ երկիրը՝ Սասուն-Տարոնից մինչև Արցախ ու Վասպուրական: Ապստամբությունը ճնշելու համար 851 թ. Մութավաքիլ խալիֆը զորքով Հայաստան ուղարկեց ոստիկան Յուսուֆին: Վերջինս, գալով Հայաստան, սկսում է սանձարձակորեն կողոպտել ու ավերել երկիրը, գերիներ ու պատանդներ վերցնել: Յուսուֆի տմարդի գործողությունները ոտքի են հանում Սասունի հայ քաջարի լեռնականներին՝ Խուրթեցի Հովնանի գլխավորությամբ: Ապստամբները անսպասելիորեն հարձակվում են Մուշ քաղաքում ձմեռող արաբական բանակի վրա և գլխովին ջախջախում: Խուրթեցի մար-

ս.իկները սպանում են նաև Յուսուֆին, որը փրկվելու համար թաքնվել էր եկեղեցու գմբեթի տակ: Պատմական այս իրադարձություններն իրենց արտացոլումն են գտել հայկական ժողովրդական էպոսի «Սասունցի Դավիթ» դյուցազներգության մեջ: Ոգեշնչված խութեցիների ու սասունցիների համարձակ գործողություններից՝ ժողովուրդն ամենուրեք երկրից վտարում է օտար նվաճողներին:

Ձայրացած խալիֆը 852 թ. գարնանը ապստամբների դեմ ուղարկեց Բուղա անունով զորավարին, որն իր պատժիչ զորաբանակով դարձյալ մեծ արյունահեղություններ կատարեց: Սակայն նրան չհաջողվեց լիովին կոտրել հայերի դիմադրությունը: Բուղա Շարաբը պարտություններ կրեց Արցախում և Վասպուրականում: Արաբների ձեռնարկած արշավանքները, ի վերջո, ձախողվեցին, և 855 թ. հայոց իշխան նշանակվեց Աշոտ Մսակերի թոռ Աշոտ Բագրատունին:

850-855 թթ. ապստամբության շնորհիվ Հայաստանը կրկին վերականգնեց իր հերթին ինքնավարությունը և հող նախապատրաստեց օտարի լուծը թոթափելու ու Հայաստանի անկախությունը վերականգնելու համար: Այն ըրականացավ մի փոքր ուշ՝ 885 թ., երբ երկրում հաստատվեց Բագրատունիների թագավորությունը:

4. Հայկական մշակույթը IV - IX դարերում

«Լավ է կույր աչքով, քան կույր նտքով»:

Հայոց գրերի գյուտը: Վաղ միջնադարյան Հայաստանի պատմամշակութային մեծագույն նվաճումը հայոց գրերի գյուտն էր: Սեփական գրերի ստեղծումով նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ազգային մշակույթի, գրականության, գիտության զարգացման համար: Ավելին՝ գրերի գյուտը ազգապս հպան վիթխարի նշանակություն ունեցավ հայոց անկախ պետականության կորուստի և օտար նվաճողների մշտական ճնշողական սպառնալիքների առջնամտերում:

Հայոց այբուբենը ստեղծել է հայ ժողովրդի հանճարեղ զավակ Մեսրոպ Մաշտոցը (361-440) V դարի սկզբին: Մինչ այդ հայերը, դարեր շարունակ խոսելով հայերեն, գրել են ուրիշ լեզուներով՝ հունարեն, արամեերեն, պարսկերեն, ասորերեն: Բացի այդ, օգտագործվել են նաև հայերեն գաղափարագիր նախագրեր՝ մեհենագրեր, որոնք սակայն չեն պահպանվել:

Մ. Մաշտոցը ծնվել է Տարոն գավառի Հացեկաց գյուղում: Ստանալով իր ժամանակի համար ամենաբարձր կրթություն՝ նա թողնում է գինվորական ծառայությունը և դառնում հոգևորական: Մ. Մաշտոցը շատ շուտ հանդգնեց, որ ժողովրդին լուսավորելու և քրիստոնեության գաղափարները տարածելու, պետական գործերը վարելու, մայրենիով ժամասացությունը կատարելու համար անհրաժեշտ է ունենալ մայրենի գիր ու գրականություն: Եվ հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևի աջակցությամբ ու Վռամշապուհ թագավորի հովանավորությամբ 405-406 թթ. Մ. Մաշտոցը Ասորիքում ստեղծեց հայոց այբուբենը՝ 36 տառերով: Վաղարշապատում Մ. Մաշտոցին դիմավորեցին ցնծությամբ: Գրերի ստեղծմանը հաջորդեց լուսավորչական մեծ շարժում: Երկրով մեկ բացվեցին մայրենի լեզվով ազգային դպրոցներ, և առաջին ուսուցիչը եղավ ինքը՝ Մ. Մաշտոցը:

Սկսվեց օտար լեզվով գրականության թարգմանությունը: Վ դարում առաջիններից մեկը թարգմանվեցին Աստվածաշունչը, ինչպես նաև Արիստոտելի, Պլատոնի, Ջենոնի, Պորփյուրի և ուրիշ խոշոր մտածողների երկերը: Այդ թարգմանությունները և այլ բնագիր ձեռագրեր պահվում են Մ. Մաշտոցի անունը կրող հին ձեռագրերի գրապահոցում՝ Մատենադարանում: Սրանով հայ ժողովուրդը հաղորդակից դարձավ հին աշխարհի գիտությանը և գրականությանը:

Հայոց գրերի գյուտի շնորհիվ ձևավորվեց սեփական հայ գրականությունը և պատմագրությունը: Հայ ինքնուրույն գրականության սկզբնավորողները եղան Մ. Մաշտոցը և Ս. Պարթևը: Մ. Մաշտոցի աշակերտ ու կենսագիր Կորյունը վկայում է, որ հայերեն գրերն ստեղծելուց հետո իր ուսուցիչը մեծահոգաբար նշանագրեր ստեղծեց նաև հարևան վրացիների ու աղվանների համար: Հանձարեղ գիտնական ու գյուտարար լինելուց բացի, Մաշտոցը օժտված էր նաև մարդկային բարոյական շատ բարձր հատկանիշներով: Ահա թե ինչպես է բնութագրել երանելի Մեսրոպին պատմահայր Մ. Խորենացին. «Նա հրեշտակի տեսք ուներ, բեղնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործով՝ ժուժկալ, մարմնով՝ փառահեղ, սովորություններով՝ անմման, խորհրդով՝ մեծ, հավատով՝ ուղիղ, հուսով՝ համբերող, սիրով՝ անկեղծ, ուսուցանելիս՝ անձանձիր»:

Այսպիսով, գրերի գյուտը անանց նշանակություն ունեցավ հայ ժողովրդի համար: Հետագա դարերում, քաղաքական անկախության կորստի և օտար բազմաթիվ նվաճողների ասպատակությունների պայմաններում, հայոց գրերը, հայ առաքելական եկեղեցու հետ միասին,

հանդիսացան երկու զորեղ կռվաններ հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ու գոյապահպանության գործում: Ավելին, ազգային գիրը հիմք հանդիսացավ հայկական հոգևոր մշակույթի զարգացման համար:

Մ. Մաշտոցի գործը իսկական սխրանք էր: Հիրավի, հայ ժողովրդի մի քանի հազարամյա պատմության ընթացքում հնարավոր չէ առանձնացնել մեկին, որն այնքան մեծ ծառայություն մատուցած լինի իր ժողովրդին, որքան Մեսրոպ Մաշտոցը: Եվ պատահական չէ, որ հայ ժողովուրդն ու եկեղեցին Մաշտոցի մահից հետո նրան սրբացրել են: Հայ մեծագույն երախտավոր Մ. Մաշտոցի անունով է կոչվում քաղաքամայր Երևանի ամենագլխավոր պողոտան և վարչական շրջաններից մեկը:

Պատմագրությունը V դարում սկզբնավորվեց և բուռն ծաղկման հասավ հայ պատմագրությունը: Հանդես եկան հայ պատմիչներ՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բուզանդը, Ղազար Փարպեցին, որոնք շարադրել են III-V դարերի հայոց պատմությունը: 450-451 թթ. Վարդանանց պատերազմի մասին է գրել Եղիշե պատմիչը: Մ. Մաշտոցի կյանքին ու գործին է նվիրված Կորյուն վարդապետի «Վարք Մաշտոցի» երկը:

Սակայն V դարի և ընդհանրապես միջնադարյան հայ պատմագրության ամենանշանավոր դեմքը, անկասկած, Մովսես Խորենացին է՝ իր գլուխգործոց «Հայոց պատմություն» կոթողական աշխատությամբ: Մ. Խորենացին, բազմապիսի աղբյուրագիտական նյութերի հիման վրա, քննական մոտեցումով, հարուստ ու հյութեղ լեզվով շարադրել է հայոց պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը (428 թ.): Միջնադարում «Հայոց պատմությունը» ծառայել է որպես դասագիրք: Ամենայն իրավամբ Խորենացուն անվանել են Պատմահայր, Քերթողահայր:

Հայաստանի՝ արաբական տիրապետության շրջանի վերաբերյալ հարուստ պատմագիտական նյութ են տալիս Սեբեոս (VII դար) և Ղևոնդ (VIII դար) պատմիչները: Իսկ Մովսես Կաղանկատվացին (VII դար) գրել է «Աղվանից աշխարհի պատմությունը»: Հայ պատմագիտական երկերը բացառիկ արժեք ունեն ոչ միայն հայ, այլև հարևան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Նշված ժամանակաշրջանում երևան են գալիս առաջին բանաստեղծները՝ Կոմիտաս կաթողիկոսը և Դավթակ Քերթողը (VII դար): VII դարի բանաստեղծությունների մեջ հատկապես առանձնանում է Դավ-

թակ Քերթողի «Ողբը», որը համարվում է մեզ հասած աշխարհիկ բովանդակության առաջին չափածո պոեմը: «Ողբը» նվիրված է Աղվանքի Ջևանշիր իշխանին՝ նրա դավադիր սպանության առիթով: Այն գրված է ակրոստիքոսով, այսինքն բաղկացած է 36 տներից, որոնց սկզբնատառերը հաջորդաբար ներկայացնում են հայոց այբուբենը՝ Ա-ից Ք:

**Փիլիսոփայությունը,
ձեզրիս գիտությունները
և իրավունքը**

Գրերի գյուտից հետո սկսում են առաջադիմել նաև փիլիսոփայությունն ու ճշգրիտ կամ բնական գիտությունները: Վաղ միջնադարի հայ փիլիսոփայական մտքի առաջին և

ամենանշանավոր դեմքերից են Եզնիկ Կողբացին (V դար) և Դավիթ Անհաղթը (VI դար): Վերջինս «Անհաղթ» անունը ստացել է ժամանակի հույն փիլիսոփաների հետ մրցելիս հաղթող ճանաչվելու համար: Դավիթ Անհաղթով փաստորեն ձևավորվեց հայ փիլիսոփայական դպրոցը՝ որպես ինքնուրույն և ամբողջական բնագավառ:

Հայ բնափիլիսոփայական միտքը նոր որակի հասցրեց խոշոր մաթեմատիկոս, տիեզերագետ, աշխարհագրագետ Անանիա Շիրակացին (VII դար): Շիրակացին իրավամբ համարվում է Հայաստանի ճշգրիտ գիտությունների հիմնադիրը: Նա է հեղինակը «Աշխարհացոյցի», թվաբանության առաջին դասագրքի և այլ աշխատությունների: «Աշխարհացոյցում» առաջին անգամ ամբողջականորեն ներկայացված է Մեծ Հայքի քարտեզն իր 15 աշխարհներով (նահանգներով): Շիրակացին պաշտպանել է երկրի գնդաձևության և երկրակենտրոնության գաղափարները, կազմել է օրացույց և այլն: Բնագետ գիտնականը հայկական տոմարում կատարեց մի շարք ճշտումներ ու բարեփոխումներ: Ի դեպ, Շիրակացու ընդունած երկրակենտրոն համակարգը տարբերվում է մինչ այդ հայտնի Պտղոմեոսյան համակարգից և իր ժամանակի համար խոշոր ու ուշագրավ նվաճում էր:

Միջնադարյան Հայաստանում լայն տարածում են ունեցել եկեղեցու կողմից կանոնակարգվող հոգևոր և աշխարհիկ բնույթի օրենքները: Դրանք ամփոփվել են հատուկ ժողովածուներում, որոնք կոչվել են «Կանոնագիրք հայոց»: VIII դարում այդպիսի կանոնագիրք է կազմել Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսը, որը, փաստորեն, հայ ժողովրդի համար ծառայել է որպես օրենսգիրք:

Ճարտարադասությունը և արվեստը

IV-IX դարերում նշանակալի զարգացում ապրեց նաև շինարարական-ճարտարապետական արվեստը, որը մեծ չափով կապված էր հատկապես քրիստոնեական կրոնի հետ: Դա արտահայտվեց հատկապես եկեղեցաշինության մեջ: Ձևավորվեց հայ ազգային ինքնատիպ ճարտարապետությունը: Գարտարապետության «բազիլիկ» ոճին (երկարուկ քառանկյունի, սյունաշար կառույցներին) փոխարինեց գմբեթավոր, խաչաձև հատակագծով շենքը: Եկեղեցաշինության մեջ նոր երևույթ էր գմբեթի հանդես գալը: Կենտրոնագմբեթ կառույցներն ավելի երկրաշարժադիմացկուն էին: Հայաստանում գործածվող հիմնական շինանյութը քարն էր՝ իր բազմերանգ տարատեսակներով: Շինարարության ժամանակ, կառույցներին ամրություն տալու համար, օգտագործվում էին մետաղական կապեր ու գամեր, կրաշաղախ, կապար, ձու և այլն:

Եկեղեցաշինության վաղ կառույցներից է Էջմիածնի Մայր տաճարը, որը հիմնադրվել է IV դարի սկզբին: Հետագա դարերում այն մի քանի անգամ վերակառուցվել է: Հայկական ճարտարապետության գլուխգործոցներից են Հռիփսիմեի եկեղեցին՝ Էջմիածնում (VII դ.) և Ջվարթնոցի վեհաշուք տաճարը՝ Էջմիածնի մոտ (VII դար):

Ջվարթնոցը համաշխարհային ճարտարվեստի անկրկնելի կոթող է: Տաճարը կառուցվել է Ներսես III կաթողիկոսի ժամանակ՝ մոտավորապես 643 թվականին: Այն արտաքինից ներկայացնում է եռահարկ, աստիճանաբար նեղացող կենտրոնագմբեթ շինություն՝ 45 մետր բարձրությամբ: Տաճարը կառուցվել է բազմերանգ սրբատաշ տուֆից և ունեցել է հինգ մուտք: Սյուների ճակատները զարդարված են եղել գեղանկար բարձրաքանդակներով, որոնք պատկերել են թևատարած արծիվ, խաղողի որթատունկ, նռնազարդ ճյուղեր: Հուշարձանի հարավային մասում գտնվել է արևային ժամացույց: Կամարաղեղներից մեկի վրա գրված է «Հովհան»: Ենթադրվում է, որ դա կառուցող ճարտարապետի անունն է: Կոթողի գոտիակապ կլոր և կամարազարդ լուսամուտները առատորեն լուսավորել են օղակաձև սյունազարդ դահլիճը: Ջվարթնոցն ունեցել է շուրջ 300 տարվա կյանք և կործանվել է X դարում՝ ուժեղ երկրաշարժերից: Նրա հմայքն այնքան մեծ է եղել, որ հաջորդ՝ XI դարում, Գագիկ Բագրատունի արքան մայրաքաղաք Անիում կառուցել է տվել նույն տաճարի ճիշտ նմանակը: Առանձնապես հիացնում են երկրաշարժից ավերված Ջվարթնոցի սյուների խոյակների վրա քանդակված թևատարած արծիվների և խաղո-

ղի ողկույզների բարձրարվեստ քանդակները, որոնք եզակի երևույթ են հայկական մշակույթում: Քանդակագործության, որմնանկարչության և խճանկարներով զարդապատկերների ենք հանդիպում այլ եկեղեցիներում ու ճարտարապետական հուշարձաններում: Մինչև օրս կանգուն էրերույքի, Աշտարակի, Քասախի, Տեկորի, Արուճի և այլ եկեղեցիների պատերին կան կրոնական բովանդակությամբ զանազան պատկերներ, կենդանիներ և բույսեր պատկերող քանդակներ ու որմնանկարներ:

Այսպիսով, IV-IX դարերում հայկական մշակույթի մեծագույն նվաճումը, անկասկած, հայ գրերի գյուտն է: Դրա շնորհիվ նշանակալի զարգացում ապրեցին հայկական ինքնատիպ, ազգային մշակույթի շատ ճյուղեր: Միաժամանակ, վերը ասվածներից կարելի է հետևեցնել, որ եթե V դարը համարվում է հայ մատենագրության «ոսկեդարը», ապա VII դարը իրավամբ կարելի է անվանել հայոց ճարտարապետության «ոսկեդարը», որի գլուխգործոցն է Ջվարթնոցը:

Գլուխ վեցերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ՝ IX-XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Նայասրանի անկախության վերականգնումը: Բագրատունիների թագավորության հաստատումը

Նայկական

ղեկավարության

վերականգնումը: Առոս I

IX դարի կեսերին հայկական պետականության վերականգնման համար ստեղծվել էին արտաքին ու ներքին նպաստավոր պայմաններ: Այդ շրջանում Արաբական խալիֆաթը խիստ թուլացել էր և անկում էր ապրում: Դրա փոխարեն հզորացել էին Վասպուրականի Արծրունյաց, Սյունյաց ու հատկապես Բագրատունյաց իշխանական տները: Հայ ժողովրդի համար կրկին կենսական հարց է դառնում հայոց անկախ պետականության վերականգնումը: Հայ ժողովրդի դարավոր ազատագրական պայքարը տվեց իր ցանկալի պտուղները:

Արաբական խալիֆայությունը համոզվելով, որ բռնությամբ հնարավոր չէ հայ ժողովրդին հնազանդեցնել, ստիպված 855 թ. Բուղային իր բանակով հետ կանչեց Հայաստանից, և երկրի սպարապետ ու կառավարիչ նշանակվեց Աշոտ Բագրատունին: 862 թ. Աշոտ Բագրատունուն շնորհվեց նաև իշխանաց իշխանի տիտղոսը: Այդ նշանակում է, որ խալիֆը երկրի կառավարումը հանձնում է հայերին: Աշոտին հանձնվեց նաև հարկահանության իրավունքը: Արաբ հարկահանները այլևս Հայաստան չէին մտնում: Արաբական իշխանությունը Հայաստանում դարձել էր ձևական:

Իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին իր գերիշխանությունը տա-
րածեց Արծրունի, Սյունի, Արցախի, Ուտիքի և մյուս նշանավոր հայ
իշխանների վրա: Նրա գերադասությունը ճանաչեցին նաև վրաց և
աղվանից իշխանները, ինչպես նաև Մանազկերտի, Դվինի, Բերկրիի
և այլ ամիրայությունները: Հայոց 40 հազարանոց բանակի սպարա-
պետ նշանակվեց իշխանաց իշխանի եղբայր Աբասը:

Աշոտ Բագրատունին բարեկամական կապեր հաստատեց Բյու-
զանդիայի հետ, մանավանդ, որ այնտեղ թագավորում էր ծագունով
հայ (հայազգի) Բարսեղ (Վասիլ) I-ը: Նա, հմտորեն օգտագործեց ա-
րաբա-բյուզանդական հակամարտությունները Հայաստանի անկա-
խության վերականգնման ճանապարհին: Իր հերթին, Բյուզանդիան
ամեն կերպ աջակցում էր խալիֆայության կենտրոնախույս ուժերին:

Անկախ պետականության վերականգնումը դարձավ օրակարգի
հարց: Հայոց կաթողիկոսի և հայ իշխանների նախաձեռնությամբ ժո-
ղով է գումարվում, ուր որոշվում է իշխանաց իշխան Աշոտին ճանա-
չել թագավոր և հարց հարուցել արաբական խալիֆաթի առաջ՝ հաս-
տատելու և օրինականացնելու նրա թագավորությունը: Արաբական
խալիֆը ավելի քան 10 տարի ձգձգեց հայերի պահանջի կատարու-
մը, բայց, ի վերջո, 885 թ. Աշոտին ուղարկեց արքայական թագ ու
հանդերձանք՝ ճանաչելով նրան հայոց թագավոր: Շուտով Հայաս-
տանի անկախությունը ճանաչում է նաև Բյուզանդիան: Այդ նշանա-
կում է, որ Հայաստանի անկախությունը միջազգային ճանաչում էր
ստացել:

Հայաստանում հիմք դրվեց Բագրատունյաց հարստությանը (885-
1045): Աթոռանիստ Բագարան քաղաքում (Շիրակ) Աշոտ I Մեծը (885-
890) հանդիսավոր օծվեց հայոց թագավոր: Ըստ պատմաբանայր Մ. Խո-
րենացու, Բագրատունիները, ունենալով հրեական ծագում, ժամա-
նակի ընթացքում հայացել էին: Հայտնի է նաև, որ հայ Բագրատու-
նիների տոհմից էր սերում վրաց Բագրատունյաց արքայատոհմը (IX-
XIX դդ.):

Այսպիսով, շուրջ 450-ամյա ընդմիջումից հետո, հայ ժողովրդի մղած
դարավոր ազատագրական պայքարի շնորհիվ, վերականգնվեց հայ-
կական անկախ պետականությունը: Դա պատմական խոշոր նշանա-
կություն ունեցող երևույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում, որը մեծապես
նպաստեց Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային
կյանքի հետագա զարգացմանը:

Աշոտ I-ը օժտված էր հմուտ պետական գործչի, դիվանագետի և

գորավարի ունակություններով: Նա վերականգնեց Արշակունիների ժամանակ գոյություն ունեցող գործակալությունների համակարգը, ամրապնդեց երկրի պաշտպանությունը, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատեց հարևան երկրների հետ, Հայաստանի հյուսիսային շրջանները մաքրեց կովկասյան լեռնականներից:

Աշոտ I-ին հաջողվեց միավորել հայկական հողերի մեծագույն մասը և հիմնել միասնական թագավորություն: Հայոց թագավորության մեջ միավորվեցին ոչ միայն Վասպուրականի, Գուգարքի, Սյունիքի, Արցախի հայկական իշխանությունները, այլ նաև Հայաստանի հարավում առաջացած արաբական ամիրայությունները: Երկրի ներսում հաստատվեց կարգուկանոն: Ժամանակակից պատմագիր Հովհաննես Դրասխանակերտցին բարձր գնահատական է տվել Աշոտ I-ի ծավալած հայրենաշեն գործունեությանը:

2. Սմբատ I-ի և Աշոտ II-ի պայքարը Հայաստանի անկախության ամրապնդման համար

Սմբատ I-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը

Աշոտ I-ի մահից հետո գահ բարձրացավ նրա որդի Սմբատ I-ը (890-914 թթ.), որն իր հոր նման խոշոր պետական գործիչ էր: Նա շարունակեց հոր վարած ներքին ու արտաքին

խաղաղասիրական քաղաքականությունը: Սմբատ I-ի օրոք հայկական պետականության սահմաններն ավելի ընդարձակվեցին: Գրեթե ամբողջ Մեծ Հայքը, չհաշված բյուզանդական կայսրության մեջ մտնող Հայաստանի արևմտյան մի քանի շրջաններ, մտավ Բագրատունյաց միասնական թագավորության մեջ: Բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին Բյուզանդական կայսրության, Վրաստանի և Աղվանքի հետ:

Հայաստանի հարաբերությունները համեմատաբար վատ էին Արաբական խալիֆաթի ու սրա կամակատար Ատրպատականի ամիրայության հետ: Նրանց դուր չէր գալիս Հայաստանի հզորացումը և պատեհ առիթը բաց չէին թողնում հարձակվելու և քաղաքականապես մասնատելու երկիրը: Դրան հասնելու համար նրանք օգտագործում էին հայ իշխանական տների կենտրոնախույս ձգտումները:

Ինչ խոսք, ավատատիրական հարաբերությունների հետագա խո-

րացունը, առանձին հայ ֆեոդալ իշխանների տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական հետագա հզորացունը, բնականաբար, առաջ էին բերում կենտրոնական թագավորությունից անջատվելու և ինքնուրույն թագավորության վերածվելու կենտրոնախույս ձգտումներ:

890-ական թվականներից սկսվեցին ընդհարումները Հայաստանի և Ատրպատականի Սաջյան ամիրայության միջև: 894 թ. Ատրպատականի էմիր Ավշինը ներխուժեց Հայաստան, գրավեց Նախճավանը և ապա՝ ուժեղ երկրաշարժից նոր ավերված Դվինը: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Արագածոտն գավառի Դոդս գյուղի մոտ (Վաղարշապատից ոչ հեռու): Թեև այստեղ հայերը հաղթեցին, սակայն պայքարի արդյունքով չկարողացան արաբներին դուրս քշել Հայաստանից: Դրանից հետո էլ Ատրպատականի ամիրայությունը շարունակեց ռազմաքաղաքական միջամտությունը Հայաստանի ներքին գործերին՝ պահանջելով ճանաչել իր գերակայությունը և վճարել հարկ:

Արդեն X դարի սկզբին Ատրպատականի նոր էմիր Յուսուֆը փոխեց Հայաստանի դեմ պայքարի գործելակերպը: Նա ուղղակի դիմեց հայ իշխանական տների միջև երկպառակություններ հրահրելու մեթոդին: Իսկ հայ իշխանական տների միջև երկպառակությունների համար պատճառներ և առիթներ մշտապես առկա էին: Այս ճանապարհով Յուսուֆին հաջողվեց պառակտում առաջացնել հայ իշխանական տների միջև և քաղաքականապես մասնատել երկիրը: Հայաստանի միացյալ թագավորության առաջին մասնատողները եղան Վասպուրապանի Արծրունյաց իշխանները: 908 թ. Գագիկ Արծրունի իշխանը Յուսուֆի օգնությամբ Վասպուրականը անջատեց Բագրատունիների միասնական թագավորությունից և հռչակեց առանձին թագավորություն: Այնուհետև, 909 թ. Յուսուֆը և Գագիկ Արծրունին միացյալ զորքերով հարձակվեցին Սմբատ թագավորի բանակի վրա: Սկսվեց Հայաստանի համար կռիվների ու ավերածությունների մի ծանր ժամանակաշրջան: Սմբատ արքայի բանակը պարտության մատնվեց: Սմբատը անձնատուր եղավ և 914 թ. մահապատժի ենթարկվեց: Նրան գլխատեցին և մարմինը խաչեցին Դվին քաղաքի դարպասներից մեկի առջև: Հետագայում Արծրունի իշխանները գիտակցեցին իրենց հանցանքը հայրենիքի հանդեպ, զղջացին և արյունով քավեցին այն:

Անոս II-ը և արաբների վերջնական վսարումը

Այդ դեպքերից հետո Հայաստանը կրկին կանգնեց պետական ինքնուրույնությունը կորցնելու վտանգի առաջ: Չափազանց ծանր էր երկրի վիճակը: Այդ օրհասական պահին հայ ժողովուրդը ոտքի ելավ իր հայրենիքն ու պետականությունը պաշտպանելու համար: Նա հասկացավ, որ փրկությունը միասնության մեջ է: Այդ պայքարը կազմակերպեց ու գլխավորեց թագաժառանգ Աշոտը՝ Աշոտ II-ը (Երկաթ) (914-928 թթ.):

Աշոտ Երկաթը Սևանա լճի ափին և հայոց զորավար Գևորգ Մարզպետունին Գեղի ամրոցի մոտ (Խոսրովի անտառում) կարողացան պարտության մատնել և երկրից վերջնականապես վտարել արաբներին: Այս դեպքերը գեղարվեստորեն նկարագրված են Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպում:

Հաղթական կռիվներից հետո Հայաստանը ձեռք բերեց լիակատար անկախություն: 922 թ. Բաղդադի խալիֆը Աշոտ II-ին ճանաչեց «շահնշահ»: Աշոտ II-ը իր ցուցաբերած վճռականության և քաջագործությունների համար ստացավ «Երկաթ» մականունը: Ազատագրական կռիվների ժամանակ ստացած վերքերից հետագայում՝ 928 թ., Աշոտ Երկաթը մահացավ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի պայքարը ավարտվեց հայերի հաղթանակով: Պահպանվեց ու ամրապնդվեց երկրի անկախությունը:

**3. Բագրատունյաց թագավորության վերելքը
(X դարի 30-ական թթ.-XI դարի սկիզբ)**

Հայաստանը Աբասի և Անոս III-ի օրոք

Աշոտ Երկաթի օրոք, արաբների դեմ տարած հաղթանակից և Հայաստանի անկախության վերականգնումից հետո, Հայաստանը թևակոխեց տևական խաղաղության և բարգավաճման ժամանակաշրջան:

Աշոտի նահից հետո գահ բարձրացավ նրա եղբայր, Կարսի կառավարիչ Աբասը (928-953 թթ.): Նա Բագրատունիների մայրաքաղաք դարձրեց Կարսը, որը կարճ ժամանակամիջոցում կառուցապատվեց ու դարձավ ճանաչված քաղաք: Այստեղ տեղափոխվեց նաև կաթողիկոսական աթոռը:

X դարի երկրորդ կեսին պետականության կենտրոնացման ու ամրապնդման ուղղությամբ վճռական քայլերի դիմեց Աշոտ III-ը (Աշոտ Ողորմած) (953-977 թթ.): Նա հզորացրեց բանակը, ամրապնդեց երկրի անվտանգությունը և ծավալեց շինարարական լայն գործունեություն:

Աշոտ III-ի օրոք տեղի ունեցած ամենակարևոր իրադարձությունը նոր համահայկական մայրաքաղաքի հիմնումն էր: 961 թ. նա արքունիքը Կարսից տեղափոխեց Անի քաղաքը և այն հռչակեց Հայաստանի մայրաքաղաք: Կարճ ժամանակամիջոցում ընդարձակվեց ու կառուցապատվեց նոր մայրաքաղաքը և դարձավ հռչակավոր քաղաք ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ Առաջավոր Ասիայում: Աշոտ III-ը միջոցներ չէր խնայում եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ ու պատսպարաններ կառուցելու համար: Եռանդուն կառուցող էր նաև Խոսրովանույշ թագուհին: Նրա նախաձեռնությամբ Լոռիում հիմնվեցին Սանահինի և Հաղպատի նշանավոր վանքերը:

Հայաստանի շինարարական, տնտեսական ու մշակութային վերելքը շարունակվեց Աշոտ III-ի հաջորդ Սմբատ II-ի օրոք (977-990): Չնայած Հայաստանի առանձին մասնատումներին, զգացվում էր Արշակունիների ժամանակվա՝ համահայկական միասնական թագավորությունը վերականգնելու միտումը:

Թագավորության հզորացումը Գագիկ I-ի օրոք

Բագրատունյաց Հայաստանն իր քաղաքական և տնտեսական հզորության գագաթնակետին հասավ

Գագիկ I-ի օրոք (990-1020): Գագիկ I-ը վերակառուցեց երկրի ռազմական ուժերը: Չորքի թիվը հասցվեց 100 հազարի: Բանակի ղեկավարությունը հանձնվեց տաղանդավոր զորավար Վահրամ Պահլավունուն: Նա խստությամբ ճնշում էր անհնազանդ իշխաններին:

Հայաստանին սպառնացող արտաքին վտանգի դեպքում հայկական մանր թագավորությունները անմիջապես համախմբվում էին Անիի Բագրատունիների թագավորության շուրջ՝ ճանաչելով նրա ավագությունը: Գագիկ I-ի գահակալության երեսնամյա շրջանում, փաստորեն, հայկական բոլոր տարածքները միավորվել էին Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության ենթակայության ներքո ստեղծելով թագավորությունների դաշնություն:

Գագիկ արքայի օրոք ավելի բարգավաճեց Հայաստանը: Ծաղկում էր հատկապես Անի մայրաքաղաքը. կառուցվեցին Անիի Կաթո-

դիկե մեծաշուք եկեղեցին՝ հայտնի ճարտարապետ Տրդատի նախագծով, և այլ տաճարներ ու պալատներ:

Այսպիսով, X դարի երկրորդ կեսին և XI դարի սկզբին Բագրատունյաց Հայաստանը ապրեց հզորացման, տնտեսական և մշակութային վերելքի ժամանակաշրջան: Սակայն ավատական հարաբերությունների հետագա զարգացումը հանգեցրեց երկրի քաղաքական մասնատման:

4. Բագրատունյաց թագավորության մասնապիտակումը և անկումը

Թագավորության սրհուռնը Հայաստանի քաղաքական մասնատումը, որը սկսվել էր 908 թվականին Վասպուրականի անջատումով, շարունակվեց ամբողջ X դարի ընթացքում: Դրան նպաստում էին ինչպես ներսից առանձին հայ իշխանական տների կենտրոնախույս (անջատողական) ձգտումները, այնպես էլ դրսից՝ Արաբական խալիֆայության և հատկապես Բյուզանդական կայսրության պառակտիչ և նվաճողական քաղաքականությունը: Չնայած Բագրատունյաց գահակալների թափած ջանքերին, վերջին հաշվով, չհաջողվեց ստեղծել տևական ու կայուն կենտրոնացված պետություն: Երկիրը տրոհվեց մի քանի մանր ենթակա թագավորությունների, որոնցից ամենազորեղը Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունն էր (908-1021): 963 թ. առաջացավ Կարսի կամ Վանանդի թագավորությունը, 978 թ.՝ Գուգարքի (Լոռու) կամ Կյուրիկյան թագավորությունը, իսկ 987 թ.՝ Սյունիքի կամ Կապանի թագավորությունը:

Բյուզանդիայի նվաճողական ֆաղափականությունը Հայաստանի մասնատվածությունը բացասաբար էր անդրադառնում երկրի ռազմաքաղաքական հզորության վրա: 1020 թ., Գագիկ I-ի մահից հետո, պառակտումն ավելի խորացավ: Այդ հանգամանքից օգտվեց հզոր Բյուզանդական կայսրությունը: Հայաստանը կանգնեց բյուզանդական ներխուժման ահեղ սպառնալիքի առջև:

1000 թ., Դավիթ Կյուրոպաղատի կտակով, բյուզանդական Վասիլ

II կայսրը զավթեց Տայքը: Ավելի վաղ կայսրությանն էր միացվել Տարոնի իշխանությունը (966 թ.): Շուտով Բյուզանդիայի զոհը դարձավ Վասպուրականը: Հայ առանձին թագավորներ, տարբեր հանգամանքների թելադրանքով, դիմում էին, փաստորեն, հայրենիքի վաճառքին: Վասիլ II կայսեր ճնշմամբ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորը 1021 թ. երկիրը կտակեց Բյուզանդիային՝ դրա փոխարեն ստանալով Սեբաստիա քաղաքն իր շրջակայքով: Արժրունիների նման քայլի գլխավոր դրդապատճառն այն էր, որ XI դարասկզբից արդեն սկսվել էին արաբական բանակներում ծառայող վարձկան սելջուկ-թուրքերի հաճախացող հարձակումները Վասպուրականի վրա՝ Պարսկաստանի և Ատրպատականի կողմերից: Եվ ահա այդ ճանապարհով 1021 թ. ծաղկուն ու բարգավաճ Վասպուրականը կցվեց կայսրությանը: Դրանից հետո Արժրունիների թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց:

Հերթը հասավ Անիի Բագրատունյաց թագավորությանը, որը Գագիկ I-ի մահից հետո բաժանվել էր իր երկու որդիների՝ Հովհաննես-Սմբատի (1021-1041 թթ.) և Աշոտի միջև՝ առաջ բերելով երկիշխանություն: Ընդ որում, Անի մայրաքաղաքը Շիրակ գավառով հանձնվեց Հովհաննես-Սմբատին, իսկ թագավորության ծայրագավառները՝ Աշոտին (Աշոտ IV-ին) (1022-1041 թթ.): Բայց, շատ չանցած, բյուզանդական կայսրը պահանջեց իրեն հանձնել Անիի թագավորությունը: Թուլակամ ու մորթապաշտ Հովհաննես-Սմբատը, կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձի ճնշման տակ, Անին կտակում է Բյուզանդիային:

Անիի թագավորությունը Բյուզանդիային կտակելու խնդրում հայ հասարակայնության մեջ առաջացավ երկու խմբավորում: Դրանցից մեկը, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ, դեմ էր «կտակի» կատարմանը, իսկ մյուսը, որն ավելի փոքրաթիվ էր և գլխավորում էին թագավորի խնամակալ իշխան Վեստ Սարգիսը և կաթողիկոս Պետրոս Գետադարձը, ուներ բյուզանդական կողմնորոշում:

Բագրատունյաց թագավորության անկումը 1041 թ., երբ իրար հետևից մահացան Բագրատունի երկու թագավորները՝ Գագիկ I-ի երկու որդիները՝ Աշոտը և Հովհաննես-Սմբատը, բյուզանդական կայսրը զորք ուղարկեց, համաձայն Հովհաննես-Սմբատի կտակի, Անիին տիրանալու: Սակայն անեցիները, մեծ հայրենասեր, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ, հերոսաբար պաշտպանեցին մայրաքաղաքը: 1042 թ. թա-

գավոր է հռչակվում Աշոտի 16-ամյա որդի Գագիկ II-ը (1042-1045): Կայսերական զորքերը մի քանի անգամ ևս գրոհեցին, սակայն, ամեն անգամ հանդիպելով հայերի համառ դիմադրությանը, Անիի պարիսպների տակ ջախջախվեցին և նահանջեցին: Դրանից հետո Բյուզանդիայի Կոնստանդին Մոնոմախ կայսրը դիմում է նենգ միջոցի: Նա հաշտություն կնքելու պատրվակով Գագիկ II-ին հրուսվիրում է Կ. Պոլիս, կալանավորում և այլևս թույլ չի տալիս հայրենիք վերադառնալ: Քաղաքում իրենց քայքայիչ գործունեությունն են ծավալում բյուզանդամետ Վեստ Սարգիսը և Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը: Ի վերջո, քաղաքի պաշտպանները հուսահատվեցին, և 1045 թ. բյուզանդական զորքը տիրեց Անիին:

Այսպիսով, 1045 թ. անկում ապրեց Բագրատունյաց համահայկական թագավորությունը, և Հայաստանի մեծագույն մասը միացվեց Բյուզանդական կայսրությանը: Ինչ վերաբերում է Կարսի, Գուգարքի և Սյունիքի թագավորություններին, ապա սրանք, միառժամանակ իրենց ինքնուրույնությունը պահպանելուց հետո, նույնպես կուլ գնացին օտար նվաճողներին:

Բյուզանդիայի վարած անհեռատես քաղաքականության հետևանքով կազմալուծվեցին հայ զինական ուժերը, իրենց հայրենիքից բռնագաղթեցվեցին հայ տարրերը, այդ թվում իշխանական ընտանիքներ, մի հանգամանք, որը հեշտ ճանապարհ բացեց սելջուկ-թուրքերի հետագա արշավանքների համար:

5. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և պետական կարգը IX-XI դարերում

Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի անկախ պետականության վերականգնումը նպաստեց երկրի տնտեսական կյանքի առաջընթացին: Ավատատիրական հարաբերությունները հետագա խորացում ապրեցին: Ձևավորվեցին հայ աշխարհիկ և հոգևոր ավատատեր լուսաւորների բավական զորեղ սոցիալական շերտեր, որոնք ժառանգման, նվիրատվության, գլխաբեղու և այլ ճանապարհներով տեր դարձան մեծ թվով գյուղերի ու կալվածքների, իսկ դրանցում հաստատված գյուղացիներն ընկան կախման մեջ: Խոշոր կալվածատեր էր նաև եկեղեցին: Օրինակ, XI դարում, Պետրոս Գետադարձ հայրապետի յոթը, կաթողիկոսարանն ունեւ: 500 գյուղ:

Նշված ժամանակաշրջանում մեծ չափով առաջադիմեց Հայաստանի գյուղատնտեսությունը: Երկրի տնտեսության հիմնական ճյուղերն էին երկրագործությունը և անասնապահությունը:

Հնուց ի վեր Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է երկրագործական զարգացած երկիր: Հողագործության համար առանձնապես նպաստավոր էին Արարատյան դաշտը, Տարոնի, Բագրևանդի, Կարինի և Բասենի արգավանդ դաշտերը, Վանանդի և Շիրակի գավառները, Վանա լճի ավազանը: Բագրատունիների օրոք զգալիորեն առաջադիմեց երկրագործական տեխնիկան: Այդ շրջանում սկսեցին լայն տարածում ստանալ երկաթե խուփով գութանը, հողի գոմաղբով պարարտացումը: Անցկացվեցին նոր ջրանցքներ, ընդարձակվեցին մշակելի ցանքատարածությունները: Սկսեց արմատավորվել հողամշակության եռադաշտային համակարգը: Սա հողամշակության մի այնպիսի եղանակ էր, երբ վարելահողը բաժանվում էր երեք հատվածի՝ մեկը թողնվում էր ցել (առանց ցանքի), երկրորդում կատարվում էր աշնանացան, իսկ երրորդում՝ գարնանացան, և ամեն տարի հաջորդաբար ցանքաշրջանառությունը փոփոխվում էր:

Հացամշակության և խաղողագործության ավանդական կուլտուրաներից զատ, զարգացում ապրեցին նաև պտղաբուծությունը, բանջարաբուծությունը, շերամապահությունը և այլն:

Հայաստանի գյուղատնտեսության մյուս կարևոր ճյուղը անասնապահությունն էր: Հայոց լեռների ալպիական մարգագետինները միշտ էլ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծել անասնապահության զարգացման համար: Առանձնապես ընդարձակ արոտավայրեր կային Բյուրակնի (Բինգյոլ) լեռներում, Արագածի լանջերին, Սյունիքում, Սևանի ավազանում, Սասունում և այլուր:

Պահվում էին մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ: Ժամանակակից պատմիչը վկայում է, որ Բագրատունի թագավորների օրոք երկրում կային տավարի հսկայական նախիրներ, ոչխարի հոտեր և ձիերի երանակներ: Անասունը, ըստ տեսակի, տնտեսության մեջ օգտագործվում էր և՛ որպես սննդամթերք (միս, կաթ և այլն), և՛ որպես արհեստագործական հումք (բուրդ, կաշի և այլն), և՛ որպես բանող ուժ ու փոխադրամիջոց:

Արհեստերը և առևտուրը

IX-XI դարերում զարգացում ապրեցին նաև արհեստագործությունն ու առևտուրը: Մի կողմից երկրագործական ու անասնապահական հումքը (բուրդ,

կաթ, բամբակ, վուշի թել, մետաքս, կաշի, մորթի և այլն), իսկ մյուս կողմից Հայաստանի ընդերքի հարուստ օգտակար հանածոները (պղինձ, երկաթ, կապար, ոսկի, արծաթ, քար, կավ և այլն) նպաստում էին արհեստագործական շատ ճյուղերի զարգացմանը: Այս շրջանում արհեստագործությունն այնքան առաջադիմեց, որ անջատվեց գյուղատնտեսությունից և, կենտրոնանալով քաղաքներում, դարձավ մարդկանց ինքնուրույն ու մասնագիտացված զբաղմունք:

Հայաստանում հաշվվում էին մի քանի տասնյակի հասնող արհեստներ, որոնցից առանձնապես տարածված էին մետաղագործությունը, դարբնությունը, զինագործությունը, պղնձագործությունը, քարագործությունը, կաշեգործությունը, մանածագործությունը, փայտագործությունը, կավագործությունը, ներկերի արտադրությունը, գորգագործությունը, ոսկերչությունը և այլն:

Տարբեր քաղաքներ ու բնակավայրեր մասնագիտանում էին առանձին արհեստատեսակների մեջ: Մետաղամշակման կենտրոններ էին Անին, Դվինը, Վանը և այլն: Գործվածքների ու գորգերի արտադրության կենտրոններ էին Դվինը, Կարինը, Երզնկան: Բրուտագործությամբ հայտնի էին Դվինը, Անին և այլն: Կատարելագործվում է արհեստագործական տեխնիկան: Հանդես են գալիս միևնույն արհեստով զբաղվողների եղբայրություններ (համքարություններ):

Գյուղատնտեսության և արհեստագործության վերելքը, բնակավայրերի, նպաստում էր արտաքին և ներքին առևտրի ծավալմանը: Իր հերթին, արհեստների և առևտրի աշխուժացումը նպաստում էր միջնադարյան քաղաքների և քաղաքային կյանքի զարգացմանը: Քաղաքային և գյուղական բնակչության միջև տեղի էր ունենում աշխույժ ապրանքափոխանակություն: Երկրի ներսում կային մեծ թվով շրջիկ առևտրականներ, մանրավաճառներ: Ջարգացած էր քարավանային առևտուրը:

Հայաստանում արտադրված ապրանքները հանվում էին նաև արտաքին շուկա: Երկիրը կարևոր դեր էր կատարում նաև միջազգային (տարանցիկ) առևտրում: Հայաստանով էին անցնում Արևելքը և Արևմուտքը, Հյուսիսը և Հարավը իրար հետ կապող առևտրական մայրուղիները: Հայաստանի միջով անցնող միջազգային առևտրի ամենագլխավոր մայրուղին ձգվում էր Իրանից, Արաքս գետի հովտով, դեպի Նախճավան, Դվին, Անի, Կարս, այնուհետև՝ Կարին (այժմ՝ Երզրում), Արծն, Երզնկա քաղաքներով դեպի Տրապիզոն՝ Սև ծով:

Քաղաքները Այս ամենի հետևանքով IX-XI դարերում Հայաստանում բուռն զարգացում ապրեցին քաղաքները: X դարում Հայաստանում կար մոտ 40 մեծ ու փոքր քաղաք: Հայաստանի ամենանշանավոր ու բարգավաճ քաղաքներն էին Անին, Դվինը, Նախճավանը, Կարսը, Արծնը, Վանը, Բերկրին, Մանազկերտը, Կարինը և այլն: X-XI դդ. Հայաստանի ամենախոշոր քաղաքը Անին էր: Նրա բնակչության թիվը հասնում էր 100 հազարի: Քարավանային առևտրի և արհեստագործության խոշոր կենտրոն էր Դվինը, որի բնակչության թիվը հասնում էր 50 հազարի: 893 թ. Դվինը ենթարկվեց ավերիչ երկրաշարժի: Շատ քաղաքներ բարեկարգ էին, ունեին միջնաբերդ, կանոնավոր փողոցներ, հրապարակներ, շուկա, հյուրանոցներ, իջևանատներ, ջրմուղ, բաղնիք և այլն: Քաղաքային բնակչությունը կազմված էր հիմնականում արհեստավորներից ու առևտրականներից: Քաղաքները կարևոր դեր էին կատարում երկրի ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքում:

Պետական կարգը Փոփոխություններ ու տեղաշարժեր կատարվեցին Բագրատունյաց Հայաստանի սոցիալ-քաղաքական կյանքում: Այդ տեղաշարժերը հիմնականում պայմանավորված էին ավատական հարաբերությունների հետագա խորացմամբ: Պետության գլուխ կանգնած էր թագավորը, որը կոչվում էր «արքայից արքա» (շահնշահ): Անիում նստած Բագրատունի թագավորին էին ենթարկվում նաև Հայաստանի մյուս թագավորությունները և իշխանությունները:

Թագավորը պետությունը կառավարում էր գործակալությունների միջոցով: Գործակալություններից կարևոր էին հատկապես իշխանաց իշխանի, հայոց սպարապետի և ճարգպանի պաշտոնները: Իշխանաց իշխանի պաշտոնը, որը նման էր նախկինում հազարապետության պաշտոնին, վարում էին արքայի հարազատները, իսկ X դարի երկրորդ կեսից՝ Պահլավունի իշխանական տունը: Իշխանաց իշխանը կարգավորում էր ավատատերերի միջև ծագած վեճերը: Նրան էին ենթարկվում պետական բոլոր պաշտոնյաները: Հայոց սպարապետը համարվում էր երկրի բոլոր ռազմական ուժերի հրամանատարը: Այս պաշտոնը դարձյալ վարում էր Պահլավունիների իշխանական տունը: Մարզպանության գործակալությունը վարում էր երկրի արտաքին հարաբերությունները: Այն X դարի սկզբին գլխավորում էին Արծրու-

նինները: Գլխավոր դատավորի իրավունքը դարձյալ պատկանում էր Հայոց կաթողիկոսին: Արքունի կալվածքները կառավարում էր հոգաբարձուն: Նա միաժամանակ թագավորի խորհրդատուն էր: Բագրատունիները մեծ նշանակություն էին տալիս բանակին, որի թիվը հասնում էր 80-100 հազարի: Բանակը կազմված էր հեծելազորից և հետևակից:

Դասային կազմի տեսակետից հասարակությունը բաժանված էր վերին՝ իշխանների, բարձր հոգևորականության, մանր ազնվականության խավերի: Սրանք համարվում էին արտոնյալ և հարկեր չէին մուծում: Իշխանական տոհմի ամենաազդեցիկ իշխանը կոչվում էր «գահերեց»: Հասարակության մյուս սոցիալական շերտը կազմում էին ստորին՝ աշխատավորական խավերը, որոնք բաղկացած էին շինականներից (գյուղացիներ), արհեստավորներից, մանր առևտրականներից և այլն:

Հայաստանում գյուղացիությունը հիմնականում ընդգրկված էր գյուղական համայնքներում, իսկ արհեստավորները՝ համքարություններում: Հասարակության ստորին շերտերը ենթարկվում էին շահագործման: Նրանք վճարում էին հարկեր և տուրքեր, կատարում զանազան պարտավորություններ: Գլխավոր հարկերն էին հողահարկը, անասնահարկը: Եկեղեցուն վճարվում էր տասանորդ և այլն:

Գլուխ յոթերորդ

ԱՂԱՆՂԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ VII-XI դԱՐԵՐՈՒՄ

1. Պավլիկյան շարժումը Նայաստանում VII-IX դարերում

Շարժման սկզբնավորումը Միջին դարերում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը օտարերկրյա տիրապետության և տնտեսական կեղեքողների դեմ դրսևորվել է նաև հակալրոնական՝ աղանդավորական պայքարի ձևով: Աղանդավոր էին անվանում այն մարդկանց, ովքեր շեղվում էին եկեղեցու պաշտոնապես ընդունված դավանանքից:

Հայ հասարակական կյանքում հայտնի են մի շարք աղանդավորական շարժումներ՝ անապատականների, բորբորիտների, մծղնեական և այլն: Բայց եղածներից ամենահուժկուն ու ամենատևականը Պավլիկյան կոչվող շարժումն էր: Այն առաջացել է VII դարի կեսերին Հայաստանի բյուզանդական մասում՝ Արևմտյան Հայաստանում, և իր անվանումը (Պավլիկյան) ստացել Պողոս Առաքյալի անունից: Շարժման կարևոր օջախներից էր Մանանաղի գավառը: Պավլիկյանները հիմնում էին իրենց համայնքները, ուր հավաքվում էին դժգոհ և աղքատ մարդիկ: Շարժման նշանավոր ղեկավարներից էին Կոստանդինը, Գենեսիոսը, Կարբեասը, Խրիստիսիրը և ուրիշներ: Սրանք ունեին իրենց զինված ջոկատները:

Գաղափարախոսությունը Պավլիկյանները կարծում էին, որ աշխարհում իշխում են երկու բարի և չար աստվածներ, ընդ որում, հավատում էին, որ բարի աստվածը երկնքում է,

իսկ չարը՝ սատանան, երկրի վրա: Չար աստվածն է բոլոր անարդարություններն ու չարիքները նյութողը, իսկ դրանք իրագործողներն են հարուստները, եկեղեցին, հոգևորականությունը: Ուստի պետք է պայքարել դրանց դեմ և վերահաստատել բարի աստծո արդարությունը և հավասարությունը: Նրանք բոլոր մարդկանց հավասար էին համարում Աստծո առաջ: Պավլիկյանները ժխտում էին եկեղեցու և հոգևորականության դերը՝ դրանք որակելով որպես ժողովրդի հարստահարման և հարստության կուտակման մի ձև: Նրանք մերժում էին եկեղեցական շատ ծեսեր՝ մկրտությունը, հաղորդությունը, պատարագը և այլն:

Պավլիկյանները հայ եկեղեցականների նման ընդունում էին Քրիստոսի միայն աստվածային հատկությունը (բնույթը), այսինքն՝ միաբնակ (մոնոֆոզիտ) էին, չէին ընդունում, որ Քրիստոսը ծնվել է Մարիամ Աստվածածնից, այսինքն՝ ժխտում էին նրա մարդեղությունը: Այստեղից էլ՝ նրանք մերժում էին խաչի երկրպագությունը, եկեղեցական այլ ծեսեր: Դրանով նրանք դեմ էին գնում հատկապես բյուզանդական քաղկեդոնական եկեղեցուն: Այդ նշանակում էր, որ պավլիկյանները պայքարում էին բյուզանդական տիրապետության դեմ, և կրոնական այդ շարժումը ստանում է ժողովրդաազատագրական բնույթ: Իր հերթին, Արաբական խալիֆաթը փորձեց այդ շարժումը ծառայեցնել իր շահերին:

Չարժման վերելքը և անկումը Պավլիկյան շարժումը լայն տարածում ստացավ VIII դարի սկզբներից: Այն ընդգրկեց նաև Արևելյան Հայաստանը: Հայաստանում դրա դեմ պայքարը գլխավորեց հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին, որը 719 թ. Դվինում հրավիրված եկեղեցական ժողովում պավլիկյան աղանդավորների դեմ պայքարի խիստ կանոններ ընդունել տվեց: Ըստ այդ կանոնների, արգելվում էր պավլիկյաններին օթևան տալ, խոսել և ճանապարհ գնալ նրանց հետ, քանզի նրանք համարվում էին սատանայի որդիներ: Միաժամանակ, նա գրեց առանձին աշխատություն՝ ուղղված պավլիկյանների ուսմունքի ու գործունեության դեմ:

Պավլիկյան շարժումը լայն տարածում ստացավ Բյուզանդական կայսրության արևելյան նահանգներում: Հալածանքներից փախչելով՝ պավլիկյանները տեղափոխվում ու հաստատվում են նաև Արևելյան Հայաստանում: Հայերից բացի, այդ շարժմանը մասնակցեցին մեծ թվով հույներ, ասորիներ, հրեաներ, սլավոններ և այլն: Հարկ է

նկատել, որ քաղաքական նկատառումներով արաբական իշխանությունները պավլիկյաններին չէին հալածում: Քանի որ գոյություն ուներ արաբա-բյուզանդական մշտական հակամարտություն, արաբները ձգտում էին պավլիկյանների ուժերն օգտագործել Բյուզանդիայի դեմ մղվող պայքարում:

Պավլիկյանների կենտրոնն էր Եփրատ գետի միջին հոսանքում հիմնված Տևրիկ անունով ռազմական բնակավայրը: Պավլիկյան աղանդավորները իրենց զինյալ ջոկատներով շուրջ երկու դար լարված վիճակում պահեցին Բյուզանդական կայսրությունը: Պավլիկյաններին հալածելու գործում իր դաժանությամբ աչքի ընկավ հատկապես կայսրուհի Թեոդորան: Շարժումը վերջնականապես ճնշվեց մակեդոնա-հայկական արքայատոհմի (դինաստիայի) հիմնադիր Բարսեղ (Վասիլ) I (867-886) կայսեր օրոք:

872 թ. բյուզանդական մեծաթիվ կանոնավոր զորքերը պարտության մատնեցին պավլիկյաններին՝ գրավեցին նրանց մայրաքաղաք Տևրիկը և հիմնահատակ կործանեցին: Պավլիկյանների մնացորդներին բռնագաղթեցրին Բալկաններ (Թրակիա), որտեղից հետագայում նրանք իրենց գաղափարները սկսեցին տարածել եվրոպական երկրներում:

Պավլիկյան ազատագրական շարժումը խոր հետք է թողել Հայաստանում: Հետագայում IX-XI դարերում, դրա ազդեցությամբ Հայաստանում առաջացավ Թոնդրակյան շարժումը:

2. Թոնդրակյան շարժումը Հայաստանում IX-XI դարերում

Շարժման սկզբնավորումը և գաղափարախոսությունը

Դեռ չէր մարել Պավլիկյան շարժումը, երբ IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում առաջացավ աղանդավորական մի նոր շարժում, որն իր գլխավոր կենտրոնի՝ Վանա լճից հյուսիս գտնվող Թոնդրակ գյուղի անունով կոչվեց «Թոնդրակյան», իսկ շարժման մասնակիցները՝ «թոնդրակեցիներ»:

Թոնդրակյան շարժման առաջնորդն ու գաղափարախոսն էր Սմբատ Ջարեհավանցին: Այս շարժումը շատ ընդհանրություններ ունենալով՝ Պավլիկյան շարժման հետ: Սրանք, պավլիկ-

յանների նման, տարբեր վայրերում հիմնել էին առանձին համայնքներ և գաղտնի ու բացահայտ տարածում էին իրենց գաղափարները:

Թոնդրակեցիները նույնպես ժխտում էին հոգու անմահությունն ու հանդերձյալ կյանքը, մերժում էին նաև եկեղեցու և հոգևորականության անհրաժեշտությունը: Այստեղից էլ՝ նրանք ավելորդ էին համարում եկեղեցական բոլոր ծիսակատարությունները, սկսած մկրտությունից և վերջացրած պատարագով: Թոնդրակյան աղանդը պնդում էր, որ մարդկանց և Աստծո միջև միջնորդներ պետք չեն, որ եկեղեցու սպասավորները պարզապես ժողովրդի հարստահարողներ են: Թոնդրակյանները քարոզում էին իրավահավասարություն և իրենց համայնքները կազմակերպում էին հավասարության և արդարության սկզբունքներով:

Աղանդավորական այս մտքերը շուտով լայն տարածում են գտնում և շատ համակիրներ ձեռք բերում: Այստեղից հասկանալի է դառնում, թե հայ եկեղեցին ու հոգևորականությունը ինչու էին այդքան թշնամաբար վերաբերվում այդ գաղափարները տարածողներին:

Շարժման ծավալումը և անկումը

X-XI դարերում Թոնդրակյան շարժումը ընդգրկեց Հայաստանի հարավային և հարավ-արևմտյան շատ գավառներ՝ Ապահու-

նիքը, Մանանաղը, Դարանաղը, Հարքը, Խնուսը և այլն:

Այդ նույն ժամանակներում (X դար) Հայաստանի առանձին նահանգներում՝ Այրարատում և Սյունիքում, տեղի ունեցան գյուղացիական ընդվզումներ, որոնք ուղղված էին ավատատիրական հողատիրության դեմ: 915 թ. գյուղացիները հարձակվեցին խոշոր հողային տիրույթներ ունեցող Տաթևի վանքի վրա և մեծ ավերածություններ կատարեցին:

Թոնդրակյան շարժումը մեծ անհանգստություն առաջ բերեց հայ հոգևոր և աշխարհիկ տերերի շրջաններում: Շարժմանը հարեցին նույնիսկ առանձին հոգևորականներ: Սկսվեցին դաժան հալածանքներն ու հետապնդումները թոնդրակյան աղանդավորների նկատմամբ: Թոնդրակեցիների ճակատին դրոշմում (խարանում) էին աղվեսի պատկեր, որպեսզի նրանց տեսնողները հալածեն ու քշեն:

XI դարի կեսերին՝ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, անհանգստացած շարժման հետագա ծավալումից, գործին միջամտում է Բյուզանդական կայսրությունը: Կարճ ժամանակամիջոցում բյուզանդական զորքը, հայազգի նշանավոր հրամանատար ու

պետական գործիչ, իշխան Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու գլխավորությամբ դաժանորեն ճնշեց շարժումը: Հիմնահատակ ավերվեցին ու հրկիզվեցին թոնդրակյանների բնակավայրերը, այդ թվում՝ նրանց գլխավոր կենտրոն Թոնդրակ գյուղը: Աղանդավորների մի մասը ոչնչացվեց, իսկ մյուս մասն արտաքսվեց հայրենիքից:

Այսպիսով, վերջ տրվեց միջնադարյան Հայաստանի վերջին հզոր աղանդավորական շարժմանը: Աղանդավորական շարժումը հայոց պատմության ուշագրավ երևույթներից է և զգալի դեր է կատարել երկրի հասարակական-քաղաքական ու հոգևոր կյանքում:

Անկախ իր կրոնական գունավորումից և սոցիալական բովանդակությունից, շուրջ երկու դար տևած աղանդավորական այս շարժումը պառակտում առաջ բերեց հասարակության մեջ և թուլացրեց Բագրատունյաց թագավորության հիմքերը:

Գլուխ ութերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԷՏԻ ԵՎ ՄՈՆԴՈԼՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (XI-XV դարեր)

1. Նայաստանը սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և փրապետության շրջանում (XI-XIII դարեր)

Սելջուկյան արշավանքները և Նայաստանի նվաճումը

Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո Նայաստանի տարածքների մեծ մասն անցավ Բյուզանդական կայսրությանը: Սակայն բյուզանդական տիրապետությունը Նայաստանում երկար չտևեց՝ ընդամենը 20 տարի:

XI դ. առաջին կեսին սելջուկ-թուրքական քոչվոր ցեղերը (այդպես են կոչվել իրենց ցեղապետ Սելջուկի անունով), Միջին Ասիայում միավորվելով՝ ստեղծում են սելջուկների մեծ պետություն: Սելջուկները շուտով գրավում են Պարսկաստանը և արշավում Նայաստանի վրա: Անհի Բագրատունյաց թագավորության անկումից (1045 թ.) երեք տարի չէր անցել, երբ 1047 և 1048 թվականներին սելջուկ-թուրքերը ներխուժեցին Նայաստան, ամենուրեք սփռեցին մահ ու ավերածություն և մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձան Պարսկաստան: Սելջուկներն իրենց ավերիչ արշավանքները շարունակեցին նաև հետագայում՝ 1054 և 1064 թվականներին: Հայ պատմիչ Արիստակես Լաստիվերտցին մռայլ գույներով է նկարագրում թուրքերի ասպատակությունները և ավերածությունները: Այդ ընթացքում հիմնահատակ կործան-

վում է վաճառաշահ Արծն քաղաքը: Հասկանալի է, որ հայկական մանր թագավորությունները (Սյունիքի, Լոռու և Կարսի) չէին կարող լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թշնամուն: Ուստի իրենց կիսանկախ գոյությունը քարշ տալու համար նրանք հպատակություն են հայտնում սելջուկյան սուլթանին: Շուտով՝ 1065 թ., վերանում է նաև Կարսի թագավորությունը:

Պետք է ասել, որ սելջուկ-թուրքերի առաջին արշավանքների ժամանակ բյուզանդական բանակը փաստորեն անգործության էր մատնված: Նա խուսափում էր վճռական գործողություններից: Ի վերջո՝ 1071 թ. Մանազկերտ քաղաքի մոտ տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտ՝ սելջուկների և բյուզանդացիների միջև: Այս բախտորոշ ճակատամարտում վճռվելու էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը: Սակայն այս վճռական մարտն ավարտվեց բյուզանդական բանակի լիակատար պարտությամբ. գերի ընկավ նույնիսկ Դիոգենես կայսրը: Դրանից հետո ամբողջ Հայաստանը մտավ սելջուկյան հսկայածավալ պետության մեջ:

Սելջուկ-թուրքերի արշավանքներն ու տիրապետությունը ծանր հետևանքներ ունեցան Հայաստանի համար: Ավերվեցին ու կողոպտվեցին շատ քաղաքներ ու բնակավայրեր՝ Անի, Արծն, Դվին, Կարս և այլն: Տուժեց տնտեսությունը, Հայաստանի արգավանդ դաշտավայրերը վերածվեցին թուրք վաչկատուն ցեղերի արոտավայրերի, ժողովրդի վրա դրվեցին ծանր հարկեր ու տուրքեր: Ստեղծված քաղաքական և տնտեսական անկայուն պայմանները հարկադրեցին հայության մի մասին լքել հայրենի երկիրը և գաղթել դեպի Բյուզանդիա, Կիլիկիա, Վրաստան և այլուր: Սելջուկների այս մեծ տերությունն իր հզորության ու ծաղկման գագաթնակետին հասավ սուլթան Մելիք շահ I-ի (1072-1092 թթ.) օրոք:

Նայ-վրացական զինակցությունը Սելջուկների աշխարհակալ տերությունը ստեղծվել էր զենքի ուժով, ուստի շուտով՝ XI դարի վերջերին, Մելիք շահի մահից հետո, այն տրոհվեց մի շարք մեծ ու փոքր իշխանությունների՝ ամիրայությունների (էմիրությունների): Այդպիսի օտար ամիրայություններ առաջացան նաև Հայաստանում՝ Դվինում, Կարինում, Անիում, Գանձակում, Խլաթում և այլուր, որոնք մեծ պատուհաս դարձան հայ ժողովրդի գլխին: Սելջուկյան այս էմիրություններն էլ կռվ տվեցին և վերացրին հայկական վերջին երկու թագավորությունները՝ Լոռվանը՝ XII դարի առաջին կեսին, իսկ

Սյունիքինը՝ նույն դարի երկրորդ կեսին: Թուրք-մուսուլման ամիրա-յությունների վարած կործանարար քաղաքականությունը հայ ժողովրդին հարկադրում էր ոտքի ելնել սելջուկ զավթիչների դեմ:

Սելջուկ թուրքական ամիրայությունների դեմ արդյունավետ պայքարելու համար հայերը համագործակցեցին վրացիների հետ: XII դարում Վրաստանը հզորացավ և գլխավորեց Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատագրական պայքարը: Շատ հայեր գաղթեցին Վրաստան և համալրեցին վրացական բանակը: Ստեղծվեց հայ-վրացական միացյալ բանակ: Այդ բանակում աչքի ընկան հայ իշխան ու զորավար Սարգիս Ջաքարյանը և նրա որդիները՝ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանները: Նրանք բարձր դիրքի ու պաշտոնների հասան վրաց արքունիքում: Հայկական հողերի ազատագրումը մեծ թափ ստացավ հատկապես վրաց Թամար թագուհու (1184-1213 թթ.) օրոք: Հայ-վրացական միացյալ զորքերը հայ իշխաններ Ջաքարե ամիրասասալարի (զորքերի գլխավոր հրամանատարի) և Իվանե աթաբեկի (թագաժառանգի խնամակալի) գլխավորությամբ սելջուկ թուրքերի տիրապետությունից ազատագրեցին գրեթե ամբողջ հյուսիսարևելյան Հայաստանը՝ Գուգարքը, Շիրակը, Անին, Կարսը, Արարատյան դաշտը, Դվինը, Սյունիքը, Արցախը: Ազատագրված տարածքներում ստեղծվեց հայկական ինքնավար իշխանություն՝ Ջաքարյանների գլխավորությամբ:

Ջաքարյան եղբայրները փորձեցին ազատագրել նաև Հարավային Հայաստանը, սակայն 1207 թ. Խլաթ քաղաքի մոտ նրանք անհաջողություն կրեցին և դադարեցրին հետագա առաջխաղացումը:

Այսպիսով, հայ-վրացական սերտ զինակցությամբ հյուսիսարևելյան Հայաստանը ազատագրվեց սելջուկյան լծից, և ստեղծվեց Ջաքարյանների իշխանությունը (իշխանապետություն): Այդ նույն ժամանակ հայկական մի քանի մանր իշխանություններ կային Վասպուրականում, Մոկսում, Սասունում և այլուր:

Ջաքարյանների իշխանությունը Ջաքարյաններն ինքնիշխան էին. ունեին սեփական զորք, դրոշ և զինանշան: Բայց իրավական ու բարոյական տեսակետից ընդունվում էր վրաց Բագրատունի թագավորների գերադասությունը:

Ջաքարյանների հովանավորությամբ հանդես եկան հայ նոր իշխանական տներ՝ Պռոշյանները կամ Խաղբակյանները՝ Վայոց ձո-

րում, Օրբեյանները՝ Սյունիքում, Ջալալյանները՝ Արցախում, Վաչուտյանները՝ Արագածոտն գավառում: Ջաքարյանների օրոք Հայաստանն ապրեց տնտեսական ու մշակութային վերելք: Երկրում ծավալվեց լայն շինարարական գործունեություն, կառուցվեցին բազմաթիվ նշանավոր եկեղեցիներ, բարգավաճեցին քաղաքները, ընդլայնվեց առևտուրը: XIII դարի սկզբներին Հայաստանը վերելք էր ապրում, և Ջաքարյանների իշխանությունն ուներ թագավորության վերաճելու գրեթե բոլոր նախադրյալները: Սակայն նույն դարի 30-ական թվականներից սկսված մոնղոլական ավերիչ արշավանքները կասեցրին այդ բնականոն գործընթացը:

2. Հայաստանը մոնղոլների փրապեպության շրջանում: Թուրքմենական ցեղերը Հայաստանում (XIII-XV դդ.)

Մոնղոլական սիրադեռության հաստատումը Հայաստանում Ջաքարյանների իշխանությունը թագավորության վերաճելու հնարավորությունը անհրաժեշտ դարձավ մոնղոլների (հայտնի են նաև թաթար անվանումով) ավերիչ արշավանքների հետևանքով:

XIII դարի սկզբներին Կենտրոնական Ասիայում Սիբիրի և Չինաստանի միջև ընկած տափաստաններում քոչվորական կյանք վարող մոնղոլական ցեղերը միավորվեցին և ստեղծեցին զորեղ պետություն: Այդ պետության գլուխ կանգնեց Չինգիզ խանը, որը շուտով սկսեց արշավանքները դեպի Միջին Ասիա, Ռուսաստան, Իրան և Արևմուտք:

Մոնղոլների առաջին հետախուզական բնույթի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս տեղի ունեցավ 1220 թ., իսկ գլխավոր արշավանքը՝ 1236 թ.: Մոնղոլական 30 հազարանոց բանակը, Չարմաղանի գլխավորությամբ, քոչվոր ցեղերի ընտանիքներով և անասուններով, ներխուժեց Հայոց երկիր: Թուլացած Հայաստանն ու Վրաստանը չկարողացան լուրջ դիմադրություն ցույց տալ մոնղոլ զորապետի հորդաներին: 1236-1245 թթ. ընթացքում մոնղոլները նվաճեցին ամբողջ Հայաստանը: Այդ նվաճումների ընթացքում անգթորեն հրի ու սրի մատնվեց գրեթե ամեն ինչ: Պատմիչները ասի ու սարսափով են հիշում մոնղոլների վայրագությունները:

**Հայաստանի
սնտեսական ու
ֆաղափական
կացությունը**

Մոնղոլական տիրապետությունը աղետաբեր եղավ Հայաստանի համար: Սոխրակույտի վերածվեցին ծաղկած քաղաքներն ու բնակավայրերը: Երկրի արգավանդ դաշտերը և պտղառատ այգիները վերածվեցին թափառաշրջիկ, քոչվոր անասնապահ

ցեղերի արոտավայրերի: XIII դարի կեսերին Հայաստանում անցկացվեց ընդհանուր աշխարհագիր, որի հետևանքով ավելի ծանրացվեցին հարկերն ու տուրքերը: Տասը տարեկանից բարձր հայերը հարկի տակ դրվեցին, բացի կանանցից և հոգևորականներից: Բնակչությունից գանձվում էին տասնյակ տեսակի հարկեր՝ հողահարկ, գլխահարկ, զինվորական հարկ, անասնահարկ և այլն: Հարկերը գանձվում էին դրամով կամ բնամթերքով:

Գավառներում տեղակայվել էին մոնղոլական զորակայաններ: Մոնղոլների տիրապետությունը կործանարար հետևանքներ ունեցավ Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում: Ստեղծված պայմաններում բնակչության մի մասը հարկադրված դիմում էր արտագաղթի դեպի Ղրիմ, Աստրախան, Լեհաստան, Ուկրաինա և այլ երկրներ՝ հիմնելով հայկական գաղթօջախներ: Հայաստանի երբեմնի մարդաշատ ու հարուստ քաղաքներ Դվինը, Անին, Կարսը, Կարինը, Մանազկերտը անկում ապրեցին: Կանգ առավ Ջաքարյանների շրջանի տնտեսական և մշակութային վերելքը:

Մոնղոլական դաժան տիրապետությունը զանգվածային դժգոհություն առաջ բերեց Հայաստանում և Վրաստանում: XIII դարի կեսերին հայ և վրաց իշխանները քանիցս ապստամբեցին, սակայն անհաջող: Հայ իշխանական տները զգալի հարված ստացան: Դրանց մի մասը թուլացավ և առհասարակ հեռացավ պատմության թատերաբեմից:

**Լանկ Թեմուրի
արժավանքները**

Մոնղոլ-թաթարների միահեծան իշխանությունը հայոց աշխարհի վրա տևեց ավելի քան մեկ դար: XIV դարի կեսերին մոնղոլական ընդարձակ պետությունը թուլացավ և մասնատվեց առանձին մեծ ու փոքր իշխանությունների:

Նույն դարի վերջերին միջինասիական զորապետ Լանկ Թեմուրը (Կաղ Թեմուր), նպատակ դնելով վերականգնել երբեմնի մոնղոլական տերությունը, Միջին Ասիայում ստեղծեց ընդարձակ մի պետություն՝ Սամարղանդ մայրաքաղաքով: 1386 թ. մոնղոլական ծագում ունեցող

այս բռնակալը Միջին Ասիայից, Իրանի վրայով, ներխուժեց Հայաստան՝ ամենուրեք սփռելով աննախադեպ ավեր, կողոպուտ ու կոտորած: Ժամանակագիրներից մեկը պատմում է, որ արշավանքներից մեկի ժամանակ, երբ գրավվում էր Վան քաղաքը, նրա բերդից այնքան մարդ են նետում ցած, ու մահացածների կույտերը այնքան են բարձրանում, որ վերջին ընկածները էլ չէին մեռնում: Լանկ Թեմուրի ասպատակությունները շարունակվեցին մինչև XV դարի սկիզբը (1403 թ.), մինչև այդ արյունարբու բռնակալի մահը:

**Թուրքմենական
ցեղերը
Հայաստանում**

Լանկ Թեմուրի ավերիչ արշավանքներից հետո գլուխ բարձրացրին դեռ XIII դարից Հայաստան ներթափանցած թուրքմենական Կարա կոյունլու և Ակ կոյունլու ցեղերը, որոնք այդպես էին անվանվում իրենց պահած ոչխարի գույնին (սև և սպիտակ) համապատասխան: Եվ ամբողջ 100 տարի (XV դարը) Հայաստանը մնաց թուրքմենական այդ երկու քոչվոր ցեղերի տիրապետության տակ ու դարձավ կռվախնձոր նրանց մինջև: Այս ցեղերի տիրապետության շրջանը նույնպես համադրվում է հայ ժողովրդի պատմության ամենամռայլ շրջաններից մեկը:

Սոցիալ-հոգեբանական առումով չափազանց ճնշող ու նվաստացնող էր այն պարագան, երբ քաղաքակրթության տեսակետից հետամնաց քոչվոր ցեղերը, ուժի միջոցով, նվաճում ու ավերում էին Հայաստան երկիրը, իսկ մշակութային հարուստ ավանդներ ունեցող հայությանը կողոպտում, սպանում, բռնաբարում, գցում ստորացուցիչ կախման մեջ: Այնուամենայնիվ, 1502 թ. վերջ տրվեց այս ցեղերի տիրապետությանը:

**Երևանը՝ Արարատյան երկրի
վարչական կենտրոն.
հայոց եկեղեցու
հոգևոր կենտրոնները**

Պետք է նշել, որ XV դարում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի կյանքում տեղի են ունեցել նաև մի քանի դրական երևույթներ: Նախ՝ այն բանից հետո, երբ Դվինն ու Անին արդեն վաղուց կործանվել էին, Երևան քաղաքը սկսում է վերելք ապրել և XV դարի 40-

ական թվականներից դառնում է Արևելյան Հայաստանի վարչական կենտրոնը:

Այդ նույն ժամանակներում էլ (1441 թ.) հայոց կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայից փոխադրվեց Էջմիածին: Դրա պատճառն այն էր,

որ Կիլիկիայի հայոց թագավորությունն արդեն կործանվել էր, իսկ տեղի հայությունն էլ՝ մեծ չափերով արտագաղթել: Մինչդեռ էջմիածինը գտնվում էր Հայաստանի սրտում և համեմատաբար ապահով քաղաքական ու տնտեսական պայմաններում:

Այսպիսով, շուրջ հազարամյա ընդմիջումից հետո էջմիածինը կրկին դառնում է հայոց կաթողիկոսության նստավայրը և է մինչև օրս: Այս երկու կարևոր իրադարձությունները՝ Երևանի վարչական կենտրոն դառնալը և կաթողիկոսության վերահաստատումը էջմիածնում, մեծապես բարձրացրին Արարատյան աշխարհի դերը, որն էլ հետագայում դարձավ հայ ժողովրդի ազգահավաքման ու քաղաքական համախմբման կարևոր կենտրոն:

XV դարում հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցած մյուս կարևոր իրադարձությունը 1461 թ. Կ. Պոլսում հայոց պատրիարքության հիմնադրումն էր, որը պետք է տնօրիներ օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայության հոգևոր կյանքը: Իսկ ավելի վաղ՝ XIV դարի վերջերից, գործում էր Գանձասարի կաթողիկոսությունը (Արցախի և Ուտիքի հայության համար), որը, սակայն, ենթարկվում էր էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը: XV դարում Կիլիկիայի Սիս քաղաքում վերականգնվեց մի նոր կաթողիկոսություն, որը նույնպես ուներ տեղական նշանակություն:

Գլուխ իններորդ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (XI-XIV դարեր)

1. Ռուբինյան իշխանության առաջացումը և թագավորության հռչակումը: Լևոն II

Շայերը Անիի Բագրատունյաց թագավորության անկումից կես
Կիլիկիայում դար չանցած՝ 1080 թվականից, հայ ժողովուրդը նոր
պետականություն կերտեց պատմական Հայաստանից
դուրս՝ Կիլիկիայում:

Կիլիկիան գտնվում է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելքում՝ Միջերկր-
րական ծովի ափին, Հայկական լեռնաշխարհի հարևանությամբ: Երկ-
րամասը քաղկացած է Լեռնային և Դաշտային մասերից:

Հայերը Կիլիկիայում բնակություն հաստատեցին դեռ մ.թ.ա. I դա-
րում, Տիգրան II-ի օրոք, երբ նրա զգալի մասը նվաճվեց հայոց զոր-
քերի կողմից: Հայերի թիվը այնտեղ մեծացավ բյուզանդական քա-
ղաքականության և հատկապես սելջուկ-թուրքերի ավերիչ արշավանք-
ների հետևանքով: Արդեն XI դարի վերջերին հայերը կազմում էին
երկրամասի ազգաբնակչության մեծամասնությունը: Այնտեղ բնա-
կություն էին հաստատել նաև առանձին հայ իշխաններ, որոնք, օգտ-
վելով նպաստավոր իրադրությունից (հատկապես Բյուզանդիայի թու-
լացումից), լեռնային մասում ստեղծում են հայկական իշխանություն-
ներ:

**Ռուբինյան իշխանության
առաջացումը**

Այդ իշխաններից էր Անիի վերջին թագա-
վոր Գագիկ II-ի թիկնապահ ու ազգա-
կան Ռուբենը: Նա, իր շուրջը համախմ-
բելով հայերին, ապստամբեց Բյուզանդիայի դեմ և 1080 թ. հիմնեց մի

իշխանություն, որը պատմության մեջ հայնի է Ռուբինյան իշխանությունն անունով:

Կիլիկիայի տարբեր մասերում առաջացան հայկական այլ իշխանություններ ևս Փիլարտոսի, Գող Վասիլի, Լամբրոնի և այլն: Սակայն դրանցից ամենակենսունակը Ռուբինյանն էր:

Ռուբեն I-ը և նրա հաջորդները՝ Կոստանդին I-ը, Թորոս I-ը, Լևոն I-ը, Թորոս II-ը, Մլեհը և ուիշներ, կարողանում են ընդարձակել իշխանության սահմանները՝ լեռնային մասից հասնելով մինչև Միջերկրական ծովի ափերը: XII դարի սկզբներին հայոց բանակը բյուզանդացիներին դուրս քշեց Սիս և Ադանա քաղաքներից: Թորոս իշխանը հաջող մարտեր էր մղում սելջուկ-թուրքերի դեմ:

Բյուզանդական կայսրերը բազմաթիվ անգամներ փորձեցին իրենց ենթարկել Ռուբինյան իշխանությունը, անգամ կարճատև վերագրավեցին Կիլիկիան, սակայն հնազանդեցնել այդպես էլ չկարողացան:

Կիլիկիային տիրելու ձգտում ունեին նաև հարևան մահմեդական անիրայությունները և եվրոպացի խաչակիրները՝ մասնավորապես հարևան Անտիոքի դքսությունը:

Թագավորության հռչակումը: XII դարի վերջին հայոց պետականությունը Կիլիկիայում ավելի ամրապնդվեց: Ռուբինյան իշխանները, հաջողությամբ օգտագործելով Բյուզանդիայի թուլացումը, սելջուկ թուրքերի և Արևելք թափանցած խաչակիրների միջև առկա հակասությունները, հող են նախապատրաստում թագավորության հռչակման համար: Կիլիկիայում հայկական պետականության զորեղացմանը մեծ չափով նպաստեցին եվրոպական մի շարք պետությունների՝ դեպի Արևելք կազմակերպած խաչակրաց արշավանքները: Հայերի ավելի քան հարյուրամյա համառ պայքարը անկախության համար պսակվում է հաղթանակով: Կիլիկիայի հայությունը լիովին թոթափում է Բյուզանդիայի գերիշխանությունը: 1198 թ. հունվարի 6-ին, Սուրբ ծննդյան օրը, Տարսոն քաղաքում ականավոր քաղաքական գործիչ և զորավար Լևոն II-ը հռչակվում է Կիլիկիայի հայոց թագավոր (1198-1219 թթ.)՝ հիմք դնելով Ռուբինյան թագավորությանը (դինաստիային): Թագավորության մայրաքաղաք դարձավ Սիսը: Կիլիկիա փոխադրվեց հայոց կաթողիկոսարանը:

Լևոն II-ի օրոք Կիլիկիայի հայկական պետությունը հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Երկրի կառավարման համակարգում

մտցվեցին եվրոպական առաջավոր օրենքներ: Բարձրացավ պետության միջազգային հեղինակությունը, ընդլայնվեցին երկրի սահմանները, բարգավաճեցին երկրի տնտեսությունն ու մշակույթը: Աշխույժ առևտրատնտեսական կապեր հաստատվեցին միջերկրածովային երկրների՝ հատկապես Վենետիկի և Ջենովայի հետ: Լայն գործածության մեջ էին Լևոն արքայի հատած ոսկյա և արծաթյա դրամները: Լևոն II-ը իր հաջորդներին ժառանգությունն թողեց հզոր ու բարգավաճ մի թագավորություն:

Պետական կարգը և սնտեսությունը XIII դարում Կիլիկիայի թագավորությունը դարձավ Միջերկրածովյան զորեղ երկրներից մեկը: Կիլիկյան Հայաստանը ավատատիրական պետություն էր, որը կառավարվում էր գործակալությունների միջոցով: Թագավորության գործակալությունները նման էին Արշակունյաց և Բագրատունյաց պետությունների գործակալություններին: Սակայն կային առանձին պաշտոններ, որոնք փոխ էին առնված Բյուզանդիայից և խաչակրաց պետություններից:

Կարևոր գործակալություններից էին պայլությունը (թագավորի խնամակալ), սպարապետությունը (գունդստաբլ), արքունական քարտուղարությունը (դիվանագետ), մաքսապետությունը (հարկեր և տուրքեր հավաքող գերատեսչություն): Տակավին գործում էին նաև իշխանաց իշխանի, թագադիր իշխանի և այլ պաշտոններ:

Պետությունն ուներ հզոր բանակ, որի թիվը հասնում էր 60 հազարի: Բանակի միջուկը կազմում էր հեծելազորը: Ձիավորները իրենց հանդերձանքով ու սպառազինությամբ հիշեցնում էին միջնադարյան ասպետներին:

Երկրում բարձր զարգացման էր հասել գյուղատնտեսությունը, որին նպաստում էին մերձարևադարձային մեղմ կլիման ու բարեբեր գետահովիտները: Կիլիկիայի դաշտային մասում մշակվում էին հացահատիկ, խաղող, բամբակ, նարինջ, կիտրոն, ձիթապտուղ և այլն, իսկ լեռնային շրջաններում զարգանում էր անասնապահությունը:

Կիլիկիայի հայտնի քաղաքներն էին Սիսը, Տարսոնը, Այասը, Ադանան, Մամեստրիան, Անարզաբան և այլն, որոնցում զարգանում էին արհեստներն ու առևտուրը: Կիլիկիայով էին անցնում ծովային ու ցամաքային ճանապարհները, որոնցով հայ վաճառականները սերտ առևտրական կապեր էին հաստատել Արևելքի և Արևմուտքի շատ

երկրների հետ Իրան, Արաբիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Իսպանիա, Ղրիմ և այլն: Միջազգային առևտրին զուգահեռ, հայերը հաղորդակից էին լինում Արևմուտքի առաջավոր բարքերին և մշակույթին:

2. Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը XIII-XIV դարերում

Շեթունյան դինաստիայի (արֆայատոհմի) հասսատունը 1219 թ. մահացավ Լևոն II թագավորը: Քանի որ նա արուզավակ չունեց, գահն անցավ նրա դուստր թագաժառանգ Ջաբելին: Հայ ավագանին (պալատականները)

սկզբում Ջաբելին ամուսնացրին Անտիոքի դքսի որդի Ֆիլիպի հետ՝ պայմանով, որ վերջինս պետք է հավատարիմ լիներ հայկական օրենքներին, հավատին ու սովորություններին: Սակայն Ֆիլիպը ոտնահարեց այդ պայմանները, որի համար գահազրկվեց: Դրանից հետո հայ ավագանին Ջաբելին ամուսնացրեց թագավորության խնամակալ Կոստանդին Գունդստաբլի (սպարապետի) որդի Շեթունի հետ, և 1226 թ. Կիլիկիայում հաստատվեց Շեթունյանների դինաստիան, որը գոյատևեց մինչև 1342 թ.: Շեթուն I թագավորի եղբայր Սմբատը նշանակվեց սպարապետ (գունդստաբլ), ամրապնդվեցին պետության հիմքերը:

Շեթուն I-ի (1226-1270 թթ.) թագավորության ժամանակ էր, որ սկսվեցին մոնղոլների արշավանքները դեպի Մերձավոր Արևելք և Փոքր Ասիա: Կիլիկյան ևս կանգնեց մոնղոլական ներխուժման ու սպառնալիքի առջև: Բայց Շեթուն արքան, ցուցաբերելով ճկուն ու հեռատես քաղաքականություն, չհակադրվեց մոնղոլներին: Շեթուն I-ին իրավամբ կարելի է համարել հայ իրատես քաղաքական գործիչներից մեկը: Նա, կտրել-անցնելով մի քանի հազար կիլոմետր, հասավ մոնղոլների մայրաքաղաք Կարակորում (Բայկալ լճի մոտ) և 1254 թ. Մանգուխանի հետ կնքեց բարեկամության ու համագործակցության հայ-մոնղոլական դաշինք: Այդ դաշնագրով Կիլիկիան պահպանեց իր ինքնուրույնությունը և զերծ մնաց մոնղոլների ավերածություններից: Ավելին, Շեթունը կարողացավ ընդարձակել իր թագավորության սահմանները դեպի հարավ և արևելք: Դրա փոխարեն հայկական բանակը պետք է օգներ մոնղոլներին: 1258 թ. մոնղոլական զորքերը գրավեցին Բաղդադը, և դրանով վերջ տրվեց Արաբական խալիֆայությանը:

Այս շրջանում արդեն խաչակիրները թուլացան, և այլևս հնարավոր չէր նրանցից մեծ օգնություն ակնկալել: Իսկ հայ-մոնղոլական դաշինքը շարունակվեց մինչև XIII դարի վերջերը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ մոնղոլները ընդունեցին մահմեդականություն և այժմ արդեն սկսեցին բարեկամանալ հարևան մահմեդական իշխանությունների հետ:

Կիլիկիայի թագավորության հարևանությամբ գոյություն ունեին թշնամի մահմեդական Իկոնիայի և Եգիպտոսի Այուբյան սուլթանությունները, որոնք հաճախակի հրոսակային արշավանքներ էին կատարում Կիլիկիայի վրա: Դրանցից առանձնապես վտանգավոր էր Եգիպտոսի մամլուկյան սուլթանությունը, որը կործանելով միջերկրածովյան ափերին հաստատված լատինական իշխանությունները սպառնում էր նաև Կիլիկիային:

Ներքին ճգնաժամը. Երբ հայ-մոնղոլական դաշինքը խախտվեց, և **ունիթորներ և հակաունիթորներ** այլևս չէր կարելի հույսեր կապել մոնղոլների օգնության հետ, իսկ մամլուկների ներխուժումները դարձան հաճախակի, հայերը, նոր դաշնակից ձեռք բերելու նպատակով, կողմնորոշվեցին դեպի Արևմուտք՝ Ֆրանսիա, Իտալիա, Յոնի պապ և այլն: XIV դարի սկզբներին հայերն Արևմուտքից օգնություն ստանալու հույսով ենթարկվեցին կաթոլիկ եկեղեցուն: Թագավորն ու կաթողիկոսը վարում էին լատինամետ քաղաքակություն, իսկ ժողովրդի մեծամասնությունը գտնում էր, որ պետք է ապավինել սեփական ուժերին և չսրել հարաբերությունները հարևան մահմեդական պետությունների հետ: Առաջացան Յոնի կաթոլիկ եկեղեցու հետ միավորվելու (ունիա կազմելու) կողմնակիցների՝ ունիթորների, և միավորմանը դեմ՝ հակաունիթորների տարմերժ խմբավորումները: Քաղաքական տարբեր կողմնորոշման հետևանքով խորացավ ներքին պառակտումը և ճգնաժամը:

Այդ ճգնաժամի պայմաններում 1342 թ. անժառանգ մահացավ Յեթունյան դինաստիայի վերջին թագավոր Լևոն V-ը, և հաստատվեց կիսաֆրանսիական և կիսահայկական ծագում ունեցող Լուսինյան դինաստիան:

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական պետությունն ունեցել է երեք թագավորական դինաստիա (արքայատոհմ). Ռուբինյան 1198-1226 թթ., Յեթունյան 1226-1342 թթ. և Լուսինյան՝ 1342թ.: Վերջիններիս օրոք ավելի ուժեղացավ Կիլիկիայի քաղաքական կախումը Արևմուտքի

երկրներից ու կաթուղիկ եկեղեցուց: Լուսինյաններն ավելի խորացրին լատինամետ քաղաքականությունը:

1343 թ. թագավոր օծվեց Կիպրոսի թագավորական տան ներկայացուցիչ Գվիդոն Լուսինյանը՝ Կոստանդին III անունով: Սակայն վերջինիս ավելի ընդգծված լատինամետ քաղաքականությունը առաջ բերեց դժգոհության նոր ալիք և պատճառ դարձավ իր սպանության (1345 թ.): Դրանից հետո Լուսինյան արքայատոհմն ընդմիջվեց, և թագավորական գահն անցավ ծագումով հայ Նզրեցի Բաղդին մարաշախտի որդի Կոստանդին IV-ին (1345-1363 թթ.), իսկ հետո էլ՝ նրա հորեղբորորդի Կոստանդին V-ին (1363-1373 թթ.): Սրանց օրոք փորձ արվեց վերականգնել թագավորության միասնությունը և զսպել լատինամետ ունիթորական տարրերին: Բայց այդ ջանքերը երկար ժամանակ դրական արդյունք չտվեցին: 1373 թ., այս անգամ արդեն արևմտամետ ուժերը, դավադրաբար սպանեցին Կոստանդին V-ին, և Կիպրոսից մայրաքաղաք Սիս բերվեց ու թագավոր կարգվեց դարձյալ Լուսինյան թագավորական տոհմի ներկայացուցիչ Լևոն VI-ը (1374-1375 թթ.), որն էլ դարձավ Կիլիկիայի վերջին թագավորը:

Թագավորության անկումը Կիլիկիայի քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Արևմուտքի երկրներ՝ Ֆրանսիա, Հռոմի պապ և այլն, թշնամանքով ընդունեցին եգիպտական սուլթանությունը և մյուս հարևան մահմեդական իշխանությունները: XIV դարի կեսերից եգիպտոսի սուլթանությունը սկսեց նորանոր արշավանքներ կազմակերպել Կիլիկիայի վրա, գրավել ու ավերել նրա հարուստ քաղաքներն ու բնակավայրերը, ծովափնյա նավահանգիստները: 1375 թ. եգիպտական մամլուկները, երկարատև շրջապատումից ու համառ մարտերից հետո, գրավում են Սիս մայրաքաղաքը: Կիլիկիայի հայոց վերջին թագավոր Լևոն VI-ի գահագրկմամբ վերջ է տրվում թագավորությանը՝ Արևմուտքից այդպես էլ ոչ մի իրական օգնություն չստանալով: Կիլիկիայի տարածքը միացվում է եգիպտոսի սուլթանությանը, իսկ 1487 թ. նվաճվում օսմանյան թուրքիայի կողմից:

Այսպիսով, 1375 թ. կործանվեց միջնադարյան Հայաստանի վերջին Կիլիկիայի հայոց թագավորությունը, որը հայերի երկրորդ հայրենիքն էր և հայ մշակույթի խոշորագույն օջախներից մեկը: Կիլիկիայի հայոց պետությունը կարևոր դեր խաղաց Արևելքի և Արևմուտքի երկրների միջև կապերի սերտացման գործում: Կիլիկիայի հայկա-

կան պետության պատմությունը կազմում է հայ ժողովրդի պատմության անբաժանելի և ուշագրսով մասը: Այսուհանդերձ, Կիլիկիայի հայկական թագավորության վերացումից հետո սկսվում է հայոց քաղաքական պատմության տևական (շուրջ 5-դարյա) մի ժանր, պետականագուրկ ժամանակաշրջան:

Գլուխ տառերորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X-XIV դարերում

Կրթօջախները Օտար լծի թրթափումը և հայեական պետականության (Բագրատունյաց, Ձաքադյան, Ռուբինյան) վերականգնումը նպաստեց մշակույթի ու ձողևոր կյանքի զարգացմանը:

Աննախընթաց վերելք ապրեց կրթական գործը: Այդ ժամանակ Հայաստանում գործում էր ավելի քան 80 դպրոց: Սովորաբար դպրուցները բազմում էին վանքերին կից և նրկու կարգի էին տարրական և բարձրագույն տիպի (վարդապետարաններ): Վարդապետարաններում կամ համալսարաններում դասավանդում էին մաթեմատիկա, գրականություն, պատմություն, սուսվածաբանություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, բժշկություն, երաժշտություն և այլն: Հայտնի էին Հաղպատի, Սանահինի, Անիյ, Գլաձորի, Տաթևի, Գեղարդի, Նարեկի, Սսի և այլ միջնադարյան համալսարանները: Դրանցից ամենանշանավորը 1280 թ. Վայոց ձորում հիմնված Գլաձորի համալսարանն էր, որը դարձավ գիտության և մշակույթի խոշոր կենտրոն:

Գիտությունը Կրթական համակարգի վերելքը նպաստեց գիտությունների պատմագիտության, փիլիսոփայության, իրավագիտության, բժշկագիտության և այլ բնագավառների զարգացմանը: Հայ պատմիչներն իրենց երկերում շարադրում էին ոչ միայն հալոց, այլև հարևան երկրների պատմությունը: X դարի հայ պատմագրության խոշոր դեմքերից է Հովհաննես Դրասխանակերտցին: Արժուանիների իշխանական տոհմի պատմությունը գրել է Թովմա Արժուանին (X դար), իսկ Սյունյաց նահանգինը՝ Ստեփանոս Օրբելյանը (XIII դար): XI դարի ամենախոշոր պատմագիրն է Արիստակես Լաստիվերտցին, որն

իր «Պատմության» մեջ հանգամանորեն կանգ է առել սելջուկների արշավանքների ու հայ ժողովրդի կրած տառապանքների վրա: Կիլիկյան Հայաստանի պատմությունը գրել է Սմբատ Գունդստաբլը (XIII դար), մոնղոլների արշավանքների ժամանակաշրջանի վերաբերյալ արբյուրագիտական հարուստ նյութ են տալիս XIII դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին և ուրիշներ:

Միջնադարյան Հայաստանում հանդես են գալիս նաև ժամանակագիր-տարեգիրներ, որոնցից առավել հայտնի են Մատթեոս Ուռեայեցին և Սամվել Անեցին (XII դար): Առանձին հայ պատմագիրներ հաջող փորձեր են կատարում հայոց պատմությունը ներկայացնելու նաև հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմությանը հետ կապակցված դրանով իսկ ստեղծելով «տիեզերական» պատմություններ: Այսպիսի ուղղության ներկայացուցիչներից էին Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկը) և Վարդան Արևելցին (XIII դար):

Մեծ թռիչք ապրեց նաև հայ փիլիսոփայական միտքը: Ժամանակաշրջանի խոշոր փիլիսոփա էր Թոմոզրակյան շարժման ճնշող, զորավար, քաղաքական գործիչ, բազմակողմանի կրթված գիտնական Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունին (XI դար): Գ. Պահլավունուն կարելի է հիսմարել միջազգային չափանիշներով գիտնական մագիստրոսի աստիճան ստացած հայ առաջին գիտնականը: Նա թարգմանում և մեկնաբանում էր հին հունական փիլիսոփաների աշխատությունները: Գրիգոր Մագիստրոսը միաժամանակ բժիշկ էր, մաթեմատիկոս, լեզվաբան ու բանաստեղծ: Նա է առաջին անգամ հայերեն թարգմանել էվկլիդեսի «Երկրաչափությունը»:

Հանրագիտարանային գիտելիքների տեր էր նաև ականավոր փիլիսոփա, բնագետ ու տոմարագետ Հովհաննես Իմաստասերը (Սարկավազը) (XI-XII դդ.): Նա հարստացրեց ժամանակի թվաբանական գիտությունը, կայունացրեց հայկական տոմարը, 1084 թ. մտցրեց նահանջ տարվա գաղափարը և անշարժ օրացույցը: Նոր տարվա սկիզբը համարվեց օգոստոսի 11-ը: Միջնադարում հայոց տոմարի առաջին տարին (մեկ թվականը) համարվել է 552 թվականը: Հայկական տոմարը իր գոյությունը պահպանեց մինչև XVIII դարի վերջը: Կիլիկիայի անվանի փիլիսոփաներից էր Վահրամ Բաբունին: Նա ապրել է XIII դարում, գրել է փիլիսոփայական տրակտատներ, որոնցում պաշտպանել է նոմինալիզմի ուղղությունը:

Հայ միջնադարյան համալսարաններում դասավանդվող կարևոր ու հետաքրքիր առարկաներից մեկը փիլիսոփայությունն էր: Այն դա-

սավանդուն էին բազմահմուտ: հայ գիտնականներ՝ Եսայի Նչեցին, Ներսես Մշեցին, Ներսես Լամբրոնացին, Հովհան Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ: Վերջիններիս աշխատությունները հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության նշանակալի երևույթներից են: Միջնադարյան համալսարաններին կից, փաստորեն, ձևավորվել էր հայ արհեստավարժ իմաստասիրական դպրոց:

Աննախընթաց զարգացում ապրեց հայ թրավագիտությունը: Միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն օրենսգիրը Մխիթար Գոշն էր (XII դար): Նրա կազմած նշանավոր «Դատաստանագրքի» օրինակով Կիլիկիայի համար առանձին օրենքների ժողովածու կազմեց Սմբատ Գունդստաբլը (XIII դար): Հիշյալ դատաստանագրքերը աշխարհիկ բնույթի իրավանդոյներ էին, որոնք լայնորեն գործադրվել են հայ իրականության մեջ:

Բարձր զարգացման հասավ նաև բժշկագիտությունը, որի ամենահռչակավոր ներկայացուցիչը Մխիթար Հերացին էր (XII-XIII դարեր): Մեզ է հասել ականավոր բժշկագետի «Ջերմանց մխիթարություն» աշխատությունը:

Ժողովրդական բանահյուսությունը և գրականությունը

Ջարկ է ստանում ժողովրդական բանահյուսությունը, որի գլուխգործոցն է «Սասունցի Դավիթ» էպոսը: Սա հայրենասիրության, հունանիզմի ու ազատատենչության հիանալի կոթող է:

Ժողովրդական բանահյուսության դրսևորում էին նաև առակները, որոնք ըստ ամենայնի հսկվաքել ու գրի են առել Ներսես Շնորհալին, Մխիթար Գոշը և Վարդան Այգեկցին:

X-XIV դարերում նոր աստիճանի բարձրացավ գեղարվեստական գրականությունը: Հայ գրականության առաջին խոշոր դեմքը և աշխարհիկ բանաստեղծության հիմնադիրը Գրիգոր Նարեկացին է (X դար): Նրա գործերից առավել աչքի են ընկնում «Տաղերը» և «Մատյան ողբերգության» խորագրով պոեմը, որոնք հայ և համաշխարհային գրականության անկրկնելի նմուշներ են: Հայ քնարերգության խոշորագույն ներկայացուցիչներից է կաթողիկոս Ներսես Շնորհալին (XII դար): Նրա երկերի գլուխգործոցը «Ողբ Եղևսիո» պոեմն է:

Միջնադարյան նշանավոր բանաստեղծներից է Ֆրիկը (XIII-XIV դդ.): Նա հայ առաջին բանաստեղծներից է, որ իր ստեղծագործություններում բարձրացրել է հասարակ ժողովրդի բողոքի ձայնը սոցիալական անարդարությունների դեմ: Միջին հայերենով գրված իր քառ-

յակներուն նա պատկերել է նաև հայրենիքի ծաւնը վիճակը օտարների լծի տակ և ժողովրդի ցասունը նրանց դեմ:

Միջնադարյան տաղանդավոր բանաստեղծներից էին նաև Հովհաննես Երզնկացին, Կոստանդին Երզնկացին, Հովհաննես Թլկուրացին և ուրիշներ:

Ճարտարապետությունը և արվեստը Հայ միջնադարյան արվեստուն առաջնակարգ տեղ է գրավում ճարտարապետությունը, որը կրկին բուռն վերելք ապրեց Բագրատունիների և Ջաքարյանների օրոք: Ճարտարապետական արվեստի զարգացման գլխավոր կենտրոնն էր Անի մայրաքաղաքը, ուր գործում էր նշանավոր (բազմահմուտ) Տրդատ ճարտարապետը, իսկ Վասպուրականում՝ Մանվելը: Վերջինս Աղթամար կղզում կառուցեց Սուրբ Խաչ հռչակավոր եկեղեցին, այլ տաճարներ ու պալատներ, որոնք իրենց հիանալի քանդակներով ու որմնանկարներով ճարտարապետության գլուխգործոցներ են: Հայ ճարտարապետները ոճական նորամուծություններ կատարեցին, որոնք հետագայում ազդեցություն գործեցին ռոմանական և գոթական ոճերի վրա:

Մեծ զարկ ստացավ ինչպես վանական համալիրների, այնպես էլ քաղաքացիական շինարարությունը: Կառուցվեցին Սևանի, Հաղպատի, Սանահինի, Հաղարծինի, Գոշավանքի, Գնդեվանքի, Օհանավանքի, Գեղարդի, Տաթևի, Կեչառիսի, Հառիճի և տասնյակ այլ եկեղեցական համալիրներ:

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի առևտրական բանուկ ճանապարհների վրա կառուցվել են քարավանատներ, հյուրատներ և կամուրջներ: Ներկայումս Հայաստանով ճանապարհորդելիս հաճախակի կարելի է հանդիպել ժամանակին շատ բարձր ճաշակով կառուցված քարավանատների ու հյուրատների ավերակների: Բագրատունյաց և Ջաքարյան ժամանակների կամրջաշինության գլուխգործոցն է Ներքին Ջրափի կամուրջը Ախուրյան գետի վրա (երկարությունը՝ 125 մ, բարձրությունը՝ 30 մ): Մինչև մեր օրերը պահպանվել է Սանահինի հայտնի կամուրջը՝ կառուցված 1192 թ. և այլն:

Ճարտարապետության հենքի վրա զարգացան որմնանկարչությունը և քանդակագործությունը: Փայտի փորագրման արվեստի գլուխգործոց է Մուշի ս. Առաքելոց վանքի փայտե դուռը (XII դար): Քանդակագործության մեջ բոլորովին նոր ուղղություն էր խաչքարային արվեստը: Հատկապես առանձնանում են Պողոսի և Մոմիկի կերտած

խաչքարերը Գոշավանքում և Նորավանքում: Կիրառական արվեստի աչքի ընկնող ճյուղերից էր խեցեգործությունը:

Արվեստի ծաղկում ապրած ճյուղերից էր մանրանկարչությունը՝ ձեռագիր մատյանների պատկերազարդման արվեստը: Մանրանկարչությունը զարգացման բարձր մակարդակի հասավ Կիլիկյան Հայաստանում: Հայ մանրանկարչության խոշորագույն ներկայացուցիչներն են Թորոս Բոսլինը և Սարգիս Պիծակը:

Ջարգացման ավելի բարձր մակարդակի հասավ երաժշտությունը: Առաջադիմեց նաև հոգևոր երաժշտությունը՝ շարականները, որոնք նոտագրվում էին խազերի ձևով:

Այսպիսով, X-XIV դդ. հայ ժողովուրդը նշանակալի նվաճումներ ունեցավ հոգևոր և նյութական մշակույթի բնագավառներում, որոնք անուրանալի ներդրում եղան համաշխարհային մշակույթի զանձարանում: Այդ նույն դարերում Հայաստանի ու Կիլիկիայի սոցիալ-տնտեսական ու հոգևոր կյանքում առաջացան մի շարք նոր երևույթներ, որոնք իրենց բնույթով ու բովանդակությամբ հիշեցնում են XIV-XVI դարերում եվրոպայում տեղի ունեցած Վերածնունդը (Ռեներսանսը):

Գլուխ տասնմեկերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV-XVIII դՊՐԵՐՈՒՄ

1. Թուրք-պարսկական պատերազմները XVI-XVII դարերում և Տայաստանի բաժանումները

Թուրք-իրանական պատերազմները և Տայաստանի բաժանումը XV դարի վերջին և XVI դարի սկզբներին Սերձավոր Արևելքում քաղաքական ասպարեզ իջան երկու բռնակալ տերություններ՝ Օսմանյան Թուրքիան և Սեֆյան Իրանը (Պարսկաստանը)։ Հայաստանը, ընկած լինելով այդ պետությունների միջև, XVI դարի սկզբներից նրանց համար դարձավ կռվախնձոր ու պատերազմների թատերաբեմ։

Դեռ 1299 թ. Փոքր Ասիայում թուրքական քոչվոր ցեղերից մեկի առաջնորդ Օսմանը (կամ Օթմանը) հիմք էր դրել օսմանյան պետությանը։ 1453 թ. թուրքական զորքերը Մուհամեդ II սուլթանի գլխավորությամբ գրավեցին Կ. Պոլիսը, վերջ տվեցին Բյուզանդիայի գոյությանը և նվաճումների ճանապարհով հիմք դրեցին մի մեծ կայսրության։

1502 թ. Շահ Իսմայիլը Իրանում Սեֆյան պետության հիմքը դրեց (իրանական Սեֆյո տոհմի անունից)։ XVI դարի սկզբին Իրանը և Թուրքիան դարձան սահմանակից իրենց սահմանը դարձնելով Եփրատ գետը։

1512 թվականից սկսվեցին թուրք-իրանական պատերազմները, որոնք ընդհատումներով ու փոփոխակի հաջողություններով տևեցին մեկ դարից ավելի՝ հայ ժողովրդին բերելով մեծ արհավիրքներ։ 1555 թ. մայիսին Ամասիայում կողմերի միջև հաշտություն կնքվեց, որի

համաձայն առաջին անգամ Հայաստանը բաժանվեց Թուրքիայի և Իրանի միջև՝ սահմանագիծ դարձնելով Հայկական պար լեռնաշղթան: Օսմանցիներին անցավ Արևմտյան Հայաստանը, իսկ Արևելյան Հայաստանը մնաց Իրանի տիրապետության տակ: Սակայն կնքված հաշտությանը երկար չպահպանվեց: Շատ չանցած նորից սկսվեցին պատերազմները, որոնց հետևանքով Թուրքիան գրավեց ամբողջ Անդրկովկասը:

**Շահ Աբասը և
հայերի բռնագաղթը**

Իրանը հզորացավ Շահ Աբաս I-ի (1587-1628) օրոք: 1603 թ. նա հարձակվեց Թուրքիայի վրա, գրավեց Ջուղան, Նախիջևանը, Երևանը և արշավեց դեպի Արևմտյան Հայաստանի գավառները: Սակայն մեկ տարի անց՝ 1604 թ., թուրքերի հարձակումներից հետո, Շահ Աբասը Արաքսի հոսանքով նահանջեց և իր ճանապարհին բռնությամբ տեղահան արեց հարյուր հազարավոր հայերի, քչեց ու բնակեցրեց Իրանում: Շահ Աբասը հույս ուներ հայ երկրագործներին ու արհեստավորներին վերաբնակեցնելով՝ զարկ տալ Իրանի տնտեսական կյանքին: Հայերի գաղթեցման հետևանքով Սպահան մայրաքաղաքի մոտ հիմնվեց Նոր Ջուղա գաղթավայրը: Երկրի հայաթափումը թուլացրեց նրա պաշտպանությունը: Պատերազմի ու բռնագաղթերի հետևանքով անայացած ու հայազրկված գավառներ սկսեցին ներթափանցել քրդեր, թուրք-թաթարներ, կարափափախներ և այլ մահմեդական տարրեր: Դրա հետևանքով Հայաստանի ազգաբնակչության էթնիկական կազմը զգալիորեն փոխվեց:

**Հայաստանի
նոր բաժանումը**

Թուրք-իրանական պատերազմները շարունակվեցին մինչև XVII դարի 30-ական թվականների վերջը: 1639 թ., Դիարբեքիում կնքված հաշտության պայմանագրի համաձայն, Հայաստանը երկրորդ անգամ բաժանվեց Թուրքիայի և Իրանի միջև: Հայաստանի արևելյան մասը մնաց Իրանին, իսկ արևմտյանն անցավ Թուրքիայի տիրապետության տակ: Սահմանագիծը Ախուրյան և Արաքս գետերով, Մեծ ու Փոքր Մասիսներով, Վասպուրականով անցնում էր դեպի Միջագետք: Այս բաժանումն անփոփոխ մնաց մինչև XIX դարի առաջին քառորդը:

**Նայասանի վարչական
բաժանումներն ու
սոցիալ-սնտեսական
վիճակը**

Իրանին և Թուրքիային անցած մասերում կատարվեցին վարչատարածքային բաժանումներ: Արևելյան Հայաստանը բաժանվեց խանությունների՝ Երևանի, Նախիջևանի, Գանձակի և այլն: Գլխավոր խա-

նությունը Երևանինն էր, որը կոչվում էր նաև սարդարություն: Խանությունները բաժանվում էին ավելի փոքր վարչական միավորների, որոնք կոչվում էին մահալ: Երևանի խանությունը բաժանված էր 15 մահալի:

Արցախի և Սյունիքի նահանգներում տակավին պահպանվում էին մի շարք իշխանական տներ, որոնք կոչվում էին մելիքություններ: Հետագայում (XVIII դար) դրանցից առանձնապես հանրահայտ դարձան «Խամսայի» (արաբերեն հինգ) մելիքությունները՝ Խաչենի, Վարանդայի, Ջրաբերդի, Դիզակի, Գյուլիստանի, ինչպես նաև Սյունիքի մի շարք մանր իշխանություններ (մելիքություններ): Սրանք հայկական նախկին պետականության վերջին բեկորներն էին և հետագայում դարձան հայ ազատագրական պայքարի զարթոնքի օջախներ:

Թուրքիային անցած Արևմտյան Հայաստանը վարչատարածքային տեսակետից բաժանված էր վիլայեթների (էյալեթ): Հայտնի էին Էրզրումի, Վանի, Կարսի, Բաղեշի (Բիթլիսի), Սեբաստիայի (Սվազի), Դիարբեքրի վիլայեթները: Վիլայեթներն իրենց հերթին բաժանվում էին ավելի փոքր վարչատարածքային միավորների՝ սանջակների (լիվաների, գավառների), սանջակները՝ կազաների (գավառակների), իսկ կազաներն էլ՝ նահիեների (գյուղախմբերի):

Արևմտյան Հայաստանի որոշ շրջաններ, առանձնապես Ջեյթունը, Սասունը, Շատախը, պահպանում էին ներքին ինքնուրույնությունը: Հիշյալ շրջանները ևս հետագայում մեծ դեր խաղացին հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարում:

Թուրք-իրանական երկարատև պատերազմները, որոնք ընթանում էին հիմնականում Հայաստանի տարածքում, մեծ վնասներ պատճառեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությանը: Հայ ժողովուրդը, ընկնելով շահական Իրանի և սուլթանական Թուրքիայի լծի տակ, հավասարապես ենթարկվում էր թե՛ տնտեսական հարստահարման և թե՛ քաղաքական ու կրոնական իրավազրկության ու հալածանքների:

Գյուղացիներից գանձվում էին բազմատեսակ հարկեր ու տուրքեր, այդ թվում՝ քրիստոնյա լինելու համար՝ գլխահարկ (ջիզիե): Մեծ պատուհաս էր դարձել մանկահավաքությունը ենիչերական հեծելազն-

դերի համար: Հայ ազգաբնակչության մի մասը հարկադրված դիմում է արտագաղթի: Ստեղծված ծանր պայմանները ստիպեցին հայ ազատատենչ ժողովրդին ուղիներ փնտրել ազատագրվելու համար:

2. Հայաստանի ազատագրության հարցը և Իսրայել Օրին (XV դար և XVIII դարի սկիզբ)

Ազատագրական շարժման առաջին փայլերը

Հայ ժողովուրդը, կորցնելով իր անկախ պետականությունը և ընկնելով Թուրքիայի ու Իրանի լծի տակ, դարեր շարունակ ուղիներ էր փնտրում ազատագրվելու դրանց տիրապետությունից:

Հայաստանի մասնատվածությունը, անկասկած, բարդացնում էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը:

Դեռ XV դարում, երբ Հայաստանը տակավին գտնվում էր թուրքմենական ցեղերի գերիշխանության տակ, հայ հոգևոր առաջնորդները և առանձին իշխանություններ՝ Աղթամարի, Փոքր Հայքի, Խուսի, Սասունի և այլն, անում են ազատագրական շարժման առաջին քայլերը: Այդ պայքարը հիմնականում ուղղված էր օրավուր հզորացող Օսմանյան Թուրքիայի վտանգի դեմ: 1453 թ. Կ. Պոլսի գրավումից հետո, Թուրքիան սկսեց սպառնալ նաև Արևմուտքի երկրներին: Եվ ահա, Արևելքի ու Արևմուտքի քրիստոնյա, և անգամ ոչ քրիստոնյա, երկրները փորձեր են կատարում միասնական ճակատ կազմել թուրքական վտանգի դեմ, սակայն՝ ապարդյուն. հակաթուրքական միացյալ արշավանք տեղի չի ունենում: Ընդհակառակը՝ Թուրքիան ավելի է ծավալում իր նվաճումները և XVI դարից սկսում գրավել ու յուրացնել նաև Հայաստանի հողերը:

Հայերի դիմումները Եվրոպա

Հայերը, տեսնելով, որ սեփական ուժերով չեն կարող թոթափել օտարի լուծը, հարկադրված դիմում են եվրոպական պետությունների, մինչև իսկ Հռոմի պապի օգնությանը:

Ազատագրական գաղափարների տարածման գործում կարևոր դեր խաղացին հայկական գաղթավայրերը, որտեղ տպագրվում էր հայրենասիրական-ազատագրական բովանդակությամբ գրականություն և տարածվում հայրենիքում:

Ի սկզբանե հայ ազատագրական շարժման ղեկը ստանձնեց հայոց եկեղեցին՝ կաթողիկոսների գլխավորությամբ: 1547 թ. էջմիածնում

Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը հրավիրում է հայ ժողովրդի ազատագրությանը նվիրված գաղտնի ժողով: Կաթողիկոսը հատուկ նամակով ճանապարհվում է Եվրոպա, բայց նրա բանակցությունները Յոռնի պապի, Վենետիկի, Գերմանիայի, Լեհաստանի պետությունների հետ ավարտվում են անարդյունք: Նրան անգամ օգնության բանավոր խոստում չեն տալիս: Փորձը կրկնվում է XVI դարի 60-ականների սկզբին (1562 թ.) Միքայել Սեբաստացի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ, սակայն՝ դարձյալ անարդյուն: Այսպիսով, 300-ամյա լռությունից հետո, XVI դարի կեսերին, սկզբնավորվում է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը և անում իր առաջին քայլերը:

XVII դարի 60-ական թվականներին, Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու հույսով, մի հայ առևտրական Բաղիշեցի Մահտեսի Մուրադը, մեկնում է Ֆրանսիա և օգնություն խնդրում Լյուդովիկոս XIV թագավորից: Սակայն Ֆրանսիայից էլ ոչ մի օգնություն չի ստացվում: Հայ հոգևոր և աշխարհիկ գործիչների դիմումները կաթոլիկ Արևմուտքին շարունակվում են նաև հետագա տասնամյակներին: Հայերը պատրաստ էին անգամ ազատագրվելու դեպքում ընդունելու կաթոլիկություն:

Էջմիածնի ժողովը: Իսրայել Օրու գործունեությունը Եվրոպայում և Ռուսաստանում

1677 թ. էջմիածնում նորից գումարվում է գաղտնի ժողով՝ 6 հոգևոր և 6 աշխարհիկ գործիչների մասնակցությամբ: Այստեղ որոշվում է դարձյալ պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ օգնություն խնդրելու: Պատվիրակությունը, Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի գլխավորությամբ, անցնում է Վրաստան և ապա Կ. Պոլիս՝ Եվրոպա մեկնելու

նպատակով: Սակայն ճանապարհին, 1680 թ., կաթողիկոսը մահանում է, իսկ պատվիրակության անդամները վերադառնում են: Եվրոպա է անցնում միայն հայ ազատագրական շարժման նվիրյալ Իսրայել Օրին, որի կյանքը լի է արկածալի պատմություններով: Նա լինում է Իտալիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, ամեն ջանք գործադրում հայ ժողովրդի ազատագրության համար: Օրին դիմում է նաև գերմանական իշխաններից մեկին՝ Պֆալցի կյուրֆյուրստ Յովհան Վիլհելմին՝ Հայաստանի ազատագրության խնդրով: Երկար համոզումից հետո Յովհան Վիլհելմը հուսադրում է, որ կօգնի, սակայն պայմանով, որ այդ մասին լինի հայերի գրավոր դիմումը: Հայերի գրավոր համաձայնությունը ստանալու համար Օրին վերադառնում է Հայաստան,

և 1699 թ. Սյունիքի Անգեղակոթ ավանում, հայ մելիքների մասնակցությամբ, գումարվում է գաղտնի ժողով: Որոշվում է ազատագրվելու խնդրանքով դիմել եվրոպական պետություններին: Օրին, ժողովականներից ստանալով համապատասխան դիմում-փաստաթղթեր ու լայն լիազորություններ, կրկին մեկնում է Գերմանիա, իսկ հետո՝ Ավստրիա: Սակայն Պֆալցի մեծ իշխանը և ավստրիական կայսրը գործնականում հրաժարվում են հայերին որևէ օգնություն ցույց տալ:

Եվրոպական թագավորները Օրուն հասկացրին, որ հայերին իրական օգնություն կարող է ցույց տալ Ռուսաստանը, քանզի վերջինիս նվաճողական պլանները համընկնում էին հայերի ազատագրական ձգտումներին: Եվ Իսրայել Օրին, Արևմուտքից հույսը կտրած, իր հայացքը հառեց դեպի հյուսիս՝ Ռուսաստան:

1701 թ. Օրին ժամանեց Մոսկվա, բանակցություններ վարեց Պետրոս I-ի, նրա բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ, նրանց ծանոթացրեց Հայաստանի ազատագրման իր ծրագրերին, որոնք ռուսական արքունիքում հավանության արժանացան: Պետրոս Մեծը խոստացավ հայերին օգնել Շվեդիայի հետ պատերազմն ավարտելուց հետո:

Դեպի Անդրկովկաս ռուսական զորքերի ապագա արշավանքը նախապատրաստելու, տեղում ռուսական զորքերի արշավանքի ուղիները ճշտելու, ազգաբնակչության քաղաքական տրամադրություններն ուսումնասիրելու նպատակով Պարսկաստան ուղարկվեց ռուսական դեսպանություն: Օրին, ստանալով գնդապետի կոչում, նշանակվեց դեսպանության ղեկավար: 1707 թ. նա Աստրախանով և Շամախիով մեկնեց Պարսկաստան (մայրաքաղաք Սպահան), կատարեց նախապատրաստական-դիվանագիտական զգալի աշխատանք, սակայն վերադարձին, 1711 թ., Աստրախանում հանկարծամահ եղավ:

Այսպիսով, XV-XVII դարերում հայ ժողովրդի եվրոպական պետությունների օգնությամբ ազատագրման փորձերը անցան ապարդյուն: XVIII դարի շեմին Հայաստանի ազատագրման հարցում տեղի ունեցավ շրջադարձ դեպի Ռուսաստան, և հայերի մեջ աստիճանաբար ձևավորվեց ռուսական քաղաքական կողմնորոշումը:

3. Ազատագրական պայքարը Արցախում (1722-1730 թթ.)

«Ամեն գեղ բերթ ա...»

Իվան Կարապետ

Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը և հայ-վրացական համագործակցությունը

XVIII դարի սկզբներից ուժեղացան ազատագրական շարժումները Հայաստանում ու Վրաստանում: Հայ ազատագրական շարժման օջախներ դարձան Արցախը և Սյունիքը: Այդ շարժմանը մեծ լիցք հաղորդեց այն, որ Պետրոս I-ը, 1721 թ. հաղթականորեն ավարտելով պատերազմը Շվեդիայի հետ, հաջորդ տարի՝ 1722 թ., Անդրկովկասը նվաճելու նպատակով, կազմակերպեց Կասպիական արշավանքը: Մինչ այդ ռուսական հզորացող պետությունը, լուծելով իր համար կենսական նշանակություն ունեցող մի շարք տարածքային-քաղաքական հիմնահարցեր, սկսեց գործունե հետաքրքրություն ու շահագրգռվածություն ցուցաբերել Անդրկովկասի և Պարսկաստանի հանդեպ: 1715 թ. Անդրկովկաս եկավ ռուսական մի դեսպանություն՝ Ա. Վոլինսկու գլխավորությամբ: Դեսպանությանը հանձնարարված էր ուսումնասիրել Պարսկաստան տանող ճանապարհները, Անդրկովկասի ժողովուրդների ու հատկապես հայերի վերաբերմունքը դեպի ռուսները, որպեսզի նախապատրաստվեր ռուսական ապագա Կասպիական արշավանքը: Ռուսական զորքերը Կասպից ծովով մտան Դերբենդ ու Բաքու: Հայերն ու վրացիները ոգևորությամբ ընդունեցին ռուսների մուտքը:

Արցախի ազատագրական շարժման ղեկավար, Գանձասարի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը և վրաց թագավոր Վախթանգ VI-ը հայ-վրացական համատեղ պայքարի ծրագիր մշակեցին: Նրանք որոշեցին մեկտեղել ուժերը և շարժվել դեպի Շամախի՝ ռուսական բանակին ընդառաջ: 1722 թ. սեպտեմբերին Գանձակի Չոլակ կոչվող վայրում հայ-վրացական զինված ուժերը (30 հազարանոց վրացական և 10 հազարանոց հայկական զորամասեր) հուզիչ պայմաններում հանդիպում են՝ ռուսական զորքերին միանալու համար: Բայց քաղաքական ու նյութատեխնիկական մի շարք աննպաստ հանգամանքների պատճառով Պետրոս I-ը ընդհատում է արշավանքը և վերադառնում Մոսկվա: Վախթանգ թագավորը և Եսայի կաթողիկոսը

այդ տխուր լուրը ստանալով վերադարձան իրենց բնակավայրերը և այս պայմաններում ապստամբեցին պարսկական տիրապետության դեմ:

**Նայկական
գորամիավորումների
(սղնախների)
ստեղծումը Արցախում**

Արցախում ստեղծվեցին ռազմական ամրացված ճամբարներ՝ սղնախներ: Մռավ լեռան մոտ հիմնվեց Մեծ սղնախը՝ 10 հազար, իսկ Շուշի քաղաքի մոտ (Շոշ-Քարագլուխ) Փոքր սղնախը՝ 2 հազար զինվորներով: Հետագայում սրանց հրամանատար նշանակվեց Ավան Յուզբաշին (հարյուրապետը): Շարժման ոգեշնչողն ու կազմակերպիչն էր կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Ազատագրական պայքարին գործուն մասնակցություն ունեցան Արցախի մելիքությունները: 1722 թ. աշնանը, սկսված ապստամբության հետևանքով, ամբողջ Արցախն ազատագրվում է: Այդ նույն ժամանակ ապստամբում է նաև Սյունիքը՝ Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ, և Ջանգեզուրից դուրս վրձնում պարսկական խաներին ու բեկերին:

**Երևանի
դաշտանությունը**

Արցախն ու Սյունիքը հազիվ էին թոթափել պարսկական գերիշխանությունը, երբ ստիպված եղան մարտնչել մի նոր, ավելի հզոր թշնամու՝ Օսմանյան Թուրքիայի դեմ: 1723 թ. թուրքական զորքերը գրավեցին Վրաստանը և Գանձակի վրայով շարժվեցին Արցախ: Բայց հայկական զորքերը կանգնեցրին թուրքերի առաջխաղացումը:

1724 թ. գարնանը թուրքական մի այլ զորաբանակ մտավ Արարատյան դաշտ և արշավեց Երևանի վրա՝ նպատակ ունենալով այն գրավելուց հետո Արաքսի հոսանքով (Նախիջևանով) շարժվել Սյունիք ու Արցախ՝ հայերի ապստամբությունը խեղդելու համար: Թուրքական 30 հազարանոց բանակին չհաջողվեց անմիջապես գրավել քաղաքը: Շուրջ երեք ամիս տևեց Երևանի հերոսական պաշտպանությունը: Քաղաքի բնակիչները, որոնց մեջ հիշվում են նաև Կոնդ թաղամասի հայ բոշաները, համառ դիմադրություն ցույց տվեցին: Ի վերջո, մեծ զոհերի գնով, թշնամուն հաջողվում է Ջորագյուղով մտնել քաղաք և գրավել այն: Երևանի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի պատմության հերոսական էջերից է:

Արցախի հերոսամարտերը

Երևանի գրավումից հետո թուրքերը, ստանալով Ռուսաստանի համաձայնությունը, հարձակվում են Սյունիքի և Արցախի վրա: Ծանր վիճակ է ստեղծվում հայկական երկու ինքնավար իշխանությունների համար: Օգնության ոչ մի հույս չկար: Հայերը նամակ նամակի հետևից՝ օգնության խնդրանքով, դիմում են ռուսական ցարին, բայց ապարդյուն:

1725 թ. թուրքական ավելի քան 5 հազարանոց մի զորամաս մտնում է Արցախի Վարանդայի շրջան, սակայն հայերը խորամանկությամբ ու հնարամտությամբ բոլորին կոտորում են: Անհաջողության է մատնվում նաև թուրքերի հաջորդ առշավանքը: Արցախցիների հերոսամարտը շարունակվեց մինչև 1730 թվականը: Այդ ընթացքում թուրք զավթիչները չհամարձակվեցին ոտք դնել Արցախ: Ի վերջո, դրսից օգնություն չստանալով, ապստամբները հուսահատվեցին: Սյունիքի հետ միասին կազմալուծվեց նաև արցախյան պայքարը: Սղնախների հրամանատար Ավան Յուզբաշին, օգնություն ստանալու հույսով, մեկնեց ռուսական զորքերի մոտ և այլևս չվերադարձավ: 1728 թ. մահացավ շարժման ռզեչնչողը՝ Եսայի Հասան-Ջալալյանը: Ապստամբներն անտեղյակ էին, որ դեռ 1724 թ. ամռանը Ռուսաստանը և Թուրքիան կնքել էին գաղտնի պայմանագիր, որի համաձայն Թուրքիան ճանաչում էր մերձկասպյան տարածքների անցումը Ռուսաստանին, իսկ հայկական տարածքները, այդ թվում՝ նաև Արցախը և Սյունիքը, Անդրկովկասյան մյուս երկրամասերի հետ միասին, թողնվում էին Թուրքիայի տնօրինության տակ: Այստեղից հետևում էր, որ Ռուսաստանը չէր կարող օգնության գալ ապստամբ արցախահայությանը: Դրանից հետո, խուսափելով հետագա արյունահեղությունից, ապստամբությունը մարում է: Այդուհանդերձ, 1722-1730 թթ. Արցախի հերոսական պայքարը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման պատմության ուշագրավ ու ուսանելի էջերից է:

Ապստամբության պարտությունից հետո, ռուսական իշխանությունների հրավերով, արցախահայության առանձին խմբեր արտագաղթեցին Հյուսիսային Կովկաս՝ ռուսական տիրապետության տակ:

4. Ազատագրական պայքարը Սյունիքում: Դավիթ-Քեկ: Մխիթար սպարապետ (1722-1730)

Ազատագրական ղայֆարի սկիզբը: Դավիթ-Քեկ

Ռուսական զորքերի Կասպիական արշավանքը ոգևորեց նաև Սյունիքի հայությանը: Եվ Արցախի օրինակով, 1722 թ. աշնանը, ապստամբեց նաև Սյունիքը: Սակայն Սյունիքի ազատագրական պայքարն ուներ իր դժվարությունները: Նախ՝ այստեղ զգալի քանակ էին կազմում մահմեդական տարրերը: Բացի այդ, Սյունիքը չունեց ապստամբության հմուտ ղեկավար: Այդ պատճառով, տեղի մելիքների խնդրանքով, վրաց Վախթանգ թագավորը Կապան է ուղարկում վրաց բանակում ծառայող հմուտ զորավար Դավիթ-Քեկին:

1722 թ. աշնանը նա գալիս է Կապան ու անցնում ապստամբության գլուխ: Դավիթն իր հետ բերել էր շուրջ 30 քաջակորով ռազմիկներ, այդ թվում՝ Մխիթարին, Ավթանդիլին, Բայանդուրին և ուրիշների: Սյունիքում գործող բոլոր մարտական խմբերը (Թորոս իշխանի, Պապի, Փարսադանի, Տեր Ավետիսի և այլոց) մտան Դավիթ-Քեկի ընդհանուր հրամանատարության տակ: Ստեղծվեց մի մեծ զորաբանակ: Մեկ տարի տևած հաղթական կռիվներից հետո դուրս վճռվեցին Սյունիքում հաստատված խաներն ու բեկերը և տեղում ստեղծվեց Կապանի հայկական իշխանություն՝ Դավիթ-Քեկ գլխավորությամբ: Պարսկական շահը հարկադրված ճանաչեց Դավիթ-Քեկի իշխանությունը: Դավիթ-Քեկին իրավունք տրվեց կտրել սեփական դրամ: 1724 թ. քաջակորով զորական Մխիթարը նշանակվեց սպարապետ: Հայ ազատամարտիկները կառուցեցին և ամրացրին մի շարք ռազմավարական նշանակության բերդեր՝ Ջևայի, Որոտանի, Տաթևի, Խնձորեսկի և այլն: Հատկապես աչքի էր ընկնում Հալիձորի անառիկ բերդը: Այդ ամրություններում ստեղծվեցին բերդապահ կայազորներ, որոնք հսկում էին տարածաշրջանի անվտանգությունը:

Պարսկական նվաճողներին հաջողությամբ հետ մղելուց և իրենց անկախությունը ամրագրելուց հետո Սյունիքն ու Արցախը դարձյալ պետք է դիմագրավեին օսմանյան զորքերին:

**Պայֆարի
ընթացքը** Երևանի գրավումից հետո Արևելյան Հայաստան մտած թուրքական բանակը 1726 թ. հարձակվեց Կապանի հայկական իշխանության վրա: Դավիթ-Քեկն ստիպված ամրացավ իր նոր կառուցած Հալիձորի բերդում: 1727 թ. պաշարվեց

Հալիծորը: Դավիթ-Բեկը և Մխիթար սպարապետը հակագրոհի դիմելով՝ փայլուն հաղթանակ տարան թուրքերի դեմ: Նրանք համառ մարտեր մղելով՝ թուրքերին դուրս քշեցին Կապանից ու Մեղրիից:

Մխիթար սպարապետ 1728 թ. հայ ազատագրական պայքարը մեծ կորուստ ունեցավ: Մահացավ Դավիթ-Բեկը: Նրա մահից հետո Սյունիքի ազատագրական պայքարի ղեկը ստանձնեց

Մխիթար սպարապետը: Նա մի շարք հաղթանակներ տարավ, սակայն հայերի շարքերում գնալով խորանում էին անհամաձայնությունն ու պառակտումը: Թուրքերը, համալրում ստանալով, սկսում են ընդհանուր հարձակում: 1729 թ. թշնամին գրավում է Հալիծորը: Դրությունը գնալով ծանրանում էր: 1730 թ. Խնձորեսկի մոտ դավադրաբար սպանվում է Մխիթար սպարապետը: Դրանից հետո կազմալուծվում է ազատագրական պայքարը:

Արդեն 1730-ական թվականներին պարսից Նադիր խան-շահը թուրքերին դուրս քշեց Հայաստանից ու Անդրկովկասից և հայ ժողովրդի հանդեպ վարեց բարյացական քաղաքականություն: Մասնավորապես, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը և հայ մեկիքական տներին շնորհեց նոր կալվածքներ ու արտոնություններ:

Այսպիսով, 1722-30 թթ. ազատագրական պատերազմը պարտություն կրեց: Արցախի և Սյունիքի ապստամբությունների պարտության հիմնական պատճառն այն էր, որ դրանք չստացան համահայկական չափեր և սահմանափակվեցին միայն տեղային ընդգրկումներով: Անգամ Արցախն ու Սյունիքը իրենց պայքարում գործում էին առանձին-առանձին: Ակնկալվող օգնությունը չստացվեց Ռուսաստանից:

5. Նայ ազատագրական պայքարի նոր վերելքը XVIII դարի երկրորդ կեսին: Նովսեփ Էմին

Ազատագրական շարժման նոր վերելք XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական պայքարը նոր վերելք ապրեց: Այս շրջանում հայ ազատագրական շարժմանը գործում մասնակցություն ունեցան հայկական գաղթօջախները: Ինչպես հայտնի է, հայ ժողովրդի պատմության հատկանշական կողմերից մեկը աշխարհի տարբեր երկրներում գաղթավայրեր հիմնելն էր,

որը հետևանք էր արտաքին ու ներքին մի շարք աննպաստ գործոնների: Հայկական գաղթավայրեր կային Թուրքիայում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում, Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Լեհաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Իտալիայում և այլ երկրներում: Հայ ազատագրական շարժման գործում առանձնապես աչքի ընկան հնդկահայ և ռուսահայ գաղթավայրերը:

Հնդկահայ գաղութը XVIII դարից Հնդկաստանի մի շարք քաղաքներում՝ Մադրասում, Կալկաթայում, Բոմբեյում և այլուր, հիմնվել էին հայաշատ գաղթավայրեր: Հնդկաստանի հայ առևտրաարդյունաբերողները, չդիմանալով անգլիացիների մրցակցությանը, սկսում են մտածել հայրենիքը ազատագրելու և սեփական ազգային շուկա ստեղծելու մասին: Այս ճանապարհով Հնդկաստանում ձևավորվում է հայրենիքի ազատագրության գաղափարախոսությունը: Ռուսաստանում ապրող հայերի մեջ ազատագրական գաղափարախոսությունը նույնպես գերազանցապես կապված էր այն բանի հետ, որ ռուսական պետությունը ավելի մեծ հետաքրքրություն էր հանդես բերում Անդրկովկասի ու Արևելքի հանդեպ: Հայ գործիչները փորձում էին օգտվել այդ հանգամանքից և ազատագրել Հայաստանը Ռուսաստանի օգնությամբ: Հարկ է նշել, որ հայ ազատագրական շարժման նպատակը ոչ թե Ռուսաստանին միանալն էր, այլ նրա օգնությամբ ու հովանավորությամբ անկախ պետականության վերականգնումը:

Հովսեփ Էմինի գործունեությունը Արևմտյան Եվրոպայում Հնդկահայ գաղութում հայ ազատագրական շարժման առաջին մունետիկը եղավ Հովսեփ Էմինը (1726-1809 թթ.): Երիտասարդ հասակում նա շփվում է եվրոպացիների հետ, տարվում ազատագրական գաղափարներով և, ռազմական գիտելիքներ ձեռք բերելու համար, 1751 թ. նավով Հնդկաստանից անցնում է Անգլիա: Էմինը սովորում է Լոնդոնի Վուլվիչի զինվորական ակադեմիայում և, միաժամանակ, կապեր հաստատում Անգլիայի հասարակական-քաղաքական ղեկավար շրջանակների հետ՝ Հայաստանի ազատագրման նպատակով: Սակայն ապարդյուն ջանքերը նրան նոր կողմնորոշման էին մղելու:

Էմինը Ռուսաստանում և Անդրկովկասում

Յոզեֆ Էմինը, Իսրայել Օրու պես, հանգում է այն հետևության, որ Յայաստանի ազատագրությունը հնարավոր է միայն Ռուսաստանի միջոցով: Այդ նպատակով նա լինում է Յայաստանում, Վրաստանում, (Յերակլ II թագավորի մոտ) և Ռուսաստանում (կանցլեր Մ. Ի. Վորոնցովի մոտ), բանակցություններ վարում, նրանց ծանոթացնում հայ ժողովրդի ազատագրման իր ծրագրին, որի էությունը հետևյալն էր. հիմնել հայ-վրացական ամրակուռ բանակ, լուսավորել ժողովրդին ազատագրական գաղափարներով, ապստամբել Թուրքիայի և Պարսկաստանի դեմ, Ռուսաստանի աջակցությամբ ազատագրել հայկական ու վրացական բոլոր հողերն ու ստեղծել հայ-վրացական միացյալ թագավորություն՝ Յերակլ II-ի գլխավորությամբ:

Իր ծրագրերն իրագործելու համար Էմինը քարոզչական լայն աշխատանքներ ծավալեց թե՛ բուն Յայաստանում և թե՛ նրա սահմաններից դուրս: Նա գինյալ ջոկատներ հավաքագրելու փորձեր կատարեց: Մոսկվայում Էմինը կապեր հաստատեց հայ երկու նշանավոր իշխանական տների՝ Լազարյանների և Արղությանների, Ղարաբաղում հայ մելիքների հետ: Բայց աջակցություն չստանալով՝ 1770 թ. նա վերջնականապես վերադառնում է Յնդկաստան:

Այսպիսով, Յոզեֆ Էմինի՝ (Իսրայել Օրու նման) Յայաստանի ազատագրմանը հետամտող ավելի քան քսանամյա ջանքերը շոշափելի արդյունք չտվեցին: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ XVIII դարում հայ ժողովուրդը տակավին պատրաստ չէր ազատագրական պայքարի, իսկ Ռուսաստանը իր ռազմավարական պլաններում դեռևս օրակարգի հարց չէր դարձրել Անդրկովկասի նվաճումը:

6. Մադրասի խմբակը և Տայասրանի ազատագրության ծրագրերը XVIII դարի երկրորդ կեսին

Մադրասի խմբակը XVIII դարի երկրորդ կեսին հայ ազատագրական շարժման օջախներ դարձան հնդկահայ և ռուսահայ գաղթավայրերը: XVIII դարի 70-ական թվականներին Յնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հիմնվել ու գործում էր հայրենասիրական խմբակ: Խմբակի ղեկավարներն էին մեծահարուստ Շահամիր Շահամիրյանը, Մովսես Բաղրամյանը և ուրիշներ: Նրանք հայ ժողովրդի

ազատագրության խնդիրը կապում էին, ինչպես ժողովրդի ապստամբական պայքարի, այնպես էլ Ռուսաստանի ու Վրաստանի զինված օգնության հետ: Սակայն խմբակի գործունեության գլխավոր ուղին ազատագրական գաղափարների գրավոր պրոպագանդն էր: Այդ նպատակով 1771 թ. Մադրասում հիմնվեց հայկական տպարան, և հաջորդ տարիներին այդ տպարանում հրատարակվեցին «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» ոգեշուշ հայրենասիրական գրքերն ու տարածվեցին հայության շրջանում: Մադրասի խմբակը կապերի մեջ էր Հայաստանի ու Վրաստանի հետ: Այս աշխատություններում նրանք այն միտքն էին զարգացնում, որ ազատագրվելու համար հայ ժողովուրդը նաև պետք է լուսավորվի, նրանք արթնանա ազատագրության ոգին: Դրան հասնելու համար պետք էր բուցել դպրոցներ, լուսավորել մարդկանց, սովորեցնել ռազմական գործը, միջոցներ հավաքել և նախապատրաստվել զինված ապստամբության: Ինչպես տեսնում ենք, վերոհիշյալ երկերում Հայաստանի ազատագրումը հիմնականում համարվում էր հայերի գործը: Բայց դրա հետ մեկտեղ կարևոր նշանակություն էր տրվում նաև Ռուսաստանի ու Վրաստանի օգնությանը: «Որոգայթ փառաց» գրքում Մադրասի խմբակի անդամները առաջ էին քաշում ազատագրված Հայաստանում, Արևմուտքի երկրների օրինակով, հանրապետական-պառլամենտական և դրամատիրական կարգեր հաստատելու գաղափարը: Հայաստանի խորհրդարանը անվանվում էր «Հայոց տուն»: Մեծ տեղ էր տրվում մշակույթի զարգացմանը և այլն: Այսպիսով, «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» և «Որոգայթ փառաց» քաղաքական-հրապարակախոսական աշխատությունները XVIII դարի հայ առաջադեմ քաղաքական մտքի նշանակալի ստեղծագործություններ են:

**Հայաստանի ազատագրման
ռուսահայ և հնդկահայ
ծրագրերը**

XVIII դարի 80-90-ական թթ. Ռուսաստանն ավելի մեծ շահագրգռություն է ցուցաբերում Անդրկովկասի հանդեպ, նույնիսկ ռազմարշավի գործնական

քայլեր է ձեռնարկում: Այս ամենը մեծ ոգևորություն է առաջացնում առանձնապես Ռուսաստանի հայ գաղթօջախներում Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Աստրախանում, Ղզլարում, Նոր Նախիջևանում: Այստեղի հայ գաղթավայրերում լայն թափ են ստանում ազատագրական շարժման գաղափարները: Մշակվում են Հայաստանի ազատագրության ծրագրեր:

XVIII դարի 80-ական թվականներին կազմվում են Հայաստանի ազատագրության երկու հիմնական ծրագրեր: Դրանցից մեկը կազմել է Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղության-Երկայնաբազուկը Ռուսաստանում («Հյուսիսային ծրագիր»), իսկ մյուսը՝ Հնդկաստանում, Մադրասի խմբակի ղեկավար Շահամիր Շահամիրյանը («Հարավային ծրագիր»): Ավելի վաղ՝ 1769 թ., Հայաստանի ազատագրության համանման ծրագիր էր կազմել վաճառական Մովսես Սարաֆյանը:

Արղությանի առաջարկած նախագծով Հայաստանը ազատագրվելու էր Ռուսաստանի օգնությամբ և ստեղծվելու էր հայկական թագավորություն՝ ռուսական հովանու ներքո: Այնտեղ պահպանվելու էին ավատական կարգերը:

Շահամիրյանի մշակած նախագծով Հայաստանի ազատագրությունը դարձյալ կապվում էր Ռուսաստանի օգնության հետ: Սակայն, ի տարբերություն «Հյուսիսային ծրագրի», «Հարավային ծրագրով» ազատագրված Հայաստանը պետք է հռչակվեր հանրապետություն՝ իր պառլամենտով (Հայոց տուն) և նախարարներով:

Բայց այս ծրագրերը այդպես էլ ուշադրության չարժանացան ռուսական իշխանությունների կողմից, չիրագործվեցին կյանքում և մնացին սոսկ որպես պատմական վավերագրեր: Ռուսաստանը Անդրկովկասում և Արևելքում իր քաղաքականությունը վարելիս առաջնորդվում էր սեփական ծավալապաշտական նպատակներով: Հայ ազատագրական շարժման գործիչները ի վերջո հարկադրված էին համակերպվել այն մտքին, որ Ռուսաստանի նպատակը ոչ թե Անդրկովկասի ազատագրությունն է, այլ իր գերիշխանության հաստատումը տարածաշրջանում:

7. Հայկական մշակույթը XV-XVIII դարերում

Դուրոցը XV-XVIII դարերում թուրքմենական ցեղերի տիրակալությունը և թուրք-իրանական երկարատև պատերազմներն ու ավերածությունները խոչընդոտում էին հայկական մշակույթի բնականոն զարգացմանը:

Նախորդ դարերին հռչակ ձեռք բերած բարձրագույն դպրոցները (համալսարանները) աստիճանաբար դադարեցին գործելուց: Շատ դպրոցներ մարեցին: Սակայն բուն Հայաստանում խամրող կրթամշակութային կյանքը զարթոնք էր ապրելու հայկական գաղթավայրերում:

XVII-XVIII դարերում Վենետիկում, Նոր Ջուդայում, Մադրասում, Կալկաթայում, Կ. Պոլսում, Ջնյունհայում, Լվովում, Վիեննայում և այլուր հիմնվեցին բազմաթիվ կրթանշակութային կենտրոններ: 1717 թ. Իտալիայի Վենետիկ քաղաքի սուրբ Ղազար կղզում Մխիթար Սեբաստացին հիմնում է Մխիթարյան միաբանությունը, որին կից բացվում է նաև հայկական դպրոց: Հետագայում Մխիթարյանները միաբանություն և դպրոց են բացում նաև Վիեննայում: Մխիթարյան միաբանությունները և նրանց հիմնած կրթանշակութային հաստատությունները նշանակալի ավանդ ներդրեցին հատկապես հայագիտության և հայկական տպագրության զարգացման գործում: Միայն XVIII դարում Վենետիկի Մխիթարյանները հրատարակեցին շուրջ 100 անուն գիրք: Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունները, որոնք գործում են մինչև օրս, վիթխարի դեր խաղացին հայ հոգևոր և մշակութային կյանքում:

Տայկական

տպագրությունը

XVI դարում սկզբնավորվում է հայկական տպագրությունը: 1512 թ. Վենետիկում, Հակոբ Մեղապարտի ջանքերով, լույս տեսան հայերեն առաջին տպագիր գրքերը՝ «Ուրբաթագիրքը», «Պատարագատետրը», «Աղոթագիրքը», «Պարզատունարը», «Տաղարանը»: Հետագայում հայերեն տպարաններ են հիմնվում Կ. Պոլսում, Լվովում, Վիեննայում, Ամստերդամում, Նոր Ջուդայում, Մադրասում և, վերջապես, 1771 թ. առաջին անգամ բուն Հայաստանում (Էջմիածնում): Տպագրությունը հայ մշակութային կյանքի զարգացման նշանակալի երևույթներից է, որի շնորհիվ հեշտացվեց կրթական գործը, զարգացավ գիտությունը և, որ շատ կարևոր է, կորստից փրկվեցին հայ ձեռագիր շատ գանձեր, որոնք դարձան հասարակության լայն շրջանների սեփականություն:

XVIII դարի վերջին, դարձյալ հայրենիքից հեռու, սկիզբ դրվեց հայ պարբերական մամուլին: 1794 թ. Մադրաս քաղաքում լույս տեսավ հայերեն առաջին ամսագիրը՝ «Ազդարարը», որի խմբագիրն էր Հարություն քահանա Շմավոնյանը:

Գիտությունը

XV-XVIII դարերում, չնայած անբարենպաստ պայմաններին, կանգ չառավ գիտական միտքը: Առանձնապես առաջադիմեցին պատմագրությունը, իրավագիտությունը, բժշկագիտությունը: XV-XVII դարերում հայ պատմագրությանը բնորոշ էին ոչ այնքան ընդարձակ երկերը, որոնք ներկայացնում էին հուշագրություն-

ներ, ժամանակագրություններ, օրագրություններ, ուղեգրություններ: Այդպիսի հեղինակներից էին Գրիգոր Դարանաղցին, Սիմեոն Լեհացին, Ջաքարիա Ագուլեցին և ուրիշները: XV դարի պատմագիտական ամենաարժեքավոր երկը, թերևս, թովմա Մեծոփեցու «Լանկ Թամուրի և նրա հաջորդների պատմությունը» աշխատությունն է: XVIII դարի աչքի ընկնող պատմագիրներից են Առաքել Դավրիժեցին, Ջաքարիա Քանաքեռցին և Երեմիա Չելեպի Քյոնյուրճյանը: Վերջինս գործել է Կ. Պոլսում և հիմնականում անդրադարձել Օսմանյան թուրքիայի պատմությանը: XVIII դարի հայ ազատագրական շարժումների պատմության ուսումնասիրության համար մեծ արժեք է ներկայացնում նաև Եսայի Չասան-Ջալալյանի «Պատմություն Աղվանիցը»: Թուրք-իրանական պատերազմների մասին է գրել Աբրահամ Երևանցին և այլն: Նշված ժամանակաշրջանի հայ պատմագիտական մտքի ամենախոշոր դեմքը Մխիթարյան միաբան Միքայել Չամչյանն է (XVIII դար)՝ իր եռահատոր «Պատմություն հայոց» կոթողական աշխատությամբ: Նա, պատմահայր Մովսես Խորենացու նման, շարադրել է Չայաստանի ամբողջական պատմությունը՝ հասցնելով մինչև իր օրերը՝ XVIII դարի վերջը: Չամչյանը հսկայական ազդեցություն ունեցավ հայ պատմագիտական մտքի զարգացման գործում:

XVIII դարի հայ իրավագիտական մտքի կոթող է Մադրասի խմբակի լույս ընծայած «Որոգայթ փառաց» գիրքը, որը պետք է դառնար ազատագրված Չայաստանի օրենսգիրքը: Միջնադարյան հայ բժշկագիտության երկրորդ խոշոր ներկայացուցիչը Մխիթար Չերացուց հետո Ամիրդովլաթ Ամասիացին էր (XV դար): նա գրել է «Օգուտ բժշկության» մեծարժեք աշխատությունը: Չատկապես ուշագրավ են նրա դեղագիտական ուսումնասիրությունները: Ի հայտ են գալիս հայ ալքիմիկոսներ:

Գրականությունը և արվեստը Միջնադարում տարածվում ու զարգանում է նաև ժողովրդական ու գուսանական քնարերգությունը: Իրենց գեղարվեստական բարձր արժանիքներով առանձնանում են հայրենները, երկտող տներով երգերը (ոտանավորները): Սեզ են հասել սիրո, պանդխտության, բարոյախրատական և այլ բովանդակության մոտ 500 հայրեններ: Դրանց հեղինակներն անհայտ են, և այդ երգերը բավական երկար ժամանակ սխալմամբ վերագրվել են XVI դարի գուսան-քնարերգու Նահապետ Քուչակին:

XVII դարի հայ գրականության ամենաակնառու ներկայացուցիչ-

ներից է բանաստեղծ, երաժիշտ ու նկարիչ Նաղաշ Հովնաթանը, որը Թիֆլիսում արվեստագետ գերդաստանի սկզբնավորողն էր: Իսկ XVIII դարում հայ գեղարվեստական գրականության թագն ու պսակը կազմեց Սայաթ-Նովան, որը միաժամանակ հայ գուսանական երաժշտության ամենախոշոր ներկայացուցիչն է:

Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական ծանր վիճակը բացասաբար անդրադարձավ առանձնապես արվեստի՝ շինարարության, ճարտարապետության, կերպարվեստի և այլ ճյուղերի վրա: Այնուամենայնիվ, շարունակվեցին խաչքարային արվեստը, մանրանկարչությունը: Խաչքարային արվեստի կենդանի վկաներ են Հին Ջուղայի, Նորադուզի և այլ գերեզմանոցների հազարավոր խաչքարերը: Առաջընթաց ապրեց կիրառական արվեստը, հատկապես գորգագործությունը: Առանձնապես մեծ համբավ ունեին վիշապների պատկերներով հայկական գորգերը՝ «վիշապագորգերը»: XVII դարի արվեստի ուշագրավ գործ է նորջուղայեցիների՝ ցար Ալեքսեյ Միխայլովիչին նվիրած «Ադամանոյա գահը», որն այժմ էլ զարդարում է Մոսկվայի Կրեմլի զինապալատը: Նոր Ջուղայի հայ նկարիչ-արվեստագետներից էր Բոգդան Սալթանովը (XVII դար), որը մեծ ծառայություններ մատուցեց ռուսական արվեստի զարգացմանը:

Այդ շրջանում հայ արվեստի ամենանշանավոր երևույթը նկարչությունն էր, որը կապված էր գերազանցապես Հովնաթանյանների տաղանդավոր տոհմի (Նաղաշ, Հակոբ, Աղաֆոն, Հարություն Հովնաթանյանների) բեղմնավոր գործունեության հետ:

Հայ ճարտարապետական արվեստի լավագույն ավանդները շարունակվեցին գաղթօջախներում ու հատկապես Կ. Պոլսում: Վերջինիս վեհաշուք տաճարների ու պալատների կառուցման գործում անուրանալի է հայ ճարտարապետ-շինարարների ներդրումը: Առանձնապես հանրաճանաչ են ճարտարապետ Սինանը (XVI դար) և Պալյանների նշանավոր գերդաստանը:

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

Հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանն ընդունված է համարել XIX դարի սկիզբը և ոչ ամենևին պատահականորեն:

Հայ և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների ճակատագրում ուղենշային իրադարձություն էր տարածաշրջանի միացումը Ռուսաստանին, որն էլ պայմանավորեց նոր տեղաշարժեր ու փոփոխություններ հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական ու հոգևոր կյանքում:

Ի տարբերություն արևմտավրոպական երկրների, որտեղ նոր կապիտալիստական տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների հաղթանակների ժամանակաշրջանը համարվում է XVII-XVIII դարերը, բուն Հայաստանի համար Արևմուտքի առաջադիմական գործընթացները էական ազդեցություն չունեցան: Ողջ XVIII դարի ընթացքում Հայաստանը շարունակում էր մնալ որպես ավատատիրական, հետամնաց երկիր, այն էլ՝ օտար նվաճողների (Պարսկաստանի և Թուրքիայի) տիրապետության տակ: Իսկ այն, ինչը տնտեսական, գաղափարական տեղաշարժերի, ազատագրական ծրագրերի ձևով դրսևորվում էր հայկական գաղթօջախներում, նախադրյալներ ու պարարտ հող չունենալով բուն հայրենիքում՝ Հայաստանում, մնում էր ընդամենը ցանկալի գաղափար:

Արդեն Ռուսաստանին միացումից հետո Արևելյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքում սկսվում են որակական տեղաշարժեր ու փոփոխություններ, որոնք նույն դարի երկրորդ կեսից դառնում են անշրջելի:

Հնի կողքին զարգանում են ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունները, արմատավորվում է աշխարհաբար գրավոր լե-

զուն, հարստանում ու բազմաշերտ է դառնում հայ հասարակական միտքը, ձևավորվում է հայ ազատագրական գաղափարաբանությունը և այլն:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում (սկսած XIX դարի 30-ական թթ.) սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական ու մշակութային որոշ տեղաշարժեր ու փոփոխություններ են նկատվում նաև Արևմտյան Հայաստանում: Այս ամենը նկատի ունենալով էլ հայ ժողովրդի պատմության նոր շրջանը սկսում ենք XIX դարից:

Գլուխ տասներկուերորդ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻՎՅՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ (XIX դարի ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿ)

1. Իրադրությունը Հայաստանում XIX դարի սկզբին

**Հայ ժողովրդի
վիճակը XIX դարի
սկզբին**

XIX դարի սկզբին Հայաստանը շարունակում էր բաժանված մնալ երկու մասի: Հայաստանի արևելյան մասը զավթել էր շահական Պարսկաստանը, իսկ արևմտյանը՝ սուլթանական

Թուրքիան: Երկու հատվածներում էլ հայության վիճակը ծանր էր: Նրանք ենթարկվում էին ոչ միայն սոցիալ-տնտեսական հարստահարման, այլև՝ ազգային ու կրոնական հալածանքների ու բռնությունների: Իրականացվում էր հայերի բռնի կրոնափոխման քաղաքականություն: Թուրքիայում և Պարսկաստանում հայերը համարվում էին «գյավուր» (անհավատ), «ռայա» (իրավազուրկ հպատակ): Հայ գյուղացին վճարում էր մի քանի տասնյակ տեսակի հարկեր, կատարում կոռ ու բեգար: Առանձնապես ծանր էին տասանորդը (աշարը), մալ-ջահարկը, հողահարկը, գլխահարկը (ջիզիեն), զինվորական հարկը (բեղելի ասկերիեն) և այլն: Ժողովրդի գլխին մշտապես կախված էր ֆիզիկական բնաջնջման ու ձուլման սպառնալիքը: Այդ իսկ պատճառով թուրք-իրանական բռնակալ լծի թոթափումը հայ ժողովրդի համար դարձավ առաջնահերթ ու կենսական նշանակություն ունեցող հարց:

Հայերը, տեսնելով, որ սեփական համեստ ուժերով չեն կարող ազատագրվել, իրենց հույսը մեծապես կապեցին Ռուսաստանի օգ-

նության հետ: Իսկ XIX դարի սկզբներից Ռուսաստանը, հետանուտ լինելով իր ծավալապաշտական պլաններից, վճռական քայլեր ձեռնարկեց Անդրկովկասն ու Հայաստանը նվաճելու ուղղությամբ: Հատկանշական է, որ Ռուսաստանի նվաճողական ձգտումները օբյեկտիվորեն համընկան հայ ժողովրդի ազատագրական ակնկալություններին:

Հայ ժողովուրդը, նրա մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչները, սկսած XVII-XVIII դարերից և նույնիսկ վաղ ժամանակներից, Հայաստանի ազատագրության ուղիներ էին որոնում: Հայերը իրենց հույսը սկզբում կապեցին արևմտաեվրոպական պետությունների, անգամ Հռոմի պապի օգնության հետ, սակայն շուտով, հիասթափվելով այդ երկրների կառավարողների սին խոստումներից, իրենց բախտը, հավատը, հետևապես և հայ ժողովրդի ազատության գործը կապեցին հյուսիսի մեծ հարևանի՝ Ռուսաստանի ու ռուս ժողովրդի օգնության հետ:

Ռուսաստանը ձգտում էր օգտագործել հայերի և վրացիների ազատագրական պայքարը՝ իր նվաճողական նպատակների համար: Այս հիմքի վրա խիստ սրվեցին ռուս-պարսկական հարաբերությունները, որն ի վերջո հանգեցրեց պատերազմի:

**1804-1813 թթ.
ռուս-պարսկական
և 1806-1812 թթ.
ռուս-թուրքական
դաշտերազմները**

1801 թ. հունվարի 18-ին Պավել I-ի հրովարտակով Արևելյան Վրաստանը (Քարթլի-Կախեթին) պաշտոնապես կցվեց Ռուսական կայսրությանը: Դրանից հետո Ռուսաստանը երկու հաղթական պատերազմ մղեց. մեկը՝ 1804-1813 թթ. Պարսկաստանի, իսկ մյուսը՝ 1806-1812 թթ. Թուրքիայի դեմ:

Այս և հետագա պատերազմների հրահրման գործում, անշուշտ, սադրիչ դեր խաղացին Անգլիան և Ֆրանսիան, որոնք, անհանգստանալով Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումից, աջակցում էին Պարսկաստանին ու Թուրքիային, հրահրում վերջիններիս Ռուսաստանի դեմ: Անգլիան և Ֆրանսիան ձգտում էին ամեն կերպ կասեցնել Ռուսաստանի առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս և Մերձավոր Արևելք, վախենալով, որ դա հետագայում կարող էր վտանգավոր լինել իրենց գաղութների համար: Եվ կարելի է ասել, որ այս հանգամանքն է եղել մի կողմից՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի, իսկ մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի միջև Մերձավոր Արևելքում մշտապես բորբոքվող հակամարտությունների գլխավոր առանցքը:

1804-1813 թթ. ռուս-իրանական պատերազմի ընթացքում ռուսական զորքերը երկու անգամ՝ 1804 թ. Պ. Ցիցիանովի և 1808 թ. զորավար Գուդովիչի հրամանատարությամբ, փորձեցին գրավել Երևանի անառիկ բերդը, սակայն երկու դեպքում էլ՝ անհաջող: Այնուամենայնիվ, ձգձգվող այս պատերազմում Ռուսաստանը նվաճեց արևելահայ մի շարք շրջաններ: Եվ 1813 թ. հոկտեմբերին Արցախի Գյուլիստան բնակավայրում կնքվեց ռուս-իրանական հաշտության պայմանագիրը: Այդ պայմանագրի համաձայն, Ռուսաստանին անցան Արևելյան Անդրկովկասի (ներկայիս Ադրբեջանի) մեծագույն մասը, ինչպես նաև հայկական Լոռու, Շիրակի, Ղազախի, Շամշադինի, Արցախի և Ջանգեզուրի շրջանները: Գյուլիստանի պայմանագիրը որոշակի նախադրյալներ ստեղծեց Արևելյան Հայաստանի նաև մյուս գավառների նվաճման համար:

1806-1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, որը մղվում էր երկու ռազմաճակատով Կովկասյան ու Բալականյան, դարձյալ ավարտվեց Ռուսաստանի հաղթանակով: Սակայն 1812 թ. Բուխարեստում, հայազգի դիվանագետ Մանուկ բեյի բնակարանում կնքված հաշտության պայմանագիրը որևէ տարածքային փոփոխություն չմտցրեց Արևմտյան Հայաստանում:

Այսպիսով, XIX դարի սկզբին արևելահայ մի շարք շրջաններ նվաճվում են Իրանից ու միացվում Ռուսական կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանի մնացած մասը՝ Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները և ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը, տակավին գտնվում էին համապատասխանաբար Իրանի և Թուրքիայի գերիշխանության ներքո:

2. 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին

Պատերազմի սկիզբը և ընթացքը 1826 թ. ամռանը, Անգլիայի դրդմամբ, սկսվեց ռուս-պարսկական երկրորդ և մինչև օրս այդ կողմերի միջև մղված վերջին պատերազմը: Իրանը չէր հաշտվում Գյուլիստանի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած Անդրկովկասյան տարածքների կորստի հետ: Ռուսաստանն էլ, իր հերթին, ցանկանում էր վարճացնել հաջողությունը և իր դիրքերն ավելի ամրապնդել Կովկասում ու Մերձավոր Արևելքում:

Պարսկական 60 հազարանոց բանակը Աբաս Միրզայի գլխավոր-

րությամբ ներխուժեց Արցախ և շրջապատեց Շուշիի բերդը: Չնայած 1825 թ. Ալեքսանդր I-ի մահվան ու դեկաբրիստների հայտնի ելույթի հետևանքով Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակն այնքան էլ կայուն չէր, այնուամենայնիվ, դա չէր խանգարում, որպեսզի Անդրկովկասում տեղակայված ռուսական փոքրաթիվ կայազորները կարողանան դիմակայել թշնամու գերակշիռ ուժերին: Ուժեղ դիմադրություն ցույց տրվեց Շուշիում, Շամխորում, Գյումրիում, Ղարաքիլիսայում: Շուշիի հերոսական պաշտպանությունը տևեց 47 օր: 1826 թ. սեպտեմբերին հայազգի զորավար Վ. Մադաթովը Շամխորի մոտ պարտության մատնեց պարսկական մի զորամասի:

Հայերի մասնակցությունը Պատերազմին

Պարսկական տիրապետությունը թոթափելու ձգտումով համակված հայերը ակտիվ մասնակցություն ունեցան ռազմական գործողություններին: Հայերի համակրանքը ռուսների կողմն էր: Պատերազմի ընթացքում նրանք համակողմանի նյութական, տեխնիկական, մարդկային ու բարոյական օգնություն ու աջակցություն ցույց տվեցին ռուսական զենքի հաղթանակին: Հայ հոգևոր և քաղաքական գործիչ, արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում և այլ վայրերում կազմակերպվեցին հայկական կամավորական ջոկատներ, որոնցում ընդգրկված հայ մարտիկների թիվը հասավ երկու հազարի:

Այդ ջոկատներն ունեին իրենց զինադրոշմ և հայազգի հրամանատարները: Նրանք պետք է մասնակցեին Արևելյան Հայաստանի ազատագրմանը: Հայ կամավորները առանձնապես աչքի ընկան Երևանի գրավման ժամանակ: Ռուսական զորքերի գլխավոր հրամանատարն էր Կովկասի կառավարչապետ, զորավար Ա. Երմոլովը: Սակայն բարձրագույն իշխանությունները, նրան կասկածելով դեկաբրիստների հետ ունեցած հնարավոր կապերի մեջ, հետ են կանչում Կովկասից և գլխավոր հրամանատար նշանակում զորավար Իվան Պասկևիչին:

Երևանի գրավումը 1827 թ. գարնանը ռուսական զորքերը, զորավար Իվան Պասկևիչի հրամանատարությամբ, շարժվեցին դեպի Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Մինչ Երևանի գրավումը, 1827 թ. օգոստոսի 17-ին, Աշտարակի շրջանի Օշական գյուղի մոտ տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ: Ռուսական 3 հազարանոց ջոկատը զորավար Կրասովսկու հրամանատարությամբ կա-

րողացավ դժվարին հաղթանակ տանել: Օջականի ճակատամարտը, փաստորեն, Երևանի գրավման նախերգանքն էր: Սեպտեմբերի 25-ից պաշարվեց Երևանը, և մեկ շաբաթ տևած շրջափակումից ու համառ մարտերից հետո՝ 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին, գրավվեց անառիկ համարվող ամրոցը: Երևանի գրավման ժամանակ առավել աչքի ընկան աքսորյալ դեկաբրիստներ Մ. Պուլչինը, Ե. Լաչինովը, Ա. Գանգեբլովը, Վ. Վոլխովսկին և ուրիշներ: Ամրոցի գրավման դեպքերը գեղարվեստական բարձր վարպետությամբ է նկարագրել դեպքերին ակամատես ու մասնակից, հայ մեծանուն գրող ու լուսավորիչ Խ. Աբովյանն իր «Վերք Հայաստանի» վեպում:

**Թուրքմենչայի
հաշտության
պայմանագիրը**

Երևանի գրավումը գործնականում կանխորոշեց պատերազմի ելքը՝ հօգուտ Ռուսաստանի: Շուտով ռուսական զորամասերը անցնում են Արաքս գետը, գրավում Թավրիզ քաղաքը և շարժվում դեպի Թեհրան:

Շահը ստիպված հաշտություն է խնդրում: Եվ 1828 թ. փետրվարի 10-ին Թավրիզից Թեհրան տանող ճանապարհի վրա գտնվող Թուրքմենչայ գյուղում կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանի տիրապետության տակ է անցնում Արևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ՝ Երևանի և Նախիջևանի խանությունները: Ռուս-պարսկական պետական սահմանագիծը դարձավ հիմնականում Արաքս գետի հունը:

Այդպիսով, Թուրքմենչայի պայմանագիրը ամբողջացրեց Գյուլիստանի դաշնագիրը և դրանով իսկ ամբողջ Արևելյան Հայաստանը միացվեց Ռուսական կայսրությանը: Բայց արևելահայ տարածքները (գավառները) չամբողջացվեցին մեկ վարչատարածքային միավորի մեջ, որն էլ հետագայում (ընդհուպ մինչև մեր օրերը) պետք է տեղիք տար անդրկովկասյան ժողովուրդների միջև հողային-սահմանային վեճերի ու ազգամիջյան կոնֆլիկտների:

**Պարսկահայերի
ներգաղթը**

Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կարևոր կետերից մեկն էլ այն էր, որ թուլլատրվեց Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող հայերին անարգել ներգաղթել Արևելյան Հայաստան՝ ռուսական տիրապետության տակ: Իրոք, պատերազմի ավարտից հետո պարսկահայերի մեծ մասը, վախենալով վրեժխնդրությունից, ցանկություն հայտնեց գաղթել Ռուսաստանին նոր միացված հայրենի տարածքներ: 1828-

1829 թթ. ընթացքում, այդ մեծ գաղթի հետևանքով, շուրջ 45 հազար պարսկահայեր (8,3 հազար ընտանիք) հաստատվեցին Արևելյան Հայաստանի հայաթափ եղած շրջաններում: Հայերի տեսակարար կշիռը բուն հայրենիքում սկսեց մեծանալ: Ներգաղթի կազմակերպման գործում մեծ դեր խաղացին ռուս գրող ու դիվանագետ Ա. Գրիբոյեդովը, ինչպես նաև Ն. Աշտարակեցին, գնդապետ Ղ. Լազարյանը և ուրիշներ: Որպես արտոնություն՝ գաղթականները վեց տարով ազատվում էին հարկեր վճարելուց: Պարսկահայերի ներգաղթը պետք է դիտել որպես ցանկալի երևույթ նաև Ռուսաստանի համար: Հանձին այդ գաղթականների, Ռուսաստանը ձեռք բերեց մի խաղաղ ու աշխատասեր ժողովուրդ, որի վրա հենվելով՝ նա պետք է զարգացներ իր արևելյան քաղաքականությունը:

Միացման նշանակությունը

Ինչ խոսք, Արևելյան Հայաստանի գրավումը և միակցումը Ռուսական կայսրությանը օբյեկտիվորեն ունեցավ առաջադիմական նշանակություն թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական և թե՛ մշակութային տեսակետից: Արևելյան Հայաստանը դարձավ հայախիսվաքման և հետագայում՝ հայրոց պետականության կայացման օջախ:

Անտարակույս, Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին նշանակալի իրադարձություն եղավ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում.

ա) ապահովեց ժողովրդի կյանքի ու գույքի անվտանգության կայուն երաշխիքներ, որոնք բացակայում էին թե՛ Իրանում և թե՛ Թուրքիայում,

բ) նպաստեց Հայաստանում արտադրողական ուժերի զարգացմանը: Ռուսաստանը գտնվում էր տնտեսական զարգացման ավելի բարձր աստիճանի վրա. որն իր բարերար ազդեցությունը պետք է թողներ նաև նրա կազմի մեջ մտնող Արևելյան Հայաստանի վրա: Մի քանի տասնամյակ անց Հայաստանում ևս սկսում են զարգանալ ապրանքա-շուկայական (կապիտալիստական) հարաբերությունները, հիմնվում են մանուֆակտուրաներ, ֆաբրիկա-գործարաններ, կառուցվում է երկաթուղի, բարեկարգվում՝ հաղորդակցության մյուս միջոցները: Նոր հարաբերությունների արմատավորումը լայն հնարավորություններ էր ստեղծում հայ ժողովրդի համար՝ զարգացնելու իր ստեղծագործական ուժերը: Միացումը նպաստեց Արևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացմանը,

գ) միացման ակտը կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև հայկական մշակույթի զարգացման համար: Ռուսական հարուստ մշակույթն իր բարերար ազդեցությունն ունեցավ հայ բազմադարյան մշակութային ավանդների զարգացման գործում: Հայ ժողովուրդը հաղորդակից դարձավ ռուս առաջադեմ հասարակական-քաղաքական մտքին, երկրում կատարվող տարբեր գործընթացներին: Տասնյակ ու հարյուրավոր հայ օժտված երիտասարդներ սովորում էին Ռուսաստանի կրթական, գիտական ու մշակութային հաստատություններում:

Սակայն ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին ազատություն ու անկախություն չբերեց հայ ժողովրդին, ինչին նա ձգտում էր դարեր շարունակ: Չնայած դեպի ռուսները հայերի մեծ համակրանքին և պատերազմների ժամանակ Ռուսաստանի կողմում ակտիվ մասնակցությանը, Արևելյան Հայաստանը հայ գործիչների կողմից ակնկալվող ինքնավարություն անգամ չստացավ և շատ շուտով վերածվեց կայսրության մի սովորական գաղութային ծայրագավառի: Այսուհանդերձ, ռուսական գերիշխանությունը, իր նեգատիվ կողմերով հանդերձ, նախորդ նվաճողների համեմատ ավելի տանելի էր: Այնպես որ, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացման հարցում հավասարապես անընդունելի պետք է համարել հայ պատմագրության մեջ հանդիպող «միացումը բացարձակ բարիք կամ չարիք» ծայրահեղ գնահատականները:

3. 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում Պարսկաստանի հետ պատերազմը հաղթականորեն ավարտելուց հետո՝ 1828 թ. ապրիլին, Ռուսաստանը պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ նպատակ ունենալով նվաճել նոր տարածքներ: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին երկու ռազմաճակատով՝ Բալկանյան և Կովկասյան: Ռուսական բանակը, զորավար Պասկևիչի հրամանատարությամբ, անցնում է Ախսուրյան գետը և շարժվում դեպի Կարս:

1828 թ. հուլիսի 23-ին Պասկևիչի զորաբանակը հուժկու գրոհով վերցնում է Կարսի ամրոցը: Կարսի գրավումն ունեցավ ռազմավարական նշանակություն: Ապա ռուսական զորքերը գրավեցին Ախալքալաքը, Ախալցխան, Արդահանը, Օլթին, Բայազետը: Վերջինիս գրա-

վումից հետո՝ 1829 թ. ամռանը, Վանի կուսակալը 15 հազ. զորքով հարձակվում ու պաշարում է բերդը: Բայազետի ամրոցի ռուսական փոքրաքանակ կայազորը, տեղի հայերի աջակցությամբ, համառորեն պաշտպանվում է ու հետ մղում թշնամուն:

1829 թ. հունիսի 27-ին ռուսական զորքերը գրավեցին վարչական և ռազմական նշանավոր կենտրոն Կարինը (Էրզրում): Հիշեցնենք, որ Էրզրումի գրավման օրերին՝ Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղությամբ գործող բանակ եկավ ռուս հանճարեղ բանաստեղծ Ա. Ս. Պուշկինը: Նա հանդիպեց իր ընկերներին ու ծանոթներին, մի քանի օր մնաց Էրզրումում: Մեծ բանաստեղծի՝ դեպի Կովկաս ու Արևմտյան Հայաստան կատարած ճանապարհորդության հուշերն ու տպավորությունները նոթագրված են նրա «Ճանապարհորդություն դեպի Էրզրում» հայտնի երկում: Ռազմավարական տեսակետից Կարինը համարվում էր Արևմտյան Հայաստանի նվաճման բանալին, և նրա գրավումը գործնականում կանխորոշեց պատերազմի ելքը Կովկասյան ռազմաճակատում:

Հայերն ակտիվ մասնակցություն ունեցան ինչպես ռուս-պարսկական, այնպես էլ ռուս-թուրքական պատերազմներին և համակողմանի օգնություն ցույց տվեցին ռուսական զորքերին: Միայն Բայազետում կազմավորվել էր 500 մարդուց բաղկացած կամավորական ջոկատ: Այստեղ էլ հայ կամավորներն աչքի ընկան արիությամբ ու տոկունությամբ:

Ադրիանուպոլսի հաճությունապայմանագիրը Ռուս-թուրքական պատերազմը ինչպես Բալկանյան, այնպես էլ Կովկասյան ռազմաճակատում ավարտվում է Ռուսաստանի հաղթանակով:

1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանապոլսում (Կ. Պոլսից ոչ հեռու) կնքվում է հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանը տիրում է Սև ծովի Կովկասյան ափերին, ինչպես նաև Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառներին: Ադրիանապոլսի պայմանագիրը, Բուխարեստի պայմանագրի նման, էական տարածքային փոփոխություն չմտցրեց Արևմտյան Հայաստանում:

Չնայած Ռուսաստանը պատերազմի ժամանակ զգալի տարածքներ գրավեց Արևմտյան Հայաստանում (Կարսը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Արդահանը, Էրզրումը, Խնուսը, Բաբերդը և այլն), սակայն եվրոպական տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի ճնշման տակ դրանք հարկադրված վերադարձրեց Թուրքիային: Այդ

տերութիւնները չէին ցանկանում, որ Ռուսաստանն իր դիրքերն ամրացնի Բալկաններում ու Մերձավոր Արևելքում: Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանը կրկին մնաց թուրքական գերիշխանության տակ:

Արևմտահայերի գաղթը 1829 թ. Ադրիանապոլսի պայմանագիրը, Թուրքմենչայի դաշնագրի նման, իրավունք էր տալիս հայերին արտագաղթել Արևմտյան Հայաստանից և հաստատվել Ռուսաստանի տիրապետության տակ: Դրա հետևանքով 1829-1830 թթ. ընթացքում Կարսից, Կարինից, Բայազետից և այլ շրջաններից ավելի քան 75 հազար հայեր (12,3 հազ. ընտանիք) գաղթում ու բնակություն են հաստատում Ռուսաստանին նոր միացված Ախալքալաքի ու Ախալցխայի գավառներում, ինչպես նաև Շիրակում, Սևանա լճի ավազանում և այլուր:

Այսպիսով, այդ երկու (պարսկահայերի և արևմտահայերի) մեծ ներգաղթերի (45+75=120 հազ.) հետևանքով ժողովրդագրական լուրջ փոփոխություն կատարվեց Արևելյան Հայաստանում՝ հօգուտ հայերի: Եթե մինչև միացումը Արևելյան Հայաստանում հայերը կազմում էին ընդամենը 57 հազար մարդ կամ 23,3 տոկոս, ապա Ռուսաստանին միանալուց կարճ ժամանակ անց, 1829-1831 թթ., ռուս հետազոտող Իվան Շոպենի հաղորդած տվյալներով, կազմեցին 142 հազար մարդ կամ առկա բնակչության կեսից ավելին՝ 58,8 տոկոսը: Հայերի ներգաղթը նպաստեց Արևելյան Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական առաջընթացին: Սակայն չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ արևմտահայերի այդ և հետագա մեծ ու փոքր գաղթերի հետևանքով նոսրանում ու ամայանում էր Արևմտյան Հայաստանը հայությունից, որն էլ հետագայում բացասաբար անդրադարձավ նրա համախումբ ինքնապաշտպանության, ազատագրման ու, վերջին հաշվով, Հայկական հարցի լուծման վրա:

Գլուխ տասներեքերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐԻ 30-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. Արևելյան Ղայաստանը Ռուսաստանի կազմում (XIX դարի 30-60-ական թվականներ)

Ղայկական մարզը 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ հայերը, մեծ հույսեր կապելով ռուսական զորքերի հաղթանակների հետ, ծրագրեր էին կազմում ապագա ազատագրված Հայաստանի կարգավիճակի վերաբերյալ: 1827 թ. վերջերին ռուսահայ մի խումբ գործիչներ՝ Խ. Լազարյանը, Ա. Խուրաբաշյանը և Կ. Արղության-Երկայնաբազուկը, նախագիծ են կազմում Ռուսաստանի հովանու տակ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու վերաբերյալ: Այդ նախագծի համաձայն, Արևելյան Հայաստանը պետք է ունենար ինքնավարություն, իր օրենքները, զինանիշը և ազգային դրոշը: Պետական պաշտոնյաները պետք է լինեին հայեր: Երկրի պաշտպանության համար պետք է ստեղծվեր հայկական զվարդիա և այլն: Նման նախագծերը հայոց անկախ պետականությունը վերականգնելու նպատակ էին հետապնդում:

Սակայն ցարական ինքնակալությունը, առաջնորդվելով իր կայսերապետական քաղաքականությամբ, մերժեց Հայաստանին ինքնավարություն տալու նախագիծը և 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանություններից ու Օրդուբադի օկրուգից, սկսած մարտ ամսից, կազմեց վարչական մի միավոր, որը կոչվեց «Հայկական մարզ» և մտցվեց կայսրության կազմի մեջ: Երկրամասում աստիճանաբար արմատավորվեցին ռուսական օրենքներ ու վարչաձևեր:

1830-40-ական թվականներին Կովկասում ու Չայաստանում կատարվեցին մի շարք կառավարչական փոփոխություններ: 1840 թ. վերացվեց Չայկական մարզը և մտցվեց նոր կազմված Վրացա-իմերեթական նահանգի, իսկ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը՝ Կասպիական մարզի մեջ:

1844 թթ. հիմնվեց Կովկասի փոխարքայությունը: Առաջին փոխարքա նշանակվեց Մ. Վորոնցովը: Իսկ 1849 թ. հունիսին կազմվեց երևանի նահանգը, որի մեջ մտան Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և Օրդուբադի գավառները: Հետագայում գավառների թիվն ավելացավ:

Ցարիզմի գաղութային Զնայած Արևելյան Չայաստանի միացումը Բաղաբալկանությունը Ռուսաստանին շատ կողմերով ունեցավ առաջադիմական նշանակություն, սակայն այն ազատություն չբերեց հայ ժողովրդին և չէր էլ կարող բերել: Ասենք՝ ինչպես կարող էր ռուսական տիրապետությունը ազատություն բերել հայ ժողովրդին, երբ ժողովուրդների բանտ համարվող այդ տերությունում, ինքը՝ ռուս ժողովուրդը, չուներ սոցիալ-քաղաքական ազատություններ: Բնականաբար, Արևելյան Չայաստանը վերածվեց Ռուսական կայսրության մի հետամնաց ծայրագավառի, իսկ հայ ժողովուրդը ենթարկվեց ազգային-գաղութային ճնշումների: Արևելյան Չայաստան ներգաղթած արևմտահայերի ու պարսկահայերի որոշ մասը, չհարմարվելով նոր պայմաններին ու վարչակարգին, ստիպված վերադարձավ իր նախկին բնակության վայրերը: Միացումից հետո Չայաստանը Ռուսաստանի համար դարձավ թե՛ ռազմավարական հենակետ և թե՛ տնտեսական առումով հումքի աղբյուր: Բավական է մատնանշել, որ միացումից անմիջապես հետո Չայաստանից դեպի Ռուսաստան էր արտահանվում տարեկան 100 հազար փուֆ բամբակ:

Ցարիզմի գաղութային քաղաքականությունը Չայաստանում դրսևորվել է հետևյալ հիմնական ուղղություններով:

1. Նախ ցարական կառավարությունը, ռազմաքաղաքական նկատառումներով, Անդրկովկասում ու Չայաստանում բնակեցրեց մեծ թվով ռուս վերաբնակների՝ հիմնականում աղանդավորների (մոլոկան, դոխոբոր և այլն)՝ նրանց հատկացնելով տարածաշրջանի լավորակ հողերը՝ հողաբաշխման ամենաբարձր նորմերով:

2. 1836 թ. մարտի 11-ին ընդունված եկեղեցական Կանոնադ-

րությամբ (положение) փաստորեն սահմանափակվեցին հայ եկեղեցու իրավունքները, իսկ ավելի ուշ՝ 1903 թ. կառավարությունը հարքունիս բռնագրավեց հայ եկեղեցու կալվածքները և գույքը:

Հայաստանյայց Առաքելական եկեղեցին, որ դարեր շարունակ, Հայաստանի անկախության ու պետականության կորստի պայմաններում եղել է հայությանը հոգևոր թելերով իրար շաղկապող, նրա ազատագրական պայքարը կազմակերպող ու գլխավորող, դրսաշխարհի երկրների ու պետությունների հետ բանակցող ու հայ ժողովրդի շահերն ու իրավունքները պաշտպանող միակ զորեղ հաստատությունը, այժմ, ցարական հիշյալ օրենքով, գործելու էր պարտադրված նեղ շրջանակներում՝ սահմանափակվելով զուտ կրոնական, հոգևոր հարցերով: 1836 թ. Կանոնադրությամբ, նորաստեղծ Բարձրագույն հոգևոր ատյանի՝ Սինոդի միջոցով վերահսկվելու էր հայոց հայրեպետի, մյուս բարձրաստիճան հոգևորականության գործունեությունը, որոնք այլևս իրավունք չունեին զբաղվելու քաղաքականությամբ ու խառնվելու առհասարակ պետությանը վերաբերող գործերին: Օրինակ, Սինոդի դատախազը իրավասու էր հսկելու հիշյալ ատյանի վարչական և դատաստանական գործողությունները: Միաժամանակ, հոգևոր կառավարման տեսակետից ռուսահայ համայնքը բաժանվեց 6 հոգևոր թեմերի (վիճակների)՝ Երևանի, Արցախի, Շամախու, Թիֆլիսի, Նոր Նախիջևան-Բեսարաբիայի և Աստրախանի:

3. Ցարական կառավարությունը, հետամուտ իր սոցիալ-դասակարգային շահերին, 1846, 1847 և 1851 թթ. ընդունած մի շարք հողային օրենքներով ճանաչեց նախկին մահմեդական խաների, բեկերի, աղալարների, ինչպես նաև հայ մելիքների ժառանգական կալվածատիրական իրավունքները, իսկ հայ գյուղացիությունը գործնականում ընկավ նրանցից կիսաճորտային կախման մեջ:

4. Եվ վերջապես՝ ցարիզմի գաղութային քաղաքակրթությունը Արևելյան Հայաստանում ու Այսրկովկասում արտահայտվել է նրա կողմից իրականացրած վարչատարածքային բաժանումներով: Կառավարությունը երկրամասում վարչական բաժանումներ կատարելիս հաշվի չէր առնում տեղաբնակների ազգային առանձնահատկությունները, նրանց պատմա-էթնիկական տեղաբաշխումը: Ընդհակառակը, հաճախ նահանգներ, մարզեր, գավառներ և այլ վարչական միավորներ ձևավորելիս հետևում էր, որպեսզի որևէ ազգաբնակչություն (ժողովուրդ) այնտեղ մեծամասնություն չկազմի: Նման վարչական բաժանման արտահայտություն էր Լոռու ու Ախալքալաքի մտցվելը Թիֆլիսի

նահանգի մեջ, իսկ Ջանգեզուրի, Արցախի և Ղազախի մտցվելը Ելիզավետպոլի նորահիմն նահանգի մեջ: Այս հանգամանքն էլ հետագայում հիմք հանդիսացավ, որ անկախացած Վրաստանի ու Ադրբեջանի իշխանությունները դրանք համարեին իրենց տարածքները և ամեն կերպ աշխատեին պահել իրենց նորանկախ պետությունների կազմում:

Խոսելով ցարիզմի գաղութային քաղաքականության մասին, ավելորդ չէ նշել նաև, որ գաղութի բոլոր պաշտոններում սովորաբար նշանակվում էին ռուսներ ու օտարերկրացիներ, բացառությամբ, թերևս, գյուղապետի (տանուտեր): Երկրամասում գործավարությունը տարվում էր բացառապես ռուսերեն, իսկ պաշտոնական գրություններում և այլ փաստաթղթերում քաղաքացիների ազգանունները գրվում էին «ռվ» վերջավորությամբ:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանը, մտնելով Ռուսաստանի կազմի մեջ, վերածվեց հսկայածավալ կայսրության մի սովորական գաղութային երկրամասի:

2. Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի 30-60-ական թթ.

Սոցիալ-սնեսական 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը **հարաբերությունները** էական փոփոխություն չմտցրեց Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքում: Այն շարունակում էր մնալ սուլթանական Թուրքիայի ռազմավատական դաժան վարչակարգի տակ: Արևմտահայությունը ենթարկվում էր թուրք իշխանությունների, քուրդ բեկերի ու աղաների հարստահարություններին ու բռնություններին: Երկրում բացակայում էր կյանքի ու գույքի ապահովությունը: Բնակչությունից գանձվում էին մի քանի տասնյակ տեսակի ուղղակի և անուղղակի հարկեր, որոնց հավաքումը սովորաբար ուղեկցվում էր մեծ չարաշահումներով ու կամայականություններով: Գլխավոր հարկը աշարն էր (տասանորդը), երբ գանձվում էր բերքի 1/10-րդ, երբեմն՝ ավելի մասը: Ծանր ու անպատվաբեր էր գլխահարկը (ջիզիեն), իբրև մահմեդական հանրային իրավունքի սանկցիա՝ ընդդեմ քրիստոնյաների, որը հարկվում էր քրիստոնյա չափահաս տղամարդուց, որպես գլխագին և այլն:

Չնայած թուրքիայում և ընդհանրապես Արևելքի մահմեդական երկրներում, Ղուրանի դրույթների համաձայն, իրավապես ճորտություն գոյություն չունեն, սակայն Արևմտյան Հայաստանի մի շարք վայրերում հայ գյուղացիությունը գտնվում էր կիսակախյալ, փաստորեն, ստրկական վիճակում ավատատեր աղաներից ու բեկերից: Այդպիսի համակարգը կոչվում էր «մարաբայություն» և «խաֆիություն»: Թուրք և քուրդ բեյերն ու աղաները հարկ եղած դեպքում անարգել զավթում էին հայ եկեղեցիների ու վանքերի կալվածքները՝ համարելով դրանք մահլուլ (անժառանգ, անմշակ):

XIX դարի 30-50-ական թվականներին Օսմանյան թուրքիայում բարեփոխումների որոշ փորձեր արվեցին, որոնք հայտնի են «թանգիմաթ» անունով:

Կայսրությունը պահպանելու և մեծ պետությունների ագրեսիվ քաղաքականությունը թուրքիայի հանդեպ մեղմելու նպատակով թուրք խոշոր պետական գործիչ Մուստաֆա Ռեշիդ փաշայի ջանքերով հռչակվեցին Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակների քաղաքացիական իրավահավասարության, անձի և գույքի անվտանգության երաշխիքներ, հարկերի ու տուրքերի գանձման կարգավորում, կապալային համակարգի (իլթիգամ) վերացում, դատական, հողային, զինվորական, կառավարչական բարեփոխումներ և այլն: Թանգիմաթի հրովարտակը հրապարակվեց երկու անգամ՝ 1839 թ. և 1856 թ.:

Սակայն թուրքիայի «եվրոպականացմանը» միտված բարենորոգչական այդ քայլերը, թուրքական իրականության պայմաններում, վիճակված չէին հետևողականորեն կենսագործվելու: Թանգիմաթի շատ դրույթներ ու խոստումներ այդպես էլ մնացին չիրագործված: Առավել ևս դրանք չկենսագործվեցին կայսրության ծայրամասերում, այդ թվում Արևմտյան Հայաստանում: Այլ խոսքով, թանգիմաթի օրենքները հիմնականում մնացին թղթի վրա, հետևապես և էական բարելավում չմտցրին արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և իրավական կյանքում: Թանգիմաթից հետո էլ թուրքիան շարունակում էր մնալ որպես ռազմաավատատիրական բռնապետություն:

Պոլսահայ գաղութը XIX դարի կեսին հայ ազգաբնակչության թիվը թուրքիայում անցնում էր երեք միլիոնից: Բուն Արևմտյան Հայաստանում ազգաբնակչությունն ապրում էր ծայրաստիճան հետամնաց կյանքով: Վիճակը համեմատաբար բարվոք ու աշխույժ էր Կ. Պոլսի և Ջնյուռնիայի հայ գաղթօջախներում: Կ. Պոլսի

հայ գաղութը դարձավ արևմտահայերի հասարակական-քաղաքական և մշակութային ամենախոշոր կենտրոնը: Այնտեղ ապրում էին սոցիալական տարբեր խավերի պատկանող ավելի քան 250 հազար հայեր, այդ թվում՝ սուլթանական արքունիքում բարձր դիրքի ու պաշտոնի հասած ամիրաներ, մեծաքսակ սեղանավորներ (սարաֆ, բանկիր), բազմահմուտ արհեստավորներ ու բազմահազար թշվառ հայ պանդուխտներ: Հայերը նշանակալի դեր էին խաղում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև ընդհանրապես ամբողջ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքում:

Կ. Պոլիսը համարվում էր արևմտահայ մտավոր կյանքի ու մշակույթի կենտրոնը, որտեղ լույս էին տեսնում բազմաթիվ գրքեր, տասնյակ պարբերականներ: Պոլսում էր գտնվում արևմտահայ հոգևոր կենտրոնը՝ պատրիարքարանը, մեծաքանակ եկեղեցիներ, գործում էին թատրոնը, կրթամշակութային բազմաթիվ օջախներ և այլն: Պոլսահայ գաղութը դարձել էր հայ հասարակական-քաղաքական մտքի ու շարժման աչքի ընկնող կենտրոն:

**Ղրիմի
ղափերագնը
և հայերը** XIX դարի 50-ական թթ. սրվեցին հակասությունները մի կողմից՝ Ռուսաստանի, իսկ մյուս կողմից՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի միջև, որոնք ձգտում էին իրենց ազդեցությունը տարածել Մերձավոր Արևելքում: Վերջիններիս հրահրումով Թուրքիան պատերազմ սկսեց Ռուսաստանի դեմ (1853 թ.): Շուտով (1854 թ.), ընդդեմ Ռուսաստանի, պատերազմի մեջ մտան նաև Անգլիան ու Ֆրանսիան: Ռազմական գործողություններն ընթանում էին միաժամանակ Բալկաններում, Կովկասում և Ղրիմում:

Զնայած ռուսական զորամասերը հայազգի զորավար Վ. Բեիբու-թովի հրամանատարությամբ ու հայ կամավորների ակտիվ մասնակցությամբ հաղթանակներ տարան Կովկասյան ռազմաճակատում Բաշկադքլար գյուղի մոտ (1853 թ.) և Քյուրուկդարայում (1854 թ.), այնուհետև գրավեցին Կարսը (1855 թ.), բայց գլխավորը Ղրիմի ռազմաճակատն էր, որտեղ ռուսական զորքերը անգլո-ֆրանսիական ուժեղ խմբավորման կողմից պարտություն կրեցին: 1856 թ. Փարիզում կնքված հաշտության պայմանագրով Թուրքիային վերադարձվեցին Կարսը և մյուս շրջանները, իսկ Արևմտյան Հայաստանը վերստին մնաց սուլթանական բռնապետության լծի տակ: Այդուհանդերձ, Ղրիմի պատերազմով ասպարեզ նետվեցին Օսմանյան կայսրության և նրանում ապրող քրիստոնյա ժողովուրդների հետագա ճակատագրի

խնդիրները, խնդիրներ, որոնք դիվանագիտական պատմության մեջ հայտնի են Արևելյան հարց անունով:

Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը XIX դարի 50-60-ական թվականները բեկունային եղան թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ հասարակական-քաղաքական կյանքում: Եթե արևելահայ հասարակական-քաղաքական մտքի կենտրոնը Թիֆլիսն էր, ապա արևմտահայը՝ Կ. Պոլիսը:

XIX դարի 50-ական թթ. եվրոպական կրթություն ստացած և առաջադեմ գաղափարներով տոգորված արևմտահայ մի խումբ ժողովրդավար մտավորականներ Ն. Ռուսինյանը, Գ. Օտյանը, Ս. Վիչենյանը (Սերվիչեն), Ն. Պալյանը, Գր. Աղաթոնը, Տ. Աղաթոնը և ուրիշներ, մշակում են արևմտահայերի ազգային կյանքին, պատրիարքարանին, հասարակական ու կրոնական գործերին վերաբերող մի կանոնադրություն, որը կոչում են «Ազգային սահմանադրություն»: 1860 թ. մայիսի 24-ին բուռն հանդիսությամբ Կ. Պոլսի հայ ազգային ընդհանուր ժողովը և Պատրիարքը հաստատում են Սահմանադրությունը, իսկ երեք տարի անց (1863 թ. մարտին), գրաքննության ենթարկելուց և էական խմբագրումներից հետո, այն վավերացնում է նաև բուրքական կառավարությունը՝ Բարձր Դուռը:

«Ազգային սահմանադրությունը» անունով էր սահմանադրություն, որը չի կարելի նույնացնել սահմանադրություն հասկացության ներկա չափանիշների ու ըմբռնումների հետ: Այն ընդամենը արևմտահայ համայնքի ներքին կյանքը, ազգային, կրոնական, կրթամշակութային և այլ գործերը կանոնակարգող մի փաստաթուղթ էր: Բայց և այնպես, իր ժամանակի ու պայմանների համար սա նշանակալի առաջընթաց քայլ էր, հայ քաղաքական մտքի ուշագրավ թռիչք:

Սահմանադրության կարևոր տեսական հիմնադրույթներից մեկը հռչակում էր ամբողջ ազգի և նրա յուրաքանչյուր անդամի միասնության ու ամբողջականության, փոխադարձ կապի ու պատասխանատվության գաղափարը: Սահմանադրությունը սահմանափակում էր պատրիարքարանի և մեծահարուստ վերնախավի հայ ազգային գործերը տնօրինելու մենաշնորհի իրավունքը և սրանց կողքին, հանձին ընտրովի Ազգային ժողովի, լսելի էր դարձնում նաև ժողովրդի ձայնը:

Սահմանվում էր, որ Ազգային գործերով գլխավոր մարմինը հանդիսանալու էր երեսփոխանական (պատգամավորական) Ազգային ընդհանուր ժողովը: Այն բաղկացած էր լինելու 140 երեսփոխաններից,

որոնցից 80-ը ընտրվելու էին Կ. Պոլսի թաղերից, 40-ը՝ գավառներից, իսկ 20-ը պետք է լինեին եկեղեցականներ՝ ընտրված հոգևորականների կողմից: Ազգային ժողովը նախագահելու էր պատրիարքը: Սա մի տեսակ օրենսդիր մարմնի դեր էր խաղալու արևմտահայ համայնքի համար: Հիմնվելու էին կրթական, տնտեսական, դատաստանական, վանքերի ու թաղային խորհուրդներ, ինչպես նաև ազգային գավառական վարչություններ և այլն:

Արդարև, կարելի է վստահ ասել, որ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը շոշափելի հետք թողեց հայ հասարակական-քաղաքական մտքի և ազատագրական գաղափարաբանության ձևավորման գործում: Հատկանշական է, որ սահմանադրական շարժման ընդհանուր մթնոլորտում հասունացավ 1862 թ. Ձեյթունի ապստամբությունը:

3. 1862 թ. Ձեյթունի ապստամբությունը

Աղստամբության դասճառները և ընթացքը

Ձեյթունը գտնվում է Լեռնային Կիլիկիայում, Մարաշ քաղաքից հյուսիս, Տավրոսի լեռներում: Դառեր ի վեր հայերն ապրել են այս գավառում համայնական կյանքով, զբաղվել են երկրագործությամբ, անասնապահությամբ ու արհեստներով, ունեցել են իրենց տոհմիկ իշխանները: Ձեյթունի կենտրոնում և շրջակա մի քանի հայկական գյուղերում ապրում էին ավելի քան 30 հազար հայեր, որոնք տեղանքի լեռնոտ դիրքի, աշխարհագրական այլ նպաստավոր պայմանների շնորհիվ վաղուց ի վեր պահպանել էին ներքին ինքնուրույնությունն ու կիսանկախ վիճակը և միայն տարեկան որոշ քանակությամբ հարկ էին վճարում սուլթանական պետությանը: Հասկանալի է, որ թուրքական կառավարությունը չէր կարող հաշտվել նման վիճակի հետ և վճռում է վերջ տալ զեյթունցիների կիսանկախ կյանքին ու լիովին հպատակեցնել տերությանը:

Առիթ դարձնելով հարկերի վճարման ուշացումը, ինչպես նաև հայերի ու թուրքերի միջև ծագած հողային վեճերը, 1862 թ. ամռանը Մարաշի Ազիզ փաշան 10 հազար զինվորներով հարձակվեց լեռնագավառի վրա: Անվեհեր զեյթունցիք՝ մեծ ու փոքր, դիմում են ինքնապաշտպանության և հետ մղում թշնամու գերակշիռ ուժերի բոլոր գրոհները: Քաջարի զեյթունցիները ինքնաշեն զենքերով, ապավինած իրենց անմատչելի լեռներին, ոչ միայն կարողանում են հաջողությամբ պաշտպանվել, այլև դիմում են հակագրոհների, ծուղակներ սարքում,

թշնամուն կենդանի ուժի զգալի կորուստներ պատճառում: Թուրքական կանոնավոր զորքերին այդպես էլ չի հաջողվում ընկճել զեյթունցիների դիմադրությունը:

Ի վերջո, գործին միջամտում են Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը և ֆրանսիական դեսպանը, ու փոխադարձ զիջումներով հաշտություն է կնքվում: Թուրքական կառավարությունը հրաժարվում է Ջեյթունի վրա նոր արշավանք կազմակերպելուց, իսկ զեյթունցիները պարտավորվում են վճարել հարկերը: Շուտով զեյթունցիները կորցնում են իրենց կիսանկախ կարգավիճակն ու պահպանում միայն ներքին սահմանափակ իրավունքներ՝ համայնական ու եկեղեցական գործերը վարելու համար: Բայց դրանից հետո էլ զեյթունցի լեռնականների ըմբոստ ոգին չմեռավ: Հետագայում էլ նրանք հերոսական նորանոր էջեր գրեցին հայ ազատագրական պայքարի տարեգրության մեջ:

Աղստամբուլյան նշանակությունը

Մեծ է եղել Ջեյթունի հերոսամարտի դերը հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Նոր դարաշրջանում սա գործնականում առաջին համարձակ քայլն էր, երբ մի բուռ հայ քաջորդիներ մարտահրավեր նետեցին թուրքական իշխանություններին՝ իրենց իրավունքների ու արժանապատվության պաշտպանության համար: Ջեյթունը դարձավ հայ ազատագրական շարժման նոր զարթոնքի սկիզբն ու խորհրդանիշը: Այն նոր լիցք հաղորդեց հայ ազգային ինքնագիտակցության աճին և հայ հասարակական-քաղաքական մտքի առաջընթացին: Ջեյթունի հերոսամարտը վարակիչ ազդեցություն ունեցավ հայ ազատամարտի մյուս օջախների՝ Սասունի, Տարոնի, Վասպուրականի, Կարինի վրա: Հայ գրողների համար Ջեյթունը դարձավ ստեղծագործական ոգեշնչման աղբյուր և հայ ազատագրական գաղափարաբանության ձևավորման զորավոր կռվան:

Մյուս կողմից՝ Ջեյթունի ապստամբությամբ սկզբնավորված արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումը պայմանավորված էր ոչ միայն ներքին, այլև արտաքին գործոններով: Արևմտահայ ազատագրական շարժման առանձնահատկություններից էր, որ այն մեծ չափով խթանում էր դրսի ու հատկապես ռուսահայ մտավորականությունը: Տվյալներ կան այն մասին, որ 1862 թ. Ջեյթունի ապստամբությունը նախապատրաստել է Կ. Պոլսում Մ. Նալբանդյանի հիմնած մի գաղտնի ազատագրական կազմակերպություն:

Ավելի ուշ արևմտահայ ազատագրական շարժումը դառնում է հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների նվիրական գործը:

4. Նայկական մշակույթը XIX դարի առաջին կեսին

Նայ մշակույթի օջախները: Չայ ժողովուրդը դարեր շարունակ զրկված լինելով անկախ պետականությունից և լինելով օտար պետությունների գերիշխանության տակ, բավարար պայմաններ չի ունեցել զարգացնելու ազգային մշակույթն իր հայրենիքում: Այդ իսկ պատճառով հայկական մշակույթը մեծ մասամբ զարգանում էր Չայաստանից դուրս՝ հայկական գաղթավայրերում:

Եթե արևելահայերի մշակութային կյանքի գլխավոր կենտրոնը Թիֆլիսն էր, ապա արևմտահայերինը՝ Կ. Պոլիսը: Բացի Թիֆլիսից ու Կ. Պոլսից, հայկական մշակույթի աչքի ընկնող օջախներից էին Մոսկվան, Պետերբուրգը, Աստրախանը, Նոր Նախիջևանը, Ջնյուռնիան, Վենետիկը, Նոր Ջուղան, Կալկաթան, Մադրասը և այլն, ուր գործում էին տպարաններ, հրատարակչություններ, կուլտուր-կրթական հաստատություններ: Քաղաքակրթված երկրներում հայ մշակութային հիմնարկները կրում էին այդ երկրների մշակույթի բարերար ազդեցությունը:

XIX դարի առաջին կեսին Չայաստանից դուրս գտնվող հայաբնակ վայրերում հիմնվում են մի շարք հայտնի դպրոցներ. 1810 թ. Աստրախանում բացվում է Աղաբաբյան դպրոցը, 1815 թ. Մոսկվայում Լազարյան ճեմարանը, 1824 թ. Թիֆլիսում՝ Ներսիսյան դպրոցը, 1836 թ. Վենետիկում Ռաֆայելյան վարժարանը, 1838 թ. Կ. Պոլսում՝ Սկյուտարի ճեմարանը: Նոր դպրոցներ են բացվում նաև Չայաստանում՝ 1837 թ. Երևանի, 1838 թ. Շուշու թեմական դպրոցները և այլն: Չայաստանում բարձրագույն դպրոց չկար: Ուսումնատենչ երիտասարդությունը բարձրագույն կրթություն էր ստանում ռուսական և արևմտաեվրոպական համալսարաններում:

Գիտությունը և գրականությունը XIX դարի առաջին կեսին որոշ առաջընթաց է կատարվում գիտության (պատմության, լեզվաբանության, մանկավարժության, բնագիտության, բժշկության և այլն) բնագավառում: Լույս են տեսնում մի շարք պատ-

մագիտական, լեզվագիտական և այլ բնագավառների արժեքավոր ուսումնասիրություններ: Այս ժամանակաշրջանում առավել նշանակելի են Ղ. Ինճիճյանի պատմա-աշխարհագրական բնույթի աշխատությունները և Մխիթարյան միաբան Յ. Ավգերյանի հայկազյան լեզվին նվիրված բառարանը:

Այս շրջանում էլ ձևավորվեց հայ նոր, աշխարհաբար գրականությունը, որի հիմնադիրը եղավ մեծ դեմոկրատ-լուսավորիչ Խաչատուր Աբովյանը (1809-1848 թթ.): Նա XIX դարի առաջին կեսի հայ գրականության ամենախոշոր դեմքն է: Աբովյանը մեծ հայրենասեր էր, տաղանդավոր վրպասան ու մանկավարժ: Նրա գրական ստեղծագործության գլուխգործոցն է «Վերք Յայաստանի» պատմավեպը:

Յայ կլասիցիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչներից է Արսեն Բագրատունին, որի հայ անցյալի ակունքներին նվիրված և հայոց դասական լեզվի բազմաբարդ բառային համակարգով շարադրված «Յայկ դյուցազն» վիպերգը գեղարվեստական մեծ արժեք է ներկայացնում: Այն կարելի է համարել մի յուրօրինակ հայկական Իլիական:

XIX դարի առաջին կեսի հայ գրականության ականավոր դեմքերից են Յարություն Ալամդարյանը և Մեսրոպ Թաղիադյանը, որոնք նույնպես զգալի ավանդ ունեցան հայ գրականության աշխարհականացման գործում:

Մամուլը և XIX դարի առաջին կեսին հայ մշակութային կյանքի բնորոշ դրսևորումներից էր հայկական պարբերական մամուլը: Յրատարակվում էին շուրջ 40 անուն հայերեն թերթեր ու ամսագրեր, բոլորն էլ Յայաստանից դուրս: Դրանցից առանձնապես նշանավոր էին «Բազմավեպը» և «Դիտակ Բյուզանդեոնը» (Վենետիկում), «Արշալույս Արարատյանը» և «Յայրենասերը» (Զմյուռնիայում), «Էրագիրը» (Կ. Պոլսում), «Ազգասերը» և «Ազգասեր Արարատյանը» (Կալկաթայում), «Արարատը» (Թիֆլիսում) և այլն: Պարբերական մամուլը զարկ տվեց հրապարակախոսությանը, հասարակական-քաղաքական մտքի զարգացմանը:

Նկարչության բնագավառում շարունակում էր գործել Յովնաթանյանների հայտնի գերդասուանը: Դիմանկարչության անզուգական վարպետ էր Յակոբ Յովնաթանյանը:

Դարի առաջին կեսին մեզանում դեռևս չկար պրոֆեսիոնալ (արհեստավարժ) թատրոն, սակայն առանձին էնտուզիաստ թատերասերների ջանքերով կազմակերպվում էին ներկայացումներ: Օրինակ,

1827 թ. Երևանում, Սարդարի պալատում, հեղինակի Ա. Գրիբոյե-
դովի ներկայությամբ բեմադրվեց «Խելքից պատուհաս» պիեսը:

5. Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 1850-1860-ական թթ.

Նախադրյալները XIX դարի 50-60-ական թվականները հայ ժողովր-
դի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քա-
ղաքական կյանքի բեկման տարիների են: Հին՝ ավատական կար-
գերն ու հարաբերությունները աստիճանաբար տեղի են տալիս նոր
ապրանքակապիտալիստական հարաբերություններին:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում աշխարհում կատարվեցին մի շարք
նշանակալի պատմաքաղաքական իրադարձություններ, որոնք խոր
հետք թողեցին հայ հասարակական-քաղաքական մտքի անդաստա-
նում: Դրանցից էին 1861 թ. ճորտատիրական իրավունքի վերացումը
Ռուսաստանում, բալկանյան ժողովուրդների ազգային-ազատագրա-
կան շարժումները, 1863 թ. լեհական ապստամբությունը, 1861-1865
թթ. քաղաքացիական պատերազմը ԱՄՆ-ում, Իտալիայի, այնուհետև
Գերմանիայի միավորումը և այլն:

Հայ հասարակական միտքը հաղորդակից դարձավ նաև ժամա-
նակաշրջանի պատմափիլիսոփայական ու սոցիոլոգիական ուսմունք-
ներին: Հրատապ դարձան ազգային վերածննդի, լեզվի ու կրոնի, հին
ու նոր արժեքների վերագնահատման խնդիրները: Բարդացավ սո-
ցիալ-քաղաքական կյանքը, բազմաշերտ դարձավ հասարակական
միտքը:

1850-1860-ական թվականներին հայ իրականության մեջ ձևավոր-
վեցին հասարակական երեք հիմնական հոսանքներ՝ պահպանողա-
կան, լիբերալ (ազատամիտ) և հեղափոխական (արմատական): Հա-
սարակական հոսանքների նման բաժանումը խիստ պայմանական է:
Այս երեք հոսանքներից յուրաքանչյուրն ունեցել է իր դրական ու
բացասական կողմերը:

Պահպանողական հոսանք Պահպանողական հոսանքը հանդես էր գալիս
տնտեսական և հասարակական-քաղաքական
կյանքի հին կացութաձևերի պաշտպանության
դիրքերից: Պահպանողական ուղղությունն ավելի զգույշ ու կրավո-

րական վերաբերմունք ուներ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ: Այդ հոսանքի գաղափարախոսները հիմնականում եղել են հոգևորականներ՝ արևելահայ իրականության մեջ դրա պարագլուխն էր Գաբրիել Այվազովսկին (աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Յ. Այվազովսկու ավագ եղբայրը), ինչպես նաև Մսեր Մսերյանցը, իսկ արևմտահայ իրականության մեջ Յովհաննես Չամուռճյանը (Տերոյենց) և ուրիշներ: Դրվատելին այն է, որ պահպանողականների մոտ, չնայած աստվածաբանական վարդապետությունների կարևորմանը, բավական ուժեղ էր ազգապահպանության միտումը: Նրանք դեմ էին ազգային-քաղաքական խնդիրներում չկշռադատված վայրիվերումներին: Պահպանողականները թեև չէին ջատագովում նորի, առաջավորի հախուռն, արհեստական արմատավորումը, սակայն նրանք ճիշտ էին, գտնելով, որ ազգի գոյության հիմքը լեզուն է, եկեղեցին և ազգային սովորույթները, որոնց քարոզչություն էլ կազմում էր կրոնապահպանողական այս հոսանքի գործունեության նպատակը:

Հետագայում՝ 70-80-ական թթ., պահպանողական հոսանքի գաղափարների ամենահետևողական արտահայտողները եղան «Մեղու Հայաստանի», «Նոր դար», «Արծազանք» և «Փորձ» պարբերականները, որոնք գնալով ավելի ու ավելի էին ստանում ազգային դիմագիծ: Սրանք, ըստ էության, չէին մերժում տնտեսական զարգացման կապիտալիստական ուղին, այլ կողմնակից էին դանդաղ, աստիճանական, ազգային արժեքների ու ավանդույթների պահպանության պայմաններում կապիտալիզմի զարգացմանը: Պահպանողականների տնտեսական ռոմանտիզմը Ռուսաստանի ազդեցությամբ արևելահայ իրականության մեջ սնունդ տվեց «նարողնիկական» գաղափարների դրսևորմանը: Կովկասահայ ազգային պահպանողականները անխնա քննադատում էին ցարական կառավարության հակահայկական, ձուլողական քաղաքականությունը:

Լիբերալ հոսանք XIX դարի 2-րդ կեսից հայ իրականության մեջ, բուրժուական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց, ձևավորվեց լիբերալ կամ ազատամիտ հոսանքը: Այս հոսանքի ամենաականավոր գաղափարախոսներն էին Ստեփանոս Նազարյանը, Նահապետ Ռուսինյանը, Գրիգոր Օտյանը և ուրիշներ: Ազատամիտները լուսավորության ու գիտության ջատագովներ էին: Ազատամիտները, որպես ժողովրդավարներ, հանդես էին գալիս գոյություն ունեցող ավատական, կրոնապետական կարգերի ու հարաբերություն-

ների՝ ռեֆորմների ճանապարհով բարեշրջման և քաղաքացիական հասարակության հաստատման օգտին: Սրանց վերջնապատակն էր հասնել ժողովրդավար Հայաստանի, ազգային ազատագրության և պետական անկախության վերականգնման: Ավելի ուշ՝ 70-ական թվականներից, ազատական գաղափարների հետագա շարունակողը և զարգացնողը եղան Գր. Արծրունու «Մշակը» և Մ. Մամուրյանի «Արևելյան մամուլը»:

Տեղափոխական հոսանք.

Ի տարբերություն լիբերալների, որոնք նորն ու առաջադեմը ուզում էին արմատավորել առանց արյունահեղության, բարեփոխումների միջոցով, հեղափոխական կամ արմատական հոսանքը հանդես էր գալիս գոյություն ունեցող ազգային անարդարություններն ու շահագործողական կարգերը, վերջին հաշվով, «կացնի» միջոցով վերացնելու օգտին: Այս հոսանքի ամենակարկառուն դեմքը Միքայել Նալբանդյանն էր, որը մեծ չափով գաղափարապես ներազդվել էր ռուս վտարանդի հեղափոխական մտածողներ Մ. Բակունինից, Ա. Գերցենից, Ն. Օգարյովից:

Դժվար չէ նկատել, որ հեղափոխական հոսանքը հայ իրականության մեջ ավելի շատ օտարամուտ էր և կապված էր բացառապես Մ. Նալբանդյանի անձի հետ: Մ. Նալբանդյանի տեսակետներն արևմտահայ իրականության մեջ մասամբ պաշտպանում ու պրոպագանդում էր Հարություն Սվաճյանը: Մ. Նալբանդյանը հայ ժողովրդի ազգային ու սոցիալական ազատագրությունը կապում էր համառուսական հեղափոխական շարժման հետ: Բայց, ցավոք, ինչպես ցույց տվեցին պատմական հետագա դեպքերը, նրա բարի ցանկությունները չիրականացան: Իր հեղափոխական գործունեության համար 1862 թ. ամռանը Մ. Նալբանդյանը ձերբակալվեց ու բանտարկվեց Պետրոպավլովյան ամրոցում: Այնտեղ նա հիվանդացավ թոքախտով, որի հետևանքով էլ 1866 թ. կնքեց իր մահկանասուցուն:

Նալբանդյանի հրապարակախոսական և գրական ազատաշունչ երկերը տոգորված էին արմատական գաղափարներով, որոնք հետագայում նկատելի հետք թողեցին երիտասարդ մտավորականության շրջանում: Հրապարակախոսը, գրողը, գործիչը ունեցավ իր հետևորդները: Նա խոր հետք թողեց հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ: Նրա արմատական, մարտաշունչ գաղափարները մի կողմից ծառայեցին արևմտահայության ազգային-ազատագրության գործին,

մյուս կողմից՝ հասարակ ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ազատագրության խնդիրներին:

Այսպիսով, XIX դարի 50-60-ական թվականներին հասարակական այս երեք հոսանքները ժամանակաշրջանի հայ հասարակական-քաղաքական մտքի դրսևորումներ էին, որոնք հարստացրին հայ հասարակական-քաղաքական կյանքը և նպաստեցին դրա հետագա զարգացմանը: Այդ հոսանքները դարձան սոցիալ-գաղափարական այն հենքը, որի հիման վրա հետագայում ձևավորվեցին հայ քաղաքական կուսակցությունները:

6. 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը և կապիտալիզմի զարգացումը հեպոռեֆորմյան Ղայաստանում

1870 թ. հողային օրենքը 1861 թ. փետրվարի 19-ին, ցարական հատուկ օրենքով, Ռուսաստանում վերացվեց ճորտատիրական իրավունքը: Դրանից հետո Ռուսաստանը թևակոխում է կապիտալիզմի հաստատուն զարգացման դարաշրջանը: Սակայն այդ զարգացումը կաշկանդվում էր ճորտատիրական մնացուկների և առաջին հերթին՝ ինքնակալական համակարգի պահպանումով:

Արևելյան Ղայաստանում, Ռուսական կայսրության այդ հետամնաց ագրարային ծայրագավառում, գյուղացիական ռեֆորմը գործադրվեց բավական ուշացումով՝ 1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքով: Այդ օրենքով կալվածատերերին իրավունք վերապահվեց իրենց ձեռքում պահել հողերի մեկ երրորդ, այն էլ՝ լավորակ մասը: Թեև Ղայաստանում ճորտատիրություն չկար, այնուամենայնիվ, կալվածատիրական (մուլքադարական) գյուղացիներին իրավունք տրվեց հետգնման ճանապարհով ձեռք բերել 5 դեսյատին հողաբաժին՝ 15 տարին լրացած, արական սեռի ամեն մի շնչին: Կալվածատիրական գյուղացին նյութապես ի վիճակի չէր իր հասանելիք հողակտորը հետ գնել, իսկ պետությունն էլ վարկով չէր օգնում: Այդ իսկ պատճառով Արևելյան Ղայաստանում գործնականում հողերի հետգնում տեղի չունեցավ: Ռեֆորմից հետո, մինչև 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը, կալվածատիրական գյուղացիները շարունակեցին մնալ իրենց նախկին տերերից ժամանակավոր պարտապան ու կախյալ վիճակում: Միայն այս վերջին օրենքի հիման վրա, սկսած 1913 թ. հունվարի մեկից, կալվածատիրական գյուղացիների այդ կարգախմբերը դասվեցին սեփա-

կանատեր գյուղացիների ու շինականների կարգը:

Արևելյան Հայաստանի (Երևանի նահանգ, Կարսի մարզ, Լոռի, Ղազախ, Ջանգեզուր, Արցախ և այլն) գյուղացիության գերակշիռ մեծամասնությունը՝ 72 տոկոսը, պետական գյուղացիներ էին, որոնք անմիջական իրավատնտեսական կախման մեջ էին հողի գերագույն սեփականատիրոջից՝ պետությունից: 1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքը չտարածվեց պետական գյուղացիների վրա: Ռեֆորմը չտարածվեց նաև վանքապատկան գյուղացիների վրա: Այնուամենայնիվ, 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը, չնայած իր թերություններին ու կիսատ-պռատությանը, որոշ չափով նպաստեց երկրամասի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին: Հայ շինականը, ճնշող մեծամասնությամբ, չկարողացավ դառնալ իր օգտագործման տակ գտնվող հողակտորի սեփականատերը, քանզի այն հակասում էր ցարիզմի մեծապետական ազգային-հողային քաղաքականությանը:

XIX դարի երկրորդ կեսին, վելիկոռուսական նահանգների օրինակով, Անդրկովկասում ու Արևելյան Հայաստանում էլ անցկացվեցին վարչական, քաղաքային, դատական և այլ առաջադիմական բարեփոխումներ, որոնք դարձյալ մնացին կիսակատար: Ի տարբերություն վելիկոռուսական նահանգների, Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում զենստվո (տեղական ինքնակառավարում) չմտցվեց: Դրա պատճառն այն էր, որ ռուսական իշխանությունները գտնում էին, որ ազգային ծայրամասերը, իբրև, դեռ չեն հասունացել տեղական ինքնակառավարման համար:

**Ադրանգա-
կադիսալիսական
հարաբերությունների
զարգացումը**

Բայց և այնպես, 1860-1870-ական թվականներին վերևից անցկացված բուրժուական բնույթի բարեփոխումները, ավել կամ պակաս չափով նպաստեցին ամբողջ կայսրությունում ապրանքակապիտալիստական հարաբերություն-

ների զարգացմանը:

Հետռեֆորմյան շրջանում Արևելյան Հայաստանը, ամբողջ Անդրկովկասի հետ միասին, ներքաշվեց համառուսական ու համաշխարհային ապրանքաշրջանառության ոլորտը՝ վերածվելով ռուսական արդյունաբերության հունքային կցորդի: Միաժամանակ նկատվում է ապրանքային տնտեսության աշխուժացում: Գյուղատնտեսության բնագավառում առանձնապես զարգացում ապրեցին հացամշակությունը, խաղողագործությունը, բամբակագործությունը, մետաքսա-

գործությունը, ծխախոտագործությունը, կաթնային տնտեսությունը և այլն: Առաջադիմում են գյուղատնտեսական տեխնիկան և ցանքաշրջանառությունը:

Ապրանքաշուկայական հարաբերությունների զարգացումը Արևելյան Հայաստանում ու Անդրկովկասում նոր թափ ստացավ 1880-1890-ական թվականներին: Ջարգացան Ալավերդու և Ջանգեզուրի պղնձաձուլական, Երևանի գինու-կոնյակի, ծխախոտի, Կողբի, Կաղզվանի և Նախիջևանի աղի արտադրությունները: Հանդես են գալիս առաջին մոնոպոլիաները, ձևավորվում են արդյունաբերողների (բուրժուազիա) և գործավորների (բանվորների) դասակարգերը: Հայ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի ձևավորման առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ, Հայաստանի տնտեսական հետամնացության պայմաններում, դրանք հիմնականում կենտրոնանում էին Անդրկովկասի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Բաթումում և այլուր:

Երկրի տնտեսական զարգացմանը մեծ չափով նպաստեց երկաթուղային շինարարությունը: 1899 թ. շահագործման հանձնվեցին Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս, իսկ XX դարասկզբին՝ Ալեքսանդրապոլ-Երևան-Ջուլֆա գծերը: Դրանով Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես ավելի ամուր կապվեց համառուսական շուկայի հետ:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին, երկրամասում անցկացված մի շարք բարեփոխումների հետևանքով, Հայաստանը ևս թևակոխեց ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման փուլը:

Գլուխ տասնչորսերորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ (XIX դարի վերջին քառորդ)

1. 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Նայկական հարցը

Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում 1877 թ. ապրիլին սկսվեց հերթական պատերազմը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև՝ թվով չորրորդը XIX դարում: Ռուսաստանը, հետամուտ լինելով իր նվաճողական պլաններին և պատրվակ բռնելով Օսմանյան Թուրքիայի լծի տակ հեծող քրիստոնյաներին (բուլղարներին, սերբերին, հայերին և այլն) օգնության ձեռք մեկնելը, նպատակ ուներ տիրանալ նեղուցներին՝ Կ. Պոլսի հետ միասին, Արևմտյան Հայաստանին, ինչպես նաև վերականգնել Ղրիմի պատերազմով սասանված իր ռազմադիվանագիտական միջազգային հեղինակությունը:

Ռազմական գործողություններն ընթանում էին դարձյալ երկու ճակատով՝ Բալկանյան և Կովկասյան: Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական գործող զորքերի հրամանատարն էր հայազգի գեներալ-ադյուտանտ Մ. Լորիս-Մելիքովը: Պատերազմական գործողություններն ընթանում էին մի քանի ուղղություններով, որոնցից գլխավորը Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Էրզրում (Կարին) գիծն էր:

Այս պատերազմին էլ, շատ ավելի մեծ ակտիվությամբ, իրենց

համակողմանի մասնակցությունը բերեցին հայերը: Հայերը, հանձին Ռուսաստանի, տեսնում էին իրենց ազատարարին: Բացի հազարավոր հայ շարքային կամավորներից, ռուսական զորամասերում, որպես հրամանատարներ, գործում էին հայազգի զորավարներ Մ. Լորիս-Մելիքովը, Ա. Տեր-Ղուկասովը, Հ. Լազարևը, Բ. Շելկովնիկովը, Հ. Ալխազովը և ուրիշներ: Օրինակ, Երևանյան ջոկատը, Արշակ Տեր-Ղուկասովի հրամանատարությամբ, գրավեց Բայազետը և Ալաշկերտը, իսկ 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին ռուսական զորաշարասյուները, Հովհաննես Լազարևի հրամանատարությամբ, գիշերային գրոհով գրավեցին Հայաստանի պատվարը համարվող Կարսի հռչակավոր ամրոցը: Կարսի գրավման համար Լոռիս-Մելիքովն արժանացավ կոմսի կոչման:

Ռազմական գործողությունների ժամանակ 20 հազարի չափ արևմտահայեր (ալաշկերտցիներ), խույս տալով թուրք-քրդական զինված ջոկատների հաշվեհարդարից, Ա. Տեր-Ղուկասովի հոգատար աջակցությամբ, բարեհաջող ներգաղթեցին Արևելյան Հայաստան:

1878 թ. փետրվարին ռուսական զորքերը մտան Էրզրում: Բալկանյան ռազմաճակատում նույնպես հաջողությունը ուղեկցեց ռուսական զորքին: Թուրքական կառավարությունը հարկադրված հաշտություն խնդրեց:

Հայկական հարցը Սան Ստեֆանոյի ղայնանագրում և Բեռլինի կոնգրեսում

1878 թ. փետրվարին Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև Սան Ստեֆանոյում (Կ. Պոլսի մոտ) կնքվեց հաշտության պայմանագիր: Այդ պայմանագրի համաձայն, Արևմտյան Հայաստանի տարածքներից անվերապահորեն Ռուսաստանին միացվեց Կարսի մարզը՝ շուրջ 20 հազ. քառ. կմ մակերեսով:

Հայկական բարեբեր այս երկրամասը ավելի քան 40 տարի մնաց Ռուսաստանի կազմում: Այն դարձավ Արևելյան Հայաստանի օրգանական մասը և միայն 1920 թ. բռնազավթվեց քեմալական Թուրքիայի կողմից:

Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր Ռուսաստանի հսկողությամբ Արևմտյան Հայաստանում անհապաղ բարենորոգումներ անցկացնել և պաշտպանել հայերի անվտանգությունը քրդերի ու չերքեզների ոտնձգություններից: Պայմանագրի այս կետը թեպետ ազատություն չէր խոստանում Արևմտյան Հայաստանին, սակայն, եթե այն գործադրվեր, ինչ խոսք, զգալի չափով կբարելավվեր արևմտահայերի վիճակը և կարող էր հետագայում նույնիսկ Հայաստանի ապագա ինքնավարության հիմքեր ստեղծել:

Սակայն գերտերությունները և, առաջին հերթին, Անգլիան ու Ավստրո-Յունգարիան, չցանկանալով Ռուսաստանի դիրքերի ամրապնդումը Մերձավոր Արևելքում ու Բալկաններում, պահանջեցին հրավիրել միջազգային դիվանագիտական ժողով՝ վերաձևելու համար Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը: 1878 թ. ամռանը Բեռլինում հրավիրվեց միջազգային կոնգրես (վեհաժողով):

Հայերը, իրենց արդարացի դատը պաշտպանելու և մեծ տերությունների աջակցությունը ստանալու հույսով, Եվրոպա ուղարկեցին մի պատվիրակություն մեծ հայրենասեր, քաղաքական ու հոգևոր գործիչ Սկրտիչ Խրիմյանի գլխավորությամբ: Հայերը Բեռլին ներկայացրին հայկական խնդրի լուծման երկու ծրագիր: Դրանցից մեկը պատրիարք Ն. Վարժապետյանի կազմած Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության, իսկ մյուսը՝ եգիպտահայ նշանավոր քաղաքական գործիչ Նուբար փաշայի ներկայացրած ավելի չափավոր թուրքիայի հովանու տակ արևմտահայերի բարենորոգումների ծրագրերն էին: Բայց վեհաժողովում ուշադրություն չդարձվեց դրանցից և ոչ մեկին: Ավելին, հայ պատվիրակներին թույլ չտվեցին մտնել նույնիսկ կոնգրեսի շենքը:

Բեռլինի կոնգրեսում արևմտահայերին վերաբերող Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը վերափոխվեց 61-րդի: Այս հոդվածում նույնպես խոսվում էր թուրքահայ գավառներում բարենորոգումներ անցկացնելու և հայերի անվտանգությունը պաշտպանելու մասին, սակայն իրական երաշխիք չէր ապահովվում դրանց կենսագործման համար: Արևմտյան Հայաստանում ռեֆորմների վերահսկման իրավունքը վերցվեց Ռուսաստանից և տրվեց Եվրոպական վեց մեծ տերություններին՝ Անգլիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային, Ռուսաստանին, Ավստրո-Յունգարիային և Իտալիային: Կոնգրեսը պահանջեց, որպեսզի Ռուսաստանն իր զորքերը անհապաղ դուրս բերի Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքներից, մի հանգամանք, որը խիստ վտանգավոր վիճակ ստեղծեց արևմտահայության համար: Հայերի մի մասը հարկադրված դիմեց արտագաղթի:

Հայոց պատվիրակությունը, դառը հիասթափությամբ և լուրջ քաղաքական դասեր առած, վերադարձավ հայրենիք՝ հանգելով «երկաթե շերեփի» գաղափարին: Այս գաղափարի իմաստն այն էր, որ պետք է ապավինել սեփական ուժերին և ազատագրական պայքարի միջոցով հասնել բաղձալի հաղթանակին:

Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով և ապա Բեռլինի կոնգրեսով Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա, այստեղից էլ արևմտահայության կյանքի բարենորոգման ու ազատագրության խնդիրը միջազգային դիվանագիտության մեջ մտավ «Հայկական հարց» անունով: Օսմանյան կառավարությունը ևս հարկադրված ընդունեց հայերի ու հայկական խնդրի գոյության փաստը Թուրքիայում: Սակայն հետագայում, մեծ տերությունների միջև հակասությունների խորացման պատճառով, ոչ միայն դրականապես չլուծվեց Հայկական հարցը, այլև Թուրքիան, հմտորեն օգտվելով այդ հակասություններից ու պատրվակ բռնելով հայերի ազատաբաղձ ձգտումները, սկսեց Հայկական հարցը լուծել թուրքական մեթոդով՝ հայերի՝ մեծ ու փոքր ջարդեր կազմակերպելու և, ի վերջո, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափ անելու միջոցով: Հայկական հարցի միջազգայնացման առնչությամբ Անգլիայի հետագա վարչապետ Լլոյդ Ջորջը գղջունով խոստովանել է, որ եթե չլիներ մեր (Արևմուտքի) չարաբաստիկ միջամտությունը, ապա հայերի մեծամասնությունը արդեն Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով անցած կլիներ ռուսական հովանու տակ:

2. Նայ ազատագրական խմբակներն ու կազմակերպությունները 1870-1880-ական յթթ.

Ազատագրական ժամանակները

XIX դարի երկրորդ կեսին արևմտահայերի դրությունը ավելի ծանրացավ: Քաղաքական հալածանքներն ու հետապնդումները մեծ չափեր ընդունեցին հատկապես սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք (1876-1909 թթ.), որը պատմության մեջ հայտնի է «գուլումի» (դաժանությունների, բռնությունների) ժամանակաշրջան:

Միաժամանակ, 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո աննախընթաց վերելք ապրեցին հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական շարժումները: Հայերը, ոգևորված ռուսական զորքերի հաղթանակներից և բալկանյան ճնշված ու պետականազուրկ ժողովուրդների հաղթական ազատագրական պայքարից, ամեն կերպ ձգտում էին Արևմտյան Հայաստանը դուրս բերել օսմանյան Թուրքիայի դժնդակ լծից:

Այդ շրջանում անդուլ քարոզչական գործունեություն ծավալեցին մի շարք հայ գրողներ, հրապարակախոսներ, քաղաքական ու հո-

գևոր գործիչներ: Չարթունք ապրեց ազգային ինքնագիտակցությունը: 70-80-ական թվականներին գործնականում ձևավորվեց հայ ազատագրական շարժման գաղափարախոսությունը, որի հիմնադիրները դարձան Ղ. Ալիշանը, Մ. Խրիմյանը, Ռաֆֆին, Ռ. Պատկանյանը, Գր. Արծրունին, Ծերենցը (Յովսեփ Շիշմանյան), Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Մ. Փորթուգալյանը և ուրիշներ:

Հայ ազգային-ազատագրական գաղափարախոսության հիմքում ընկած էր առավել դժնդակ պայմաններում գտնվող արևմտահայության ազատագրման գերխնդիրը: Ընդսմին, այդ գաղափարաբանները (Ռաֆֆին, Պատկանյանը, Խրիմյանը և ուրիշներ) հանգում էին զինված պայքարի ռազմավարության գաղափարներին: Այդ գաղափարախոսությամբ հայ ժողովուրդը ներկայացվում էր որպես մի անքակտելի ամբողջություն՝ մի ազգ, մի հայրենիք և այլն:

**Ազատագրական-
հայրենասիրական
խմբակներն ու
կազմակերպությունները**

Պատմաքաղաքական և գաղափարական այսպիսի նպաստավոր մթնոլորտում ձևավորվեցին առաջին քաղաքական խմբակներն ու կազմակերպությունները: Այդպիսիք ստեղծվեցին թե՛ արևելահայերի և թե՛ արևմտահայերի շրջանում:

Ազատագրական-հայրենասիրական առաջին խմբակը ստեղծվել է 1869 թ. Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի) «Բարենպատակ ընկերություն» անունով: Ավելի քան 40 անդամից բաղկացած գաղտնի այս խմբակի հիմնադիրն ու ղեկավարն էր ուսուցիչ Արսեն Կրիտյանը: 1874 թ. մի այլ խմբակ ստեղծվեց Ղարաքիլիսայում (Վանաձոր), որը կոչվում էր «Հայրենիքի սիրո կոնտորա»:

1872 թ. Վանում հիմնվեց «Միություն ի փրկություն» գաղտնի կազմակերպությունը: 70—ական թթ. վերջերին, դարձյալ Վան քաղաքում, հիմնվեց «Սև խաչ» մարտական կազմակերպությունը:

1881 թ. Կարինում ձևավորվեց «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպությունը՝ Խաչատուր Կերեքցյանի, Կարապետ Նշկյանի և մյուսների գլխավորությամբ: Մեկ տարի անց՝ 1882 թ., այս անգամ արդեն Մոսկվայում, մի խումբ հայ ուսանողներ հիմնեցին «Հայրենասերների միություն» խմբակը: Այս խմբակը լույս ընծայեց «Ազատության ավետաբեր» թերթը: Խմբակը կրում էր ռուս նարողնիկության գաղափարական ազդեցությունը:

80-ական թվականներին քաղաքական-հայրենասիրական խմբակ-

ներ հիմնվեցին նաև Երևանում՝ «Հայասեր-ազգասեր», Թիֆլիսում (Գր. Արծրունու կողմից «Մշակ» թերթին կից), Շուշիում՝ «Ուժ», արտասահմանում և այլուր:

ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ Այսպիսով, XIX դարի 70-80-ական թթ. հայ իրականության մեջ հանդես եկան մի շարք քաղաքական խմբակներ ու կազմակերպություններ, որոնք հետապնդում էին Հայաստանը օտարի լծից ազատագրելու վեհ նպատակ: Դրանք կատարեցին թե՛ քարոզչական մեծ աշխատանք և թե՛ գործնական նախապատրաստական քայլեր հայրենիքի ազատագրման ուղղությամբ: Վերը նշված խմբակներից ու կազմակերպություններից ամենանշանավորն ու ազդեցիկը, թերևս, «Պաշտպան հայրենյաց» բազմանդամ կազմակերպությունն էր: Նա սերտ կապեր էր հաստատել Վանի «Սև խաչ» կազմակերպության հետ, հիմնել էր գաղտնի զինագործական արհեստանոց, հա;թայթում էր ընք և այլն:

Սակայն հիշյալ ազատագրական խմբակների ու կազմակերպությունների գործունեությունը, որպես կանոն, երկար չէր տևում, քանզի դրանք հայտնաբերվում էին թե՛ ռուսական և թե՛ թուրքական իշխանությունների կողմից և իսկույն ջախջախվում: Հայ ազգային-ազատագրական պայքարը նոր որակ է ստանում XIX դարի 80-ական թվականների երկրորդ կեսից, երբ արդեն ձևավորվում են հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները:

3. Հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը

Նախադրյալները XIX դարի վերջին քառորդին հայ ժողովուրդը թևակոխեց ազգային ինքնագիտակցության ու ինքնաճանաչման որակապես նոր վերելքի շրջան: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքն իր ուշադրությունը սևեռել էր գերազանցապես Արևմտյան Հայաստանի «ավետյաց երկրի» վրա, քանզի արևմտահայության կացությունը թուրքական բիրտ վարչակարգի, քրոական բռնությունների ու անիրավությունների պայմաններում շատ ավելի ծանր էր ու հղի կործանարար հետևանքներով:

Զնայած հայ ժողովրդի սոցիալական ոչ միտարրությանը, այդուհանդերձ, նրա ճնշող մեծամասնության համար առաջնայինը եղել է ոչ այնքան սոցիալ-դասակարգային, որքան ազգային-քաղաքական

ազատագրության խնդիրը և առաջին հերթին՝ արևմտահայ արյունակից եղբայրների ու քույրերի ազատագրության գործը: Այդ շրջանում հայ հասարակության սոցիալական գրեթե բոլոր խմբերը սոցիալ-հոգեբանորեն համակված էին գերազանցապես արևմտահայ դատով, որը մի տեսակ երկրորդ պլան էր մղում սոցիալ-դասակարգային պայքարը: Եվ, առհասարակ, չպետք է գերազնահատել սոցիալ-դասակարգային գործոնի նշանակությունը հայ ժողովրդի բազմադարյա պատմության մեջ: Ակնհայտ է, որ դարեր շարունակ պետականությունն ու քաղաքական անկախությունը կորցրած ժողովրդի համար հիմնահարցը եղել է ազգային գոյամարտը, ինքնապաշտպանությունը, իր հայրենի տարածքի վրա ազգային պետականության ու քաղաքական անկախության վերականգնումը:

Հենց արևմտահայության ազատագրության զորավոր հիմքի վրա էլ ձևավորվեցին հայ ազգային երեք կուսակցությունները՝ Արմենականը, Հնչակյանը և ՀՀ Դաշնակցությունը: Անշուշտ, ազգային կուսակցությունների առաջացման համար, ազատագրական շարժման գերխնդրի կողքին, եղել են նաև սոցիալ-տնտեսական նախադրյալներ, սակայն դրանք ունեցել են ոչ առաջնային նշանակություն:

Արմենականներ 1885 թ. Արևմտյան Հայաստանի Վան քաղաքում հիմնվեց Արմենական կուսակցությունը՝ Մկրտիչ Ավետիսյանի (Թերլեմեզյանի) նախաձեռնությամբ: Արմենականների հիմնադիրները գաղափարապես ներազդվել էին իրենց նախնին ուսուցիչ Մկրտիչ Փորթուգալյանի և նրա հիմնած «Արմենիա» թերթի հայացքներից: Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում լույս տեսնող այդ թերթի անունով էլ վերոհիշյալ կուսակցությունը կոչվեց «Արմենական»: Մ. Փորթուգալյանը դարձավ այս կուսակցության գաղափարական կնքահայրը:

Արմենականները ունեցել են իրենց ծրագիրը, որը կոնսպիրացիայի (գաղտնապահության) ու պատակով չի տպագրվել:

Արմենական կուսակցությունն իր առջև նպատակ էր դրել՝ ժողովրդին լուսավորել, կազմակերպել, համախմբել, զինակրթել, այնուհետև՝ դրամ հավաքելու և ինքնապաշտպանության միջոցով նախապատրաստվել և, արտաքին ու ներքին նպաստավոր պահը օգտագործելով, ապստամբել ու ազատագրել Հայաստանը: Նրանք կարևորություն չէին տալիս այն բանին, թե ազատագրված Հայաստանում հասարակական-քաղաքական ինչպիսի կարգեր կհաստատվեն:

Նրանք դա համարում էին ապագայի խնդիր: Բայց Արմենական կուսակցությունը չդարձավ համազգային, ամրակուռ կազմակերպություն: Նրա գործունեությունը սահմանափակվեց հիմնականում Վան-Վասպուրականով, մասամբ էլ՝ Թավրիզով, Թիֆլիսով ու Կ. Պոլսով: 1896 թ. Վանի հերոսամարտի ողբերգական դեպքերից հետո Արմենական կազմակերպությունը մեծ կորուստներ կրեց ու խիստ թուլացավ:

Հնչակյաններ 1887 թ. Շվեյցարիայի Ժնև քաղաքում կովկասահայ մի խումբ ուսանողներ, Ավետիս Նազարբեկյանի նախաձեռնությամբ, հիմնում են Հնչակյան կուսակցությունը: Կուսակցության օրգանը դարձավ համանուն «Հնչակ» թերթը:

Հնչակյան կուսակցությունն իր առջև դրել էր մոտակա և հեռավոր նպատակ: Հնչակյանների մոտակա գլխավոր նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը, իսկ հեռավորը՝ սոցիալիստական կարգերի հաղթանակը: Ընդ որում, նրանք խնդիր էին դրել ապստամբական պայքարի միջոցով ազատագրել երեք Հայաստանները (Թուրքահայաստանը, Ռուսահայաստանը և Իրանահայաստանը) և դրանց միավորումով ստեղծել «Մեծ Հայաստան»:

Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրները, ուսանելով Եվրոպայում և հաղորդակից լինելով սոցիալիզմի գաղափարներին, ուզում էին ազատագրված Հայաստանում հաստատել մարքսիստական-սոցիալիստական կարգեր: Հնչակյաններն իրենց համարում էին մարքսիստ, սոցիալիստներ: Կազմակերպական տեսակետից հնչակյան կուսակցությունն ուներ կենտրոնացված կառուցվածք:

XIX դարի 90-ական թվականների կեսերին այս կուսակցությունն իր ներսում առաջացած գաղափարական երկվության (ազգային և դասակարգային) պատճառով 1896 թ. օգոստոսին Լոնդոնի համագումարում պառակտվեց: Առաջացավ երկու կուսակցություն՝ Վերակազմյալ հնչակյան, որը ապավինեց զուտ ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարին, և Հին հնչակյան, որը շարունակեց զուգակցել ազգային և դասակարգային պայքարները:

Վ.Վ. Դաճնակցություն 1890 թ. Թիֆլիսում հիմնվեց Հայ Հեղափոխականների (հեղափոխական) Դաշնակցությունը (ՀՀԴ): Նրա հիմնադիրներն էին Քրիստափոր Միքայելյանը, Սիմոն Զավարյանը, Ստեփան Զորյանը (Ռոստոմ) և ուրիշներ: Դաշնակցություն կուսակցությունը նույնպես իր առջև նպատակ էր դրել պայքարի բոլոր ձևերի զուգակցման միջոցով հասնել «Թուրքահա-

յաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատության»: Կուսակցության պաշտոնաթերթն էր «Դրոշակը»:

Ի տարբերություն հնչակյանների՝ դաշնակցությունն ուներ ապակենտրոն կազմակերպական կառուցվածք: Կուսակցության կարգախոսն էր «Ազատություն կամ մահ»: Ժամանակի ընթացքում ՀՀԴ դրսևորեց մեծ կենսունակություն և դարձավ հայ ժողովրդի՝ իրավամբ ամենագորեղ ու ամենամասսայական քաղաքական ուժը՝ իր ուսերի վրա կրելով հայ քաղաքական դատի ողջ ծանրությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի ազատագրման նպատակի խնդրում երեք կուսակցություններն էլ միասնական էին, սակայն դրան հասնելու ձևերի ու միջոցների հարցում՝ տարակարծիք: Եթե Արմենականները ապավինում էին ինքնապաշտպանության գործելակերպին, ՀՀ Դաշնակցությունը՝ մասնակի ապստամբությանը, ապա հնչակյանները, իբրև պայքարի միջոց, ընտրել էին ընդհանուր ապստամբությունը: Երեք կուսակցություններն էլ ավել կամ պակաս չափով ջանում էին իրենց գործելակերպով խոշոր տերությունների ուշադրությունը բևեռել Հայկական հարցի վրա:

ՆՇանակությունը Այսպիսով, հայ ազգային կուսակցությունները ծնունդ առան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման գաղափարախոսության հենքի վրա, և դրանցից յուրաքանչյուրը, իրեն բնորոշ մարտավարությամբ, սկսեց ղեկավարել և ուղղություն տալ հայ ազատամարտին: Կուսակցությունների երևան գալը երևույթ էր հայ իրականության մեջ: Հատկանշական է, որ մինչև կուսակցությունների ձևավորումը, հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում առանձնապես նշանակալի է եղել հայ առաքելական եկեղեցու դերը՝ Ամենայն հայոց հայրապետի գլխավորությամբ: Սակայն կուսակցությունների առաջացումից հետո հայ քաղաքական կյանքի ղեկը, ազատագրական պայքարի կազմակերպչի ու առաջնորդողի առաքելությունը դրվեցին ազգային կուսակցությունների ուսերին: Դրանից հետո, ժամանակի հրամայականով, եկեղեցին մի տեսակ օտարվեց քաղաքականությունից, բայց պահպանեց իր գլխավոր ֆունկցիան՝ ժողովրդի հոգևոր ու բարոյական առաջնորդի դերը:

Հայ ազգային կուսակցությունների երևան գալով հայ քաղաքական մտքի և ազատագրական շարժման որակապես նոր փուլի սկիզբ դրվեց: Նրանք սկսեցին կազմակերպել ու ղեկավարել հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը հանուն ազատության, անկախության և

ժողովրդավարության: Ազգային կուսակցությունների գործունեության ամենաբնորոշ կողմը դարձավ ազգային-քաղաքական ուղղվածությունը: Իսկ այդ գործունեության սոցիալ-տնտեսական կողմին տրվեց ածանցյալ նշանակություն: Այդպիսով, սկիզբ առավ հայկական հեղափոխությունը, որն ուներ ոչ այնքան սոցիալ-դասակարգային, որքան ազգային-ազատագրական ուղղվածություն:

4. Նայ ազգային-ազատագրական շարժումները և հայկական կոպորացիաները XIX դարի 90-ական թթ.

Սուլթանական կառավարության ֆաղափականությունը XIX դարի 90-ական թվականներին, երբ ասպարեզ էր նետվել Հայկական հարցը, քաղաքական ասպարեզ էին իջել հայ ազգային կուսակցությունները, և արևմտահայությունը ինքնաբերաբար դիմում էր իր անձի, գույքի ու պատվի պաշտպանության, սուլթանական կառավարությունն ավելի էր սաստկացնում իսլամականությունը ու բռնությունները հայերի նկատմամբ: «Կարմիր» սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի օրոք հայերի բնաջնջումը դարձավ պետական քաղաքականություն:

Հայերին մեծ անհանգստություն սկսեցին պատճառել քրդական ավարառու հրոսակներից բաղկացած, այսպես կոչված, «համիդիե» հեծյալ գնդերը, որոնք հայկական գյուղերում ու ավաններում, փաստորեն, կատարում էին պատժիչ ոստիկանի դեր: Թուրքական իշխանությունները հայերի դեմ սովորաբար օգտագործում էին քրդական ավարառու ցեղախմբերի: Դրացի քրդական շատ աշիրեթներ գործիք դարձան թուրքական կառավարության ձեռքին՝ հայերին հնազանդության մեջ պահելու և նրանց ազատատենչ ձգտումները խեղդելու համար: Հայ քաղաքական շրջանակները (Դերսիմի Քեռի, Մալխաս, Հրայր, Չաուշ, Ռուբեն և ուրիշներ) մեծ ճիգեր գործադրեցին դրացի քրդերի հետ միասնական ճակատ կազմելու ու համագործակցելու ուղղությամբ: Բայց հայ-քրդական զինակցության համար թափած ջանքերը արդյունք չտվեցին: Շոշափելի չեղավ նաև հայ-ասորիների և այլ ճնշված ժողովուրդների համագործակցությունը: Անտարակույս, արևմտահայերի ազատագրական շարժման հաջողությունը զգալի չափով կախված էր նրանից, թե ինչ չափով հնարավոր կլիներ դաշինք հաստատել Թուրքիայում հեծող մյուս ճնշված ժողովուրդների հետ և նրանց մասնակից դարձնել օսմանյան բռնակալությունից ա-

զատագրվելու պայքարին: Այդ բանը տեղի չունեցավ: Արևմտահայ ազատագրական պայքարը ընթացավ հիմնականում մեկուսացած:

Ֆիդայական շարժումը 90-ական թթ. հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը ղեկավարում և դրան ուղղություն էին տալիս հայ ազգային երեք կուսակցությունները՝ Արմենականները, Հնչակյանները և Հ.Հ. Դաշնակցությունը: Դրանք հայդուկային զինական խմբեր ու զենք էին փոխադրում Արևմտյան Հայաստան՝ «երկիր», զինում էին ժողովրդին, կազմակերպում ցույցեր, ահաբեկումներ, մեծ ու փոքր ինքնապաշտպանական մարտեր և այլ հանդուգն գործողություններ:

1890 թ. հուլիսին հնչակյանները Կ. Պոլսում կազմակերպեցին Գում Գափուի ցույցը՝ որպես բողոքի արտահայտություն էրզրումի հայոց առաջնորդարանում ոստիկանների կատարած խուզարկությունների դեմ: Սակայն խաղաղ այս ցույցը ենթարկվեց ոստիկանների գնդակոծությանը և ցրվեց:

1890 թ. սեպտեմբերին Դաշնակցության նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց հայ ուսանող, ազատամարտիկ Սարգիս Կուկունյանի արշավանքը: 125 հոգուց բաղկացած մարտական խումբը փորձ արեց Անդրկովկասից ռուս-թուրքական սահմանով մտնել Արևմտյան Հայաստան, որպեսզի տեղում ոգևորի ու ոտքի հանի արևմտահայ եղբայրներին: Սակայն ռուս-թուրքական սահմանագլխին Կուկունյանի արշավանքը անհաջողության մատնվեց: Նրանք, մի քանի զոհեր տալով, հանձնվեցին ռուս սահմանապահներին: Ազատամարտիկներից շատերը ձերբակալվեցին ռուսական իշխանությունների կողմից և որպես քրեական հանցագործներ դատվեցին ու տարբեր ժամկետներով աքսորվեցին Սիբիր և Սախալին:

Պետք է ասել, որ այդ շրջանում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ բացասական վերաբերմունք ուներ նաև Ռուսաստանը: Ցարական կառավարությունը հայերին մեղադրում էր անջատողականության (սեպարատիզմի), հեղափոխականության, խառնակչության մեջ և, համագործակցելով թուրքական իշխանությունների հետ, արգելում ու խստորեն պատժում էր դեպի «երկիր» անցնող զինակիր մարտական խմբերին:

Այս շրջանում հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բնորոշ կողմերից դարձան հայդուկային կամ ֆիդայական շարժումները: Հանդես եկան հայ ազատամարտի ճանաչված դեմքեր՝ Հունոն (Հարություն

աղա), Կոռբերցի Արաբոն, Աղբյուր Սերոբը (Վարդանյան), Յրայրը (Արմենակ Ղազարյան), Մեծ Մուրադը (Համբարձում Պոյաճյան), Անդրանիկը (Օզանյան), Գևորգ Չաուշը (Ադամյան), Փարամազը (Մաթևոս Սարգսյան), Քեռին (Արշակ Գավաֆյան), Թաթուլը (Արամ Արամյան), Վազգենը (Տիգրան Տերոյան), Գայլ Վահանը (Դրախտ), Նիկոլ Դումանը և շատ ուրիշներ:

Ֆիդայիզմը ազգային ու ժողովրդական վրիժառության, պարտիզանական պայքարի ձև էր: Այս շարժումը սկզբնավորվեց 80-ական թվականներին (Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի օրինակով) և լայն տարածում ստացավ 90-ական թվականներին ու XX դարի սկզբին:

Ֆիդայու համար կարևոր արժեքներ էին՝ նամուսը (պատիվը), արդարամտությունը, անձնագոհությունը հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության: Ֆիդայու համոզումն էր՝ պատվով մեռնելը շատ ավելի արժեք ունի, քան իբրև ստրուկ ապրելը: Հայդուկները սովորաբար ժողովրդի ծոցից ելած հասարակ մարդիկ էին, որոնք տարբեր առիթներով ենթարկվել էին ազգային ու սոցիալական կեղեքիչներ, բռնություններին և շահատակություններին: Նրանց պայքարը, ազգային ազատագրական ձգտումներից զատ, ուներ նաև սոցիալ-դասակարգային բովանդակություն: Նրանցից շատերը, ունենալով նաև անձնական դրամա, թողնում էին տուն ու տեղ, քաշվում լեռները կամ անտառները, կազմում խմբեր ու պայքարում ժողովրդի ազատության համար, բոլոր տիպի անարդարությունների դեմ: Հայդուկային պայքարի տարածված վայրեր էին Տարոնը, Սասունը, Վասպուրականը, Բարձր Հայքը և այլն: Հայդուկային շարժումը կազմակերպված բնույթ ստացավ հայ ազգային կուսակցությունների գործունեության շնորհիվ: Հայդուկախմբերը զինվում, հանդերձավորվում և գործնական ղեկավարություն էին ստանում հատկապես Դաշնակցության կողմից:

90-ական թթ. ֆիդայական պայքարի ամենաերևելի դեմքը, անկասկած, Աղբյուր Սերոբն էր, որն իր խմբով մեծ քաջագործություններ կատարեց և, ի վերջո, 1899 թ. աշնանը մատնությամբ սպանվեց: Մատնությունների հետևանքով նահատակվեցին նաև Վազգենը, Գուրգենը և ուրիշներ:

**1894 թ. Սասունի
ապստամբությունը**

Քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ամենաակնառու երևույթն ապստամբական ելույթների կազմակերպումն էր: 1894

թ. ամռանը հայ ազատագրական պայքարի միջնաբերդը համարվող Սասունում Հնչակյան կուսակցությունը կազմակերպեց ապստամբական ելույթ: Սասունի այս ոչ այնքան լավ նախապատրաստված հերոսամարտը Միհրան Տամատյանի ձերբակալությունից հետո գլխավորեց Մեծ Մուրադը: Ապստամբության աչքի ընկնող ղեկավարներից էին նաև Հրայրը, Գ. Չաուշը և այլք: Բայց քանի որ դիմակայող ուժերը խիստ անհավասար էին, ուստի արյան մեջ խեղդվեց սասունցիների ելույթը: Թուրք-քրդական միացյալ ուժերը մտան Սասուն և հազարավոր մարդկանց սրի քաշեցին, այդ թվում կանանց, ծերերի ու երեխաների, ավերվեցին ու կողոպտվեցին տասնյակ գյուղեր: Ապստամբության ղեկավարներից Մուրադը և Գ. Չաուշը բանտ նետվեցին:

**Քարենորոգումների
Մայիսյան ծրագիրը**

Սասունի արյունալի դեպքերի առիթով գործին միջամտեցին եվրոպական տերությունների Կ. Պոլսի դեսպանները: 1894 թ. նոյեմբերին կազմ-

վեց հատուկ հանձնաժողով՝ Սասունի դեպքերն ուսումնասիրելու համար: Հանձնաժողովը հանգեց այն եզրակացության, որ Սասունի ամենը բնակչության հանդեպ կատարվել է եղեռնագործություն: Այդ նյութերի հիման վրա երեք մեծ տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի Կ. Պոլսի դեսպանները մայիսին Բ. Դռանը ներկայացրին Արևմտյան Հայաստանին վերաբերող բարենորոգումների ծրագիր (դրա համալր էլ այդ ծրագիրը կոչվեց Մայիսյան): Դրանով իսկ կրկին բարձրացվեց Հայկական հարցը: 1895 թ. մայիսյան ռեֆորմների նախագծով Թուրքիան պարտավորվում էր Արևմտյան Հայաստանում, Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի ոգով, անցկացնել բարենորոգումներ: Մասնավորապես նախատեսվում էր թուրքահայ վեց նահանգներում (Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիրի, Խարբերդի) անցկացնել վարչական, դատական, ֆինանսական բնույթի բարենորոգումներ, կանխել ամեն տեսակի կամայականությունները և արևմտահայ ժողովրդին երաշխավորել կյանքի ու գույքի ապահովություն:

**Բաբը Ալիի
ցույցը**

Ռեֆորմների նախագիծը ստանալուց հետո սուլթանական կառավարությունը, որն արդեն լավ էր հասկացել մեծ տերությունների շահադիտական նպատակները, հրապարակ է հանում իր առարկությունները, որոնք հետևյալն էին. ոչ միայն Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններում, այլև երկրի բոլոր մասերում է զգացվում բարենորոգումների կարիքը, ուստի և Արևմտահայաստանում բարենորոգումներ կանցկացվեն, երբ Բ. Դուռը այդպիսիք իրագործելու հնարավորություն կունենա առհասարակ: Արևմտահայաստանի բարենորոգումների հարցը, այսպիսով, թաղվում էր ընդհանուր բարենորոգումների վերացական խոստումների մեջ, որոնք կատարելու համար Բ. Դուռը չունեի ո՛չ ցանկություն և ո՛չ էլ հնարավորություն: Այսպիսով, բարենորոգումների ծրագիրը տերությունների թողտվությամբ, փաստորեն, մեծվեց: Տեսնելով, որ սուլթանը ձգձգում է Մայիսյան բարենորոգումների նախագծի հաստատումն ու գործադրումը, 1895 թ. սեպտեմբերին հնչակյանները Կ. Պոլսում բազմահազարանոց ցույց կազմակերպեցին, որը պատմության մեջ հայտնի է Բաբը Ալիի (կառավարության նստավայր) ցույց անունով: Կազմակերպիչները նպատակ ունեին խաղաղ ցույցի միջոցով մեծ տերությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա և ճնշում գործադրել սուլթանական կառավարության վրա՝ բարենորոգումներն ընդունել տալու ու գործադրելու համար: Բաբը Ալիի խաղաղ ցույցը գնդակոծվեց ու ցրվեց Գում Գափուի ցույցից առավել դաժանորեն: Շուտով սկսվեցին հայերի կոտորածները ամբողջ մայրաքաղաքում: Ի վերջո, 1895 թ. հոկտեմբերին, թեև Անգլիայի և Ֆրանսիայի ճնշմամբ Աբդուլ Համիդ II-ը հաստատեց Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, բայց այն չիրագործվեց:

**«Բանկ
Օսոման»
գործողությունը**

Ավելի ուշ՝ 1896 թ. օգոստոսին, հայերը ևս մի փորձ կատարեցին թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրելու և մեծ տերությունների ուշադրությունը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ գրավելու համար: Դաշնակցական զինված մարտիկների մի խումբ, Բաբկեն Սյունու առաջնորդությամբ, իրականացնում է «Բանկ Օտտոման» գործողությունը: Այն հետապնդում էր միմիայն քաղաքական նպատակներ: Հայերը, մի քանի զոհեր տալով (այդ թվում նաև Բ. Սյունուն), գրավում են Կ. Պոլսի միջազգայնացված այդ խոշորագույն բանկը, պատանդ վերցնում աշխատակիցներին և պահանջում

անհապաղ կենսագործել խոստացված հայկական բարենորոգումների ծրագիրը, սպառնալով հակառակ դեպքում պայթեցնել բանկի շենքը իրենց հետ միասին: Միջադեպի խաղաղ հարթման նպատակով գործին միջամտում է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությունը: Դեսպան Նելիդովի երաշխավորությամբ թույլատրվեց հայ մարտիկներին անվնաս դուրս գալ բանկի շենքից, փոխադրվել ֆրանսիական շոգենավ ու հեռանալ Մարսել: Հայ ազատամարտի այս ուշագրավ դրվագն էլ անպտուղ ավարտ ունեցավ: Պետք է նշել, որ ահաբեկչական գործողությունները ավելի էին գրգռում թուրք իշխանավորների ու կրոնամուլ զանգվածների հայատյաց տրամադրությունները:

Հայկական կոստրածները և մեծ սերությունների դիրքորոշումները
Հայկական հարցում

Սուլթանական կառավարությունը, օգտվելով գերտերությունների (Անգլիայի, Գերմանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Ավստրո-Հունգարիայի) հակասություններից, ոչ միայն բարենորոգումներ չանցկացրեց, այլ դրա փոխարեն 1895-1896 թթ. ամբողջ կայսրությունում կազմակերպեց հայերի զանգվածային կոտորածներ, որոնց զոհ գնաց շուրջ 300 հազար հայ: Բացի այդ, 100 հազարից ավելի հայեր արտագաղթեցին և մոտ 100 հազարի չափ էլ բռնությամբ մահմեդականացվեցին:

90-ական թվականներին և XX դարի սկզբին ուժեղացավ նաև ցարիզմի ոչ հայանպաստ քաղաքականությունը: Եթե Օսմանյան թուրքիան հայերի նկատմամբ իրականացնում էր զուլումի և ջարդարարության քաղաքականություն, ապա ցարական Ռուսաստանը՝ հայերի հալածման և ձուլման քաղաքականություն: Այս շրջանում Ռուսաստանը Հայկական հարցի նկատմամբ գրավեց երկդիմի դիրք: Դեպի հարավի տաք «ծովերը» ձգտող Ռուսաստանի շահերի տեսակետից ամենևին էլ ձեռնտու չէր ինքնավար Հայաստանի գոյությունը, հանգամանք, որը կարող էր հետագայում խոչընդոտ հանդիսանալ Մերձավոր Արևելքում Ռուսաստանի նվաճողական քաղաքականության ճանապարհին: Նախորդ պատմաշրջանի փորձով Ռուսաստանն այլևս չէր ցանկանում «Փոքր Ասիայում ևս մի նոր «Բուլղարիա» կամ «Սերբիա» ստեղծել: Դարավերջին ռուսական կառավարությունը թուլացրեց հետաքրքրությունը մերձավորարևելյան խնդիրների նկատմամբ և իր նվաճողական քաղաքականության ծանրության կենտրոնը տեղափոխեց Հեռավոր Արևելք:

Ավել կամ պակաս չափերով երկդիմի ու շահախնդիր պետք է համարել նաև Արևմուտքի տերությունների քաղաքականությունը Հայկական հարցում: Եվ առհասարակ, մեծ տերությունների դիրքը Հայկական հարցում գնահատելիս պետք է ընդգծել, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իր շահերի տեսանկյունից շահարկել է Հայկական հարցը, այն օգտագործել որպես մանրադրամ՝ իր նվաճողական նպատակների համար, որպես թուրքիայի վրա քաղաքական ճնշման միջոց: Հայկական կոտորածները հնարավոր եղան նաև Գերմանիայի թողտվության քաղաքականության հետևանքով: Դարավերջին հզորացող կայզերական Գերմանիան, որը նպատակ ուներ տնտեսապես ներթափանցել Առաջավոր Ասիա, իրեն հայտարարեց մուսուլմանական աշխարհի ու մասնավորապես թուրքիայի բարեկամ:

Այս ժամանակներում ասպարեզ իջած հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները չկարողացան օգտվել մերձավորարևելյան խնդրում շահագրգիռ պետությունների միջև առկա հակասություններից և պայքարի այլ ձևերի գործադրմամբ հասնել տաճկահայ խնդրի հանգուցալուծման: Ո՛չ Արմենականներին, ո՛չ Հնչակյաններին և ո՛չ էլ Դաշնակցությանն այդպես էլ չհաջողվեց իրագործել իրենց առջև ծառայած և նպատակով նույն ռազմավարական խնդիրը: Արդյունքում, ոչ միայն դրականորեն չլուծվեց Հայկական հարցը, դեռ ավելին, այն աղետաբեր եղավ Արևմտահայաստանի ու արևմտահայության համար:

**Արևմտահայերի
ինքնադաճողական
մարտերը**

1895-1896 թթ. թուրքական արյունահեղ կոտորածների ժամանակ հայկական առանձին շրջաններ ինքնաբերաբար դիմեցին ինքնապաշտպանության: Դրանցից առանձնապես

նշանավոր են 1895-96 թթ. Ջեյթունի ապստամբությունը և 1896 թ. Վանի հերոսամարտը:

Ջեյթունի հայերը, այլևս չդիմանալով սուլթանական վարչակարգի տնտեսական կեղեքումներին ու քաղաքական բռնություններին, Հնչակյան կուսակցության նախաձեռնությամբ դիմում են զինված ապստամբության: Ապստամբությունն սկսվեց 1895 թ. հոկտեմբերին: Այն գլխավորում էին հնչակյան հայտնի գործիչ Աղասին (Կարապետ թուրսարգսյան) և Նազարեթ Չաուշը: Հայ մարտիկներին հաջողվում է գրավել գայմուսգամի (գավառապետի) գրասենյակը և թուրքական զորանոցը: Ծովից և ցամաքից թուրքական մեծաքանակ ուժեր են շարժվում Ջեյթունի վրա: Ջեյթունը դառնում է անառիկ ամրոց: Թշնամու

ուժերը, բախվելով նրա «ժայռերին», ջախջախվում ու հետ են շարտվում: Չախողվում են Ձեյթունը գրավելու՝ թուրքերի բոլոր փորձերը: Հայ լեռնականները, նկատի ունենալով Սասունի 1894 թ. ապստամբության ու դրան հետևած կոտորածների դառը փորձը, հաստատ վճռել էին պայքարել մինչև վերջ: Նրանք կարողանում են մի քանի ամիս շարունակ հերոսաբար պաշտպանվել: Բայց, ի վերջո, 1896 թ. սկզբներին, եվրոպական մեծ տերությունների՝ Կ. Պոլսի դեսպանների ու հայոց պատրիարքարանի միջնորդությամբ, հաշտեցվում են հակամարտող կողմերը: Ապստամբ զեյթունցիների և սուլթանական կառավարության միջև կայացվում է փոխզիջումային հաշտություն: Արդյունքում այս խոշորագույն ինքնապաշտպանության շնորհիվ զեյթունցիները կարողացան խուսափել համիդյան կոտորածներից:

Համեմատաբար տխուր վախճան ունեցավ 1896 թ. հունիսին Վանի ինքնապաշտպանությունը, նրբ հաջողությամբ պաշտպանվող շուրջ 1000 վանեցի մարտիկներ արմենական գործիչ Մկրտիչ Ավետիսյանի ղեկավարությամբ փորձեցին անցնել Իրանի սահմանը: Գնասուպարհին, հավանաբար թուրք իշխանությունների գիտությամբ, ավազակային հարձակման ենթարկվեցին քրդական Մազրիկ կոչվող ցեղի (աշիրեթի) կողմից և գրեթե գլխովին կոտորվեցին: Սակայն մեկ տարի անց, 1897 թ. Իսմուանը, այդ ցեղից վրեժը լուծելու նպատակով, ՀՀԴ նախաձեռնությամբ կազմակերպվում է Խանասորի հայտնի արշավանքը, և արյունոտ աշիրեթը պատժվում է:

Այսպիսով, XIX դարի 90-ական թվականներին աննախընթաց վերելք ապրեցին հայ ժողովրդի ինքնաբուխ ազգային-ազատագրական շարժումները օսմանյան բռնապետության դեմ, որոնց, սակայն, արյունարբու սուլթանական կառավարությունը պատասխանեց հայերի զանգվածային կոտորածներով: Հայկական հարցի լուծման երկրորդ փորձը դարձյալ անհաջողություն կրեց:

5. Հայկական մշակույթը XIX դարի երկրորդ կեսին

Պորոցը XIX դարի երկրորդ կեսը իրավամբ կարելի է համարել հայկական մշակույթի ամենաբուռն ծաղկման ժամանակաշրջաններից մեկը: Մշակութային նշանակալի առաջընթաց նկատվեց

թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ կյանքում, որը պայմանավորված էր նոր ժամանակներում Հայաստանում և անբողջ աշխարհում տեղի ունեցող արմատական տեղաշարժերով:

Հայ ժողովրդի ու նրա մշակույթի զարգացման հիմքը եղել ու մնում է դպրոցը: XIX դարի երկրորդ կեսին, հայ նոր գրականության ու արդի հայերենի արմատավորմամբ, նոր բովանդակություն ստացավ դպրոցը: Հայաստանն ու հայաշատ գաղթօջախները պատվում են աշխարհիկ ու հոգևոր բնույթի դպրոցների լայն ցանցով: 1874 թ. բացվում է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը, որը դառնում է կրթական խոշոր հաստատություն: Բարձրակարգ դպրոցներ են բացվում Կ. Պոլսում, Վանում, Կարինում, Երևանում, Շուշիում, Կարսում, Նոր Նախիջևանում, Թեոդոսիայում և այլուր: Հիմնվում են նաև մի շարք իգական դպրոցներ: Ասպարեզ են գալիս աչքի ընկնող մանկավարժներ՝ Պ. Շանշյանը, Ա. Բահաթրյանը, Ս. Մանդինյանը, Ղ. Աղայանը, Մ. Մամուրյանը, Ռ. Պերպերյանը և ուրիշներ, որոնք անգնահատելի դեր են կատարում նոր՝ աշխարհիկ դպրոցական ծրագրերի և դասագրքերի ստեղծման, մատաղ սերնդի կրթության ու դաստիարակության գործում: Չնայած ցարական ու սուլթանական կառավարությունների հայ ժողովրդի ու նրա դպրոցների նկատմամբ վարած հալածական քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ, հայերը համարվում էին տարածաշրջանի ամենաուսյալ ու գրագետ ժողովուրդներից մեկը:

Պարբերական մամուլը

Դարի երկրորդ կեսին բուռն վերելք է ապրում հարուստ ավանդույթներ ունեցող հայ պարբերական մամուլը: Մամուլի ու հրատարակատնային գործունեությունը պայմանավորված էր հայ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող խոր փոփոխություններով ու տեղաշարժերով: Լույս էին տեսնում մի քանի հարյուր անուն (340) պարբերականներ (թերթեր ու ամսագրեր): Դրանցից, իրենց խաղացած դերով ու կշռով, հատկապես առանձնանում էին «Հյուսիսափայլը», «Մասիւրը», «Արևելյան մամուլը», «Արարատը». «Մեղուն», «Մեղու Հայաստանին», «Մշակը», «Նոր դարը», «Փորձը», «Արձագանքը», «Մուրճը», «Հանդես ամսօրյան», «Արմենիան», «Հնչակը», «Դրոշակը» և այլն: Այդ շրջանում հայ հրատարակատնային ամենաճանաչված դեմքերն էին Մ. Նալբանդյանը, Կ. Ութուճյանը, Հ. Սվաճյանը, Գր. Արծրունին, Պ. Սիմոնյանը, Մ. Մամուրյանը, Հ. Պարոնյանը, Սպ. Սպանդարյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Փորթուգալյանը, Ա. Արփիարյանը, Ա. Արասխանյանը և ուրիշներ:

Գիտությունը Հայ մշակույթի ամենախոցելի տեղերից մեկը, անշուշտ, եղել է գիտությունը և հատկապես բնագիտությունը, որի զարգացման համար պետականազուրկ և իր գոյատևման համար մաքառող հայ ժողովուրդը նպաստավոր պայմաններ չի ունեցել: Նշված ժամանակաշրջանում մեծ չափով առաջադիմում են հասարակական գիտությունները՝ պատմագիտությունը, փիլիսոփայությունը, տնտեսագիտությունը և այլն: Առանձնապես նշանակալի նվաճումներ են ձեռք բերվում հայագիտության բնագավառում: Լույս են տեսնում նշանավոր հայագետ-արևելագետներ Ստ. Նազարյանի, Բ. Պատկանյանի, Մ. Էմինի, Մ. Օրմանյանի, Ա. Գարագաշյանի, Ա. Այտընյանի, Ստ. Պալասանյանի, Ղ. Ալիշանի, Ա. Երիցյանի, Գ. Սրվանձտյանցի և շատ ուրիշների արժեքավոր աշխատությունները: Հայ փիլիսոփայական և տնտեսագիտական մտքի զարգացման մեջ կարևոր ներդրում ունեցան Մ. Մամուրյանը, Գ. Կոստանոյանը, Ե. Տեմիրճիպաշյանը, Ա. Արասխանյանը և ուրիշներ:

Բնական գիտությունների ասպարեզում ակնառու դեմք էր Եվրոպայում ճանաչում ստացած հայտնի երկրաբան-քիմիկոս Անդրեաս Արծրունին՝ հրապարակախոս Գր. Արծրունու եղբայրը: Դարի երկրորդ կեսի ճանաչված բնագետ էր նաև բուսաբան-դարվինիստ Ն. Տաղավարյանը: Դարավերջին համառուսական մասշտաբով մեծ ճանաչման արժանացավ բժիշկ-համաճարակաբան Մարգար Առուստամյանը:

Գրականությունը XIX դարի երկրորդ կեսը կարելի է բնութագրել որպես գեղարվեստական գրականության ծաղկման ժամանակաշրջան: Հրապարակ եկավ ականավոր գրողների մի ստվար խումբ, որը մի նոր, ավելի բարձր աստիճանի հասցրեց հայ բազմաժանր գրականությունը: Այդպիսի մեծատաղանդ գրողների շարքին են դասվում ազատության մեծ երգիչներ Միքայել Նալբանդյանը և Մկրտիչ Պեշիկթաշյանը, հայրենասեր բանաստեղծներ Սմբատ Շահագիզը և Ռաֆայել Պատկանյանը, մեծ քնարերգուներ Պետրոս Դուրյանը և Հովհաննես Հովհաննիսյանը, խոշորագույն պատմավիպասաններ Րաֆֆին ու Ծերենցը, դասական արձակագիրներ Պերճ Պռոշյանն ու Ղազարոս Աղայանը, դրամատուրգներ Գաբրիել Սունդուկյանը, Հակոբ Պարոնյանը և ուրիշներ: Դարավերջին ասպարեզ իջան հայ գրականության երկու մեծերը՝ Հովհաննես Թումանյանը և Ավետիք Իսահակյանը:

Արվեստը XIX դարի երկրորդ կեսին զարգանում է նաև արվեստը՝ թատրոնը, նկարչությունը, երաժշտությունը, ճարտարապետությունը և այլն: Ի տարբերություն դարի առաջին կեսի, երկրորդ կեսին արդեն ձևավորվում է հայ պրոֆեսիոնալ թատրոնը: Հայ թատերական կյանքի աչքի ընկնող կենտրոններն էին Թիֆլիսը և Կ. Պոլիսը: Այս շրջանում հայ բեմարվեստի ամենափայլուն դեմքը, անկասկած, Պետրոս Ադամյանն էր, որը համաշխարհային ճանաչում ստացավ շեքսպիրյան հերոսների բարձրարվեստ կատարումներով: Թատրոնի ստեղծագործական վերելքը կապված էր նաև հայ բեմարվեստի մյուս երևելու՝ Գ. Չմշկյանի անվան հետ:

Նկարչական արվեստի ամենափայլուն ներկայացուցիչներից էին Վարդգես Սուրենյանցը, Գևորգ Բաշինջաղյանը, աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկին, իսկ երաժշտության բնագավառում՝ Տիգրան Չուխաջյանը, Քր. Կարա-Մուրզան և Մակար Եկմալյանը: Տիգրան Չուխաջյանը դարձավ հայ երաժշտական թատրոնի (օպերայի) հիմնադիրը: Նրան ժամանակակիցները իրավացիորեն անվանել են «Հայկական Վերդի»:

Այսպիսով, XIX դարի երկրորդ կեսին հայկական մշակույթը հասավ զարգացման որակական մի նոր աստիճանի և իր արժանի տեղը գրավեց համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ:

Գլուխ տասնհինգերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XX դարի սկզբներին (1900-1914 թթ.)

1. Նայաստանը XX դարի սկզբին

Արևելահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը XX դարի սկզբին Հայաստանը տակավին շարունակում էր մնալ երկատված: Եթե Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող Արևելյան Հայաստանում առկա էին քիչ թե շատ տանելի պայմաններ, ապա օսմանյան թուրքիայի դժնդակ լծի տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում գնալով անտանելի էր դառնում արևմտահայերի գոյավիճակը:

Այս շրջանում Անդրկովկասի ու Արևելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքը նշանավորվեց խոշոր իրադարձություններով: Մի կողմից՝ ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունների հետագա զարգացման, իսկ մյուս կողմից՝ տնտեսական ու քաղաքական կյանքում իր դարձ ապրած ավատական հարաբերությունների շատ գծերի պահպանման պայմաններում ավելի սրվեցին սոցիալ-դասակարգային հակամարտությունները լայն հասարակաշերտերի շրջանում: Տեղի ունեցան բանվորական ու գյուղացիական շարժումներ: Ուժեղացավ ազգային շրջանների պայքարը ցարիզմի ազգային-գաղութային քաղաքականության դեմ: Ավելի ակտիվ հասարակական-քաղաքական գործունեություն սկսեցին ծավալել ազգային և սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություններն ու կազմակերպությունները: Ռուսաստանի օրինակով հայ իրականության մեջ էլ հանդես եկան սոցիալ-դեմոկրատական, մարքսիստական գաղափարների հայ հետևորդներ: Անդրկովկասում ևս առաջացան սոցիալ-դեմոկրատական,

մարքսիստական խմբակներ ու կազմակերպություններ: Արևելյան Հայաստանի տարածքում առաջին մարքսիստական խմբակը հիմնվել է դեռ 1899 թ. Ջալալօղլիում (Ստեփանավան)՝ Ստ. Շահումյանի կողմից:

1903 թ. Գ. Պլեխանովի, Վ. Լենինի, Լ. Մարտովի, Լ. Տրոցկու և մյուսների ջանքերով տեղի ունեցավ ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (ՌՍԴԲԿ) վերջնական ձևավորումը՝ իր ծրագրով և կանոնադրությամբ: Սակայն ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական շարժման մեջ ի սկզբանե առաջացավ երկու ուղղություն՝ ռեֆորմիստական-մենշևիկյան և արմատական (հեղափոխական)-բոլշևիկյան, որոնք էլ այդ նույն թվականի աշնանից կազմակերպորեն տարանջատվեցին իրարից:

Ռեֆորմիստական ուղղությունը, որը սկիզբ էր առել Արևմտյան Եվրոպայում և տարածում գտել նաև Ռուսաստանում «էկոնոմիզմի» ձևով, կողմնակից էր գոյություն ունեցող կապիտալիստական կարգերի՝ ռեֆորմների ճանապարհով, թույլատրելի տնտեսական-դասակարգային պայքարի մեթոդներով բարեփոխմանը, կատարելագործմանը և պատմական տևական ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար սոցիալիզմի հաղթանակին: Սրա ամենակարկառուն գաղափարախոսն էր գերմանացի սոցիալ-դեմոկրատ Էդ. Բեռնշտայնը:

Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական շարժման մյուս ուղղությունը, որի ամենամուլեռանդ ջատագովն էր Վ. Ի. Լենինը, հանդես էր գալիս բռնի, ապստամբական պայքարի և, այսպես կոչված, պրոլետարիատի դիկտատուրայի հաստատման միջոցով կապիտալիզմի խորտակման ու անդասակարգ կոմունիստական հասարակարգ կառուցելու՝ նարոդնիկներից ոչ պակաս ուտոպիական ծրագրերով:

Ինչևէ, դարասկզբին արևալահայ իրականության մեջ եղել են այդ երկու ուղղություններին էլ հետևորդ անհատներ և սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ: Ի դեպ, այդ նույն ժամանակ (1903 թ.) ձևավորվեց նաև սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպությունը («Սպեցիֆիկներ»), որը գործում էր զուտ կովկասահայ բանվորության շրջանում և ստացել էր «հայ բունդականներ» (հրեաների նույնատիպ կազմակերպության անունով) անվանումը:

Սակայն պետք է նկատել, որ սոցիալ-դեմոկրատիայի այդ երկու թևերն էլ բավականաչափ նշանակություն չէին տալիս ազգային հարցին: Սրանց համար առաջնայինը հասարակության ընկերային, տնտեսական խնդիրներն էին, իսկ ազգայինը ածանցում ու կապում էին

առաջինների լուծման հետ: Նույն կերպ էին վարվում ու գործում հայ մարքսիստները (Բ. Կնունյանցը, Ստ. Շահունյանը, Ս. Սպանդարյանը, Ա. Զուրաբյանը, Ա. Մելիքյանը, Ս. Կասյանը, Ալ. Մյասնիկյանը և ուրիշներ) և մյուս «գույնի» սոցիալիստները, որն էլ ջլատում ու թուլացնում էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը:

Մինչդեռ հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կիզակետում կանգնած էին ազգային հիմնահարցն ու, առաջին հերթին, արևմտահայության ազատագրության խնդիրը: Այս խնդիրները մեծ գոհողություններով իրենց ուսերի վրա էին կրում հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունները՝ «Հնչակյանները»՝ իրենց երկու հատվածներով, «Դաշնակցությունը», մասամբ նաև խիստ թուլացած «Արմենականները»: Պետք է նշել, որ հայ ազգային կուսակցություններն իրենց նպատակադրումներով հիմնականում ընդհանրական էին, տարբերությունը միայն նպատակին հասնելու միջոցների և ձևերի մեջ էր: Այս վերջին հանգամանքն էլ խանգարում էր համագործակցության ընդհանուր ծրագրի և միասնական ղեկավարության ստեղծմանը:

Դարասկզբին, դեպքերի բերումով, հայ ազգային կուսակցություններն սկսեցին ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել նաև Կովկասի ու կովկասահայության հիմնահարցերին: Մասնավորապես ՀՀ Դաշնակցությունը, որը մինչ այդ ամբողջ ուշադրությունը բևեռել էր տաճկահայության խնդիրներին, շուտով, ցարիզմի վարած հայահալած քաղաքականության հետևանքով, սկսում է իր ջանքերն ուղղել նաև կովկասահայության շահերի պաշտպանությանը:

**Ցարիզմի հայահալած
ֆաղափականությունը:
1903 թ. հունրսի 12-ի
օրենքը** Սկսած XIX դարի վերջերից, ցարիզմը ևս ուժեղացրեց հայահալած քաղաքականությունը: Պարբերաբար փակվում էին հայկական դպրոցները, սահմանափակվում էր շարեգործական ու հրատարակչական ընկերությունների գործունեությունը, Լետապնդվում ու հալածվում էին հայ մտավորականները, արևմտահայության ազատագրման համար մարտնչող ազատամարտիկները, անցկացվում էր խիստ գրաքննություն և այլն: Բացի այդ, դարավերջից Անդրկովկաս ներգաղթած արևմտահայ տարագիրները տեղում հողակտոր և գրանցում չէին ստանում և, որպես ժամանակավոր բնակվողներ, տասնյակ հազարներով կիսաքաղց ու անտերունչ թափառում էին տարածաշրջանի քաղաքներում ու գյուղերում:

Պրոֆեսոր Ա. Յամբարյանի հաշվումներով դարասկզբին Անդրկովկասում կային ազգությամբ հայ ավելի քան 200 հազար ժամանակավոր բնակվողներ, որոնց գերակշիռ մասը արևմտահայ պանդուխտներ էին:

Անդրկովկասում և Արևելյան Ղազախստանում շարունակում էր չլուծված մնալ ագրարային-գյուղացիական հարցը: Չնայած 1900-1903 թթ. ընթացքում ցարական կառավարությունը անդրկովկասյան նահանգներում հողային ու հարկային հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված մի քանի օրենքներ ընդունեց, բայց դրանք չբարելավեցին գյուղացիության վիճակը: Մասնավորապես, 1900 թ. մայիսի 1-ի բարձրագույն հրամանագրով, «հողաշինարարության» անվան տակ, ավելի էր ամրակայվում հողի պետական սեփականությունը: Մինչդեռ Արևելյան Ղազախստանի գյուղացիության ճնշող մեծամասնությունը կազմող պետական շինականները (поселяне) ձգտում էին իրենց օգտագործման տակ գտնվող հողը դարձնել մասնավոր սեփականություն, մի հանգամանք, որ գյուղում ազատ տնտեսական հարաբերությունների զարգացման կարևորագույն նախապայմաններից է: Սակայն ցարական կառավարությունը ոչ միայն չէր պատրաստվում այդպիսի զիջման դիմել, այլև, հետամուտ իր գաղութացման քաղաքականությանը, շարունակում էր ռուս վերաբնակիչների նոր խմբաքանակներ ուղարկել Անդրկովկաս ու Արևելյան Ղազախստան:

Դարագլխին ցարական ինքնակալության հայահալած քաղաքականության ամենացայտուն դրսևորումը եղավ Նիկոլայ II-ի կողմից հաստատված 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը՝ հայ եկեղեցու կալվածքների ու գույքի հարքունիս բռնագրավման մասին: Այս օրենքի ընդունման դրդապատճառն այն էր, որ կովկասյան իշխանությունները ինքնակալին ու կառավարությանը հանձնել էին, թե իբր, հայոց եկեղեցին ունի անբավ հարստություններ, որոնք հայերը ի սպաս են դնում հեղափոխական, ազատագրական, անջատողական (սեպարատիստական) նպատակներին: Այստեղից էլ՝ այդ շարժումների դեմն առնելու համար անհրաժեշտ համարվեց զրկել հայոց եկեղեցին իր եկամուտի աղբյուրներից: Բռնագրավման ենթակա ունեցվածքի ընդհանուր արժեքը կազմում էր մոտ 100 մլն ռուբլի, որից տարեկան ստացվում էր շուրջ 300 հազար ռուբլու եկամուտ: Կառավարության այդ ապօրինի քայլը հարված էր ոչ միայն հայ եկեղեցուն, այլև՝ հայկական դպրոցներին ու մշակույթին, քանզի եկեղեցու կալվածքների եկամուտով էին պահվում ծխական-եկեղեցական ու թեմական դպրոցները:

Ցարական օրենքը բողոքի ու վրդովմունքի մեծ ալիք առաջացրեց ամբողջ հայության մեջ. երբ Կովկասի իշխանությունները, կառավարչապետ, հայտնի հայատյաց Գ. Գոլիցինի գլխավորությամբ, փորձեցին գործադրել այդ օրենքը, հայ ժողովուրդը, Յ.Յ. Դաշնակցություն և Յնչակյան կուսակցությունների ղեկավարությամբ, պայքարի ելավ իր իրավունքների պաշտպանության համար: Անդրկովկասի հայաշատ քաղաքներում՝ Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Երևանում, Էջմիածնում, Թիֆլիսում, Գանձակում, Շուշիում, Բաքվում, Իգդիրում, Բաթումում և այլուր տեղի ունեցան հակացարական միտինգներ ու ցույցեր: Տեղ-տեղ ժողովրդական այդ ելույթները վերաճեցին արյունահեղ ընդհարումների: Ինքնակալության այդ թալանչիական օրենքի դեմ իր բողոքի ձայնը բարձրացրեց անգամ ՌՍԴԲ կուսակցությունը: Այդ օրերին նրա պաշտոնաթերթ «Իսկրան» տպագրեց «Նոր կողոպուտ» վերտառությամբ հոդվածը:

Հայ ազգային Յնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները, հավատարիմ իրենց մարտավարությանը, ձեռնարկեցին նաև մի շարք ահաբեկչական գործողություններ: 1903 թ. հոկտեմբերին հնչակյան ահաբեկիչները, հայտնի գործիչ Փարամազի նախաձեռնությամբ, Թիֆլիսի մոտակայքում մահափորձ կատարեցին իշխան Գ. Գոլիցինի վրա, սակայն՝ անհաջող: Դրանից հետո Գոլիցինը պաշտոնաթող եղավ և հեռացավ Կովկասից: Արդեն 1905 թ. Կովկասում վերականգնվում է փոխարքայությունը, և փոխարքա է նշանակվում կոմս Ի. Վորոնցով-Դաշկովը, որը սկսում է հայերի նկատմամբ վարել լոյալ քաղաքականություն: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ արդեն սկսվել էր ռուսական առաջին հեղափոխությունը, ինքնակալը հարկադրված տեղի տվեց և 1905 թ. օգոստոսի 1-ի հրամանագրով չեղյալ համարեց 1903 թ. հունիսի 12-ի օրենքը: Այսպիսով, համառ պայքարի միջոցով հայ ժողովուրդը կարողացավ պաշտպանել իր ազգային իրավունքները:

Արևմտահայերի վիճակը

Այդ նույն ժամանակ շատ ավելի ծանր, դժոխային պայմաններում էր գտնվում արևմտահայ հատվածը: XX դարի սկզբին օսմանյան Թուրքիան շարունակում էր մնալ որպես ամենահետամնաց ռազմաֆեոդալական երկրներից մեկը: Առավել հետամնաց էր կայսության մասը կազմող Արևմտյան Հայաստանը՝ իր վեց-յոթ վիլայեթներով (նահանգներով): Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ առանձին դեպքերում Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում արձանագրվել են

նույնիսկ դեգրադացիայի երևույթներ: Բայց, ընդհանուր առմամբ, այստեղ էլ սկսեցին նշնարվել ազատ տնտեսական հարաբերությունների աշխուժացման պատմականորեն օբյեկտիվ ու անխուսափելի գործընթացներ: Արևմտահայ առևտրաարդյունաբերական բուրժուազիան դարձյալ հիմնականում կենտրոնացած էր Կ. Պոլսում և Ջնյուռնիայում: Սակայն, թուրքական պետության «աջակցությամբ», գնալով նա ավելի ու ավելի էր նեղվում և դուրս մղվում թուրքական նորաթուխ բուրժուազիայի կողմից:

Սուլթանական բռնապետությունը առանձնապես կործանարար ազդեցություն էր գործում արևմտահայ գյուղացիության վրա: Հայ գյուղացին ենթարկվում էր թե՛ սոցիալ-տնտեսական և թե՛ ազգային-կրոնական անլուր ճնշումների ու բռնության: Ջանգվածային էր դարձել գյուղացիության հողազրկումը: Ստեղծված անելանելի պայմանները թելադրում էին արևմտահայության մի մասին դիմել հարկադրական արտագաղթի, որոշ մասին՝ կրոնափոխ լինել, էլ չենք խոսում համիդյան մեծ ու փոքր ջարդերի մասին: Այս ամենի հետևանքով XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայերի թիվն իրենց բուն հայրենիքում՝ Արևմտյան Հայաստանում, գնալով նվազում էր:

Համենատուրքուն անցկացնելով Ռուսաստանի և Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի հանդեպ վարած քաղաքականության միջև, կարելի է հետևեցնել, որ, եթե Ռուսաստանը իրականացնում էր հալածական, ռուսացման քաղաքականություն, ապա Թուրքիային ավելի բնորոշ էր ազգային և կրոնական անհանդուրժողականության վրա հիմնված ջարդարարական քաղաքականությունը:

1901 թ. Առափելոց վանքի կռիվը Դարագլխին սուլթանական ռեժիմի դեմ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը հիմնականում շարունակում էր դրսևորվել հայդուկային-պարտիզանական կռիվների ձևով: 1899 թ. հայ ազատամարտի ամենահմայիչ դեմքերից մեկի՝ Աղբյուր Սերոբի եղերական սպանությունից հետո Տարոն-Սասունի (Դուրան-Բարձրավանդակի) հայդուկների ղեկավար է ճանաչվում Անդրանիկը: Տեղում ինքնապաշտպանության գործի հմուտ ղեկավարներից էին նաև Գ. Չաուշը, Հրայրը: Վերջինիս առաջադրած մարտավարությունն ավելի չափավոր էր և ոչ աղմկալի:

Անդրանիկը, նախ պատժում է Սերոբին դավադրաբար սպանած քուրդ ավազակապետ Բշարե Խալիլին, այնուհետև՝ 1901 թ. նոյեմբեր ամսին, իր մի քանի տասնյակ հայդուկներով Սասունի լեռներից իջ-

նում է Մշո դաշտը և խիզախ մարտեր մղում Մուշի Առաքելոց վանքի շրջակայքում: Հայ ազատամարտիկները, ամրանալով վանքում, շուրջ մեկ ամիս հմտորեն պաշտպանվում են, իսկ հետո, մի ձյունածածկ գիշեր, քողարկվելով սպիտակ սավաններով, ճեղքում են թշնամական օղակը ու աննկատ հեռանում վանքից: Այս միջադեպերը լայն արձագանք են գտնում ու կրկին բարձրացնում ժողովրդի մարտական ոգին:

1904 թ. Սասունի ապստամբությունը Հայ դյուցազնամարտի միջնաբերդերից էր Սասունը, որտեղ և ծավալվեցին գլխավոր իրադարձությունները: Դարասկզբի արևմտահայ ազատագրական ոգորումների բարձրակետը եղավ 1904 թ. Սասունի ապստամբությունը:

Ամեն ինչ սկսվեց այն բանից, երբ 1902 թ. թուրքական կառավարությունն սկսեց Սասունում գորանոցներ կառուցել, որը և հանդիպեց բնակչության դիմադրությանը: Թուրքական իշխանությունները, անհանգստացած հայերի հանդուզն դիմադրությունից, որը, փաստորեն, ընդունել էր ազգային-ազատագրական պատերազմի ձև, սկսեցին լուրջ նախապատրաստվել պատժիչ ռազմական գործողությունների: Արդեն 1904 թ. հունվարից Սասունը պաշարված էր: Մարտական գործողություններն սկսվեցին մարտի վերջերից: Ապստամբության հենակետեր դարձան Գելիեգուզան, Շենիկ, Իշխնձոր, Տալվորիկ և այլ բնակավայրեր:

Այս ապստամբությունն էլ, ինչպես 1894-ինը, հայ քաղաքական կուսակցությունների կողմից լավ նախապատրաստված չլինելու պատճառով, ի սկզբանե կրեց ինքնապաշտպանական բնույթ ու պարտվեց: Հակամարտող ուժերը խիստ անհավասար էին: Ինքնին հասկանալի է, որ մոտ երկու հարյուրյակի հասնող ազատամարտիկներ և մի քանի խումբ սասունցի քաջ գյուղացիներ որքան էլ ապավինեին լեռների, այնուամենայնիվ, չէին կարող երկար դիմակայել թուրքական բազմահազարանոց կանոնավոր զորքին ու քրդական բաշիբոզուկներին: Չհաջողվեց բավարար օգնություն ստանալ Անդրկովկասից: Թեժ կռիվներից մեկի ժամանակ զոհվեց հայոց ազատամարտի քաղցրախոս երգիչը՝ Հրայրը (Արմենակ Ղազարյանը): Այդուհանդերձ, հայ մարտիկները կարողացան մի քանի ամիս դիմագրավել թշնամուն: Ստեղծված պայմաններում Սասունի պաշտպան հայրուկները, հաշվի առնելով շրջակա 45 գյուղերի ավելի քան 20 հազար խաղաղ

բնակիչների վրա կախված մահացու վտանգը, ինչպես նաև զենքի և զինամթերքի պակասը, հարկադրված, մարտեր մղելով՝ նահանջում են դեպի Վան, որտեղից Անդրանիկը իր խմբով անցնում է Անդրկովկաս, այնտեղից էլ՝ արտասահման Բուլղարիա, իսկ մյուս՝ աչքի ընկնող հայդուկապետ Գևորգ Չաուշը իր մարտիկներով որոշում է վերադառնալ Սասուն: Սասունի ապստամբության պարտությունից հետո էլ Չաուշը շարունակում է պատժիչ, վրիժառուական գործողությունները թուրք և քուրդ իշխանավորների ու հարստահարիչների դեմ և, ի վերջո, 1907 թ. մայիսի 26-ին զոհվում է Սուլուխի հայտնի կռվում: Դրանից հետո հայ ազատագրական պայքարի թափը թուլանում է, և արդեն նոր փոփոխված իրադրության մեջ հայ ժողովրդի գլխավոր կուսակցությունը՝ Դաշնակցությունը, փոխում է իր մարտավարությունը:

1905 թ. հուլիսին մահափորձ կազմակերպվեց արյունարբու Աբդուլ Յամիդ II-ի վրա, սակայն պատահական դիպվածով Կարմիր սուլթանը կենդանի մնաց: Մահափորձի նախապատրաստական փուլում զոհվեց Յ. Յ. Դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը՝ Քր. Միքայելյանը: Այդուհանդերձ, արյունակգակ սուլթանի անսահմանափակ իշխանությանը մնում էին հաշված տարիներ:

2. Արևելահայ Տայաստանը համառուսաստանյան առաջին հեղափոխության և դրան հաջորդող պարիներին (1905-1912 թթ.)

Հեղափոխության սկիզբը: XX դարի սկզբին Ռուսաստանի և նրա բաղկացուցիչ մասը կազմող Արևելյան Տայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքը նշանավորվեց խոշոր իրադարձություններով: Ամենից առաջ 1905-1907 թթ., տեղի ունեցավ համառուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը: Այն ուներ ժողովրդավարական բովանդակություն և իր սուր ծայրով ուղղված էր ինքնակալական համակարգի դեմ: Հեղափոխության հիմնախնդիրներն էին՝ ցարիզմի տապալումը, դեմոկրատական հանրապետության հաստատումը, ագրարային և ազգային հարցերի լուծումը:

Հեղափոխությունն սկսվեց 1905 թ. հունվարի 9-ին (22)՝ Պետերբուրգում տեղի ունեցած արյունոտ իրադարձություններով, երբ ցարի

հրամանով գնդակոծվեց ժողովրդի խաղաղ ցույցը: Դա ալեկոծեց ամբողջ երկիրը: Ծայր առան զանգվածային գործադուլային շարժումներ, որոնք մեծ չափեր ընդունեցին ամռան և աշնան ամիսներին: Ինքնակալության դեմ պայքարի մեջ ներքաշվեցին ինչպես ռուսական սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունն իր երկու թևերով (մենշևիկներ ու բոլշևիկներ), այնպես էլ ազատամիտ (լիբերալ) ու ազգային կուսակցություններն ու կազմակերպությունները:

Յեղափոխական շարժումների մեջ ներգրավվեցին նաև հայ ազգային Յնչակյան և Դաշնակցություն կուսակցությունները: Վերջինս 1905 թ. նույնիսկ մշակեց Կովկասում ազգային և սոցիալ-դասակարգային պայքարի գործունեության հատուկ պլան՝ «Կովկասյան նախագիծ»: Այդ նախագիծով Դաշնակցությունն իր առջև խնդիր դրեց, արևմտահայերի ազգային-ազատագրական պայքարից բացի, մասնակցություն ունենալ ռուսաստանյան հեղափոխական շարժումներին:

Յեղափոխության ալիքը հասավ նաև Անդրկովկաս ու Յայաստան: Արևելյան Յայաստանում տեղի ունեցան ժողովրդական ելույթներ՝ գյուղացիական հուզումներ, բանվորական գործադուլներ, ազգային բնույթի շարժումներ: Յեղափոխության տարիներին բանվորական գործադուլներ եղան Ալավերդու և Կապանի պղնձահանքերում, երկաթուղային բանվորության շրջանում, Երևանի և Ալեքսանդրապոլի առանձին արհեստանոցներում և այլն: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, հեղափոխական ելույթները թույլ են արտահայտվել: Դա բացատրվում էր նրանով, որ, մի կողմից՝ բանվորությունը Յայաստանում շատ փոքրաթիվ էր (մոտ 10 հազար մարդ), մյուս կողմից՝ հեղափոխության վերելքի շրջանում հայ ժողովրդի ուշադրությունը հարկադրաբար բևեռվեց հայ-թաթարական (ադրբեջանական) արյունոտ ընդհարումների վրա:

Մայ-թաթարական (ադրբեջանական) ընդհարումները Ինչպես հայտնի է, 1905-1906 թթ. ընթացքում Անդրկովկասի մի շարք քաղաքներում ու շրջաններում բաքվում, Շուշիում, Ջանգեզուրում, Երևանում, Նախիջևանում, Ելիզավետպոլում (Գանձակ), Թիֆլիսում և այլուր տեղի ունեցան արյունալի ընդհարումներ հայերի ու ադրբեջանցիների միջև, որոնց հետևանքով երկուստեք սպանվեցին հազարավոր մարդիկ, կրակի ճարակ դարձան ամբողջական թաղամասեր, կողոպտվեցին հսկայական միջոցներ և այլն: Այդ արյունոտ ընդհարումներից ավելի շատ տուժեցին հայերը, որովհետև

նախարհարձակ կողմը հակառակորդն էր, և ընդհարման օջախը սկիզբ էր առնում Բաքվից: Այդ նախաձեռնողները ադրբեջանական ազգայնական ու կրոնական մուլեռանդ զանգվածներն էին: Հայ-թաթարական կոնֆլիկտը, բացի ազգային և կրոնական անհանդուրժողականությունից, իր հիմքում ուներ նաև տնտեսական ու քաղաքական պատճառներ: Բանն այն էր, որ ադրբեջանական նորաթուխ բուրժուազիան սկսել էր նեղվել ձեռներեց ու տնտեսապես հզոր Բաքվի ու Անդրկովկասի հայ առևտրաարդյունաբերական կապիտալից: Թաթար բուրժուա-ազգայնական տարրերը, նոր-նոր գալով ազգային ինքնագիտակցության, ուզում էին հայերին դուրս մղել Ադրբեջանից և Անդրկովկասի մյուս քաղաքներից:

Հայ-ադրբեջանական ջարդերի հրահրման գործում ոչ պակաս դեր խաղացին ցարական կենտրոնական և տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչները: Դրանցից մեկը Բաքվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն էր, որը և շուտով սպանվում է Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) կողմից: Իշխանությունների բռնած բացահայտ սադրիչ դիրքը և հանցավոր անտարբերությունը թողտվության ու անպատժելիության ասպարեզ էին բացում ազերի ելուզակների համար: Եվ այս իմաստով 1905-1906 թթ. արյունալի դեպքերը շատ մեծ նմանություն ու ընդհանրություն ունեն մեր ժամանակների Սումգայիթի, Կիրովաբադի, Բաքվի ոճրագործությունների հետ: Սկզբում անակնկալի եկած հայերը, դաշնակցական և հնչակյան տեղական կազմակերպությունների նախաձեռնությամբ, ստեղծեցին ինքնապաշտպանական խմբեր ու արժանի հակահարված տվեցին հակառակորդին: Ինքնապաշտպանական մարտերում աչքի ընկան Նիկոլ Դումանը, Վարդանը, Համազասպը, Դրոն, Փարամազը, Քեռին, Սեբաստացի Մուրադը, Արմեն Գարոն, Սևքարեցի Սաքոն և շատ ուրիշներ:

Շեղափոխության անկումը

1905 թ. ընթացքում հեղափոխությունը Ռուսաստանում անընդհատ վերելք էր ապրում: Այն իր բարձրակետին հասավ 1905 թ. երկրորդ կեսին հոկտեմբեր-դեկտեմբերի ամիսներին: Այդ ընթացքում Ռուսաստանում տեղի ունեցավ հոկտեմբերյան համընդհանուր քաղաքական գործադուլը, նոյեմբերին ամենախոշոր բանվորական գործադուլը Հայաստանում Ալավերդու պղնձահանքերում, իսկ դեկտեմբերին Մոսկվայի զինված ապստամբությունը, որի պարտությունից հետո հեղափոխությունն աստիճանաբար սկսեց անկում ապրել:

1905 թ. հեղափոխության վերելքը հարկադրեց ինքնակալին զիջումների դիմել. հոկտեմբերի 17-ին հրապարակվեց Նիկոլայ II-ի մանիֆեստը՝ դեմոկրատական այլ ազատություններից զատ, հրավիրել օրենսդիր Պետական դումա (խորհրդարան), որով Ռուսաստանը նկատելի քայլ էր կատարում Սահմանադրական միապետության վերածվելու ուղղությամբ: Մինչև հեղափոխության պարտությունը հրավիրվեց երկու Պետական դումա, առաջինը՝ 1906 թ. ապրիլից, իսկ երկրորդը՝ 1907 թ. փետրվարից: Դրանցում պատգամավորական տեղեր գրավեցին նաև մի քանի հայեր: Պետական դումաների քննարկումների գլխավոր հարցը ագրարային-գյուղացիական խնդիրն էր:

Ռուսական հեղափոխության հետևանքներից մեկն էլ այն եղավ որ 1906 թ. նոյեմբերի 9-ին, վարչապետ Պ. Ստոլիպինի հրապարակած օրենքով, երկրում իրականացվելու էին առաջադիմական ագրարային բարեփոխումներ: Համաձայն այդ օրենքի, քայքայվելու էին տնտեսության առաջընթացին խոչընդոտող գյուղական համայնքները, և դրանց հիման վրա ստեղծվելու էին մենատնտես գյուղացիական ֆերմերային (խուտորային և օտրուբային) տնտեսություններ, կատարվելու էին բնակչության վերաբնակեցումներ և այլն: Բայց այս օրենքը ձգձգվում և չէր կիրառվում լազգային ծայրամասերում, այդ թվում Հայաստանում:

Ավելի ուշ Արևելյան Հայաստանում ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության միջոցառում հանդիսացավ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը, որով հնարավորություն տրվեց կալվածատիրական և վանքապատկան գյուղացիներին, սկսած 1913 թ. հունվարի 1-ից, պետության օժանդակությամբ հետ գնել իրենց հողերը և դառնալ սեփականատեր: Դրա կենսագործման համար Երևանի նահանգի «ժամանակավոր պարտավորյալ» գյուղացիները 28-56 տարվա ընթացքում տոկոսներով պետությանը պետք է վճարեին 15,9 մլն ռուբլի ռսկով: Իսկ այդ նույն ժամանակ Կարսի մարզի պետական գյուղացիները նման գործողության համար արքունիքին պետք է վճարեին 7.524440 ռուբլի: Դրանից զատ, գյուղացիներից պետք է գանձվեր հողային հարկ ընդհանուր հիմունքներով: Բայց երկու դեպքում էլ կիսաստոլիպինյան այս օրենքները մինչև ինքնակալության տապալումը փաստորեն չիրագործվեցին:

1907 թ. սկզբներից արդեն ակնհայտ էր ռուսական հեղափոխության պարտությունը: Ինքնակալության դեմ պայքարող չափավոր ու արմատական ուժերի անմիաբանության հետևանքով 1907 թ. ամռանը

հեղափոխությունը գործնականում մարեց. հաջորդեցին միապետական հետադեմ ուժերի հալածանքներն ու հետապնդումները:

Նեադիմության (ռեակցիայի) հալածանքները Երբ 1907 թ. հունիսի 3-ին ռուսական կառավարությունը, առանց Պետական դումայի գիտության ու տրված լիազորությունների, օրենք հրապարակեց II Պետական դուման ցրելու և III-ը հրավիրելու մասին, դրանով իսկ գործնականում վերջ տրվեց հեղափոխությանը և Ռուսաստանի ու Արևելյան Հայաստանի պատմության մեջ սկսվեց մի ժամանակաշրջան (1907-1910 թթ.), որն ընդունված էր անվանել ստոլիպինյան ռեակցիայի շրջան: Սակայն այս ժամանակահատվածի գնահատման հարցում հարկավոր է տարբերակել, որ, եթե քաղաքական-գաղափարական առումով երկրում իրոք հաստատվում է ռեակցիա, ուժեղանում են բռնաճնշումները, ապա տնտեսության ասպարեզում, շնորհիվ Ստոլիպինի ագրարային առաջադիմական բարեփոխումների, սկսում են ավելի արագորեն զարգանալ սեփականատիրական, ապրանքակապիտալիստական հարաբերությունները. բացվում է կապիտալիզմի զարգացման երկրորդ փականը (առաջինը 1861 թ. բարեփոխումն էր): Եվ պատահական չէր, որ շուտով՝ 1909 թ.-ից, երկրում սկսում է տնտեսական ընդհանուր վերելք:

Հեղափոխության պարտության և հետադիմության հարձակումների պայմաններում սոցիալ-դեմոկրատական և ազգային տիպի կուսակցությունների շարքերում տեղի ունեցան գաղափարական վայրիվերումներ ու կազմակերպական պառակտումներ:

Այդպիսի գաղափարական ճգնաժամի ու պառակտման վտանգ առաջացավ նաև դարասկզբի հայ ազգային ամենահեղինակավոր կուսակցության՝ Դաշնակցության մեջ: Կուսակցության ներսում գոյացավ երկու ծայրահեղական թեքում (հոսանք). «աջ»՝ հանձին դրա ղեկավար, հայդուկապետ Միհրանի (Գաբրիել Քեշիշյան), որը գտնում էր, թե կուսակցությունը պետք է լիովին հրաժարվի «Կովկասյան նախագծից» ու սոցիալիստական գաղափարներից և ամբողջովին նվիրվի թուրքահայ դատին¹, իսկ մյուսը՝ «ձախ», հանձին, այսպես կոչված, «երիտասարդ դաշնակցականների», որի գաղափարական ղե-

¹ «Միհրանական» կոչվող շարժումը դադարեց Հ. Հ. Դաշնակցության ներսում մի շարք ահաբեկչական գործողություններից հետո, որի գոհերից մեկն էլ դարձավ հենց ինքը՝ Միհրանը:

կավարն էր Արսեն Ամիրյանը, իսկ կազմակերպականը՝ Լևոն Աթաբեկյանը: Նրանք գտնում էին, որ արևելահայ և արևմտահայ խնդիրները պետք է անջատել իրարից, այսինքն՝ ռուսահայ դաշնակցականները պետք է զբաղվեն զուտ համառուսական, սոցիալիստական, դասակարգային պայքարի խնդիրներով, իսկ արևմտահայը՝ տաճկահայ դատով: Դրա համար էլ այս «ձախ» հոսանքին հարողները կոչվեցին նաև «անջատականներ»: 1907 թ. հունիսին «երիտասարդ դաշնակցականների» խումբը, Լ. Աթաբեկյանի գլխավորությամբ հեռանալով Դաշնակցությունից, հարեց ռուսական էսեռների կուսակցությանը:

Ռեակցիայի շրջանում գաղափարական տարընթացություններ ու պառակտումներ առաջացան նաև ՌՍԴԲԿ-ի, Յնչակյանների և այլ կուսակցությունների շարքերում:

Նշված ժամանակաշրջանում ուժեղացան հալածանքները նաև հայ ժողովրդի դեմ: Իշխանությունները անողոք դատաստան էին տեսնում հեղափոխության ընթացքում «աչքի ընկածների» հետ, կազմում էին «ակտիվիստների», այսպես կոչված, «սև» ցուցակները, հետապնդում, բանտարկում ու արքտորում նրանց: Կառավարությունն առանձնակի դաժանությամբ հաշվեհարդար էր տեսնում հայ ազգային կուսակցությունների հետ: Դա բացատրվում էր ռուսական իշխանությունների նտավախությամբ, թե օսմանյան Թուրքիայի դեմ ուղղված հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կարող էր ուղղվել նաև Ռուսաստանի դեմ:

Այդ ժամանակ կառավարության նշանառության թիրախ դարձավ հատկապես Յ. Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Ի դեպ, Ռուսաստանի ներքին գործերի ժանդարմական վարչության տվյալներով, 1907 թ. Դաշնակցության շարքերում հաշվվում էր 165 հազար անդամ: 1907-1912 թթ. ընթացքում, հիմնականում կեղծ փաստերի և շինծու զրպարտանքների հիման վրա, կազմվեց 40 հազար էջից բաղկացած մի սովորածավալ դատական գործ, ու անցկացվեց մի դատավարություն, որը հայտնի է «Յ.Յ. Դաշնակցության գործ» անվամբ: Դատաքննչական գործը վարում էր Նովոչերկասկի նահանգային դատարանի՝ հատուկ գործերի գծով քննիչ Լիժինը: Մեղադրանք ներկայացվեց 159 մարդու, գերազանցապես՝ դաշնակցության ղեկավար գործիչներին: «Դաշնակցության գործը» մեծ աղմուկ հանեց և լայն արձագանք ու հնչողություն ստացավ: Մեղադրյալներին սպառնում էր ծանր պատիժ: Սակայն դատավարության ժամանակ բացահայտված լիժինյան կեղծիքները, դատապաշտպաններ Կերենսկու, Պերեվերզևի,

Մակլակովի և ուրիշների անաչառ մոտեցումը և ամենակարևորը պատերազմի նախապատրաստվող Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած հայանպաստ փոփոխությունները դրականապես անդրադարձան դատավճռի արդյունքների վրա: Շատերն ազատ արձակվեցին, իսկ մյուս մասն էլ ավելի մեղմ պատժաժամկետներով բանտարկվեց ու աքսորվեց:

Արդեն 10-ական թթ. սկզբին աշխարհամարտի նախապատրաստվող ռուսական կառավարությունը, կրկին հետամուտ իր նվաճողական ւլաններին, սկսում է ոչ միայն սիրաշահել հայերին, այլև 1912 թ. վերջերից ստանձնում է Հայկական հարցի հովանավորությունը:

3. Արևմտյան Նայաստանը 1908-1914 թթ.

Երիտթուրքերի հեղափոխությունը 1908 թ. 1905-1907 թթ. ռուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը որոշ արձագանք գտավ Արևելքի երկրներում և այդ թվում Թուրքիայում: Ավելի ուժեղացավ ընդդիմությունը սուլթանական բռնապետության դեմ:

Արդուլիհամիդյան վարչակարգից դժգոհ էին ոչ միայն ճնշված ու իրավազուրկ ազգային փոքրամասնությունները, այլ նաև թուրք հասարակական-քաղաքական առանձին շրջաններ ու, առաջին հերթին, երիտասարդ թուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» (Իթթիհատ վե թերաքքը) կուսակցությունը, որը սկզբնավորվել է 1889 թ. հայտնի գաղափարախոս Ահմեդ Ռիզա բեյի գլխավորությամբ: Երիտթուրքերը փորձեցին սուլթանիզմի դեմ ուղղված այդ լայն ընդդիմությունը օգտագործել քաղաքական իշխանությունը գավթելու համար: Հենց այս կուսակցությունն էլ նախապատրաստեց և իրականացրեց 1908 թ. պետական հեղաշրջումը:

Նախ, 1907 թ. դեկտեմբերի վերջերին, երիտթուրքերի կուսակցության նախաձեռնությամբ, Փարիզում կայացավ Օսմանյան կայսրության թուրք և ոչ թուրք ընդդիմադիր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների կոնգրես: Հայ քաղաքական կուսակցություններից այդ համագումարին մասնակցեց Հ.Հ. Դաշնակցությունը և «Արմենիա» թերթի խմբագրությունը: Նպատակ դրվեց տապալել համիդյան վարչակարգը և երկրում մտցնել սահմանադրություն: Հեղաշրջումը կատարվեց ծրագրված ժամկետից (1909 թ.) շուտ: 1908 թ. հուլիսին, դեպքերի բերումով (Մակեդոնիայի հարցի սրման կապակցությամբ), տեղի ունեցավ առաջադիմական համարվող այս հեղաշրջումը:

ջումը: Շարժման կենտրոնը դարձավ Սալոնիկը, իսկ շարժիչ ուժը՝ թուրքական բանակը: Հուլիսի 23-ին երիտասարդ թուրք սպաներ Ահմեդ Նիյազին և էնվեր բեյը, զորքի գլուխն անցած, շարժվեցին մայրաքաղաք Կ. Պոլսի վրա՝ պահանջելով սուլթանից վերականգնել Միդհատ փաշայի 1876 թ. չգործադրված սահմանադրությունը: Խորամանկ սուլթանը դիմեց զիջումների և հաջորդ օրը՝ հուլիսի 24-ին, հրապարակեց հրամանագիր՝ միդհատյան սահմանադրության վերականգնման մասին: Երկիրը հռչակվեց սահմանադրական միապետություն, հրավիրվեց մեջլիս (խորհրդարան), որտեղ հայերը ստացան 10 տեղ, հռչակվեցին դեմոկրատական առանձին ազատություններ: Հայտարարվեց «հյուրիեթ» (ազատություն): Հայ ֆիդայիները իջան լեռներից: Երկրում մտցվեց զորակոչի պարտականություն՝ անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելությունից: Այդ նշանակում էր, որ հայ երիտասարդներն էլ սկսեցին ծառայել թուրքական բանակում: Խոստացվեցին ագրարային բարեփոխումներ և այլն:

Հայ քաղաքական կուսակցությունները, դուրս գալով ընդհատակից, ծավալեցին եռանդուն գործունեություն: 1908 թ. հոկտեմբերին հիմնվեց «Հայ սահմանադրական ռամկավար» կուսակցությունը: Այդ կուսակցությունն առաջացավ Արմենականների և վերակազմյալ հնչակյանների գաղափարակցական շաղախից: Սա ազգային, չափավոր, լեգալ կուսակցություն էր, որը նպատակ ուներ գործել սահմանադրության շրջանակներում: Հայ սահմանադիր ռամկավարները չէին ընդունում ո՛չ հեղափոխությունը և ո՛չ էլ սոցիալիզմի վարդապետությունը:

Կիլիկիահայության կոստրածները Երիտթուրքերի հայտարարած ազատությունը որոշ հույսեր ներշնչեց նաև հայերին, եղան հայթուրք համագործակցության փորձեր, սակայն երկար չտևեց այդ ոգևորությունը: Սկզբում երիտթուրքական առաջնորդները գիտակցաբար թաքցնում էին իրենց շովինիստ, ազգայնամուլ էությունը՝ ներկայացնելով իրենց որպես Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող ճնշված ժողովուրդներին ինքնավարություն տալու կողմնակիցներ:

Երիտթուրքերը, անցնելով իշխանության գլուխ, շատ շուտով հրաժարվեցին իրենց իսկ հայտարարած «արդարություն, հավասարություն և եղբայրություն» հանրահայտ կարգախոսներից, որ հռչակել էին իշխանության գրավումից անմիջապես հետո կայսրության այլազգի

հպատակների համակրանքը շահելու նպատակով: Գործնական քաղաքականության մեջ այդ կարգախոսներն այդպես էլ մնացին մեռած տառ: Դա ի հայտ եկավ երիտթուրքերի կողմից իշխանության գրավման դեռ մեկ տարին չլրացած: Կյանքը ցույց տվեց, որ հայերի նկատմամբ շարունակվում էր ավանդական ջարդարարական քաղաքականությունը:

1909 թ. մարտի վերջերին (31-ին) շնորհագրկված Համիդ II-ը և իր համախոհները հեղաշրջման փորձ կատարեցին՝ հին բռնավարչակարգը վերահաստատելու նպատակով: Բայց երիտթուրքերը, Մակեդոնիայից զորք բերելով, վերագրավեցին Կ. Պոլիսը, իսկ Կարմիր սուլթանը վերջնականապես գահընկեց արվեց: Նրան փոխարինեց կամազուրկ Մեհմեդ V-րդը: Կառավարող գլխավոր կուսակցությունը կրկին դարձավ «Միություն և առաջադիմությունը»: Հենց այս շրջանում էլ 1909 թ. ապրիլին, Կիլիկիայի Ադանա քաղաքում և հարակից հայկական այլ բնակավայրերում, իշխանությունների թողտվությամբ, տեղի ունեցավ 30 հազար հայերի կոտորած: Ադանայի դեպքերով երիտթուրքերը ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը: Կիլիկիահայության եռեղնագործությունն ահազանգ էր այն մասին, որ երիտթուրքերը որդեգրել են հայերի բնաջնջման արդուլիսմիոյան քաղաքականությունը: Ադանայի կոտորածից հետո Հ.Հ. դաշնակցականները սառեցին իթիհատականներից, իսկ 1911 թ. իրենց կապերը լիովին խզեցին նրանցից:

**Երիտթուրքերի
գաղափարախոսության
և ֆաղափականության
հեռադիմական
եությունը**

Երիտթուրքերն իրենց կառավարման տարիներին վարում էին նախորդ վարչակարգից գրեթե ոչնչով չտարբերվող հայահալած քաղաքականություն: Դա առանձնապես ցայտուն դրսևորվեց ազգային և հողային քաղաքականության մեջ: Նրանք չկատարեցին իրենց խոստումներից և ոչ մեկը: Արևմտյան Հայաստանին չտրվեց սահմանադրությամբ հռչակված վարչական ապակենտրոն ինքնավարության կարգավիճակը: Ավելին. ազգային հարցում սկսեց գործադրվել կայսրության այլազգիների օսմանացման ու ձուլման քաղաքականություն:

Սկզբում երիտթուրքական կառավարությունն առաջնորդվում էր «օսմանիզմի» դոկտրինայով, որի իմաստը կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի ասիմիլացումն էր օսմանցի թուրք ազգի հետ: Իսկ

ավելի ուշ 10-ական թվականների սկզբներից, նախապատրաստվելով պատերազմի, երիտթուրքերը ասպարեզ նետեցին պանթյուրքիզմի ծայրահեղ հետադիմական, մարդատուաց գաղափարախոսությունը: Դրանով կոչ էր արվում թուրքալեզու ժողովուրդներին միավորվել թուրք օսմանների հեգեմոնիայի ներքո և հրով ու սրով նվաճել Բալկալ լճից մինչև Բալկաններ ձգվող անծայրածիր տարածքները, ստեղծել «Մեծ Թուրան» կոչվող հսկայածավալ պետություն:

Դժվար չէ նկատել, որ այս ծրագիրը ամենից առաջ սպառնում էր պետականագուրկ, երկատված Հայաստանին ու հայ ժողովրդի բուն իսկ գոյությանը: Հարկ է հիշեցնել, որ պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը, որոշակի նպաստավոր հանգամանքների դեպքում, պոտենցիալ ու իրական վտանգ կարող է ներկայացնել նաև մեր ժամանակներում:

**Բալկանյան
դասերազմը և
Հայկական հարցի
վերաբացումը
(1912-1914 թթ.)**

XX դարի 10-ական թվականների սկզբին Թուրքիայի ռազմաքաղաքական վիճակն ավելի բարդացավ: 1911-1912 թթ. տեղի ունեցավ իտալաթուրքական պատերազմը: Դրա հետևանքով Թուրքիան ընդմիջտ կորցրեց Տրիպոլիտանիան և Կիրենաիկան (Աֆրիկայում): Դրան հաջորդեց

Բալկանյան պատերազմը, որը, փաստորեն, դարձավ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախերգանքը:

1912-1913 թթ. տեղի ունեցան Բալկանյան երկու պատերազմները: Առաջինում Թուրքիան ծանր պարտություն կրեց իր հարևան և նախկինում իրեն ենթակա Բալկանյան երկրներից (Բուլղարիա, Հունաստան, Սերբիա, Չեռնոգորիա և այլն): Այս պատերազմում բուլղարական զորքերի շարքում կռվում էր նաև հայկական վաշտը Նժդեհի և Անդրանիկի գլխավորությամբ: Հայ քաղաքական շրջանները, օգտվելով պատերազմի ընձեռած նպաստավոր իրավիճակից, կրկին բարձրացրեցին Հայկական հարցը: Այս անգամ Հայկական հարցի գլխավոր հովանավորի դերում հանդես եկավ Ռուսաստանը: Մերձավոր Արևելքում նվաճողական ձգտումներ ունեցող Ռուսաստանը հայերի համակրանքը շահելու համար ոչ միայն դադարեցրեց մինչ այդ ծավալած հալածանքները հայերի նկատմամբ, այլև, ընդառաջ գնալով հայոց կաթողիկոս Գևորգ V-ի խնդրանքին, վերաբացեց Հայկական հարցը միջազգային դիվանագիտական ատյաններում:

Ստեղծված քաղաքական նպաստավոր պայմաններում, 1912 թ.

վերջերին, կաթողիկոսը կազմեց Հայ ազգային պատվիրակություն՝ եգիպտահայ մեծահարուստ, հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի նախագահությամբ, որը պետք է եվրոպական մեծ տերությունների դիվանագիտական շրջաններին ներկայացներ հայկական բարենորոգումների խնդիրը, ինչպես նաև, հասարակական կարծիք մշակելով, նպաստեր Հայկական հարցի լուծմանը: Այսպիսով, 1912 թ. վերջերից Արևմտյան Հայաստանում Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ հոդվածի ոգով, բարենորոգումներ մտցնելու խնդիրը կրկին դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկումների առարկա:

Հայկական բարենորոգումների նախագծերը

Իմանալով, որ մուսաստանը վերաբացում է Հայկական հարցը, թուրքական կառավարությունը, այն կանխելու նպատակով, 1912 թ. դեկտեմբերին հապճեպորեն հրապարակ հանեց հայկական վիլայեթներում բարենորոգումներ մտցնելու իր նախագիծը: Համաձայն այդ նախագծի, հայկական վիլայեթներից չորսուն կառավարության կողմից նշանակվելու էին գլխավոր վերատեսուչներ՝ օսմանահպատակներից, ինչպես նաև հանձնաժողովներ՝ երեք մահմեդական, երեք քրիստոնյա կազմով, և էլի կիսակատար մի քանի այլ առաջարկներ:

Թուրքական կառավարությունը, դժգոհելով մեծ տերությունների իր ներքին գործերին միջամտելուց, Արևմտահայաստանի բարենորոգումների գաղափարի դեմ վերստին հրապարակ նետեց իր ավանդական առարկությունը, հայտարարելով, որ իբր արդեն վճռել է բարենորոգումներ անցկացնել ամբողջ պետության համար, այդ թվում հայկական վիլայեթներում:

Թուրքական կառավարությունը, դժգոհելով մեծ տերությունների իր ներքին գործերին միջամտելուց, Արևմտահայաստանի բարենորոգումների գաղափարի դեմ վերստին հրապարակ նետեց իր ավանդական առարկությունը, հայտարարելով, որ իբր արդեն վճռել է բարենորոգումներ անցկացնել ամբողջ պետության համար, այդ թվում հայկական վիլայեթներում:

Նման իրավիճակում, 1913 թ. ապրիլին արևմտահայ քաղաքական շրջանները կազմեցին բարենորոգումների մի ընդհանուր նախագիծ, որը հայտնի է «Պատրիարքարանի» նախագիծ անունով և ներկայացրին Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանությանը: Համաձայն այդ նախագծի, հայկական վեց վիլայեթներից կազմվում էր մի վարչական միավոր, որի կառավարման համար եվրոպական մեծ տերությունների կողմից նշանակվում էր կոմիսար: Այդ միավորի վարչական բաժանումը պետք է կատարվեր ըստ բնակչության ազգային կազմի: Հայերից բռնագրավված հողերը պետք է վերադարձվեին: Համիդյան գնդերը միաձուլվելու էին բանակին, իսկ մահմեդական մոհաջիրների (վերաբնակիչների) բնակեցումը հայկական հողերի վրա արգելվում

էր: Ըստ նախագծի, հայկական բարենորոգումների իրականացման վերահսկողությունը դրվում էր մեծ տերությունների վրա: Իսկ Ռուսաստանը պետք է հետևեր դրանց իրագործմանը:

Իրենց հերթին, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ Կ. Պոլսի դեսպանությունները մշակեցին հայկական բարենորոգումների մի նոր նախագիծ: Բարենորոգումների խնդրում հատկապես մեծ ակտիվություն դրսևորեց Ռուսաստանը, իսկ Անգլիան և Ֆրանսիան, որպես Անտանտի (Յանաձայնության) մասնակից երկրներ, հիմնականում համեղաշխվեցին Ռուսաստանի նախաձեռնությանը¹:

Դրան հակառակ, հայկական բարենորոգումներին սառնությամբ ու մեծ վերապահումներով վերաբերվեցին Եռյակ դաշինքի երկրներն ու հատկապես Գերմանիան: Թուրքական բանակը վերակառուցելու նպատակով 1913 թ. դեկտեմբերին Կ. Պոլիս ժամանեց գերմանական զինվորական միսիան՝ Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորությամբ: Ինչ խոսք, երկու կողմից էլ մեծ տերություններին հետաքրքրողը ոչ թե հայերի շահերի պաշտպանությունն էր, այլ իրենց նվաճողական ձգտումները՝ հայկական խաղաքարտը շահարկելով՝ հնարավորին չափ շատ օգուտներ կորզելը: Յատկանշական է, որ այս անգամ էլ տերությունները նախապատրաստվում էին լուծել Յայկական հարցը՝ առանց հայերի մասնակցության: 1913 թ. ամռանը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանատանը մշակվեց հայկական բարենորոգումների նախագիծը, որը հայտնի է որպես «ռուսական» կամ «Մանդելշտամի» նախագիծ: Ռուսական դեսպանատան աշխատակից Անդրեյ Մանդելշտամի ներկայացրած բարենորոգումների տարբերակով նախատեսվում էր արևմտահայ վեց վիլայեթներից կազմել մեկ նահանգ՝ «պրովինցիա», որը կառավարելու էր թուրքահպատակ քրիստոնյա կամ

¹ Դեռ XIX դարի վերջերից Գերմանիայի հզորացումը և մրցակցությունը Անգլիայի ու Ֆրանսիայի հետ՝ աշխարհի վերաբաժանման համար, հիմք հանդիսացան վերջիններիս՝ Ռուսաստանի հետ մերձեցմանը: Գերմանիայի հավակնությունները Սերժավոր Արևելքում, ինչ խոսք, մեղմացրին Անգլիայի և Ռուսաստանի դարավոր հակասությունները: 1907 թ. օգոստոսի 31-ին, Ֆրանսիայի միջնորդությամբ, կնքվեց անգլո-ռուսական համաձայնագիր, որով Պարսկաստանը, Աֆղանստանը և Տիբեթը, փաստորեն, բաժանվեցին ազդեցության ոլորտների: Դրանով իսկ Անգլիան ապահովագրեց իր հարավ-ասիական գաղութները, մասնավորապես՝ Յնդկաստանը ռուսական վտանգից: 1907 թ. անգլո-ռուսական համաձայնագրով գործնականում ավարտվեց Եռյակ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) համաձայնության՝ Անտանտի ձևավորումը: Մյուս կողմից՝ արդեն ձևավորվել էր Եռյակ դաշինքը (Գերմանիա, Ավստրո-Յունգարիա և Իտալիա):

Եվրոպացի գեներալ-նահանգապետ: Գեներալ-նահանգապետը իրականացնելու էր գործադիր իշխանությունը: Որպես օրենսդիր մարմին նահանգում կողք կողքի պետք է գործեին քրիստոնյա և մահմեդական համայնքների ներկայացուցչություններ: Նահանգը վարչապետ բաժանվելու էր գավառների, շրջանների և գյուղախմբերի: Վերացվելու էին «համիդիե» գնդերը: Պաշտոնական թուրքերենի կողքին թուլլատրվում էր օգտագործել նաև հայերեն և քրդերեն լեզուները: Նախատեսվում էր իրականացնել կուլտուր-լուսավորական բնույթի մի շարք բարեփոխություններ և այլն: Բայց այս անգամ էլ Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը հանդիպեց «Եռյակ միության» ու հատկապես Գերմանիայի արգելքներին:

1913 թ. սկզբներից, կարճատև (6 ամիս) ընդմիջումից հետո, Թուրքիայում կրկին իշխանության գլուխ անցած երիտթուրքերը, եվրոպական դիվանագետների կազմած նախագծերը ի չիք դարձնելու նպատակով նույն տարվա ամռանը ներկայացրին ամբողջ կայսրության մեջ ընդհանուր բարենորոգումներ մտցնելու վերաբերյալ իրենց նախագիծը: Համաձայն այս հերթական նախագծի, հայկական վիլայեթները բաժանվելու էին երկու սեկտորների (հատվածների), առանց սահմանագծումների: Յուրաքանչյուր սեկտորի կառավարիչ էր նշանակվելու եվրոպացի վերատեսուչ՝ թուրք օգնականով: Հիշյալ կառավարիչները պետք է նշանակվեին թուրքական կառավարության կողմից՝ սուլթանի հաստատումով:

1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը

Կ. Պոլսում մեծ տերությունների դեսպանները քննության առան բարենորոգումների ռուսական և թուրքական նախագծերը:

Դրանցից և ոչ մեկում Հայկական հարցի արմատական լուծման պահանջներ չէին դրված: Այդ նախագծերի երկար քննարկումներից ու սակարկություններից հետո կազմվեց փոխզիջումային մի տարբերակ: Հիմք ունենալով այդ տարբերակը, 1914 թ. հունվարի 26-ին Կ. Պոլսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց համաձայնագիր: Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ: Ըստ այդ համաձայնագրի, Արևմտյան Հայաստանը բաժանվում էր երկու վարչական հատվածի (սեկտորի կամ նահանգի). մեկն ընդգրկում էր Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի, իսկ մյուսը՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սվազի վիլայեթները: Այդ սեկտորների կառավարիչներ (նահանգապետեր կամ կոմիսար-

ներ) էին նշանակվում ազգությամբ եվրոպացի և դավանանքով քրիստոնյա նահանգապետեր՝ 10 տարի ժամականով: Նահանգապետերի թեկնածությունը առաջադրելու էին եվրոպացիները, իսկ հաստատելու էր սուլթանը: Սեկտորների կենտրոնները դարձան էրզրում և Վան քաղաքները: Ռուս-թուրքական այս համաձայնագիրը հայերին տալիս էր ոչ թե ինքնավարություն, այլ ընդամենը՝ որոշ բարենորոգումներ: Չնայած համաձայնագրի չափավոր բնույթին, այնուամենայնիվ, դրա իրագործումով կստեղծվեին արևմտահայության կյանքի և գույքի ապահովության երաշխիքներ, զգալիորեն կթեթևանար նրա տնտեսական ու քաղաքական կացությունը:

Հայկական այդ երկու սեկտորների վերատեսուչներ (կոմիսարներ) հաստատվեցին հոլանդացի դիվանագետ Վեստենենկը և նորվեգացի գնդապետ Հոֆը: Բայց մինչ սրանք կանցնեին իրենց պարտականությունների կատարմանը, պայթեց առաջին աշխարհամարտը, և հերթական անգամ ձախողվեց Հայկական հարցի լուծումը: Իսկ իթի-հատի պարագլուխները (Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ կազմով), որոնք 1913 թ. հունվարից փաստորեն ստեղծել էին եռիշխանություն, օրակարգից հանեցին հայկական բարենորոգումների հարցն ու անցան իրենց արդեն ծրագրած հայակուլ պանթուրքական պլանների իրականացմանը:

Գլուխ տասնվեցերորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1917 ԹԹ.)

1. Ռազմական գործողությունները կովկասյան ռազմաճակատում և հայերը (1914-1917 թթ.)

**Պատերազմի
դասճառները
և սկիզբը** 1914 թ. հուլիսի 19-ին (ն. տ. օգոստոսի 1-ին) սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Մինչ այդ արդեն ձևավորվել էին հակամարտ երկու խոշոր ռազմաքաղաքական խմբավորումները՝ Եռյակ համաձայնությունը՝ Անտանտը (Անգլիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան կազմով), և Եռյակ միությունը (Գերմանիա, Ավստրո-Յունգարիա, Իտալիա կազմով): Շուտով վերջինիս հարեցին Թուրքիան և Բուլղարիան: Բայց 1915 թ. Իտալիան հեռացավ այս խմբավորումից: Դրանից հետո այն կոչվեց Քառյակ միություն (դաշինք): Օսմանյան Թուրքիան, հանդես գալով կայզերական Գերմանիայի կողմում, 1914 թ. օգոստոսի 2-ին նրա հետ կնքել էր գաղտնի ռազմական դաշինք: Պատերազմական հրդեհը սկզբում ծագեց խոշոր տերությունների միջև և շուտով իր շրջապատույտի մեջ առնելով աշխարհի 38 երկիր՝ ընդունեց համաշխարհային բնույթ:

Սկսված պատերազմում երկու խմբավորումներն էլ հետապնդում էին նվաճողական նպատակներ: Հատկապես ագրեսիվ էր տրամադրված գերմանական խմբավորումը: Ռուսաստանը նպատակ ուներ տիրել նեղուցներին, Կ. Պոլսին, ինչպես նաև՝ Արևմտյան Հայաստանին և այլն: Իր հերթին, Թուրքիան, առաջնորդվելով պատերազմի նախօրյակին առաջ քաշված պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ, նպա-

տակ էր դրել գրավել Կովկասը, այնուհետև շարժվել դեպի Միջին Ասիա՝ մինչև Անդրբայկալ, և հիմնել թուրքալեզու ժողովուրդներից բաղկացած, այսպես կոչված, «Մեծ Թուրանի» պետություն: Հասկանալի է, որ այդ ճանապարհին պետք է վերացվեր «հայկական սեպը»: Ինչպես տեսնում ենք, պանթուրքիզմի դոկտրինան մեծ չափով ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ:

Համաշխարհային պատերազմի գործունե ճակատներից էր Կովկասյան ռազմաճակատը: Այստեղ 1914 թ. հոկտեմբերի 29-ին սկսվեցին ռազմական գործողությունները Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև: Այդ գործողություններն ընթանում էին հիմնականում Հայաստանի տարածքում: Ռազմական գործողությունները ծավալվում էին մի քանի ուղղություններով, որոնցից գլխավորը Սարիղամիշ-Էրզրում ռազմավարական գիծն էր:

Վայկական

կամավորական

շարժումը

Ծանր ու վտանգավոր կացություն ստեղծվեց հայության համար. հայության երկու հատվածները հայտնվել էին երկու հակադիր ռազմական խմբավորումների պատկանող պետությունների (Ռուսաստանի և Թուրքիայի) կազմում: Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ արևելահայերը և արևմտահայերը, իրենց կամքից անկախ, փաստորեն պետք է կռվեին իրար դեմ:

Հայ ժողովրդի քաղաքական ղեկավարությունը, Հ.Հ. Դաշնակցության գլխավորությամբ, թեև մինչև պատերազմի սկսվելը մշակել էր չեզոքության և որևէ խմբավորմանը չհարելու քաղաքական ճիշտ ուղեգիծ, սակայն պատերազմն սկսվելուն պես հնարավոր չեղավ պահպանել այն: Հայ ժողովուրդն իր մեծամասնությամբ, ընդառաջ գնալով Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովի հորդորներին և հայանպաստ խոստումներին, նախընտրեց ռուսական (Անտանտի) կողմնորոշում: Բացի այն, որ պատերազմի ընթացքում իր քաղաքացիական պարտքը կատարելով, ռուսական բանակ գորակոչվեց մոտ 250 հազար հայ զինվոր, սկսեցին կազմակերպվել նաև կամավորական ջոկատներ, գերազանցապես արևմտահայ մարտիկներից: Ստեղծվեցին մոտ 8-10 հազար մարդուց բաղկացած 7 կամավորական խմբեր (գնդեր): 1914 թ. կազմակերպվեց 4, իսկ 1915 թ. մայիսին՝ ևս 3 խումբ: Այդ խմբերի հրամանատարներն էին Անդրանիկը, Դրոն, Համազասպը (Սրվանձտյան), Քեռին, Վարդանը (Մեիրաբյան), Հ. Ջանփոլադյանը (Գ. Ավչարյանը) և Հ. Արղությանը: Տեղանքին քաջ ծանոթ հայ

կամավորները ռուսական բանակում, փաստորեն, կատարում էին առաջապահի դեր և կռվում էին քաջաբար: Նրանք հատկապես աչքի ընկան Սարիղամիշի, Դիլմանի, Բերկրի-Կալայի, Դատվանի, Վանի, Ռևանդուզի, Բիթլիսի, Մուշի, Խնուսի, Էրզրումի և այլ ճակատամարտերում: Սակայն հետագայում՝ 1916 թ. կեսին, երբ արևմտահայ նահանգներն արդեն գրավված էին, ու այլևս չէր զգացում հայ կամավորների օգնության անհրաժեշտությունը, քաղաքական նկատառումներով դրանք կազմացրվեցին ռուսական բանակի ստորաբաժանումներում: Կամավորական խմբերի փոխարեն ստեղծվեցին վեց կանոնավոր հրաձգային գումարտակներ՝ ընդամենը 5 հազար մարդ:

Այդ նույն թվականին Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրներում գտնվող հայ տարագիրներից ստեղծվեց մոտ 6000 զինվորներից կազմված Արևելյան կամ Հայկական լեգեոնը, որը «դաշնակիցների» զորքերի շարքերում հարավից կռվեց Թուրքիայի դեմ:

Հայ կամավորական շարժման կազմակերպիչները՝ Դաշնակցություն կուսակցությունը, Հայ Ազգային բյուրոն, կռվելով ռուսական զորքերի շարքերում, հույսեր էին փայփայում շուտափույթ օգնության հասնել արևմտահայերին և երկու-երեք ամսում գրավել ու ազատագրել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Բայց, ցավոք, պատերազմը ձգձգվեց և ողբերգական հետևանք ունեցավ արևմտահայության համար:

Ռազմական

գործողությունները

Կովկասյան ռազմաճակատը ձգվում էր Սև ծովից մինչև Ուրմիա լիճը՝ 750 կմ երկարությամբ: 1914 թ. դեկտեմբեր-1915 թ. հունվար ամիսների ընթացքում տեղի ունեցավ Սարիղամիշի (Կարսի մարզում) ճակատամարտը, որը պատմության մեջ հայտնի է «Սարիղամիշի ռազմական գործողություն» անունով: Ձմեռվա խիստ ցրտերի պայմաններում ռուսական բանակը փայլուն հաղթանակ տարավ, որի շնորհիվ կանխվեց հակառակորդի ներխուժումը Անդրկովկաս: Սարիղամիշի գործողության ժամանակ գրեթե լիովին ջախջախվեց թուրքական 3-րդ բանակը, որի հրամանատարն էր ռազմական նախարար Էնվերը: Դրանից հետո ռազմական գործողությունները տեղափոխվեցին բուն Արևմտյան Հայաստանի տարածքը: Այս հաղթանակը վճռական նշանակություն ունեցավ ռազմական գործողությունների հետագա ընթացքի վրա:

1915 թ. մայիսին ռուսական զորքերը մտան Վան: Սակայն 1915 թ. կեսերին Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը զորքերի նա-

հանջի կասկածելի հրաման տվեց, որի հետևանքով արևմտահայությունը հայտնվեց թուրք-քրդական մահացու սպառնալիքի առաջ: Այնուհետև 1916 թ. փետրվարին ռուսական զորքերը գրավեցին Բիթլիսը, Կարինը (Էրզրում), ապրիլին՝ Տրապիզոնը, օգոստոսին՝ Երզնական, Կովկասյան ռազմաճակատում վերջնական հաղթանակի գործում առանձնապես մեծ նշանակություն ունեցավ 1916 թ. սկզբներին տեղի ունեցած Էրզրումի ճակատամարտը և արդյունքում՝ այդ ռազմավարական նշանակություն ունեցող կենտրոնի գրավումը:

Այսպիսով, 1915-1916 թթ. ընթացքում, որոշ մարտավարական ձգձգումներից հետո, ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը նվաճվեց շուրջ կես միլիոնանոց ռուսական բանակի կողմից և այդ վիճակը պահպանվեց մինչև 1917 թ. վերջերը: Այդ նույն թվականին Ռուսաստանում տեղի ունեցան ճակատագրական իրադարձություններ:

2. Հայոց Մեծ եղեռնը

Հայերի բնաջնջման երիտթուրքական ծրագիրը 1915 թ. հայ ժողովուրդն ապրեց իր բազմադարյա պատմության ամենաողբերգական էջերից մեկը: Երիտթուրքական կուսակցության ու կառավարության պարագլուխները՝ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմը, Բեհաիեդդին Շաքիրը, Ազմին և ուրիշներ, օգտվելով պատերազմական խառնակ իրավիճակից ու հայերին մեղադրելով անհավատարմության ու դավաճանության մեջ, կազմակերպեցին ու իրագործեցին Հայոց մեծ եղեռնը՝ արևմտահայության զանգվածային կոտորածները: Եղեռնը կամ ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից համարվում է մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն, հանցագործություն, որը չունի վաղեմության ժամկետ:

Մինչ պատերազմի սկսվելը երիտթուրքերն արդեն «որոճում» ու նախապատարստում էին իրենց գաղտնի դիվային ծրագրերը՝ արևմտահայության բնաջնջումով Հայկական հարցին մեկընդմիջտ վերջ տալ, հայազրկել երկիրը և յուրացնել այն:

Թուրքերը, Կովկասյան ռազմաճակատում կրած իրենց անհաջողությունների մեղքը բարդելով հայերի վրա, 1915 թ. ապրիլից կառավարության պաշտոնական գաղտնի հրահանգներով սկսեցին իրագործել հայ բնակչության զանգվածային տեղահանումը, ճակատամերձ նահանգներից ու առավել դաժան ձևերով՝ մաս-մաս ոչնչացումը:

**Արևմտահայության
զանգվածային
տեղահանությունը
և կոտորածները**

Ծրագրված ոճիրը իրագործվեց երեք փուլով: Երիտթուրքական կառավարությունն իր առաջին հարվածն ուղղեց հայ մտավորականության, իսկ երկրորդը՝ զինվորականության դեմ, որպեսզի նրանց գլխատուևով հեշտացնի ժողովրդական

զանգվածների ոչնչացման գործը: 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում և Ջնյուռնիայում ձերբակալվեցին ավելի քան 600 հայ մտավորականներ, որոնք աքսորվեցին Փոքր Ասիայի խորքերը և տարբեր պատրվակներով գազանաբար հոշոտվեցին: Նրանց մեջ էին Գրիգոր Զոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Ջարդարյանը, Ն. Տաղավարյանը, Երուխանը և շատ ու շատ ուրիշ տաղանդավոր հասարակական-քաղաքական, գիտական ու մշակութային գործիչներ: Ծանր ցնցումներ ապրեց և խելագարվեց հայ մեծանուն երգահան Կոմիտասը: Համանման ճակատագրի արժանացավ հայ մտավորականությունը Թուրքիայի մնացած մասերում:

Սիաժամանակ, զինաթափվեց և տարբեր եղանակներով ոչնչացվեց թուրքական բանակ զորակոչված հայ երիտասարդությունը՝ կռվող ուժը: Գնապարհների վրա աշխատեցնելու պատրվակով հայ ռազմունակ հատվածը մեկուսացվեց և խիստ գաղտնիության պայմաններում ոչնչացվեց: Երրորդ հարվածն ուղղվեց խաղաղ բնակչության դեմ: Ամենամեծ մասշտաբներ ընդունեցին բուն Արևմտյան Հայաստանի հայ խաղաղ բնակչության (կանայք, ծերեր, երեխաներ) զանգվածային տեղահանությունն ու բնաջնջումը: Այս ամենն արվում էր «ռազմական նկատառումներով» թուրքական բանակի թիկունքը անվտանգելի տարրերից մաքրելու պատրվակով: Հայության մեծ մասը, դիմադրություն ցույց տալու համար, կոտորվեց տեղում, մյուս մասը ոչնչացավ աքսորի՝ դեպի արաբական անապատները քշվելու ճանապարհին՝ բռնություններից, սովից, ծարավից ու համաճարակից, և միայն մի փոքր հատված կարողացավ մի կերպ փրկվել ու հանգրվան գտնել հայկական գաղթօջախներում: 300 հազարի չափ էլ գաղթական արևմտահայեր ապաստան գտան Անդրկովկասում:

Ընդհանուր հաշվով, Հայոց մեծ եղեռնին զոհ գնաց մոտ 1,5 մլն մարդ, իսկ մոտ 800 հազար հայ էլ դարձավ գաղթական: Էլ չենք խոսում նյութական, հոգևոր-մշակութային վիթխարի կորուստների մասին: Եվ այդ ամենը իրագործվեց խաղաղ ազգաբնակչության նկատմամբ, սոսկ այն բանի համար, որ նրանք հայ էին:

Մեծ տերությունների Սա, հիրավի, աննախընթաց մի ոճրագործություն էր, որ կազմակերպեցին և, մեծ տերությունների թողտվությամբ ու մեղսակցությամբ, իրագործեցին երիտթուրքական ջարդարարները: Հետևանքը եղավ այն, որ հայ ժողովուրդը, ոչ մի մեղք չունենալով պատերազմի սանձազերծման գործում և իր կամքից անկախ ներքաշվելով պատերազմի հորձանուտը, դարձավ դրա անմեղ զոհերից մեկը: Նա կորցրեց իր թվաքանակի զգալի մասը, իսկ Արևմտյան Հայաստանը՝ հայ ժողովրդի բնօրրանը, գործնականում դատարկվեց հայությունից: Հարկ է նշել, որ պատերազմի պայմաններում հայ ազգային կուսակցությունները թույլ տվեցին լուրջ ռազմավարական ու մարտավարական բնույթի սխալներ ու վրիպումներ:

Այսպիսով, Հայոց Մեծ եղեռնի գլխավոր հանցագործ ու պատասխանատու երիտթուրքական կառավարությունը Հայկական հարցը «լուծեց» թուրքական տարբերակով: Եվ պատահական չէ, որ երիտթուրքական պարագլուխներից մեկը ինքնագոհությամբ հայտարարեց, թե այն, ինչ Աբդուլ Համիդ II-ին չհաջողվեց կենսագործել երեսուն տարիների ընթացքում, իրենք իրագործեցին մի քանի ամսում: Հայոց եղեռնի պատասխանատուներից է նաև օսմանյան թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիան: Այդ ոճրագործության մեջ մեղսակցության իրենց մասն ունեն գրեթե բոլոր մեծ տերությունները, որոնք կամք չդրսևորեցին ժամանակին բռնելու թուրքիայի հանցավոր ձեռքն ու կանխելու եղեռնագործությունը: Եվ այս իմաստով տեղին է ասված, որ Արևմտյան Հայաստանը համարվում է «Եվրոպայի զոհը»:

Թուրքիայի պարտությունից և աշխարհամարտի ավարտից հետո (1919 թ.) պատերազմի ու եղեռնագործությունների կազմակերպման մեղադրանքով երիտթուրք ոճրագործ պարագլուխների նկատմամբ Կ. Պոլսում հրապարակային դատ անցկացվեց: Ռազմական դատարանը հեռակա կարգով նրանց դատապարտեց մահապատժի: Ավելի ուշ՝ 20-ական թվականների սկզբներին, հայ ժողովրդի քաջորդիներ Ս. Թեհլերյանը, Ա. Երկանյանը, Ա. Շիրակյանը, Ստ. Ծաղիկյանը, Ա. Անտոնյանը և ուրիշներ հանդուգն ահաբեկչությամբ վրեժ լուծեցին Հայոց Մեծ եղեռնի կազմակերպիչներից: Մինչև օրս հայ ժողովուրդը սրբությամբ է պահպանում Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակը և պայքարում է իր ոտնահարված ազգային-քաղաքական իրավունքների պաշտպանության ու վերականգնման համար: Հայոց ցեղաս-

պանության միջազգային ճանաչումն ունի բարոյական, իրավաքաղաքական մեծ նշանակություն: Ներկայիս Թուրքիայի կառավարության կողմից ճանաչման դեպքում նա պարտավոր է փոխհատուցում տալ հայ ժողովրդին:

3. Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերը 1915 թվականին

Վանի

հերոսամարտը

Երիտթուրքական ղեկավարությունը ծրագրել և իրագործում էր արևմտահայերի տեղահանությունն ու զանգվածային ջարդերը: Բայց դա չէր նշանակում, թե ամբողջ հայությունը, գլուխը կախ, լուռումունջ պետք է ընդուներ իր մահը:

Առանձին կղզիացած շրջաններ, «ազատություն կամ մահ» կարգախոսով, դիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանության: Դրանցից ամենանշանավորը և ամենաարդյունավետը, թերևս, Վանի հերոսամարտն էր: 1915 թ. ապրիլին տեղի ունեցած Վանի գոյամարտը ղեկավարեցին Արամ Մանուկյանը և Արմենակ Եկարյանը: Ինքնապաշտպանության կենտրոնը Վան քաղաքն էր ու հատկապես նրա Այգեստան հայկական թաղամասը: Ինքնապաշտպանության հարուստ ավանդույթներ ունեցող վան-վասպուրականցիները կարողացան շուրջ մեկ ամիս քաջաբար պաշտպանվել կուսակալ Ջևդեթ փաշայի գլխավորած թուրք-քրդական տասնյակ հազարանոց զորքերից, մինչև որ ռուսական զորամասերը և Վարդանի ու Խեչոյի գլխավորած հայ կամավորական ջոկատները 1915 թ. մայիսի սկզբներին օգնության հասան վանեցիներին: Այս ինքնապաշտպանության արդյունքը եղավ այն, որ 120 հազար վան-վասպուրականցիներ փրկվեցին թուրքական կոտորածներից և հետագայում, ռուսական զորքերի կասկածելի ու միտումնավոր նահանջների հետևանքով, հարկադրված գաղթեցին Արևելյան Հայաստան:

Հայերի

ինքնադաճողական մարտերը

Ի տարբերություն Վանի, անհաջող ելք ունեցավ Մուշի և Սասունի (Դուրան-Բարձրավանդակի) ինքնապաշտպանությունը: Այստեղ գոյամարտը ղեկավարում էին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և Վահան Փափագյանը (Կոմս): Թեև մշեցիները և սասունցիները 6-7 ամիս (1915 թ. գարնան և ամռան ամիսներին)

դիմադրեցին, սակայն, մի կողմից՝ ինքնապաշտպանության միջոցների սպառվելու, մյուս կողմից՝ ռուսական զորքերի ժամանակին օգնության չհասնելու պատճառով պարտություն կրեցին: Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանությունը խեղդվեց արյան մեջ և վերածվեց տեղի հայության սպանդի: Փրկվեցին Սասունի քաջարի ժողովրդի միայն բեկորները:

Հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները անհաջողության մատնվեցին նաև հայ ազգային հերոս Անդրանիկի ծննդավայր Շապին-Գարահիսարում (1915 թ. հունիս, ղեկավար՝ Ղուկաս Տևեքյան) և Ուրֆայում (սեպտեմբեր, ղեկավար՝ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյան): Երկու դեպքում էլ մի քանի հարյուր կռվողներով շուրջ մեկ ամիս տևած գոյամարտը, թուրք-մահմեդական օղակման պայմաններում, դատապարտված էր պարտության:

Համեմատաբար բարեհաջող ավարտ ունեցավ Մուսա լեռան դուրսագնամարտը (ղեկավարներ՝ Եսայի Յաղուբյան, Տիգրան Անդրեասյան և այլք): Միջերկրական ծովի ափին գտնվող ավելի քան 4000 սուլետիահայեր, չենթարկվելով թուրքական բռնագաղթին, բարձրացան մոտակա Մուսա լեռը և 40 օր ու գիշեր հերոսաբար պաշտպանվեցին, մինչև որ, հայերի խնդրանքով, ծովից ֆրանսիական «Գիշեն» և ապա «Ժաննա դ'Արկ» շոգենավերը օգնության հասան և շրջապատվածներին բարեհաջող փոխադրեցին Եգիպտոս: Այս հերոսապատումին է նվիրված հրեա լրագրող Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» խորագրով վեպը:

Այսպիսով, 1915 թ. արևմտահայության գոյամարտը, իր հաղթանակներով ու պարտություններով հանդերձ, թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի օրգանական շարունակությունն է: Սխալվում են բոլոր նրանք, ովքեր հայերի կոտորածների պատճառները փորձում են տեսնել կամավորական շարժման և առանձին ինքնապաշտպանական կռիվների մեջ: Այնինչ, փաստերը ցույց են տալիս, որ Օսմանյան կառավարությունը վաղուց էր ծրագրել հայերի բնաջնջումը, իսկ կամավորական շարժումն ու ինքնապաշտպանական կռիվները ընդամենը հարմար առիթ էին իրենց հայակուլ ծրագրերը իրականացնելու համար:

Գլուխ տասնյոթերորդ

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ (1917 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-1918 թ. ՄԱՅԻՍ)

1. Նայաստանը 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան հեղաշրջման ժամանակաշրջանում

Իրադրությունը Անդրկովկասում 1917 թ. փետրվարի 27-ին Ռուսաստանում Նայաստանում Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո: ՕԶԱԿՈՍ-ի հիմնումը 1917 թ. փետրվարի 27-ին Ռուսաստանում տեղի ունեցավ մեծ հեղափոխություն, որի հետևանքով տապալվեց ցարական ինքնակալությունը, և երկրում ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն՝ իշխան Գ. Լվովի նախագահությամբ: Փետրվարյան հեղափոխությամբ քաղաքական իրադրությունը հիմնովին փոխվեց նաև Անդրկովկասում: Մարտի սկզբներին վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը, և հիմնվեց ժամանակավոր կառավարության տեղական գործադիր իշխանության մարմին՝ Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե (ՕԶԱԿՈՍ): ՕԶԱԿՈՍ-ի կազմի մեջ մտան IV Պետական դումայի 5 անդամներ. կադետներ Վ. Խառլանովը՝ ռուս (նախագահ), Մ. Պապաջանյանը՝ հայ, մուսավաթական Մ. Ջաֆարովը (ազերի), մենչևիկ Ա. Չխենկելիին (վրացի) և վրաց սոցիալ-ֆեդերալիստ Կ. Աբաշիձեն (վրացի): Ժամանակավոր կառավարության կովկասյան տեղական գործադիր իշխանության այս մարմինը գործեց մինչև 1917 թ. նոյեմբերի կեսերը: Բացի ՕԶԱԿՈՍ-ից, Անդրկովկասում ստեղծվեցին իշխանության այլ՝ դասակարգային և ազգային բովանդակությամբ մարմիններ՝ խորհուրդներ:

Փետրվարյան հեղափոխությունը Ռուսաստանը դարձրեց աշխարհի ամենաազատ ու ամենաժողովրդավարական երկրներից մեկը: Երկիրը պատվեց բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորական խորհուրդների լայն ցանցով: Այդ դասակարգային ներկայացուցչական մարմինները՝ խորհուրդները, սկզբնական ժամանակաշրջանում ներկայացնում էին իրական մեծ ուժ, որոնցում մեծամասնություն էին կազմում սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկները և էսէռները (սոցիալիստ հեղափոխականներ): Իսկ տեղական ինքնակառավարման մարմիններում՝ զեմստվոներում, մեծամասնություն ունեին կադետները (սահմանադիր դեմոկրատները): Ազգային շրջանների տեղական խորհուրդներում և ինքնակառավարման մարմիններում մեծամասնություն ստացան ազգային կուսակցությունները:

Մեծ զարթոնք ապրեց ազգային կյանքը: Առաջնային ու հրատապ նշանակություն ստացավ ազգային հարցը: Քաղաքական գործունեության լայն ասպարեզ իջան հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնց անվիճելի առաջատարը Զ.Յ. Դաշնակցությունն էր: 1917 թ. ապրիլին Թիֆլիսում ստեղծվեց հայ ազգային մի նոր քաղաքական կուսակցություն՝ «Հայ ժողովրդական կուսակցությունը»: Անդրկովկասում գործող կուսակցությունները, բացառությամբ բոլշևիկների, պաշտպանեցին ժամանակավոր կառավարությանը:

Ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանում մտցվեց ժամանակավոր կառավարությանն անմիջականորեն ենթակա հատուկ վարչաձև՝ զորավար Պ. Ավերյանովի գլխավորությամբ: Նրան օգնական նշանակվեց Զ. Ջավրիյանը: Սկսվեց արևմտահայ գաղթականության ներհոսքը Մայր հայրենիք: Հուլյսեր էին փայփայվում, որ դրականապես կլուծվի Տաճկահայաստանի խնդիրը:

Հայ քաղաքական կուսակցությունները հիմնականում պաշտպանում էին ժամանակավոր կառավարության արտաքին ու ներքին քաղաքականությունը: Հայերն արտահայտվում էին ռուսական համապետականության օգտին այն ակնկալությամբ, որպեսզի նրա օգնությամբ կարողանան լուծել հայաթափ եղած Թուրքահայաստանի հարցը և Անդրկովկասում անցկացնել վարչական արդարացի վերաբաժանում: Հայկական կողմը, ՀՀԴ նախաձեռնությամբ, առաջարկում էր, ըստ ազգագրական հատկանիշի, Անդրկովկասը բաժանել երեք վարչատարածքային միավորների՝ հայկական, վրացական և թաթարական: Միաժամանակ, հայ ազգային կուսակցություններն արտահայտվում էին Անդրկովկասի ու Հայաստանի լայն ինքնավարության օգտին:

Չայոց Ազգային խորհրդի ստեղծումը Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո բազմազգ Անդրկովկասում ազգային գործոնի դերի մեծացումը հիմք հանդիսացավ ազգային քաղաքական մարմինների՝ խորհուրդների ստեղծման համար: Սկզբում 1917 թ. ապրիլին, նման ազգային խորհուրդ հիմնեցին ադրբեջանցիները, այնուհետև՝ վրացիները, իսկ ավելի ուշ՝ հայերը: Նախ 1917 թ. մայիսին, Երևանում գումարված արևմտահայերի առաջին համագումարում, հիմնվեց Արևմտահայ ազգային խորհուրդը՝ Վահան Փափազյանի (Կոմս) նախագահությամբ, որը պետք է զբաղվեր զուտ Արևմտյան Հայաստանի ու արևմտահայ գաղթականության խնդիրներով: Իսկ 1917 թ. սեպտեմբերի վերջին և հոկտեմբերի սկզբներին, Թիֆլիսում կայացած Արևելահայերի ազգային համագումարում, բազմակուսակցական հիմքի վրա, ստեղծվեց 15 հոգուց բաղկացած Արևելահայ (Կենտրոնական) կամ Հայոց Ազգային խորհուրդ: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ա. Ահարոնյանը: Հայոց Ազգային խորհուրդը, որպես արևելահայության լիազոր ներկայացուցիչ, ստացավ գործադիր իշխանության իրավասություններ և մինչև Հայաստանի անկախության հռչակումը, փաստորեն, հայ ժողովրդի գերագույն իշխանություններ: Բացի Թիֆլիսում ստեղծված Հայոց Կենտրոնական Ազգային խորհրդից, տեղերում նույնպես կազմվեցին ազգային խորհուրդներ՝ որպես տեղական իշխանություն: 1917 թ. վերջերին Ա. Մանուկյանը հիմնեց Երևանի Ազգային խորհուրդը: Հայ ազգային խորհուրդ ստեղծվեց Բաքվում, որը գլխավորեց Ա. Գյուլխանդանյանը: Ազգային խորհուրդներ ստեղծվեցին Արցախում, Սյունիքում, Ախալքալաքում և այլուր: Սրանք, փաստորեն, ազգային իշխանության ձև էին: Այսպիսով, ՕՉԱԿՈՄ-ի և դասակարգային հիմքով ստեղծված խորհուրդների կողքին հիմնվեցին ազգային խորհուրդներ՝ իբրև ազգային իշխանության ձևեր:

Շուկեմբերյան հեղափոխությունը և Անդրկովկասը Մինչև Անդրկովկասում տեղի էին ունենում ազգային-քաղաքական ուժերի վերախմբավորում ու կոնսոլիդացիա, բուն Ռուսաստանում քաղաքական իրադարձությունները զարգացան գլխապատույտ արագությամբ և ունեցան անսպասելի ավարտ: Մինչև 1917 թ. ամռան վերջը խորհուրդներում մեծամասնություն չներկայացնող բելշևիկները, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, օգտագործելով ժողովրդական զանգվածներին հուզող հաշտության, հողի, հացի, ա-

զատութիւնների մասին քարոզչական կարգախոսները, շոշափելի ազդեցութիւն նվաճեցին ու, օգտվելով ժամանակավոր կառավարության թույլ տված սխալներից ու հապաղումներից, 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (ն.տ. նոյեմբերի 7-ին) մայրաքաղաք Պետրոգրադում զինված հեղաշրջում կատարեցին ու իշխանութիւնը վերցրին իրենց ձեռքը:

Անդրկովկասի քաղաքական ազդեցիկ ուժերը հիմնականում բացասաբար ընդունեցին Յոկտեմբերյան հեղաշրջումը: Եվ 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին երկրամասի ամենահեղինակավոր երեք կուսակցութիւնները՝ վրաց մենշևիկները, հայ դաշնակցականները և ազերի մուսավաթականները հեղինակազրկված ու անգործության մատնված Օ-ՋԱԿՈՄ-ի փոխարեն ստեղծեցին Անդրկովկասյան կոմիսարիատը՝ մենշևիկ Ե. Գեգեչկորու գլխավորությամբ: Գլխավորապես երեք ժողովուրդների՝ (հայեր, վրացիներ և ազերիներ) ազգային ներկայացուցիչներից կազմված այս կառավարութիւնը ստեղծվեց Թիֆլիսում գտնվող Անտանտի (Անգլիայի, Ֆրանսիայի), ինչպես նաև ԱԼՆ-ի ռազմադիվանագիտական ներկայացուցիչների գործուն մասնակցությամբ:

Տարածաշրջանում Յոկտեմբերյան հեղաշրջումը պաշտպանեցին, թերևս, միայն տեղի բոլշևիկյան կազմակերպութիւնները: 1917 թ. դեկտեմբերի կեսերին, խորհրդային կառավարության ղեկավար Վ. Ի. Լենինի հանձնարարականով, ականավոր բոլշևիկ Ստ. Շահումյանը նշանակվեց Կովկասյան գործերի արտակարգ կոմիսար: Յետամուտ Յոկտեմբերյան հաղթարշավին՝ բոլշևիկները այստեղ ևս վերցրին Կովկասի խորհրդայնացման կուրս, որը, սակայն, հաջողվեց իրականացնել միայն պրոլետարական Բաքվում:

Այն բանից հետո, երբ 1918 թ. հունվարի 6-ին խորհրդային կառավարութիւնը ցրեց ժողովրդավարական ճանապարհով ընտրված համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովը, հիմնականում դրա անդրկովկասյան հատվածի պատգամավորների թվի, կուսակցական համամասնութիւնի սկզբունքով, եռապատկման միջոցով կազմվեց Անդրկովկասյան սեյմը (խորհրդարանը): 1918 թ. փետրվարի 10-ին բացված սեյմի 125 պատգամավորներից 32-ը մենշևիկ էին, 30-ը՝ մուսավաթական և 27-ը՝ դաշնակցական, մնացածը՝ այլ կուսակցութիւններից ու ազգային ներկայացուցիչներից: Սեյմի նախագահ ընտրվեց վրաց մենշևիկ Ն. Չխեիձեն: Սեյմը կազմեց նոր կառավարութիւն՝ վրաց մենշևիկ Ակակի Չխենկելու գլխավորությամբ, որը վարում էր Ռուսաստանից անջատ քաղաքականութիւն: Սակայն թե Անդրկով-

կասի կառավարության և թե՛ Սեյմի ներսում գոյություն ունեին ազգային-քաղաքական խոր հակասություններ ու տարաներժ դիրքորոշումներ, որոնք, 1918 թ. հունվարի վերջերից սկսված թուրքական ներխուժման պայմաններում, անկենսունակ էին դարձնում երեք ազգային տարածքային միավորներից բաղկացած Անդրկովկասյան, փաստորեն՝ անկախ, դաշնակցային հանրապետության գոյությունը:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջմամբ իշխանության հասած բոլշևիկները հռչակեցին հաշտության և հողի մասին դեկրետներ: Շուտով նրանք սկսեցին հաշտության անջատ բանակցություններ Քառյակ միության Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հետ: Նույնը պարտադրվեց Անդրկովկասի կոմիսարիատին՝ Թուրքիայի հետ: 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին, Երզնկայում, կողմերի միջև ստորագրվեց զինադադար, որի հիմքում դրվեցին դեկտեմբերի 2-ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքված խորհրդագերմանական զինադադարի պայմանները: Խորհրդային կառավարությունը թույլ տվեց թուրք ռազմագերիներին վերադառնալ հայրենիք:

«Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը Նոր փոփոխված իրադրության պայմաններում հայ քաղաքական որոշ շրջանակներ հույսեր կապեցին խորհրդային Ռուսաստանի օգնության հետ: 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին խորհրդային կառավարությունը, հայ քաղաքական գործիչներ Ստ. Շահումյանի, Վ. Տերյանի, Ռոստոմի, Հ. Ջավրիյանի և ուրիշների ջանքերով, ընդունեց «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը: Ըստ այդ դեկրետի, ճանաչվում էր Ռուսաստանի կողմից գրավյալ Թուրքահայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի) ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Ռուսական զորքը պետք է դուրս բերվեր Տաճկահայաստանից և դրա փոխարեն կազմվեր հայկական ազգային միլիցիա՝ տեղում կարգուկանոն ապահովելու համար: Բացի այդ, նախատեսվում էր իրականացնել հայ գաղթականության վերադարձը դեպի հայրենիք և այլն:

Պետք է ասել, որ դեկրետի պայմաններից ապահովվեց, թերևս, միայն ռուսական զորքերի վաղաժամ հեռացումը, որը, մինչև դեկրետի հրապարակումը, արդեն տարերայնորեն սկսվել էր: Ինչպես հայտնի է, ռուսական ռազմաճակատների զինվորականները (զորամասերը), տեղեկանալով հաշտության և հողի մասին դեկրետներին, սկսեցին զանգվածաբար ու տարերայնորեն լքել իրենց դիրքերը և, հրացանը նետելով, շտապեցին տուն, որպեսզի օր առաջ ստանան «կալվաճատերերի հողից ու բուրժուանների գույքից» բոլշևիկների խոս-

տացած բաժինը: 1917 թ. վերջերից սկսեց քայքայվել ու մերկանալ Տրապիզոնից մինչև Ուրմիա լիճը ձգվող 750 կմ երկարությամբ Կովկասյան ռազմաճակատը: Իսկ դա նշանակում էր, որ հայ ժողովուրդը կրկին կանգնում էր թուրքական ներխուժման մահաբեր սպառնալիքի առջև:

Այդպիսով, կատարվեց այն, ինչին անհամբեր սպասում էին թուրքերը: Ռուսական զորքերի վաղաժամ հեռանալուն հաջորդեց թուրքերի լայնամասշտաբ հարձակումը և Թուրքահայաստանի վերանվաճումը: Դրանով իսկ Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը մնաց օդից կախված հայտարարություն: Այդ դեկրետը կրեց սոսկ քարոզչական բնույթ և, բավարար երաշխիքներ չապահովելով, այդպես էլ չկենսագործվեց: Ավելին, ռուսական զորքերի վաղաժամ դուրսբերումը Արևմտյան Հայաստանից կործանարար եղավ հայերի համար: Իսկ մի երկու ամիս անց, 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի հայտնի հաշտության պայմանագրով, նույն խորհրդային կառավարությունը, հիասթափեցնելով հայ ժողովրդին, Գերմանիայի ճնշմամբ Թուրքիային վերադարձրեց ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև արևելահայ այլ տարածքներ՝ Կարսը, Արդսահանը, որոնք Ռուսաստանին էին միացվել 40 տարի առաջ՝ Սան Ստեֆանոյի ու Բեռլինի դաշնագրերով:

Այսպիսով, Փետրվարյան հեղափոխությունը հույսեր ներշնչեց հայ ժողովրդին իրեն վերագտնելու և արդարացի ու ժողովրդավարական ճանապարհով իր ազգային հիմնախնդիրները լուծելու, սակայն Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը կտրուկ փոխեց դեպքերի բարեհաջող ընթացքը, և Հայաստանն ու կովկասահայությունը հայտնվեցին թուրքական մահաբեր ներխուժման սպառնալիքի առաջ:

2. Թուրքական զորքերի ներխուժումը Հայաստան 1918 թ.: Մայիսյան հերոսամարտերը

Թուրքական զորքերի ներխուժումը Հայաստան

1918 թ. հունվարի վերջերին թուրք նվաճողները, խախտելով Երզնկայի գինադադարը և պատրվակ բռնելով, թե ռուսների կողմից գրավված շրջաններում իբր հայերը գործադրում են «բռնություններ» մահմեդական բնակչության նկատմամբ, անցան հարձակման: Նրանք կարճ ժամանակամիջոցում (երկու-երեք ամսում) վերագրավեցին, փաստորեն, ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը (Երզն-

կան, Բաբերդը, Մուշը, Խնուսը, Մանազկերտը, Վանը, Էրզրունը և այլն) և գարնանը շարժվեցին դեպի Արևելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս: Թուրքերի այդ ռազմական հաջողությունը բացատրվում էր նրանով, որ, ինչպես արդեն գիտենք, Կովկասյան ռազմաճակատը քայքայված էր, իսկ թուրքական դիվիզիաներին դիմակայող միակ ուժը, թերևս, 1917 թ. աշնանը նոր կազմավորված հայկական առանձին բանակային կորպուսն էր՝ զորավար Թովմաս Նազարբեկյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ: Կորպուսի կոմիսար նշանակվեց Դրոն, իսկ զորամիավորումների (դիվիզիաների) հրամանատարներ՝ զորավարներ Մ. Արեշյանը, Մ. Սիլիկյանը, զորավարի կոչում ստացած Անդրանիկը, հեծյալ բրիգադի հրամանատար Ն. Ղորղանյանը: Բայց չհաջողվեց կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը: Մի նոր ողբերգություն ապրեցին արևմտահայության բեկորները: Թուրքական հարձակման և ձմեռվա դաժան ցրտերի պայմաններում տեղի ունեցավ արևմտահայության նոր գաղթ: Արևմտյան Հայաստանը՝ Երզնկայից մինչև Վան, հայաթափվեց:

Տրադիզոնի բանակցությունները

Թուրքերի հետագա առաջխաղացումը դեպի Անդրկովկաս կանխելու և գոնե 1914 թ. նախապատերազմյան սահմանները պահպանելու նպատակով՝ Անդրկովկասյան իշխանությունները 1918 թ. մարտ ամսին Թուրքիայի հետ հաշտության բանակցություններ վարեցին Տրադիզոնում: Բայց մինչև բանակցությունները կսկսվեին, հայտնի դարձավ 1918 թ. մարտի 3-ին կնքված Բրեստ-Լիտովսկի չարաբաստիկ հաշտության պայմանագիրը, որով, ինչպես արդեն նշվեց, Խորհրդային Ռուսաստանը Թուրքիային էր վերադարձնում ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանը, այլև Արևելյան Հայաստանի մասը կազմող Կարսի մարզը, ընդհուպ մինչև Ախուրյան գետը: Այս կողոպտչական դաշնագիրն էլ հաղթաթուղթ դարձավ Թուրքիայի ձեռքին իր զավթողական պլանները Արևելյան Հայաստանում շարունակելու և արևելահայ հատվածին ևս արևմտահայի ճակատագրին արժանացնելու համար: Թուրքիան ձգտում էր Անդրկովկասը անկախ հայտարարել, որպեսզի հնարավորություն ստանար, առանց դրսի միջամտության, ճակատ առ ճակատ լուծելու իր ռազմավարական խնդիրները երկրամասում: Եվ նա հասավ այդ նպատակին: Թուրքական պատվիրակությունը, գտնեանդված իր զորքերի ռազմական հաջողություններով, պահանջ դրեց, որպեսզի անվերապահ Թուրքիային վերադարձվեն Կարսը,

Կաղզվանը, Արդահանը, Բաթունը: Նման պայմաններում Տրապիզոնի հաշտության խորհրդաժողովը մտավ փակուղի, և ապրիլի սկզբներին ընդհատվեցին բանակցությունները: Պետք է ասել, որ իր հերթին Բրեստ-Լիտովսկի ստորացուցիչ պայմանագիրը այն գործոններից մեկն էր, որ ինքնաբերաբար Անդրկովկասին մղեց քաղաքական անկախության:

Մինչև ատամները զինված թուրքական զորքերը ներխուժեցին Անդրկովկաս: Մարտի վերջերին ընկավ Սարիղամիշը, ապրիլի կեսերին, Անդրկովկասյան կառավարության դավաճանության հետևանքով, գրեթե առանց դիմադրության թուրքերին հանձնվեց լավ ամրացված Կարսը: Վիճակն ամենևին էլ չփրկեց պաշտոնապես Անդրկովկասի որպես անկախ դեմոկրատական դաշնակցային (Ֆեդերատիվ) հանրապետության հռչակումը (ԱԴԴՀ) (1918 թ. ապրիլի 9): Ապրիլի 30-ին Թուրքիան ճանաչեց Անդրկովկասի անկախությունը և Բաթունում նոր բանակցություններ սկսելու առաջարկ արեց:

Թեև մայիսի սկզբներից Բաթունում վերսկսվեցին թուրք-անդրկովկասյան հաշտության բանակցությունները, սակայն ռազմական հաջողություններով արբեցած թուրքերն ամենևին մտադրություն չունեին բավարարվել Բրեստի դաշնագրի պայմաններով: Նրանք կողոպտչական նոր պահանջներ ներկայացրին, որի հետևանքով բանակցությունները կրկին մտան փակուղի:

Մայիսյան

հերոսամարտը

Օգտվելով հանգամանքից, թուրքական զորքերը մայիսի 15-ին գրավեցին Ալեքսանդրապոլը (Գյումրին) և առաջ շարժվեցին երկու հիմնական ուղղություններով: Հայկական ազգային զորամասերը անկարող էին երկարատև դիմադրություն ցույց տալ զավթիչներին: Հայ ժողովրդի վրա նորից կախվեց ֆիզիկական բնաջնջման վտանգը: Թուրքական զորքերի մի խմբավորում շարժվեց հարավ դեպի Արարատյան դաշտ՝ Երևանը գրավելու, իսկ մյուս մասը՝ դեպի Համամլու (Սպիտակ)-Մեծ Ղարաքիլիսա (Վանաձոր)-Դիլիջան-Ղազախ, ռազմավարական ուղղություն վերցնելով դեպի Թիֆլիս ու Բաքու:

Արարատյան դաշտ ներխուժած թուրք զավթիչները մայիսի 21-ին գրավեցին Սարդարապատ գյուղն ու կայարանը: Հայ ժողովուրդը ազգային-ազատագրական պատերազմի ելավ, ուր վճռվելու էր նրա լինել-չլինելու հարցը: Մայիսի 22-ին սկսվեց Սարդարապատի պատմական հերոսամարտը: Այդ օրհասական պահին իր հայրենիքի և

Երևանի պաշտպանության համար ոտքի ելավ Երևանի և շրջակա գյուղերի ողջ հայ բնակչությունը: Արարատյան ռազմաճակատի հրամանատարն էր զոր. Մ. Սիլիկյանը, Սարդարապատի զորամիավորմանը՝ գնդապետ Դանիելբեկ Փիրումյանը, իսկ ինքնապաշտպանության ոգին՝ Երևանի դիկտատոր Արամ Մանուկյանը: Ա. Մանուկյանի աննկուն կամքի և հմուտ կազմակերպչական ջանքերի (ժողովրդի ոգևորում, զորքի համալրում, զինամթերք, սնունդ, ջուր և այլն) շնորհիվ կյանքի ու մահվան ճակատամարտ տրվեց: Մի քանի օր տևած համառ ու ծանր մարտերից հետո թուրքական շուրջ 15 հազարանոց զորքը ջախջախվեց և նահանջեց դեպի Գյումրի:

Մայիսի 22-ին թուրքական մի դիվիզիա, գրավելով Համանլուն, ուղղվեց դեպի Բաշ Ապարան՝ փորձելով Երևանի վրա գրոհել հյուսիսից և դուրս գալ Սարդարապատի մոտ՝ հայկական զորամասի թիկունքը: Բաշ Ապարանում գործող հայկական զորամասը, զորավար Դրոյի հմուտ ղեկավարությամբ, մայիսի 23-27-ի ընթացքում կարողացավ հետ շարտել թուրքերի բոլոր գրոհները և մայիսի 28-ին, մի խիզախ հակագրոհով փախուստի մատնեց թշնամուն: Այդ կռիվներում հայերին օգնում էր Ջահանգիր աղայի քրդական աշխարհագորային ջոկատը:

Մայիսի 24-28-ը ահեղ մարտեր տեղի ունեցան Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ: Չնայած ոսոխը մեծ կորուստների գնով վերջիվերջո Ղարաքիլիսան գրավեց և շարժվեց առաջ, սակայն այստեղ նույնպես հայերը ցույց տվեցին կորովի դիմադրություն: Ղարաքիլիսայի կռիվներում աչքի ընկան գնդապետներ Ա. Բեյ-Մամիկոնյանը, Ն. Ղորղանյանը և այլք:

Այսպիսով, Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի մայիսյան հերոսամարտերում հայ ժողովուրդը գերմարդկային ճիգերով կարողացավ թշնամուն արժանի հակահարված տալ և վիժեցնել Արևելյան Հայաստանը զավթելու ու տեղի հայությանը ոչնչացնելու երիտթուրքական ծրագրերը: Ավելին, հայ ժողովուրդը ոչ միայն պաշտպանեց իր ֆիզիկական գոյությունը, այլև ստիպեց հակառակորդին հաշվի նստել իր հետ և ճանաչել իր անկախ ապրելու իրավունքը: Մայիսյան հերոսական շարքը նշանավոր դարձավ ոչ միայն իր հաղթական ճակատամարտերով, այլև Հայաստանի անկախության հռչակումով:

3. Նայոց անկախ պետականության վերականգնումը: Բաթումի հաշտության պայմանագիրը

Անդրկովկասյան դաճնության փայփայումը

1918 թ. գարնանը սուր հակասություններ էին առաջացել իրեն անկախ հռչակած Անդրկովկասյան դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության (ԱԴԴՀ) թե՛ կառավարության և թե՛ խորհրդարանի (սեյմի) ներսում: Հիմնականում վրացի, հայ և ադրբեջանցի ազգերի ներկայացուցիչներից բաղկացած Անդրկովկասյան դաշնության իշխանության մարմիններում առկա էին ազգային-տարածքային սուր վեճեր, քաղաքական իրարամերժ կողմնորոշումներ, միջկուսակցական հակամարտություններ և այլն: Նրանց միջև չկար միասնություն պատերազմի և խաղաղության հարցում: Պատկերավոր ասած, 1918 թ. գարնանը երկրամասում ստեղծվել էր կռիլովյան հայտնի առակի այն պատկերը, երբ երեք ազգային միավորներից յուրաքանչյուրը «անդրկովկասյան սայլը» միաժամանակ քաշում էր երեք տարբեր ուղղությամբ: Այդ անհամաձայնությունների ու ազգային շահերի հակասությունների հետևանքով էր, որ Անդրկովկասը չկարողացավ քիչ թե շատ ծանրակշիռ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական ներխուժմանը:

Ստեղծված պայմաններում վրացիները մերձեցան թուրքիայի դաշնակից Գերմանիային և ստացան նրա հովանավորությունը: Ադրբեջանցիները բացահայտ համակրում էին թուրքիային և ամեն կերպ օժանդակում վերջինիս՝ դեպի Անդրկովկաս առաջխաղացմանը: Ավելին, ադրբեջանցիները հանձին թուրքիայի տեսնում էին իրենց բնական դաշնակցին ու ազատարարին: Մեն-մենակ ու անպաշտպան էին մնում միայն հայերը:

Հասկանալի էր, որ նման պայմաններում շատ դժվար էր դիմակայել թշնամու առաջխաղացմանը: Արդյունք չէին տալիս նաև Բաթումում ընթացող հաշտության բանակցությունները:

1918 թ. մայիսին ճգնաժամային իրավիճակ ստեղծվեց սեյմում: Սրված տարածայնությունների պատճառով Անդրկովկասյան դաշնության փլուզումը դարձավ անխուսափելի: Մնում էր, որ Անդրկովկասի երեք տիրապետող վրացի, հայ, ադրբեջանցի ժողովուրդներից յուրաքանչյուրը ինքը տնօրիներ իր ճակատագիրը:

Նայաստանի անկախության հռչակումը 1918 թ. մայիսի 26-ին լուծարվեց Անդրկովկասյան սեյմը: Ստանալով Գերմանիայի հավաստիացումները նույն օրը վրաց Ազգային խորհուրդը Վրաստանը հայտարարեց անկախ: Մեկ օր հետո՝ մայիսի 27-ին, հիմնվեց ու անկախ հայտարարվեց «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետությունը» (ԱԿՄՀ), որին հենց այդ ժամանակ թուրքերն առաջին անգամ կոչեցին «Ադրբեջան»: Այդ նոր պետության կենտրոնը ժամանակավորապես դարձավ Գյանջան (Գանձակը), մինչև որ թուրք-մուսավաթական զինյալ ուժերը կխորտակեին Ստ. Շահունյանի գլխավորած Բաքվի կոմունան, և մայրաքաղաքը կտեղափոխվեր Բաքու: Իսկ մայիսի 28-ին հայոց Ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական գավառների միակ և գերագույն իշխանություն, այսինքն՝ հռչակվեց Հայաստանի անկախությունը: Ի պատիվ այդ ակտի, մայիսի 28-ը համարվում է Հայաստանի անկախության օրը: Հունիսի սկզբներին կազմվեց Հայաստանի անդրանիկ կառավարությունը, որը շուտով թիֆլիսից տեղափոխվեց Երևան:

Այդպիսով, երեք օրվա ընթացքում, Անդրկովկասի դաշնակցային հանրապետության փլատակների վրա հիմնվեցին երեք անկախ պետություններ՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունները:

Բաթումի հաճոթյան պայմանագիրը Այդ երեք անկախ պետականության հռչակումից հետո Թուրքիան Բաթումում շարունակեց բանակցությունները յուրաքանչյուրի հետ առանձին: Նորանկախ Հայաստանի պատվիրակությունը Ալ. Խատիսյանի գլխավորությամբ մայիսի վերջին մեկնեց Բաթում, և անմիջապես վերսկսվեցին հաշտության բանակցությունները: Եվ 1918 թ. հունիսի 4-ին, առաջինը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, կնքվեց հաշտության պայմանագիր (Բաթումի)՝ Հայաստանի համար շատ ծանր պայմաններով:

Համաձայն Բաթումի պայմանագրի, Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմում էր ընդամենը 12 հազ. քառ. կմ, մոտ մեկ մլն բնակչությամբ: Թուրքիան Արևելյան Հայաստանից խլում էր 28 հազ. քառ. կմ տարածք՝ Կարսի մարզը, Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Երևանի և Շարուր-Դարալագյազի գավառների զգալի մասը: Հայաստանի Հանրապետությանը մնում էր Սևանա լճի ավազանը և Արարատյան դաշտի մի մասը: Բացի այդ, Թուրքիան

իրավունք ստացավ Հայաստանի երկաթուղիներն օգտագործել իր զորքերը և բեռները փոխադրելու համար և այլն: Անշուշտ, իր շատ կետերով և ամբողջությամբ՝ դաշնագիրը նվաստացուցիչ էր հայ ժողովրդի ու խիստ անբարենպաստ և անպատվաբեր նրա նորաստեղծ պետականության համար:

Մյուս կողմից, ճակատագրի հեգնանքով, սա անկախ Հայաստանի առաջին միջազգային փաստաթուղթն էր, որով Թուրքիան առաջինը պաշտոնապես ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը: Բաթումի պայմանագիրը իր ուժը պահպանեց մինչև համաշխարհային պատերազմի ավարտը՝ 1918 թ. նոյեմբեր:

Այսպիսով, հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության ծանրագույն ժամանակաշրջաններից մեկում, դեպքերի ու իրադարձությունների օրինաչափ ընթացքով, Հայաստանի մի փոքր հատվածում ծնվեց Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը: Շուրջ վեցդարյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց Հայոց անկախ պետականությունը, որի համար հայ ժողովուրդը պարտական էր առաջին հերթին Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերին: 1918 թ. Հայաստանի հանրապետության ծնունդը, փաստորեն, հայ ժողովրդի XIX դարի երկրորդ կեսի և XX դարի սկզբի ազատագրական շարժումների տրամաբանական հետևանքն էր, հայ ազատամարտի բյուրավոր զոհերի անձեռակերտ հուշարձանը:

4. Հայկական մշակույթը XX դարի սկզբներին (1900-1917 թթ.)

XX դարի սկզբներին հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած հերոսական և ողբերգական իրադարձությունները (ազատագրական պայքարը, Մեծ եղեռնը, հեղափոխությունները և այլն) իրենց կնիքը թողեցին հայկական մշակույթի զարգացման ընթացքի վրա: Ամենից առաջ դրանք դրսևորվեցին պարբերական մամուլում, գրականության և արվեստի մեջ: Հայ ժողովուրդը, տանուլ տալով քաղաքականության մեջ, ազատագրական պայքարում ու կրելով ծանր կորուստներ, այնուամենայնիվ, կարողացավ իր մեջ ուժ գտնել պահպանելու և զարգացնելու գոյության մյուս կռվանը՝ հոգևոր աշխարհը, «հոգևոր Հայաստանը»: Դարասկզբի հայ հոգևոր կյանքի նշանակալի իրադարձություններ էին Հայոց գրերի գյուտի 1500 և հայ գրքի տպագրության 400-ամյակների համազգային տոնակատարությունները (1912 թ.):

Մամուլը Նոր շրջանում հայ մշակույթի ամենահարուստ ու զարգացած բնագավառներից էր պարբերական մամուլը: Դարի առաջին երկու տասնամյակներում հրատարակվել են շուրջ 1000 անուն հայերեն թերթեր և հանդեսներ: Շարունակում կամ սկսում էին լույս տեսնել լայն ճանաչում գտած այնպիսի պարբերականներ, ինչպիսիք էին «Մասիսը», «Մշակը», «Մուրճը», «Արևելյան մամուլը», «Բյուզանդիոնը», «Ժամանակը», «Արմենիան», «Հնչակը», «Դրոշակը», «Անահիտը», «Ազգագրական հանդեսը», «Հորիզոնը», «Ազատամարտը», «Հովիվը», «Հանդես ամսօրյան», «Լուծման», «Արարատը» և այլն:

Դպրոցը Չնայած դարասկզբին ցարական Ռուսաստանի և օսմանյան Թուրքիայի շարունակվող հալածական քաղաքականությանը, այնուամենայնիվ, քանակապես և որակապես առաջադիմում էր հայ դպրոցը: Հայկական դպրոցների գերակշիռ մասը եկեղեցական-ծխական էր, ուր սովորողները ստանում էին գրաճանաչություն և տարրական գիտելիքներ: Դարասկզբին միայն Արևելյան Հայաստանում հաշվվում էր շուրջ 500 այդպիսի դպրոց: Ջգալի թիվ էին կազմում նաև պետական դպրոցները, որոնցում, սակայն, ուսուցումը տարվում էր հիմնականում ռուսերեն լեզվով: Միայն Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում կար շուրջ 400 պետական տարրական դպրոց: Այդ նույն ժամանակ Արևմտյան Հայաստանում գործում էր 1083 դպրոց՝ 110 հազար աշակերտներով: Համեմատաբար քիչ էր միջնակարգ դպրոցների թիվը, իսկ հայոց անկախ պետականության բացակայության պայմաններում չկար ոչ մի բուհ: Ընդհանուր առմամբ ցածր էր ազգաբնակչության գրագիտության մակարդակը: Հայոց Մեծ եղեռնի հետևանքով գործնականում կործանվեցին արևմտահայ դպրոցներն ու մշակույթի օջախները:

Գիտությունը XX դարի սկզբներին հայ գիտական միտքը թևակոխում է իր զարգացման նոր փուլը: Առաջընթաց է նկատվում գիտության տարբեր ճյուղերում՝ քիմիայի, ֆիզիկայի, բժշկության ասպարեզներում: Նշված շրջանում ճանաչում ստացած քիմիկոս էր Ջակոմո (Հակոբ) Չամչյանը: Ի պատիվ նրա՝ իտալական Բոլոնիա քաղաքի քիմիական ինստիտուտը կոչվել է Ջ. Չամչյանի անունով: Դարի առաջին երեսնամյակին հայ ռադիոտեխնիկական մտքի երախտավոր դարձավ Հովհաննես Ադամյանը: Նա գունավոր հեռուստատեսության և 24 այլ մեծարժեք գյուտերի հեղինակն է:

Բայց ամենից ավելի զարգացում ապրեց հայագիտությունը: Ասպարեզ իջավ հայ ժողովրդի պատմությունը, լեզուն, գրականությունը և արվեստը ուսումնասիրող գիտնականների մի նոր սերունդ, որը որակական նոր մակարդակի բարձրացրեց արևելագիտությունը՝ ընդհանրապես, և հայագիտությունը՝ մասնավորապես: Ամենաակնառու գիտնականներից էին հայ գրականության բնագավառում՝ Մանուկ Աբեղյանը, լեզվաբանության՝ Հրաչյա Աճառյանը, բազմալաստակ պատմաբաններ Լեոն (Առաքել Բաբախանյան), Նիկողայոս Ադոնցը և Հակոբ Մանանդյանը, հնագետ-կովկասագետներ Նիկողայոս Մառն ու Հովսեփ Օրբելին, ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը և շատ ուրիշներ:

Գրականությունը XX դարասկիզբը իրավամբ կարելի է համարել հայ գրականության, մասնավորապես պոեզիայի զարգացման բարձրակետը: Ասպարեզում էին հայ պոեզիայի երեք մեծ գագաթները՝ Հ. Թումանյանը, Ավ. Իսահակյանը և Վ. Տերյանը: Հ. Թումանյանը հայ ազգային ոգու ամենաստույգ արտահայտիչն է և իրավամբ՝ հայ ամենաժողովրդական բանաստեղծը: Նրա ստեղծագործություններն իրենց պարզությամբ ու խորությամբ, մատչելիությամբ ու իմաստնությամբ մեր անբաժան ուղեկիցն են՝ վաղ մանկությունից մինչև խոր ծերություն:

Հայ քնարերգությունը որակական նոր աստիճանի հասցրին Վ. Տերյանը և Ավ. Իսահակյանը՝ մեկն իր ստեղծագործությունների նրբության ու երաժշտականության, մյուսը՝ զգացմունքայնության, խոհական-փիլիսոփայական ուժով:

Դարագլխին շարունակում էին ստեղծագործել հայ մյուս դասականները՝ Շիրվանզադեն, Սուրացանը, Նար-Դոսը, Հ. Հովհաննիսյանը, Պ. Պռոշյանը, Վ. Փափագյանը, Գ. Զոհրապը, Դ. Վարուժանը, Լ. Շանթը, Ա. Ահարոնյանը, Վ. Թեքեյանը, Ե. Օտյանը, Մ. Սեծարենցը, Սիամանթոն և ուրիշներ:

Արվեստը Նշանակալի վերելք ապրեց նաև արվեստը՝ երաժշտությունը, նկարչությունը, թատրոնը, ճարտարապետությունը:

Հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրն է հանճարեղ երգահան Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյանը): Նա մեծ ավանդ ունի նաև հայ հոգևոր երաժշտության ասպարեզում: Հայ ազգային երաժշտության ոսկե ֆոնդը բարձրարժեք ստեղծագործություններով հարստացրին

մեծանուն երգահաններ Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Արմեն Տիգրանյանը և ուրիշներ: Ալ. Սպենդիարյանը հիմք դրեց հայկական սիմֆոնիկ և գործիքային երաժշտության:

Նշված ժամանակաշրջանում հայ կերպարվեստի ասպարեզ մուտք գործեցին Ստեփանոս Աղաջանյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Եղիշե Թադևոսյանը և, իհարկե, գույների անզուգական վարպետ, համաշխարհային հռչակ ստացած Մարտիրոս Սարյանը:

Հայ գեղարվեստական գրականության վերելքը մեծ չափով պայմանավորում էր նաև թատրոնի զարգացումը: Թատրոնի խաղացանկը համալրվում էր հայ և օտար դրամատուրգների գործերով: Դարասկզբին հայ դերասանական արվեստի ամենաճանաչված դեմքերն էին Սիրանույշը, Հովհաննես Աբելյանը, Հովհաննես Ջարիֆյանը, Արուս Ոսկանյանը, Վահրամ Փափազյանը: Վերջինիս ստեղծագործական քանքարը շոայլորեն շարունակեց դրսևորվել նաև հետագա տասնամյակներին:

XX դարում շարունակվեցին հայ բազմադարյան հարուստ ճարտարապետաշինարարական ավանդույթները: Եվ այդ ավանդույթների ամենամեծ մարմնավորողները եղան Թորոս Թորամանյանը և ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը: Կ. Պոլսում շարունակում էր ստեղծագործել հայ ճարտարապետների նշանավոր Պալյան գերդաստանը:

Այսպիսով, XX դարի երկու տասնամյակները նույնպես արգասավոր եղան հայկական մշակույթի համար: Թեև այս շրջանում հայ ժողովուրդը ապրեց ազգային-քաղաքական խորը ցնցումներ, սակայն նրա մշակութային կյանքը չխաթարվեց: Այն հարստացավ նորանոր ու ինքնատիպ ստեղծագործություններով:

Գլուխ տասնութերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918-1920 ԹԹ.)

1. Նայաստանի Նանրապետության կազմավորումը

Պեսական կառուցվածքը 1918 թ. հունիսի 4-ին, Բաթումի հաշտության պայմանագրի կնքումից հետո, Թիֆլիսում կազմվեց նորահռչակ Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարությունը, որը հուլիսի երկրորդ կեսին, Հայոց Ազգային խորհրդի հետ մասին, փոխադրվեց Երևան ու անմիջապես անցավ գործի: Կառավարության մեջ մտան Հովհաննես Քաջազնունին (վարչապետ), Ալեքսանդր Խատիսյանը (արտ. գործ. նախարար), Արամ Մանուկյանը (ներքին գործ. նախարար), Խաչատուր Կարճիկյանը (ֆինանսների նախարար), Հովհաննես Հախվերդյանը (զինվորական նախարար) և մի փոքր ավելի ուշ՝ Գրիգոր Պետրոսյանը (արդարադատության նախարար): Մինչև այդ արդեն պետական կառուցվածքներ ստեղծելու, կարգուկանոն հաստատալու ուղղությամբ հսկայական կազմակերպչական աշխատանք էր կատարել Երևանի դիկտատոր Արամ Մանուկյանը (Սարգիս Հովհաննիսյան), որին, իրավամբ, համարում են հայոց պետականության հիմնադիրը:

Ծայրահեղ դժվարին պայմաններում էր կազմավորվում Հայաստանի Հանրապետությունը: Անհրաժեշտ էր ստեղծել պետական համակարգ, երկիրը դուրս բերել քաոսից ու անիշխանությունից, գաղթականությանը սնունդ ու բնակարան տալ, կարգավորել պարենավորումը և ֆինանսները, ստեղծել բանակ, հանդարտեցնել ազգամիջյան ներքին խռովությունները, լուծել սահմանային վեճերը, մի խոսքով՝ ստեղծել կազմակերպված պետություն:

Պետական կառուցվածքի տեսակետից Հայաստանի Հանրապետությունը համարվում էր պառլամենտական դեմոկրատական (ռամկավար) հանրապետություն, որտեղ բարձրագույն օրենսդիր իշխանությունը ժողովրդավարական ճանապարհով հիմնված խորհրդարանն էր, իսկ բարձրագույն գործադիր իշխանությունը՝ կառավարությունը: Նախատեսվում էր, Հայկական հարցի վերջնական լուծումից ու Հայաստանի երկու հատվածների միավորումից հետո, հրավիրել Սահմանադիր ժողով, ընդունել Սահմանադրություն ու մտցնել նախագահական համակարգ և այլն:

Հանրապետության գոյության 2,5 տարվա ընթացքում կազմվել է երկու գումարման խորհրդարան՝ առաջինը գործել է 1918 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1919 թ. հունիսի 5-ը, բազմակուսակցական հիմքի վրա, առանց ընտրությունների, ընդամենը 46 պատգամավորով, իսկ երկրորդը՝ 1919 թ. օգոստոսի 1-ից մինչև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ը, համասնական ընտրությունների միջոցով, 80 պատգամավորով, որից 72-ը՝ դաշնակցական: Այդ նույն ընթացքում գործել են չորս կառավարություն (կաբինետ), որոնց վարչապետներ են եղել հաջորդաբար Հովհաննես Քաջազնունին, Ալեքսանդր Խատիսյանը, Համազասպ Օհանջանյանը և Սիմոն Վրացյանը, բոլորն էլ Դաշնակցություն կուսակցության անդամ: Աստիճանաբար ձևավորվեց նաև երրորդ՝ դատական իշխանությունը, որն իր մեջ ներառում էր ժողովրդավարական տարրեր:

Պետության բարձրագույն երկու (օրենսդիր և գործադիր) մարմիններում էլ քաղաքական հիմնական դեկավար ուժը եղել է Հ.Հ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Բացի ՀՀԴ-ից, Հայաստանում ազատորեն գործում էին այլ կուսակցություններ՝ Հայ ժողովրդական, Հայ ռամկավար, սոցիալ-դեմոկրատ՝ մենշևիկներ ու բոլշևիկներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ՝ էսեռներ, «սպեցիֆիկներ» և այլն: Խորհրդարանում կային կուսակցական խմբակցություններ, գոյություն ունեին ընդդիմություն, ազատ մամուլ, թույլատրվում էր այլախոհություն և այլն: Հանրապետությունում գործող բոլոր կուսակցությունները, բացի բոլշևիկներից, այսպես թե այնպես, կանգնեցին հանրապետության անվտանգության և հայոց պետականության պաշտպանության դիրքերում: Սակայն եղած կուսակցություններից միայն ՀՀԴ-ն էր, որը հիմնականում իր ուսերի վրա կրեց հայոց անկախ պետականության քաղաքական ողջ պատասխանատվությունը:

Կառավարության ու խորհրդարանի մշտական հոգատարության

առարկան բանակն էր, որի հիմնական միջուկը կազմեցին նախկին կամավորական ջոկատների մարտիկները և զորավար Թովմաս Նազարբեկյանի գլխավորած հայկական առանձին բանակային կորպուսի զինված ուժերը: Հայաստանն ուներ մարտական բանակ, որի շարքերում, աշխարհագրային ուժերի հետ միասին, կար շուրջ 40 հազար մարդ, այդ թվում՝ երկու տասնյակից ավելի գեներալներ, 60 գնդապետներ և 2000-ից ավելի սպաներ: Հայկական բանակում ծառայում էին նաև մի քանի հարյուր ռուս սպաներ, այդ թվում՝ մի շարք զորավարներ:

1919 թ. կեսերին Հայաստանն արդեն կազմակերպված պետություն էր: Ժամանակավորապես Եռագույնը (կարմիր, կապույտ, նարնջի գույներով) հռչակվեց որպես ազգային-պետական դրոշ, 1920 թ. հուլիսին, նույնպես ժամանակավորապես, հաստատվեց ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանի կազմած և նկարիչ Հակոբ Կոջոյանի գծած ՀՀ պետական զինանշանը (գերբը), ընդունվեց պետական հիմնը (օրհներգը), սահմանվեցին պետական ու ազգային կրոնական տոները, հայերենը ճանաչվեց որպես պետական լեզու և այլն:

Հանրադատության արժանիքները և ներքին դրությունը Դիվանագիտական ներկայացուցչություն և կապեր հաստատվեցին հարևան ու հեռավոր մի քանի տասնյակ պետությունների հետ: 1920 թ. հունվարի 19-ին Փարիզի խաղաղության համաժողովի Գերագույն խորհուրդը դեֆակտո (փաստացի) ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը: Կառավարությունը արտաքին քաղաքականության հարցերում ջանում էր ըստ կարելիության բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել հարևան պետությունների հետ և առկա տարածքային-սահմանային վեճերը հարթել խաղաղ միջոցներով: Սակայն տարածքային լուրջ խնդիրներ կային Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների միջև: 1918 թ. դեկտեմբերին Լոռի-Փամբակի սահմանային վեճի պատճառով երկշաբաթյա ռազմական բախում տեղի ունեցավ Հայասանի և Վրաստանի միջև: Դրա հետևանքով Լոռին ճանաչվեց չեզոք գոտի մինչև հարցի վերջնական լուծումը: Ավելի սուր ու շարունակական բնույթ կրեցին տարածքային սահմանային վեճերը Ադրբեջանի հետ: Վերջինս ձգտում էր նվաճել Արցախը, Զանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուրը և այլն: Այս խնդրում Ադրբեջանին օժանդակում էին Թուրքիան, իսկ 1920 թ. գարնանից՝ նաև Խորհրդային Ռուսաստանը:

Աստիճանաբար ընդարձակվեցին հանրապետության պետական սահմանները: 1918 թ. նոյեմբերին, երբ ավարտվեց աշխարհամարտը, և թուրքիան պարտվեց ու հեռացավ Անդրկովկասից, Հայաստանի Հանրապետության իրավական իշխանության սահմաններն արդեն ձգվում էին Արցախից մինչև Օլթիի ածխահանքերը՝ կազմելով շուրջ 70 հազ. քառ. կմ տարածք: Բայց մի շարք շրջաններում Հայաստանի իշխանությունը անվանական էր: Արդեն 1920 թ. մայիսից վարչական տեսակետից ՀՀ բաժանված էր չորս նահանգների (Արարատյան, Շիրակի, Վանանդի (Կարսի) և Սյունյաց) և մեկ տասնյակից ավելի գավառների: Հանրապետությունում կար ավելի քան տասը քաղաք: Երևանն ուներ ավելի քան 60 հազ. բնակչություն: Հանրապետության բնակչության թիվը հասավ շուրջ երկու միլիոնի, որի 85 տոկոսը կազմում էր գյուղացիությունը:

Մշակվեց ու գործողության մեջ դրվեց տեղական ինքնակառավարման (գեմստվոների) մասին օրենքը: Հիմնվեցին շրջանային դատարաններ, Դատաստանական պալատ և Սենատ: Վերջինս խաղում էր վճռաբեկ դատարանի դեր:

Բայցևայնպես, չափազանց ծանր էր հանրապետության ներքին դրությունը՝ երկարատև պատերազմ, ավելի քան 300 հազար գաղթականություն, տնտեսական քայքայվածություն, ավերածություն, սով, համաճարակ, թուրք-թաթարական տարրերի շարունակական խռովություններ և այլն: Միայն 1918-1919 թթ. ձմռանը սովից ու հիվանդություններից Հայաստանում մահացավ մոտ 180 հազար մարդ, այդ թվում հայ մեծագույն գործիչներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը:

Կառավարությունն իր սուղ միջոցներից օգնություն էր ցույց տալիս բնավեր գաղթականությանը, ջանում նրան ներգրավել աշխատանքի մեջ: Այդ ծանր ժամանակներում Հայաստանին պարենային մեծ օգնություն ցույց տվեց հատկապես ԱՄՆ-ը: 1919 թ. կեսին Բաթումից Հայաստան հասցվեց 1,3 մլն փութ (569 վագոն) ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն և այլն: Ամերիկյան հացը, իրոք, մեղմացրեց սովը: Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեն իր վրա վերցրեց հանրապետության 15 հազ. որբերի խնամքը և այլն: Երախտապարտ հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը:

Հանրապետության ներքին կյանքի ամենացավոտ հարցերից էին ավելի քան կես միլիոն մահմեդական տարրերի, գերազանցապես թաթարների, շարունակական խռովությունները, որոնք հրահրվում և ուղղորդվում էին թուրքիայի ու Ադրբեջանի կողմից՝ Հայաստանի ան-

կախությունը խորտակելու և համաթուրքական կարգախոսներով միմյանց միջև անմիջական սահմանային ու հոգևոր կապ հաստատելու նպատակով: Հակահայկական ու հակապետական շարժման օջախներ էին համարվում Բեոյուք-Վեդին, Ջանգիբասարը, Նախիջևանը, Սուրմալուն, Արդահանը և այլն: Թուրք զինվորական մասնագետների կողմից կազմակերպվող ու վարժեցվող մահմեդականների խռովարարական ելույթները հիմնականում կասեցվում էին հանրապետության զինված ուժերի կողմից:

Տնտեսությունը Հանրապետության տնտեսությունը թույլ էր զարգացած: Այլ կերպ չէր կարող լինել մետրոպոլիայի ագրարային կցորդը համարվող մի երկրում, որը նոր էր դուրս եկել պատերազմից: Չնայած հանրապետության ներքին ու արտաքին արտակարգ ծանր դրությանը, այնուամենայնիվ, նկատելի տեղաշարժեր ու դրական փոփոխություններ կատարվեցին տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Հայաստանն իր համեմատական կայունացումն ստացավ Խատիսյանի վարչապետության շրջանում՝ 1919 թ. երկրորդ կեսին և 1920 թ. առաջին կեսին:

Հայաստանը գյուղատնտեսական երկիր էր, ուստի շատ կարևոր էր հողային բարեփոխությունների անցկացումը: Սակայն կառավարությունը հապաղեց այս խնդրում: Դրա փոխարեն նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին անասնապահության բնագավառում: Կաթնատնտեսության զարգացած շրջաններից էր Կարսի նահանգը:

Տնտեսական քաղաքականության բնագավառում կառավարությունը հարկադրված եղավ մի շարք արտակարգ միջոցառումներ գործադրել: Կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք մթերքների ու ապրանքների ձեռքբերման նպատակով կատարվեցին առանձին բռնագրավումներ, իսկ բամբակի, ցորենի, խաղողի, աղի, խմիչքների, գետնախնձորի և այլ մթերքների վաճառքը հայտարարվեց պետական մենաշնորհի (մոնոպոլիա): Բռնագրավումների ու մենաշնորհի այս քաղաքականությունը ինչ-որ տեղ հիշեցնում էր բուլշևիկների «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, քաղաքականություն, որը խոչընդոտում էր մարդկանց անձնական շահագրգռվածությանը և, ընդհանրապես, տնտեսության զարգացմանը:

Այնուամենայնիվ, ՀՀ կարճատև գոյության ընթացքում շոշափելի քայլեր կատարվեցին սոցիալ-տնտեսական կյանքի տարբեր բնագավառներում: Հանրապետությունում կառուցվեցին ու վերանորոգվեցին

մի շարք ջրանցքներ, կազմվեցին էլեկտրակայանների կառուցման նախագծեր: 1919 թ. աշնանը Հայաստանի խորհրդարանը հաստատեց ռուս ինժեներ Ս. Ջավալիշինի կազմած ոռոգման, մելիորատիվ աշխատանքների նախագիծը: 1919 թ. կառուցվեց Երևանի ռադիոկայանը, հիմնվեց Հայաստանի հեռագրական գործակալությունը (ՀՀԳ): Բացվեցին գործարաններ և արհեստանոցներ՝ օճառի, կաշվի, կոնյակի, հախճապակու, ծխախոտի և այլն: 1919 թ. վերջերին Հայաստանում գործում էին ծխախոտի 5 ֆաբրիկա: Արդեն 1920 թ. գարնանը Հայաստանի Հանրապետությունում հաշվվում էին շուրջ 70 գործարաններ: Հիմնվեց Հայկոոպը: Հայաստանում կային 280 կոոպերատիվներ՝ 112 հազար անդամներով: Պետականացվեց Շուստովի կոնյակի գործարանը և այլն: 1919 թ. Հայաստանի սահմաններում ստացվել էր 1,7 մլն աստիճան խաղողի սպիրտ:

Երևանում, Ալեքսանդրապոլում և մյուս քաղաքներում կային մի քանի տասնյակի հասնող ջուլիականոցներ և այլ մանածագործական արհեստանոցներ: Սարիղամիշում և Դիլիջանում հիմնվեցին սղոցարաններ, գործում էին Կողբի և Կաղզվանի աղահանքերը: Գործի գցվեցին Ալավերդու և Ջանգեզուրի պղնձահանքերը: Բազմաթիվ նախագծեր մշակվեցին տնտեսական, ճարտարագիտական տարբեր բնագավառների վերաբերյալ: Հայաստանի ընդերքը ուսումնասիրելու համար հատկացվեց 1 մլն ռուբլի: Մտցվեց 8-ժամյա աշխատանքային օր, հիմնվեցին արհեստակցական միություններ:

Շրջանառության մեջ դրվեց հայկական դրամանիշը, որը տպագրվեց Լոնդոնում: Կազմակերպվեց մաքսային գործը, սկսեց աշխուժանալ առևտուրը: Բայց հանրապետության տնտեսության աքիլլեսյան գարշապարը մնում էին ֆինանսները: Հարկա-վարկային և տնտեսական ոչ հստակ քաղաքականության հետևանքով տեղի էր ունենում դրամի կուրսի շարունակական անկում: Պետբյուջեից կատարվող ծախսերը սովորաբար գերազանցում էին եկամուտները, այսինքն՝ պետբյուջեի բալանսը եղել է դեֆիցիտային:

Կարգի բերվեցին հաղորդակցության ուղիները: Երկաթուղու երկարությունը 7 վերստից հասավ 418-ի: Սևանա լճում հիմնվեց նավատորմ: Հայաստանի խճուղիների ընդհանուր երկարությունը հասնում էր 2 հազ. վերստի: Գործի դրվեց ու ընդլայնվեց փոստ-հեռագրային ծառայությունը: Ինչ վերաբերում էր հեռախոսային ցանցին, ապա այն դեռևս թույլ էր զարգացած: 1920 թ. մայիսին ավելի քան 60 հազար բնակչություն ունեցող Երևանում կար 250 հեռախոսային արձնենտ:

Կրթամշակութային կյանք

Հայոց պետականության վերականգնումով ՀՀ-ում իրական ու հարազատ միջավայր ստեղծվեց հայ քաղաքական ու կրթամշակութային կյանքի գոյատևման ու զարգացման համար: Հայ մտավոր ուժերը Թիֆլիսից, Բաքվից, Մոսկվայից, Կ. Պոլսից և այլ քաղաքներից տեղափոխվեցին հայրենիք: Դրանից հետո Երևանը դարձավ հայ հոգևոր և մշակութային կյանքի կենտրոն:

Հանրապետությունում լույս էին տեսնում շուրջ երեք տասնյակի հասնող պարբերականներ, գործում էին բազմաթիվ հրատարակչություններ ու տպարաններ: 1920 թ. հանրապետությունում կար 7 տպարան, որից 5-ը՝ Երևանում:

Առաջընթաց ապրեց կրթական գործը: Դպրոցական համակարգը երկաստիճան էր՝ տարրական և միջնակարգ: Եթե 1918/19 ուստարում Հայաստանն ուներ ընդամենը 133 տարրական դպրոց՝ 383 ուսուցիչներով և 11136 աշակերտով, ապա 1919/20 ուստարում՝ 456 տարրական դպրոց, 1047 ուսուցիչ և 41188 աշակերտ: Գործում էր 20 միջնակարգ ուսումնական հաստատություն՝ 283 ուսուցչով և 5162 սովորողով: Ամբողջ Հայաստանը բաժանված էր 11 ուսումնական օկրուգների:

Կրթական և ընդհանրապես ազգային-մշակութային կյանքի նշանակալի իրադարձությունն եղավ կառավարության՝ 1919 թ. մայիսի 16-ի որոշումը՝ համալսարան հիմնադրելու մասին: Եվ 1920 թ. հունվարի 31-ին, առաջին անգամ Հայաստանի հողի վրա, բացվեց բարձրագույն կրթարան (ժամանակակից չափանիշներով)՝ հայկական առաջին համալսարանը (Ալեքսանդրապոլում), որը հաջորդ ուստարում փոխադրվեց Երևան: Բացման օրը համալսարանն ուներ 8 դասախոս և 200 ուսանող: Եկավ «տգիտության շղթան» փշրելու ժամանակը:

Ծրագրվում էր 1920 թ. աշնանը Երևանում բացել կոնսերվատորիա, բժշկական, գյուղատնտեսական բաժիններ, Ալեքսանդրապոլում՝ գեղարվեստի ուսումնարան, Կարսում՝ ռազմական գիմնազիա և այլն: Կառավարությունը ձեռք բերեց 100 հազար ռուբլու նկարներ՝ պատկերասրահի հիմնելու համար: Ուշադրություն էր դարձվում ժողովրդական թատրոններին, երաժշտությանը, հնագույն արժեքների պահպանմանը, պատանիների ֆիզիկական դաստիարակությանը: Սկիզբ դրվեց սկաուտական շարժմանը և այլն:

Հարկ է նշել, որ մշակութային, լուսավորական-կրթական գործում առանձնապես զգալի են նախարար Նիկոլ Աղբալյանի ծառայություն-

ները: Յենց նրա նախաձեռնությամբ էլ 1919 թ. սեպտեմբերին Երևանում սկսեց գործել Հայ գրական ընկերությունը: Հայաստանի Հանրապետությունում գրողները հովանավորվում և նպաստ էին ստանում պետությունից: Հեղինակների երկերի հրատարակության համար հատկացվեց 3,2 մլն ռուբլի, նույնքան գումար էլ՝ գիտական և գեղարվեստական գրականության թարգմանությունների համար:

Դրական փոփոխություններ կատարվեցին բնակչության բժշկական սպասարկման և սանիտարահիգիենիկ բնագավառներում: 1918 թ., թուրքական արշավանքներից հետո, Հայաստանում հաշվվում էր ընդամենը 9 հիվանդանոց՝ 300 մահճակալով: Թուրքերի հեռանալուց հետո վիճակը նկատելիորեն բարելավվեց: Արդեն 1919 թ. կեսերին բացվեցին 30 հիվանդանոց՝ 1600 մահճակալով, 5 բժշկական ու 15 բուժակային կետեր: Հիմնվում է կենտրոնական դեղատնային պահեստ: Պլանավորվել էր անցկացնել կոյուղի՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Էջմիածին և այլ քաղաքներում, բոլոր բնակավայրերը մատակարարել խմելու ջրով, չորացնել հիվանդաբեր ճահիճները, բացել մսուր-մանկապարտեզներ, առողջարաններ և այլն:

Ինչպես տեսնում ենք, ՀՀ ներքին, տնտեսական և մշակութային կյանքում փոփոխություններն ակնբախ էին, որոնք ինքնին վկայում էին, որ արդեն առկա էր ինքնուրույն ձևավորված պետականություն՝ բնորոշ բոլոր անկապտելի հատկանիշներով:

2. Հայկական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում:

Սևրի պայմանագիրը

Հայկական դատվիրակությունների գործունեությունը Փարիզում

ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունը եղել է Հայկական հարցի լուծումը, այսինքն՝ արևմտահայ նահանգների միացումը Հայաստանի Հանրապետությանը և այդպիսով Ազատ, Անկախ,

Միացյալ Հայաստանի ստեղծումը: Այդ ռազմավարական քաղաքական կուրսի արտահայտությունն էր այն, որ Հայաստանի կառավարությունը, առանց խորհրդարանի գիտության, 1919 թ. մայիսի 28-ին (անկախության տարեդարձի օրը) պաշտոնական հայտարարություն արեց Հայաստանի երկու հատվածների միացման ու Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման մասին:

Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսի (նավահանգիստ Էգեյան ծովում) զինադադարով Թուրքիան անձնատուր եղավ և պարտավորվեց իր զորքերը դուրս բերել նաև Անդրկովկասից ու Արևելյան Հայաստանից: Իմանալով, որ հաշտություն կնքելու նպատակով շուտով՝ 1919 թ. հունվարին, Փարիզում բացվելու է խաղաղության խորհրդաժողով, որոշվեց, որպես հաղթանակած Անտանտի «փոքր դաշնակից», Հայաստանից պատվիրակություն ուղարկել Եվրոպա՝ ներկայացնելու համար հայկական պահանջները: Կազմվեց կառավարական պատվիրակություն՝ Ա. Ահարոնյան (նախագահ), Մ. Պապաջանյան և Հ. Օհանջանյան (անդամներ) կազմով (վերջինս գտնվում էր Բեռլինում և նրանց պետք է միանար Փարիզում): Պատվիրակության խնդիրն էր՝ իրենց առաջարկություններով, խնդրանքներով, ծանոթություններով, հանրային նպաստավոր կարծիք ստեղծելու միջոցով հաղթած տերությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա և ամեն կերպ նպաստել դրա արդարացի լուծմանը: Այնտեղ պաշտպանվելու էր Միացյալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը: Ընդ որում՝ պահանջվելու էր նվազագույնը՝ արևմտահայ չորս վիլայեթ (առանց ոչ հայաբնակ ծայրագավառների)՝ ծովային ելքով, իսկ առավելագույնը՝ վեցից-յոթ վիլայեթ՝ դարձյալ ծովային ելքով:

Հայաստանի-կառավարությունը Փարիզ մեկնող պատվիրակությանը հրահանգ էր տվել նաև՝ նախապատվություն տալ ոչ այնքան տարածքային մեծությանը, որքան ծովային ազատ ելքին: Մի խոսքով՝ սահմանվեց պատվիրակության լիազորությունների շրջանակը:

1919 թ. հունվարի 18-ին Փարիզում բացվեց խաղաղության վեհաժողովը: Հայաստանի պատվիրակությունը Փարիզ հասավ ուշացումով՝ փետրվարի սկզբին:

Ավելի վաղ, 1912 թ., հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ի հանձնարարությամբ Փարիզում գործում էր եգիպտահայ մեծուհարուստ Պորոս Նուբար փաշայի գլխավորած արևմտահայ ազգային պատվիրակությունը: Ի դեպ, ազգային պատվիրակությունը ավելի մեծ՝ ծովից ծով, Կիլիկիայի հետ միասին, Հայաստան ստեղծելու պահանջ էր դնում: Հայկական այս երկու պատվիրակությունները պետք է համագործակցեին: Սակայն հենց սկզբից սառնություն և հակամարտություն առաջացավ նրանց միջև, որն էլ, անկասկած, բացասաբար անդրադարձավ Հայոց դատի դրական լուծման ընթացքի վրա:

Շայաստանի Միացյալ հայկական պետության կայացման համար
մանդատի շատ կարևոր էր ունենալ որևէ հովանավոր (մանդատա-
խնդիրը տեր) երկրի աջակցությունը: Նկատի ունենալով, որ Փա-
րիզի խորհրդաժողովում մեծ տերություններից Շայաս-
տանի նկատմամբ ավելի բարյացակամ էր և մեծ հետաքրքրություն
էր հանդես բերում ԱՄՆ-ը, Շայաստանի պատվիրակությունները ցան-
կություն հայտնեցին Միացյալ, Անկախ և Ազատ Շայաստանի հովա-
նավորությունը (մանդատը) հանձնել ԱՄՆ-ին կամ էլ նոր կազմվելիք
Ազգերի լիգային: Մասնավորապես ԱՄՆ պրեզիդենտ Վուդրո Վիլսոնը
շատ էր հետաքրքրվում Շայաստանով, և հույս կար, որ ԱՄՆ-ը
կստանձնի Շայաստանի մանդատը:

Փարիզի խորհրդաժողովը և նորաստեղծ Ազգերի լիգան որոշում
են Շայաստանի մանդատը հանձնել ԱՄՆ-ին: 1919 թ. հուլիսին Շա-
յաստանի գերագույն կոմիսար է նշանակվում ամերիկացի գնդապետ
Ուիլյամ Յասկելը: Շայաստան է ժամանում ամերիկյան առաքելությու-
նը՝ զորավար Ջեյմս Յարբորդի գլխավորությամբ՝ մանդատն ստանձ-
նելու հարցում ուսումնասիրելու Շայաստանի հնարավորություննե-
րը: Տերությունների նախնական համաձայնությամբ թուրքիան պետք
է մասնատվեր երեք մասի՝ Շայաստանի, թուրքիայի և Կ. Պոլսի՝ որևէ
մի պետության խնամակալության ներքո: Ինչպես տեսնում ենք, բա-
նակցությունների սկիզբը խոստումնալից էր, և Շայկական հարցի լու-
ծումը վեհաժողովում կարծես որևէ կասկած չէր հարուցում: Միայն
հարցն այն էր, թե քանի նահանգ, որքան տարածք պետք է միացվեր
Շայաստանին: 1919 թ. փետրվարին հայկական պատվիրակություն-
ները հավանություն տվեցին հայկական պահանջների հուշագրին,
որով դաշնակից տերություններից պահանջվում էր ծովից ծով Շա-
յաստան: Յամաձայն այս հուշագրի, հայերը պահանջում էին՝ բացի
ՀՀ տարածքից, արևմտահայ յոթ վիլայեթները և Կիլիկիայի չորս սան-
ջակները, մի խոսքով՝ մի լայնատարած պետություն՝ Սև ծովից մինչև
Միջերկրական: Ընդսմին, Կիլիկիան կարող էր միացվել մեծ Շայաս-
տանին կամ կարող էր լինել ինքնավար: Փարիզի կոնֆերանսի Տասի
խորհուրդը, որը համաժողովի գերագույն մարմինն էր, ընդունում էր
հուշագիրը՝ Միացյալ Շայաստանի քարտեզով: Սակայն երկար քաշք-
շուկից հետո, 1920 թ. հունիսին, ԱՄՆ-ի սենատը ձայների մեծամաս-
նությամբ մերժում է ընդունել Շայաստանի մանդատը: Այն հրաժար-
վում են ընդունել նաև մյուս երկրները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան, Իտա-
լիան և այլն: «Իրականությունը ցույց տվեց սակայն, - գրում էր ՀՀ

առաջին վարչապետ Յ. Քաջազնունին,- թե որքան ցնորամիտ էին մեր հույսերը: Շատ դռներ բախեցինք, շատ շենքեր մաշեցինք, բայց Արևմուտքից չեկավ «մանդատատերը»՝ մեր երկիրը փրկելու, մեր նորածին պետությանը թև տալու»:

Սևրի Զամաշխարհային պատերազմում պարտված Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախապատրաստական քայլը եղավ Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը (1920 թ. ապրիլ), ուր մշակվեց ապագա պայմանագրի նախագիծը, որից հետո, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրվեց Սևրի պայմանագիրը: Այդ պայմանագիրը Զայաստանի կողմից ոսկյա գրչով ստորագրել է Ա. Ահարոնյանը: Վերջինս այդ օրը համարել է իր կյանքի ամենաերջանիկ օրը: Պայմանագրի 88-րդից մինչև 93-րդ հոդվածները վերաբերում էին Զայաստանին: Օսմանյան Թուրքիան պարտավորվում էր ճանաչել Միացյալ Զայաստանը:

Սևրի պայմանագրով ստեղծվելու էր Միացյալ և Անկախ Զայաստան, որի մեջ ներառվելու էին Արևմտյան Զայաստանից՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի նահանգները ոչ ամբողջությամբ՝ ընդամենը 90 հազ. քառ. կմ, ելքով դեպի Սև ծով, որոնք Արևելյան Զայաստանի (Զայաստանի Զանրապետության) առկա 70 հազ. քառ. կմ հետ միասին կազմելու էին ավելի քան 160 հազ. քառ. կմ ընդհանուր տարածք ունեցող մի պետություն: Ընդ որում, Թուրքիայի և Զայաստանի պետական սահմանները որոշելու էր ԱՄՆ պրեզիդենտը: Սակայն 1920 թ. նոյեմբերին Վ. Վիլսոնի գծած Միացյալ, Անկախ Զայաստանի քարտեզը, որպես պատմական փաստաթուղթ, այդպես էլ մնաց թղթի վրա և չկենսագործվեց: Զայաստանին վերադարձվող այդ նահանգները գտնվում էին քեմալական Թուրքիայի իշխանության տակ և այդպես էլ չգտնվեց այն պեքությունը, որը պետք է վերցներ այդ հողերը և տար հայերին, իսկ վերջիններս էլ անգոր էին սեփական ուժերով լուծել այդ խնդիրը: Թուրքիայում դրության տերը քեմալականներն էին, որոնք ոչ միայն չճանաչեցին Կ. Պոլսի օսմանյան կառավարության կողմից կնքված Սևրի պայմանագիրը և ոչ միայն չդատարկեցին հայկական վիլայեթները, այլև, ինչպես կտեսնենք քիչ հետո, գործակցելով բոլշևիկների հետ՝ արշավեցին դեպի Արևելյան Զայաստան:

Կիլիկիահայության նոր աղետը քենալական թուրքիան, ստանալով բուլշևիկյան Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական աջակցությունը, սկսեց ավելի ու ավելի համարձակ

խոսել Մեծ տերությունների հետ: Իսկ 1920 թ. աշնանը, երբ Հայաստանը չկարողացավ սեփական ուժերով պաշտպանել իրեն և խորհրդայնացվեց, Արևմուտքի տերությունները կորցրեցին հետաքրքրությունը Հայաստանի ու Հայկական հարցի նկատմամբ և սկսեցին «սիրային խաղերը» թուրք ազգայնականների՝ քենալականների հետ: Իր հերթին, քենալական թուրքիան ևս սկսեց մերձենալ նրանց հետ: Արդյունքում՝ մեծ տերությունները հրաժարվեցին Հայոց դատի պաշտպանությունից: Առաջինը հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարեց և թուրքիայի հետ մերձեցավ Ֆրանսիան, որը մինչ այդ ստանձնել էր Կիլիկիայի հովանավորությունը և այդ թվում՝ 150 հազարանոց կիլիկիահայության ինքնավարության պաշտպանությունը: Սակայն շուտով, թուրք-ֆրանսիական համաձայնությամբ, ֆրանսիական զինված ուժերը լքում են Կիլիկիան՝ տեղի հարյուր հազարավոր հայությանը թողնելով թուրքական բանդաների ճիրաններում: Այդ ընթացքում մի շարք քաղաքներում (Հաճըն, Մարաշ, Այնթապ, Ադանա և այլն) ծայր առան ջարդերը, և կենդանի մնացած հայությունը կրկին բռնագաղթվեց Կիլիկիայից: Այդպիսով, կիլիկիահայությունը դարձավ Ֆրանսիայի քաղաքական խարդավանքների զոհը: Տեղին է հիշեցնել, որ երբ Ֆրանսիային օգնություն էր հարկավոր, կազմվեց հիմնականում հայերից բաղկացած «Արևելյան լեգեոնը» (1916 թ.), իսկ այժմ Ֆրանսիան զլացավ իր գործնական օգնությունը ցույց տալ հայերին: 1921 թ. հոկտեմբերի 20-ին Ֆրանսիայի և թուրքիայի միջև ստորագրվեց պայանագիր, որով Կիլիկիան հանձնվեց թուրքիային: Կիլիկիայի հայերը, դիմելով արտագաղթի, փրկություն գտան արաբական երկրներում, Կիպրոսում, Եվրոպայում, Ամերիկայում և այլուր:

Հանրագումարի բերելով ՀՀ վարած արտաքին քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., գալիս ենք այն եզրակացության, որ այդ քաղաքականությունն ունեցել է առավելապես արևմտյան կողմնորոշում: Քաղաքական այդ կողմնորոշումը հայերին տվեց Սևրի պայմանագրով ստորագրված Միացյալ, Անկախ, Ազատ Հայաստան, որը, սակայն, փոփոխված իրադրության հետևանքով, մնաց թղթի վրա, չվավերացվեց ոչ մի պետության կողմից և չիրականացավ կյանքում: Այդուհանդերձ, Սևրի դաշնագիրը եղել ու մնում է համայն հայության ամենանվիրական իղձերից մեկը, որով միջազգայնորեն հայ ժողովր-

դին տրվել է իրավունք՝ իր պատմական հայրենիքում կերտելու Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստան:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա այդ ժամանակ գոյություն ուներ մի քանի Ռուսաստան՝ բոլշևիկյան, դեմոկրատիկ, կոլչակյան և այլն, որոնք զբաղված էին քաղաքացիական պատերազմով, և մինչև 1920 թ. կեսերը դժվար էր կռահել, թե դրանցից որը կհաղթի, և թե ինչպես պետք է դիրքորոշվել: Քանի որ Հայաստանի կառավարության համար անընդունելի էր Ռուսաստանի կենտրոնում իշխանության գլուխ կանգնած բոլշևիկների հասարակական-քաղաքական ռեժիմը, ուստի Հայաստանը ավելի սերտ շփումների մեջ էր դեմոկրատիկ, Կոլչակի, Վրանգելի կառավարությունների հետ, որտեղ ուներ նաև դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, ստանում էր որոշ քանակի հացահատիկ, զենք ու զինամթերք: Արդեն 1920 թ. գարնանը վիճակը կտրուկ փոխվում է: Կարմիր բանակի հաղթական մուտքը Հյուսիսային Կովկաս և Բաքու հարկադրեց Հայաստանի իշխանություններին բանակցություններ սկսել Մոսկվայի հետ՝ կարգավորելու փոխհարաբերությունները միմյանց միջև, և ստորագրել բարեկամության դաշնագիր: Հենց այդ առաքելությամբ էլ 1920 թ. մայիսին Մոսկվա մեկնեց Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը: Այդ բանակցությունները նույնպես գործնականում դրական արդյունք չտվեցին, քանզի առկա էր արդեն թուրք-բոլշևիկյան զինակցությունը:

Այսպիսով, մեծ տերությունները, ինչպես հայ ժողովրդի պատմության նախընթաց փուլում, այնպես էլ 1918-1920 թթ., հայ ժողովրդին Հայկական հարցը արդարացի լուծելու խոստումներ տվեցին, սակայն վճռական պահին լքեցին նրան: Այս ամենը պարտադրում է մեզ՝ համապատասխան դասեր առնել: Հայ ժողովրդի պատմական փորձը հանգեցնում է այն միանշանակ հետևության, որ հիմնականում սեփական ուժերին ապավինելն է ազգի գոյատևման ու զարգացման ճշմարիտ երաշխիքը:

Ի վերջո, պետք է մեկընդմիջտ ըմբռնել այն հաստատուն ճշմարտությունը, որ յուրաքանչյուր պետություն կամ ազգ նախ և առաջ հետամուտ պետք է լինի իր սեփական, ազգային պետական շահերի պաշտպանությանը: Անմտություն կլինի կարծել, թե որևէ պետություն անշահախնդիր կպաշտպանի մեկ այլ պետության կամ ժողովրդի շահերը: Այդ համադրությից ելնելով պետք է ասել, որ գերտերություններից և ոչ մեկը, իր շահերից ելնելով, ոչ մի ջանք չգործադրեց՝ պաշտպանելու հենց իրենց մեղքով մեծ ողբերգություն ապրած հայ

ժողովրդին: Ընդհակառակը՝ նրանք հերթով բարեկամացան օրավուր ուժեղացող ու ամրապնդվող քեմալական թուրքիայի հետ՝ հանուն իրենց մեծապետական շահերի:

3. 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը Նայաստանում

**Նախադասա-
սությունը** Հայաստանի Հանրապետությունը ժողովրդավարա-
կան պետություն էր, ուր ազատորեն գործում էին
մի շարք քաղաքական կուսակցություններ և հա-
սարակական կազմակերպություններ՝ ՀՀԴ, Հայ ժողովրդական, Սո-
ցիալ-դեմոկրատական (մենչևիկներ և բոլշևիկներ), սոցիալիստ-հեղա-
փոխական (էսէռներ), արհեստակցական, մարզական, աշակերտա-
կան միություններ և այլն: Հայաստանում գրանցված գրեթե բոլոր
քաղաքական կուսակցությունները և կազմակերպությունները, բա-
ցառությամբ բոլշևիկների, այսպես թե այնպես, պաշտպանեցին հայ-
կական պետականությունը: Թերևս միայն բոլշևիկ-համայնավարներն
էին, որ ի սկզբանե թշնամական դիրք գրավեցին Հայաստանի ան-
կախ հանրապետության նկատմամբ և գաղտնի ու բացահայտ վա-
րում էին հակապետական գործունեություն: Սկզբում նրանք Հայաս-
տանում աննշան թիվ էին կազմում և գրեթե ազդեցություն չունեին
զանգվածների շրջանում: Այստեղ նրանք չունեին բավարար սոցիա-
լական հենարան, քանզի Հայաստանում չկար բանվոր դասակարգ՝
բառիս իսկական իմաստով: Բայց 1919 թ. սեպտեմբերին, երբ Երևա-
նում հրավիրված բոլշևիկների խորհրդակցությունում ստեղծվեց կենտ-
րոնական մարմին՝ Հայաստանի կոմիտե (Արմենկոմ), Վրաստանի և
Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետապնդվող զգալի թվով հայ
բոլշևիկներ ապաստանեցին Հայաստանում և սկսեցին ակտիվ հա-
կապետական քարոզչական գործունեություն ծավալել՝ գոյություն ու-
նեցող կարգերը տապալելու և խորհրդային իշխանություն հաստա-
տելու համար: Չնայած այս ամենին՝ այլ կուսակցությունների ներկա-
յացուցիչների նման շատ բոլշևիկներ ևս պաշտոններ էին զբաղեց-
նում պետական իշխանության համակարգի տարբեր օղակներում:

Հայաստանի խորհրդայնացման համար իրական վտանգ ստեղծ-
վեց այն բանից հետո, երբ Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ Կարմիր
բանակը, քաղաքացիական կռիվներում պարտության մատնելով Դե-
նիկինի կամավորական բանակին, 1920 թ. գարնանը մտավ Հյուսիս-

սային Կովկաս, իսկ ապրիլի 28-ին, թուրքերի աջակցությամբ, առանց որևէ կրակոցի, հայտնվեց Բաքվում և Ադրբեջանը հայտարարեց խորհրդային: Ադրբեջանի խորհրդայնացման հաջորդ իսկ օրը Ադրբեջանի հեղկոմը, Կարմիր բանակի աջակցությամբ, վերջնագիր ներկայացրեց Չայաստանի կառավարությանը՝ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը հայկական գործերից մաքրելու՝ սպառնալով հակառակ դեպքում պատերազմ հայտարարել Չայաստանին: Այդ նույն ժամանակ Չայաստանի ներսում վերսկսվեցին թաթարական խռովությունները: Չայաստանի անկախությանը դավող մութ ուժերը աջակցություն էին ստանում դրսից:

Ապստամբության սկիզբը և ընթացքը Ադրբեջանի «կարմրացումը» և Կարմիր բանակի՝ Չայաստանի սահմանների մոտ հայտնվելը ավելի ոգևորեց և ակտիվացրեց դրսի ու ներսի հայ բոլշևիկներին, որոնք էլ 1920 թ. մայիսին երկշաբաթյա զինված ելույթներ սկսեցին Չայաստանի օրինական իշխանությունների դեմ՝ այն տապալելու և երկրում խորհրդային կարգեր հաստատելու մտադրությամբ: Ամեն ինչ սկսվեց 1920 թ. մայիսմեկյան ցույցերից, որոնց քաղաքական կարգախոսները կրում էին հակակառավարական բնույթ:

Ապստամբության օջախները դարձան Ալեքսանդրապոլը, Կարսը, Սարիղամիշը, Նոր Բայազետը, Ղազախ-Դիլիջանը և այլն: Ապստամբության կենտրոնը դարձավ Ալեքսանդրապոլը: Մայիսի 7-ին տեղում հրավիրվեց բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ ստեղծվեց Չայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտե (ՅՌԿԿ): Յիմնական ընդվզող զանգվածը զինվորականությունն էր: Իշխանություններին չենթարկվեց «Վարդան Ջորավար» գրահագնացքը, որի հրամանատարն էր կապիտան Սարգիս Մուսայեյանը: Վերջինս էլ նշանակվեց ապստամբ ուժերի հրամանատար: Ապստամբության բախտախնդիր ղեկավարներից էր Ավիս Նուրիջանյանը, որը տարված էր ծայրահեղ ձախ կոմունիստական հայացքներով ու գործելակերպով:

Բոլշևիկների Չայաստանի կոմիտեն (Արմենկոմը), որն իր գործողություններում ավելի հավասարակշիռ էր, գտնում էր, որ ապստամբությունը պետք է սկսել Ադրբեջանին սահմանակից Ղազախից, որպեսզի կարողանան անմիջապես ստանալ Կարմիր բանակի օգնությունը, իսկ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կոմիտեն ցանկանում էր

այն սկսել Ալեքսանդրապոլից: Ի վերջո, որոշվեց ապստամբությունը միաժամանակ սկսել Ալեքսանդրապոլից և Ղազախից և շարժվել Երևան:

Ապստամբությունն սկսվեց մայիսի 10-ին Ալեքսանդրապոլից: Ռազմահեղափոխական կոմիտեն տեղում հռչակեց խորհրդային իշխանություն: Ապստամբներին հաջողվեց մի քանի օր՝ մայիսի 10-ից 14-ը, իրենց ձեռքում պահել հանրապետության երկրորդ քաղաքը:

Հայաստանի կառավարությունը սկզբում շփոթության մեջ էր: Մինչ այդ, ուժեղացող խժոժությունների ու հասունացող քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում, մայիսի 5-ին խորհրդարանի արտակարգ նիստում Ալ. Խատիսյանի կառավարությանը փոխարինեց նոր՝ Հ. Օհանջանյանի գլխավորած Դաշնակցության Բյուրո-կառավարությունը: Այսինքն, կառավարությունը կուսակցականացնելով՝ ՀՀ Դաշնակցության Բյուրոն իր ողջ կազմով (յոթ անդամներով) մտավ կառավարության մեջ, որպեսզի, կուսակցական կառույցները ևս օգտագործելով, զսպեր հակակառավարական ուժերին: Խորհրդարանն ուղարկվեց հարկադիր արձակուրդի: Հայտարարվեց Դաշնակցության անդամների մոբիլիզացիա, ձեռնարկվեցին խիստ միջոցառումներ՝ ընդհուպ մինչև մահապատիժ, հիմնվեցին արտակարգ դատարաններ և այլն: Փաստորեն, հաստատվեց Դաշնակցության դիկտատուրա: Հայաստանի քաղաքական մյուս կուսակցությունների համակրանքը հիմնականում օրինական իշխանությունների կողմն էր: Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, նույնիսկ իր անդամներից հավաքագրված, զինված խմբեր էր դրել կառավարության տրամադրության տակ:

Աղստամբության վախճանը և հետևանքները

Կառավարությունը դիմեց հանրապետության քաղաքացիներին՝ համախմբվելու և պաշտպանելու կարգն ու օրինականությունը: Դրանից հետո հանրապետության իշխանություններն անցան վճռական գործողությունների: Այդ ընթացքում ներքին գործերի և ռազմական նախարարն էր Ռ. Տեր-Մինասյանը:

Մայիսի 14-ին խմբապետ Սեպուհի (Արշակ Ներսիսյան) գլխավորությամբ արևմտահայ զինված ուժերի ջանքերով, գրեթե առանց կրակոցի, հնազանդվեց ապստամբությունն Ալեքսանդրապոլում: Հաջողություն չունեցավ Ելույթը նաև Կարսի կայազորում, որովհետև այն աջակցություն չգտավ բնակչության կողմից, բացառությամբ մոլոկանական մի երկու գյուղի: Շուտով մարեցին նաև ապստամբության

մյուս օջախները, որոնք, լավ նախապատրաստված ու կազմակերպված չլինելու պատճառով, փաստորեն գործում էին իրարից անջատ, ոչ միաժամանակ, տարերայնորեն, առանց միասնական ղեկավար կենտրոնի: Օրինակ, ապստամբությունը Սարիղամիշում սկսվեց այն ժամանակ, երբ այն ճնշվել էր Ալեքսանդրապոլում և Կարսում: Համեմատաբար տևական եղավ դիմակայությունը Ղազախ-Շամշադինում, որի գյուղացիության մի մասին ապստամբները կարողացել էին գրավել իրենց կողմը, ինչպես նաև Ադրբեջանի կողմից «օգնության» էին հասել կարմիրբանակայինի հանդերձանքով թուրքեր: Բայց շուտով այստեղ նույնպես վերահաստատվում է իշխանությունը:

Արդյունքում՝ ապստամբությունը ճնշվեց, մի քանի բոլշևիկ ղեկավարներ սպանվեցին կամ արտակարգ դատարանի վճիռներով մահապատժի ենթարկվեցին: Դրանց թվում էին Ստ. Ալավերդյանը, Բ. Ղարիբջանյանը, Ս. Մուսայեյանը, Ե. Սևյանը, Ա. Մելքոնյանը, Ղ. Ղուկասյանը, Հ. Սարուխանյանը, Բ. Բատիկյանը և ուրիշներ, իսկ մոտ 250 մարդ բանտարկվեց:

Ապստամբության ճնշումից հետո արգելվեց բոլշևիկյան (կազմակերպությունների) գործունեությունը Հայաստանում: Դրանց ղեկավարների մի մասին հաջողվեց փախչել, ոմանք էլ անցան ընդհատակ: Այդ ժամանակ էլ՝ 1920 թ. հունիսին, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի որոշումով և ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ-ի կազմբյուրոյի հաստատումով Բաքվում կազմակերպչորեն ստեղծվեց Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը (ՀԿԿ): Չնայած Մայիսյան ապստամբությունը ճնշվեց, սակայն, ինչ խոսք, որոշ չափով խարխլեց դաշնակցական կառավարության դիրքերն ու, մասնավորապես, հայկական բանակի մարտունակությունը:

Մայիսյան ապստամբության պարտության հիմնական պատճառն այն էր, որ նա տեղում չունեի բավարար սոցիալական հենարան ու աջակցություն: Ապստամբության ղեկավարները հույսը դրել էին դրսի՝ Կարմիր բանակի օգնության վրա, սակայն Խորհրդային կառավարությունն այն ժամանակ (1920 թ. գարնանը) դեռևս օրակարգ չէր մտցրել Հայաստանի խորհրդայնացումը: Նա ավելի կարևորություն էր տալիս Լեհաստանի, Անտանտի դեմ պայքարին և Արևելքում մուսուլմանական պրոլետական հեղափոխության (համաշխարհային հեղափոխության) կարգախոսներով՝ քենալական Թուրքիայի հետ մերձեցմանն ու գործակցությանը:

4. Արցախը և Զանգեզուրը 1918-1921 թթ.

«Նաղթում է ուժեղը և ոչ արդար»

Գ. ՆՃԴԵՂ

Ադրբեջանի հավակնությունները Արցախի և Սյունիքի նկատմամբ

1918 թ. մայիսի վերջերին անկախ հռչակված Անդրկովկասյան երեք նորակազմ հանրապետությունների համար ամենացավոտ խնդիրներից մեկը, անկասկած, տարածքային-սահմանային վեճերն էին: Առանձնապես սուր հակասություններ ծագեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև՝ Արցախի և Սյունիքի (Զանգեզուրի) հարցերում: Ադրբեջանը հավակնություններ ուներ հայկական այդ և էլի ուրիշ տարածքների նկատմամբ, որոնց ազգաբնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Արցախ-Սյունիքի ավելի քան 300 հազար հայությունը միանշանակ չճանաչեց Ադրբեջանի գերիշխանությունը և պայքարի ելավ իր ազգային տարածքային իրավունքների պաշտպանության և մայր հայրենիքին միանալու համար: Իհարկե, թեժացող կոնֆլիկտի սկզբնական փուլում (1918 թ. երկրորդ կես) Հայաստանի Հանրապետությունը, որքան էլ ծանր վիճակում էր գտնվում, այդուհանդերձ, Արցախի և Սյունիքի հարցում հապաղեց վճռական գործողություններով դրանք Հայաստանի անբաժանելի մասը դարձնել: Այդ անվճռականությունից էլ փորձեց օգտվել հակառակորդ կողմը՝ Ադրբեջանը: Միաժամանակ, Արցախի և Սյունիքի հարցում Հայաստանի կառավարությունն առաջնորդվում էր արտաքին քաղաքականության այն ակնկալիքով, որ Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսը արդարությամբ կլուծի նաև հայ-ադրբեջանական այդ կնճիռը, ուստի և ձեռնպահ էր մնում ուժային մեթոդներից: Մինչդեռ Ադրբեջանը ոչ միայն ձեռնպահ չէր, այլ ծրագրել էր ամեն գնով Ղարաբաղը և Զանգեզուրը, հայաթափ ու հայաջինջ անելու միջոցով, գրավել ու ենթարկել իրեն:

Անգլիացիների երկդիմի քաղաքականությունը

Արցախ-Սյունիքի խնդրի դրական լուծման գործում իր բացասական դերը խաղաց նաև Անդրկովկասում գտնվող անգլիական զորքերի հրամանատարության երկդիմի քաղաքականությունը: Ու. Թոմսոնը, Դ. Շատելվորդը և մյուսները ամեն կերպ ձգտում էին աջակցել հարուստ ու նավթառատ Ադրբեջանին, վերջի-

նիս իշխանությունը, թեկուզ ժամանակավորապես, Արցախի վրա տարածելու համար: Անգլիան Հայաստանի նկատմամբ իր անբարյացակամ վերաբերմունքը պատճառաբանում էր հայերի, իբր, անուղղելի ռուսասիրությամբ և այլ հանգամանքներով: Անգլիացիների միջամտությամբ էր, որ 1918 թ. նոյեմբերին կասեցվեց զորավար Անդրանիկի զորախմբի առաջխաղացումը դեպի Շուշի ու Արցախ: Նրանց գիտությամբ ու հովանավորությամբ էր, որ 1919 թ. հունվարի կեսերին Արցախ-Ջանգեզուրի նահանգապետ է նշանակվում հայտնի հայատյաց, մասնագիտությամբ բժիշկ, իսկ կոչումով դահիճ Խոսրով բեկ Սուլթանովը, սակայն վերջինիս այդպես էլ չի հաջողվում Լեռնային Արցախը ենթարկել Ադրբեջանին: Արցախցիները չճանաչեցին Սուլթանովի իշխանությունը: Անգլիացիների ջանքերն անցան ապարդյուն:

Տարածաբանի հայտնության դաշխարը

Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրին, ապա այն, սկսած 1918 թ. երկրորդ կեսից, փաստորեն անկախ էր շնորհիվ Անդրանիկի: Վերջինս, Բաթումի դաշնագրից որոշ ժամանակ անց, հանգամանքների բերումով իր կամավորական զորամասով ամրացել էր Ջանգեզուրում: 1919 թ. գարնանամուտին, Անդրանիկի հեռանալուց հետո, տարածաշրջանի նահանգապետ է նշանակվում ՀՀ ներկայացուցիչ Արսեն Շահմազյանը, որին հետո փոխարինում է Ս. Մելիք-Յուլյանը: Ջանգեզուրի առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ ի տարբերություն Արցախի, ուր 90 տոկոսից ավելին հայեր էին, այստեղ բնակչությունը էթնիկապես ավելի խառն էր:

Երկրամասում կացությունն ավելի է ծանրանում, երբ 1919 թ. ամռանը Ադրբեջանին հաջողվում է իր ուժերով և զգեստափոխված թուրք սպաների ու էմիսարների օժանդակությամբ ժամանակավորապես գրավել Շարուր-Նախիջևանը և, փաստորեն, օղակման մեջ առնել Ջանգեզուրը: Վերջինիս պաշտպանությունը ստանում է ռազմավարական նշանակություն, քանզի այն Հայաստանը և Արցախը կապող միակ օղակն էր: Ուստի, կորցնել Ջանգեզուրը նշանակում էր կորցնել նաև Արցախը: Թուրք-թաթարական զորքերը բազմիցս փորձեցին զավթել Սյունիքը, սակայն ամեն անգամ հանդիպելով տեղացի քաջարի հայ բնակչության հակահարվածներին՝ մեծ կորուստներով նահանջեցին:

Արցախ-Սյունիք կռիվների այդ եռուն շրջանում՝ 1919 թ. օգոստոսին, ՀՀԴ Բյուրոյի որոշմամբ, Սյունիք է ուղարկվում փոխգնդապետ

Գարեգին Նժդեհը (Գարեգին Տեր-Յարությունյանը), որը շուրջ երկու տարի գլխավորում է Լեռնահայաստանի աննկուն ժողովրդի հերոսական ինքնապաշտպանական մարտերը:

1920 թ. ապրիլի վերջերին (28-ին), Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո, ադրբեջանա-թուրքամետ քաղաքականություն է սկսում վարել բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Առանց որևէ դիմադրության խորհրդային հայտարարելով Ադրբեջանը՝ մուսավաթականները հեռահար նպատակ ունեին Կարմիր բանակի օգնությամբ գրավել և Ադրբեջանին միացնել հայկական տարածքները՝ Արցախը, Ջանգեզուրը, Շարուր-Նախիջևանը և այլն, դրանով իսկ «լուծել իրենց ազգային խնդիրները»: Եվ իրոք, չուշացավ այդ օգնությունը: Ադրբեջանի հեղկոմի և 11-րդ բանակի հրամանատարության մի քանի նոտա-վերջնագրերից հետո, փաստորեն, պատերազմ սկսվեց Հայաստանի դեմ (երբ Լ. Շանթի գլխավորած հայոց խաղաղարար պատվիրակությունը դեռ Մոսկվայից չէր վերադարձել): 1920 թ. հուլիսին Կարմիր բանակի զորամասերը, գույնը փոխած մուսավաթական խաժամուժի հետ միասին, անցան հարձակման Արցախը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը գրավելու և Թուրքիայի հետ անմիջական սահմանային կապ ստեղծելու նպատակով: Արցախը և Ջանգեզուրը անհավասար պայքարի ելան պաշտպանելու իրենց անկախությունը թուրք-թաթար-բոլշևիկ զինակցության ոտնձգությունից: Արցախում փաստական իշխանությունը, սկսած 1918 թ. կեսերից, գտնվում էր տեղի հայ Ազգային խորհրդի ձեռքում: Վերջինս, 1918 թ. մայիսից մինչև 1920 թ. մայիսը, իր հրավիրած տասը համագումարներում և դրանից հետո էլ՝ մինչև ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան Երկրային կոմիտեի բյուրոյի (Կովբյուրոյի) 1921 թ. հուլիսի 5-ի տխրահռչակ որոշումը, չի ընդունել և չի ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը: Արցախցիների ազատագրական պայքարին թուրք-ադրբեջանական միացյալ զինյալ ուժերը պատասխանում են հայերի զանգվածային կոտորածներով: Օրինակ, 1920 թ. մարտի 23-ին մուսավաթական կառավարությունը կազմակերպում է Շուշիի հայության կոտորածը, որի հետևանքով զոհվում են հազարավոր հայեր: Շուշիի հայկական թաղամասը թալանվում ու հրկիզվում է:

**Արցախի
խորհրդայնացումը և
թուրքացումը
Ադրբեջանին**

Երբ ռուս խորհրդային զորքերը մտան Արցախ, հայկական զորամասը, Դրոյի հրամանատարությամբ, հետ քաշվեց Ջանգեզուր: Արցախը ևս խորհրդայնացվեց: Առանձին վայ-

րերում շարունակվեցին ապստամբական ելույթները:

Մեկ տարի անց, կուսակցական և խորհրդային մարմիններում ձգձգվող ու իրարամերժ վճիռներից հետո, ի վերջո, 1921 թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, Ի. Ստալինի կոպիտ միջամտությամբ, ընդունեց ապօրինի որոշում՝ Լեռնային Ղարաբաղը (Արցախը), որպես ինքնավար մարզ, Ադրբեջանի կազմում թողնելու վերաբերյալ՝ պատճառաբանելով, որ այն տնտեսապես կապված է Ադրբեջանի հետ: Այս կամայական որոշումն իր ընդունման պահից ապօրինի էր այն պարզ պատճառով, որ իրավական տեսակետից կուսակցական մարմինը իրավասու չէր նմանօրինակ վարչատարածքային փոփոխություններ կատարել՝ առանց հաշվի առնելու մարզի բնակչության բացարձակ մեծամասնության ցանկությունը: Տարօրինակ է, որ նույն Կովկասյան բյուրոն նախորդ օրվա (հուլիսի 4-ի) իր նիստում, ձայների մեծամասնությամբ, ընդունել էր որոշում՝ հօգուտ Հայաստանի: Ինչևէ, վճիռը կայացվել էր, և խորհրդային Հայաստանի ղեկավարների ու հայ բնակչության բողոքները մնացին անհետևանք: Այդ չարաբաստիկ որոշումից հետո, 1923 թ. վարչականորեն կազմվեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը: Միտումնավոր անցկացվեց վարչատարածքային այնպիսի սահմանագիծ, որպեսզի մարզն անմիջական սահմանային շփում չունենա Հայաստանի հետ և, այդպիսով, լիովին կտրվի մայր հայրենիքից: Այս ամենը կամայականություն էր և արցախահայության ազգային շահերի ոտնահարման կոպիտ դրսևորում:

Արցախյան խնդրի նման անարդարացի լուծումն էլ եղավ այն թանձրանյութը, որն աստիճանաբար կուտակվելով՝ պռոթկաց 1988 թ. սկիզբ դնելով արցախյան համաժողովրդական շարժման:

**Լեռնահայաստանի
(Ջանգեզուրի)
միացումը
խորհրդային
Հայաստանին:
Գարեգին Նժդեհ**

Բոլորովին այլ ընթացք ստացան դեպքերն ու իրադարձությունները Ջանգեզուրում: 1920 թ. ամռանը, Արցախի խորհրդայնացումից հետո, Ջանգեզուրում հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը թուրք-թաթար-բուլշևիկյան, ագրեսիայի դեմ, բացի Ջանգեզուրի Հայոց ազգային խորհրդից, ինչպես արդեն ասվեց, գլխավորում էր տաղանդավոր զորավար, քաղաքական գործիչ և գաղափարախոս Գարեգին Նժդեհը: Նա նշանակվել էր Կապար-Գողթի (Կապան, Գենվազ և Գողթան) շրջանի ժողովրդական ուժերի հրամանատար: Հուլիսի

սկզբներին Կարմիր բանակը գրավում է Գորիսը, Սիսիանը, Կապանը և պատրաստվում շարժվել դեպի Գենվազ (Արևիկ) և Մեղրի (Գողթան)՝ միանալու համար Օրդուբադ-Նախիջևանի թուրքական ուժերին, իսկ Դրոյի գլխավորած հայկական զորամասը, խուսափելով բոլշևիկների հետ հետագա առճակատումից, օգոստոսի սկզբներին Ջանգեզուր-Սիսիանից նահանջում է Դարալագյազ: Միայն Գ. Նժդեհը, մի քանի շաբաթ անհավասար մարտեր մղելով Կապանի համար, իր փոքրաթիվ ուժերով բարձրանում է Խուստուփ լեռը՝ շարունակելու համար հերոսական պայքարը օտար նվաճողների դեմ:

Հայ-բոլշևիկյան կռիվներին վերջ տալու և ավելորդ բարդություններից խուսափելու նպատակով, 1920 թ. օգոստոսի 10-ին (ճիշտ Սևրի պայմանագրի ստորագրման օրը) Թիֆլիսում Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջև կայացվեց ժամանակավոր համաձայնագիր, ըստ որի Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես պիտի մնային խորհրդային ուժերի ձեռքում, մինչև որ նպաստավոր պայմաններ կստեղծվեին այդ վիճելի տարածքների հարցը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար: Սակայն ՀՀ ղեկավարության կնքած այդ անպատվաբեր համաձայնագիրը չի ճանաչում Ջանգեզուրի ժողովուրդը՝ իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի գլխավորությամբ: 1920 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Գ. Նժդեհը և նրա սիսիանցի քաջ զինակից, կապիտան Պողոս Տեր-Դավթյանը, ժողովրդի աջակցությամբ տանելով մի շարք փայլուն հաղթանակներ, լիովին ազատագրում են Կապանը, Սիսիանը և Գորիսը: 1920 թ. դեկտեմբերի 25-ին Տաթևի համազանգեզուրյան համագումարում հռչակվում է Սյունիքի ինքնավարությունը, մինչև որ նպաստավոր պայմանները հնարավորություն կտային միանալու մայր Հայաստանին: Նժդեհը կարգվում է Ինքնավար Սյունիքի սպարապետ: 1921 թ. ապրիլի 27-ին Տաթևի վանքում գումարվում է համազանգեզուրյան երկրորդ համագումարը, ուր Ինքնավար Սյունիքը հռչակվում է անկախ և կոչվում Լեռնահայաստան: Լեռնահայաստանի վարչապետ է ընտրվում սպարապետ Նժդեհը: Այնուհետև սկսվում են բանակցություններ Ջանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին միավորելու վերաբերյալ: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ կայուն երաշխիքներ են տրվում Ջանգեզուրը Հայաստանին միավորելու համար, 1921 թ. հուլիսի կեսերին Նժդեհը, իրեն բավարարված համարելով, փոքր զորախմբով անցնում է արտասահման (Իրան)՝ իր հետ տանելով անկախ Հայաստանի դրոշը:

Այդպիսով, Ձանգեզուրը միացավ Հայաստանին և դարձավ նրա անկապտելի մասը: 1918-1921 թթ. Լեռնահայաստանի հերոսամարտի հաղթական փորձը լավագույն հաստատումն է այն գաղափարի, որ հողը, ազատությունը և անկախությունը չեն ստանում, այլ նվաճում են: Եթե չլիներ Գ. Նժդեհի գլխավորած տևական ու համառ պայքարը, ապա, ամենայն հավանականությամբ, Ձանգեզուրը ևս կարժանանար Նախիջևանի և Արցախի ճակատագրին:

5. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը: Հայաստանի Հանրապետության անկումը: Հայաստանի խորհրդայնացումը

**«Այն ազգը, որը չի դաժմանում իրեն և իր
սարածքները թեմամուց, դաժարաբարձ է մեծական
կորուսների ու, վերջին հաշվով, ոչնչացման»:**

Թուրք-բուլղարական գործակցության հակահայկական ուղղվածությունը

1920 թ. կեսերից Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական վիճակը սկսեց բարդանալ: Ակնհայտ դարձավ, որ տեղի է ունեցել թուրք-բուլղարական մերձեցում ու համագործակցություն, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր նաև

Հայաստանի դեմ:

Ինչպես հայտնի է, 1918 թվականից քաղաքացիական պատերազմների մեջ ներքաշված խորհրդային Ռուսաստանը, փաստորեն, պայքարում էր Անտանտի պետությունների դեմ, որոնք օգնում ու օժանդակում էին խորհրդային իշխանության դեմ մարտնչող Կուչակի, Դենիկինի, Յուդենիչի, Վրանգելի և մյուս հակահեղափոխական, սպիտակգլարդիական համարվող կամավորական բանակներին:

Այդ նույն ժամանակ, Թուրքիայի միասնության և տարածքային ամբողջականության պահպանման համար բուրժուաազգայնական շարժում սկսվեց Անատոլիայում (Թուրքիայի արևելյան նահանգներում)՝ զորավար Մուստաֆա Քեմալի գլխավորությամբ, որը դարձյալ ուղղված էր Անտանտի երկրների դեմ, որովհետև վերջիններս Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում խնդիր էին դրել պարտված Թուրքիան մասնատել առանձին փոքր պետությունների: Քեմալական կոչվող այդ շարժումն իր մյուս սուր ծայրով ուղղված էր նաև Թուրքիայի կազմում գտնվող ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ հայ

ժողովրդի ազատագրական նկրտումների դեմ: Այդ են հաստատում քեմալական շարժումն սկզբնավորող 1919 թ. հուլիսին երգրումի և սեպտեմբերին Սվազի համաթուրքական կոնգրեսները, որոնց արդյունքում 1920 թ. հունվարին ընդունվեց «Ազգային ուխտ» կոչվող փաստաթուղթը: Այստեղ զարգացվում էր այն գաղափարը, որ անձեռնմխելի է թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը, և որ ոչ մի տարածքային գիջում չի արվի հայերին:

Ինչպես տեսնում ենք, Անտանտի, այսպես կոչված, իմպերիալիստական երկրների դեմ պայքարում բուլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական թուրքիայի շահերը համընկնում էին: Իսկ Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև ընկած Անտանտի «փոքր դաշնակից» Հայաստանը, որը ձգտում էր Արևմուտքի օգնությամբ լուծել իր ազգային-տարածքային հիմնախնդիրները, որակվեց որպես «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ»:

Միաժամանակ, Խորհրդային Ռուսաստանը, առաջնորդվելով համաշխարհային հեղափոխության կոմինտերնական անիրական կարգախոսներով, հույս ուներ «հեղափոխության արտահանման» միջոցով Արևելքի մուսուլմանական երկրները սրբազան պատերազմի հանել ընդդեմ Անտանտի ու, վերջին հաշվով, հասնել համաշխարհային կոմունիզմի հաղթանակի: Այս խնդրի իրականացման գործում առանցքային դեր էր տրվում թուրքիային, որն իրեն հայտարարել էր իմպերիալիզմի դեմ պայքարող ուժ և դարձել Ռուսաստանի «բնական դաշնակիցը»: Իսկ Ռուսաստան-թուրքիա անմիջական կապի գլխավոր խոչընդոտը «հայկական սեպն» էր, որը պետք է վերացվեր ցանկացած միջոցներով: Ընդսմին, խորհրդա-թուրքական դաշինքի միջնորդ շարժափոկը դարձավ Ադրբեջանը:

Դեռ 1919 թ. նոյեմբերին Բաքվում մշակվել էր պլան, որով թուրքական զորքը պիտի անցներ Հայաստանի վրայով՝ Դենիկինին թիկունքից հարվածելու համար:

Խորհրդային կառավարությունը, Վ. Ի. Լենինի գլխավորությամբ, առաջինը ճանաչեց 1920 թ. ապրիլի վերջերին Անկարայում բացված թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը՝ Մուստաֆա Քեմալ փաշայի գլխավորությամբ, և պատրաստականություն հայտնեց բարեկամական, դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել թուրքիայի հետ:

Երբ 1920 թ. գարնանը Կարմիր բանակը հաղթականորեն մուտք գործեց Հյուսիսային Կովկաս և Ադրբեջան, Հայաստանի կառավա-

րությունը պատվիրակությունն ուղարկեց Մոսկվա (Լ. Շանթի գլխավորությամբ)՝ բանակցությունների միջոցով կարգավորելու Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի փոխհարաբերությունները ու կնքելու բարեկամության դաշնագիր: 1920 թ. ամռանը Մոսկվայում ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունները գործնական արդյունք չտվեցին: Դրա պատճառն այն էր, որ մի կողմից արդեն առկա էին թուրք-բուլղարիկյան մերձեցումն ու համագործակցությունը (այդ նույն օրերին Մոսկվայում զուգահեռաբար ընթանում էին խորհրդա-թուրքական բանակցությունները), իսկ մյուս կողմից, որ հայկական պատվիրակությունը հետևողականություն հանդես չբերեց Արևմուտքից հրաժարվելու և Խորհրդային Ռուսաստանի հետ անկեղծ հարաբերությունները սերտացնելու ուղղությամբ:

Լ. Շանթի դիվանագիտական գործունեության մեջ նկատվում էր քաղաքական երկվություն. մի կողմից՝ ձգտում կար, իրոք, Ռուսաստանի հետ կնքել բարեկամության դաշնագիր, իսկ մյուս կողմից՝ հույսեր էր կապվում Արևմուտքի «դաշնակիցների» հետ, ինչը սնուցվում էր Միացյալ Հայաստանի սևրյան գայթակղությունից: Մինչդեռ Ռուսաստանը Հայաստանից պահանջում էր կա՛մ... կա՛մ. այսինքն՝ կա՛մ Արևմուտք, կա՛մ Ռուսաստան: Նկատենք նաև, որ Արևմուտքի տերությունները անբավականությամբ ընդունեցին հայ-ռուսական բանակցությունները:

Արդարև, ՀՀ քաղաքական շրջանակները ճիշտ չգնահատեցին 1920 թ. կեսերին արդեն փոփոխված քաղաքական իրադրությունը և ուժերի հարաբերակցությունը: Իներցիայի ուժով դեռևս շարունակվում էր արևմտյան կողմնորոշումը, մինչդեռ արդեն տարածաշրջանում վճռական գործոններ էին դարձել Խորհրդային Ռուսաստանը և քեմալական Թուրքիան, որոնց հետ կարելի էր ճակատ առ ճակատ բանակցություններ վարել և Հայկական հարցի հնարավոր փոխզիջումային լուծում գտնել: Ակնհայտ էր դարձել, որ 1920 թ. Ռուսաստանը և Թուրքիան 1919 թվականի երկրները չէին և հաղթահարում էին ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական խոր ճգնաժամն ու մեկուսացումը:

Այս ամենը պետք է համարել Հայաստանի կառավարության քաղաքական, դիվանագիտական լուրջ սխալը, որն էլ ճակատագրական եղավ նրա անկախության և տարածքային խնդիրների վճռման հարցում: Երբ Հայաստանի իշխանությունները «խելքի եկան», արդեն ուշ էր:

1920 թ. Մոսկվայի հայ-ռուսական բանակցությունները, որևէ գործնական արդյունք չտալով, ընդհատվեցին Երևանում շարունակվելու նպատակով: Իսկ ռուս-թուրքական Մոսկվայի բանակցությունները տվեցին իրենց արդյունքները: Դրանցից մեկն այն էր, որ օգոստոսի 24-ին մշակվեց խորհրդա-թուրքական բարեկամության գաղտնի դաշնագրի նախագիծ, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հայաստանի և հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ: Ռուս-թուրքական չկայացած պայմանագրին հակակշիռ, օգոստոսի 24-ին նախաստորագրված ռուս-թուրքական «սրտագին և անկեղծ բարեկամության» պայմանագրի նախագիծը, ճանաչելով թուրքական «Ազգային ուխտը», գործնականում կանխորոշում էր Արևմտյան Հայաստանի և Կարսի մարզի անցումը Թուրքիային: Թուրք-բոլշևիկ դաշինքը նպատակ ուներ հակազդել և ի չիք դարձնել Սևրի պայմանագիրը: Թուրքիային դաշնակից բոլշևիկները ցամաքով և ծովով Բաքու-Նախիջևան և Նովոռոսիյսկ-Տրապիզոն գծերով անընդհատ մատակարարում էին զենք, ռազմամթերք, դրամ, ցույց տալիս ռազմադիվանագիտական աջակցություն: 1920 թ. Ռուսաստանը Թուրքիա ուղարկեց 200 կգ ոսկի (ծուլածո): Այդ օգնությունը ավելի մեծ չափերով շարունակվեց նաև 1921 թ.: Թուրքիան ստացավ ֆինանսական և ռազմական (անհատույց) օգնություն 10 մլն ռուբլի ոսկով և այլն: Սակայն միամտություն կլինի կարծել, թե քեմալականները Ռուսաստանի անկեղծ բարեկամներն էին: Այդ «բարեկամությունը» ժամանակավոր էր ու արհեստական կեղծ ու շինծու, որն ասպարեզ էր նետվել որոշակի քաղաքական և դիվանագիտական շահերով: Այն, որ քեմալականները «հեղափոխություն» ու «կոմունիզմ» էին խաղում, երևաց շատ շուտով: 1921 թ. հունվարին, Լառավարության որոշմամբ, արգելվեց Թուրքիայի նորաստեղծ կոմունիստական կուսակցությունը (ԹԿԿ), իսկ նրա ղեկավար Մուստաֆա Սուբխին դաժանորեն սպանվեց:

Բոլշևիկ-քեմալական գործակցության ուժեղացման տեսակետից մեծ դեր խաղաց III Կոմիտեերնի կազմակերպած Արևելքի ժողովուրդների առաջին համագումարը Բաքվում (1-8-ը սեպտեմբերի 1920 թ.): Կոմիտեերնը առաջնորդներ Վ. Լենինը, Լ. Տրոցկին, Գ. Ջինովևը և մյուսները մեծ հույսեր էին կապում Արևելքի ժողովուրդներին համաշխարհային սին հեղափոխության մեջ ներքաշելու հետ: Հույսեր էին փայփայում, համաշխարհային հեղափոխության կարգախոսով, Անգլիայի սրևելյան գաղութներում (Ասիա-Աֆրիկայում) մուսուլմանական ապստամբություններ բարձրացնել ընդդեմ Անգլիայի և Անտանտի:

մյուս երկրների: Այդ պայքարում հեղափոխական շարժման միջնաբերդի դերը, իբր, պետք է ստանձներ Թուրքիան: Եվ պատահական չէր, որ այդ խառնաժողովում ամենապատվավոր տեղերում նստած էին Հայոց Մեծ եղեռնի մի քանի կազմակերպիչներ, այդ թվում՝ հայ ժողովրդի դահիճ Էնվեր փաշան: Համագումարում քննարկվեց պատերազմի հարցը՝ «միջազգային իմպերիալիզմի գործակալ», «համաշխարհային հեղափոխության խոչընդոտ» դաշնակցական Հայաստանի դեմ, և ազդարարվեց կանաչ լույս՝ թուրքական հարձակման համար: Արդեն սեպտեմբերի 17-ին նույն Բաքվում կազմվեց Հայաստանի վրա հարձակման ու խորհրդայնացման ծրագիրը, որում հիմնական դերը խաղալու էր քենալական Թուրքիան: Թուրքական հարձակման պայմաններում ռուսական կարմիր բանակը՝ իբրև «ազատարար», մտնելու էր Հայաստան և հայ ժողովրդին ֆիզիկական բնաջնջումից «փրկելու» պատրվակով խորհրդայնացնելու էր թուրքական բռնազավթումից զերծ հատվածը: Եվ չանցած մի քանի օր՝ Թուրքիան սկսեց ռազմական գործողությունները Հայաստանի դեմ:

**Թուրք-հայկական
դաժնարանը** Թուրքիան պատրաստվում էր զենքի ուժով վերացնել «հայկական սեպը»: Պատրվակ բռնելով 1920 թ. հունիսին Օլթիի ածխահանքերի գրավումը հայկական զորքերի կողմից, սեպտեմբերի 23-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու, թուրքական 30-հազարանոց բանակը (որոշ տվյալներով՝ 18 հազար) անցավ ընդհանուր հարձակման: Վճռական գործողությունները սկսվեցին սեպտեմբերի 28-ից, երբ հաջորդ երկու օրերին՝ 29-30-ին ոսոխը գրավեց Սարիղամիշն ու Մերդենեկը: Հայկական 40-հազարանոց բանակը չկարողացավ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Դրա պատճառը ոչ միայն հակառակորդի հզորությունն էր, այլև հայկական բանակի անկազմակերպվածությունը, անվճռականությունը, բարոյալքությունը և դասալքությունը: Հայոց բանակի մարտունակության անկման գործում որոշակի դեր խաղաց նաև բոլշևիկների կազմալուծիչ, քայքայիչ գործունեությունը՝ քենալական «ընկերներին» օգնելու նպատակով: Այստեղ էր, որ երևացին մայիսյան խռովության հետևանքները: Իհարկե, չի կարելի հայկական բանակում եղած բոլոր դասալքությունները և կազմալուծիչ գործողությունները վերագրել բոլշևիկներին, քանզի նախորդ տարիներին էլ այդ արատը եղել է սովորական երևույթ, և այդ խնդրին բազմիցս են անդրադարձել խորհրդարանն ու կառավարությունը:

Չնայած հանրապետությունում մտցվեց ռազմական դրություն, դասալքության համար սահմանվեց մահապատիժ, հայտարարվեց 20-35 տարեկան տղամարդկանց զորահավաք, արտակարգ լիազորություններով ռազմաճակատ ու գավառներ մեկնեցին շատ նախարարներ, խորհրդարանի պատգամավորներ, սակայն դրությունը փրկել չհաջվողվեց:

Էական արդյունք չտվեցին նաև դիվանագիտական քայլերը: Հայաստանը միակ շոշափելի օգնությունը ստացավ, թերևս, Անգլիայից՝ մեկ միլիոն ֆունտ ստերլինգ (ոսկով) գումարի չափով զենք, զինամթերք ու հանդերձանք: Հայաստանին չկարողացավ օգնել նաև Հունաստանը, որը պետք է ռազմական գործողություններ վարեր Փոքր Ասիայում արևմուտքից և դրանով թուլացներ լարվածությունը հայթուրքական ճակատում: Ինչ վերաբերում էր Վրաստանին, ապա նա պահպանեց չեզոքություն:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ օրերին խորհրդային Ռուսաստանի համակրանքը իր դաշնակից Թուրքիայի կողմն էր: Ավելին, հայկական զինված ուժերի մի մասը ստիպված էր գամված մնալ Ղազախի, Բասարգեչարի, Դարալագյազի և Շարուրի շրջաններում՝ պաշտպանելու սահմանները բոլշևիկների հաճախացող հարձակումներից: Փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետությունը ստիպված էր պատերազմել երկու ճակատով՝ թե՛ թուրքերի, թե՛ Կարմիր բանակի դեմ:

1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին, առանց լուրջ դիմադրության, ընկավ քաղաք-ամրոց Կարսը, ուր և սրի քաշվեցին մոտ 6000 հայեր, և գերի ընկան մոտ 3000 զինվոր: Կարսի անկումը, փաստորեն, կանխորոշեց պատերազմի ելքը: Շուտով, նոյեմբերի սկզբներին, հանձնվեց նաև Ալեքսանդրապոլը: Հանրահայտ փաստ է, որ Ալեքսանդրապոլին մոտեցող թուրքական «ազատարար» զորքերին կարմիր դրոշներով և հեղափոխական լոզունգներով է դիմավորել տեղի բոլշևիկյան կոմիտեն: «Չկրակես, հայ աշխատավոր զինվոր,- կարդում ենք նրա կոչերից մեկում,- եղբայրական թուրք բանակի վրա: Նա քեզ բերում է ոչ թե ստրկություն, այլ ազատություն: Նա գալիս է օգնելու քեզ քո սրբազան պայքարի մեջ»:

Նման դիրքորոշման դավաճանական և հակաազգային բնույթն այնքան ակնհայտ էր, որ այն բացահայտվեց ու դատապարտվեց հենց բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավար մարմինների ու ներկայացուցիչների կողմից: Այսպես, 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին, Հայաստա-

նի հեղկոմի նախագահ Կասյանը և խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանը Մոսկվանում ուղղված հեռագրով պահանջում են. «Կուսակցական կարգապահության ուժով զգուշացրեք Ալեքսանդրապոլի հեղկոմին...: Բացատրեք նրանց այն խայտառակ դերը, որ կատարում են թուրքական հրամանատարության ցուցումներով»: Մեկ օր անց, մի այլ հեռագրում, Լեգրանը նշում է. «Ներկա դեպքում Ալեքսանդրապոլի հեղկոմը, անկասկած, զրկված է լիիրավ իշխանությունից, ուստի և հարմար ծածկոց է դառել, որի հետևում թուրքերը կատարում են իրենց գործը»:

Ի վերջո, երբ Կարաբեքիրի գլխավորությամբ Ալեքսանդրապոլ ներխուժած թուրքական հրոսակախմբերը ցույց տվեցին իրենց գայլային դեմքը և սկսեցին գիշերները գնդակահարել «դաշնակցականների լծից ազատագրված» իրենց «սիրելի» խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչներին, Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն 1921 թ. հունվարի 25-ի նիստում, քննարկելով Ալեքսանդրապոլից ժամանած հանձնաժողովի զեկուցումը, որոշում է ընդունում Ալեքսանդրապոլի հեղկոմի լուծարման մասին:

Այսպիսի անփառունակ վախճան ունեցավ «հեղափոխական թուրքերին» ապավինած Ալեքպոլի հեղկոմի գործունեությունը, որը մեր ժողովրդից խլեց մարդկային կյանքեր և նյութական ու բարոյական արժեքներ:

Քաղաքական ճգնաժամի հասունացումը

Կարսի և Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո զանգվածային բնույթ կրեց ռազմաճակատի կազմալուծումը: Հայաստանի պարտությունը դարձավ ակնհայտ իրողություն: Հայ ժողովրդի գլխին կրկին կախվեց մահացու վտանգ: Առաջացած քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում, 1920 թ. նոյեմբերի 23-ին հրաժարական տվեց Հ. Օհանջանյանի բյուրո-կառավարությունը, և կազմվեց Ս. Վրացյանի ձախ կոալիցիոն կառավարությունը, որն էլ անմիջապես սկսեց հաշտության բանակցությունները թուրքերի հետ: Ալեքսանդրապոլում նստած թուրքական զորքերի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան Ալ. Խատիսյանի գլխավորած հայկական պատվիրակությանը թելադրեց հաշտության պայմանները, իսկ նոյեմբերի 30-ին Հայաստանին ներկայացրեց վերջնագիր:

1920 թ. հուլիսից Մոսկվայում ընդհատված խորհրդա-հայկական բանակցությունները վերսկսվեցին Երևանում միայն հոկտեմբերի կե-

սից (14-ից), այսինքն այն ժամանակ, երբ արդեն սկսվել էր թուրք-հայկական պատերազմը, և հայ ժողովրդի գլխին կախվել էր մահացու վտանգ: Այս ամբամ էլ ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի և Չայաստանի կառավարության միջև բանակցությունները, ըստ էության, օգտակար ոչինչ չտվեցին: Բ. Լեգրանի միջնորդական երկրի մի դիվանագիտական խաղերը, ժամանակ շահելու նպատակով, գործնականում դիվանագիտական հող նախապատրաստեցին Չայաստանը կանգնեցնելու խորհրդայնացման անխուսափելի փաստի առջև:

Մինչ հայոց հողի վրա կատարվում էին օրհասական այդ իրարարձությունները, նոյեմբերի 4-ին «կարմիր» Բաքվում, Ի. Ստալինի գլխավորությամբ, վճռվում էր Չայաստանի ճակատագիրը: ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, քննելով Չայաստանում ստեղծված կացությունը, որոշում է խորհրդայնացնել Չայաստանը: Խորհրդային կառավարությունը, օգտագործելով հայ ժողովրդի գլխին կախված, թուրքական մահաբեր սպառնալիքը, իր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի միջոցով վերջնագրի ձևով, պահանջեց Չայաստանի խորհրդայնացում: Մինչ այդ արդեն 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերին հրահանգված էր մտնել Չայաստան և խորհրդայնացնել այն: Նոյեմբերի վերջերին Բաքվից ժամանած մի խումբ հայ բոլշևիկներ ու կարմիրբանակայիններ, Չայաստանի հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանի գլխավորությամբ, նոյեմբերի 29-ին Ղազախով մտնում են Իջևան և հայտարարում Չայաստանի խորհրդայնացման մասին: Դեկտեմբերի 4-ին Երևան է հասնում Կարմիր բանակի զորամասը, իսկ դեկտեմբերի 6-ին Չայիեղկունը:

**Ալեքսանդրապոլի
հաճության
պայմանագիրը**

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Չայաստանի՝ հոգեվարք ապրող կառավարությունը, հանձին Ալ. Խատիսյանի, հաշվի առնելով արևելահայության գլխին կախված իսպառ բնաջնջման սպառնալիքը, հարկատրված ընդունեց թուրքական՝ դաժան վերջնագրի պայմանները և ստորագրեց Ալեքսանդրապոլի (Գյումրիի) հաշտության պայմանագիրը: Այս խայտառակ փաստաթղթով Չայաստանը հրաժարվում էր Սևրի դաշնագրից: Փաստորեն, Թուրքիային էին անցնում Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Նախիջևանի մարզը ևս ժամանակավորապես անցնում էր Թուրքիայի հովանավորության տակ, որպեսզի մի քանի ամիս անց (Մոսկվայի պայմանագրով) հանձն-

վեր Ադրբեջանին: Հայաստանին թույլատրվում էր ունենալ միայն խիստ սահմանափակ քանակությամբ զինված ուժեր (1500 զինվոր, 8 հրանոթ և 20 գնդացիր) և այլն: Սակայն այս պայմանագիրը իր ստորագրման պահից իսկ չուներ իրավական (օրինական) ուժ, որովհետև մինչ այդ արդեն ՀՀ կառավարությունը կամավոր հրաժարական էր տվել և իշխանությունն անցել էր բոլշևիկներին: Այդ թալանչիական պայմանագիրն իր շատ հողվածներով նման էր Բաթումի դաշնագրին:

Երևանի

համաձայնագիրը

Նույն օրը, դեկտեմբերի 2-ին, Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրումից մի քանի ժամ առաջ, Երևանում համաձայնագիր ստորագր-

վեց Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Դրոյի և Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանի միջև, որով Հայաստանը հայտարարվում էր խորհրդային սոցիալիստական, և խաղաղ ճանապարհով բովանդակ իշխանությունն անցնում էր Հայաստանի հեղկոմի ձեռքը: Այդ նշանակում է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումը կատարվել է դեկտեմբերի 2-ին և ոչ թե նոյեմբերի 29-ին: Ութ կետից բաղկացած այդ համաձայնագրով, խորհրդային Հայաստանը, իբր, պետք է պահպաներ իր անկախությունը, իշխանությունը պետք է լիներ կոալիցիոն (5 բոլշևիկ և 2 ձախ դաշնակցական), չէին թույլատրվում հալածանքներ ու հետապնդումներ նախկին իշխանությունների ներկայացուցիչների ու սպաների հանդեպ և այլն: Սակայն իրականում բոլշևիկները չհարգեցին այդ համաձայնագրի և ոչ մի կետը: Հայաստանի խորհրդայնացումը կատարվեց թուրքական մահաբեր ներխուժման սպառնալիքի միջոցով:

Այսպիսով, խորհրդա-թուրքական կոմբինացված ու ներդաշնակված արտաքին ռազմադիվանագիտական հարվածների տակ փլուզվեց Հայաստանի Հանրապետությունը, թեև այդ գործում որոշակի դեր ունեցան նաև նեոքին աննպաստ գործոնները և Հայաստանի կառավարության թույլ տված վրիպումները, ծվատվեցին նրա տարածքները հարևան երկրների ու հանրապետությունների միջև: Հայաստանը պարզապես ընդամենը 30 հազ. քառ. կմ տարածքում, այն էլ մասամբ սպարապետ Գ. Նժդեհի հերոսական ջանքերի շնորհիվ: Այսպես առաջացավ խորհրդային Հայաստանը:

Խոսելով Հայաստանի խորհրդայնացման մասին՝ պետք է հատուկ ընդգծել այն հանգամանքը, որ Կարմիր բանակի մուտքը և Հայաստանի խորհրդայնացումը կատարվել է խաղաղ ճանապարհով, առանց որևէ դիմադրության ու կրակոցի: Հայ ժողովուրդն ինքնապաշտպանական բնազդով ընդունեց բոլշևիկներին ու խորհրդային կարգերը: Եվ դա ոչ այն բանի համար, որ նա ծանոթ էր խորհրդային վարչակարգի էությանը կամ անբողջությամբ կիսում էր բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն ու քաղաքականությունը, այլ սոսկ ելնելով այն իրողությունից, որ դրանք ծագել էին Ռուսաստանում, և կարևորն այն էր, որ ռուսներ էին մուտք գործում Հայաստան: Արևելահայությունը, իր ճնշող մեծամասնությամբ, բոլշևիկ անվան տակ պարզապես հասկանում էր Ռուսաստան և ռուս ժողովուրդ: Պետք է պատկերացնել կյանքի և մահվան երկընտրանքի առջև կանգնած ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վիճակը: Այդ իսկ պատճառով էլ 1920 թ. բոլշևիզմի թափանցումը Հայաստան ժողովրդի կողմից ոչ մի էական արգելքի չհանդիպեց, քանզի բոլշևիկյան Ռուսաստան և քեմալական Թուրքիա ընտրության հարցում ժողովուրդը անվարան, իր ներքին բնազդով, կողմնորոշվեց դեպի Ռուսաստանը: Այլ հարց է, թե Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ինչպես ընդունվեց բոլշևիզմի քաղաքականությունը, երբ ժողովուրդը պետք է զգար ու ճանաչեր դրա բուն էությունը:

Գլուխ տասնիններորդ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (1920-1939 թթ.)

1. 1921 թ. փեյրվարյան ապստամբությունը Նայաստանում

Աղստամբության պատճառները 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի համաձայնագրի հիման վրա, Հայաստանի խաղաղ խորհրդայնացումից հետո, իշխանության գլուխ անցավ Հայաստանի ռազմափոխակա կոմիտեն (ՀՌՀԿ)՝ Սարգիս Կասյանի նախագահությամբ: Դեկտեմբերի 7-ին կազմվեց Հայաստանի կառավարություն (ժողովրդական կոմիսարիատ): Իրականում Հայաստանի կառավարությունը նույն ինքը՝ Հայաստանի հեղկոմն էր, որն ուներ ոչ միայն գործադիր, այլև՝ օրենսդիր մարմնի իրավասություններ: Տեղերում ևս հիմնվեցին հեղկոմներ: Հայհեղկոմ-կառավարության կազմը ներկայացնում էր հետևյալ պատկերը.

Գյուղատնտեսության ժողկոմ՝ հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյան
Ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողկոմ՝ Ի. Դովլաթյան
Արտաքին գործերի և պարենավորման ժողկոմ՝ Ա. Բեկզադյան
Ռազմական գործերի ժողկոմ՝ Ա. Նուրիջանյան
Աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ՝ Հ. Կոստանյան
Արդարադատության ժողկոմ՝ Ս. Բաղդատյան
Դանրային կրթության ժողկոմ՝ Ա. Հովհաննիսյան
Ֆինանսների ժամանակավոր ժողկոմ՝ Ա. Երզնկյան
Ճանապարհային հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝
Ռ. Ոսկանյան:

Այդպիսով, կազմվեց կառավարություն, որի մեջ չէր ընդգրկված և ոչ մի ձախ դաշնակցական: Դեկտեմբերի սկզբներին Հայաստանի հեղկոմը, որպես կառավարություն հաստատվելով Երևանում և իր տեղական մասնաճյուղերը տարածելով հանրապետության բոլոր շրջաններում ու գյուղերում, կարճ ժամանակամիջոցում ոտնահարեց դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագրի գրեթե բոլոր պայմանները. սկսեց անխնա հալածանքները, հետապնդումներն ու բռնությունները ոչ հեղափոխական որակվող ազգաբնակչության հանդեպ: Փակվեցին նախկին բոլոր թերթերը, սահմանափակվեցին մարդկանց ազատությունները:

Նոր իշխանության հաստատումով Հայաստանում ևս վերացվեցին նախկին իշխանության պետաիրավական և կառավարչական կառույցները (կառավարությունը, խորհրդարանը, դատարանները, դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, նահանգապետությունները, քաղաքային և տեղական ինքնակառավարման մարմինները, գավառային կոմիսարների համակարգը և այլն), և դրանց փոխարեն ստեղծվեցին նորերը՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի և խորհրդային համակարգի ոգուն ու էությունը համապատասխան իշխանության մարմիններ:

Ռուսաստանի օրինակով դեկտեմբերի 6-ին հակահեղափոխության, շահամոլության և սաբոտաժի դեմ պայքարելու նպատակով Հայաստանում ևս ստեղծվեց Արտակարգ հանձնաժողով, այսպես կոչված «Չեկա»: Քանի որ Հայաստանը խորհրդայնացվել էր անարյուն, ուստի, մի շարք բոլշևիկ ծայրահեղականների կարծիքով (Ա. Նուրիջանյան, Ի. Դովլաթյան, Յ. Կոստանյան, Գ. Ալիխանյան, Գ. Աթարբեկյան և ուրիշներ), բանվորների և գյուղացիների դասակարգային գիտակցությունը բարձրացնելու համար, հարկավոր էր արյուն թափել: Հայաստանում սկսվեցին խուզարկությունները, հալածանքները, ձերբակալությունները և կարմիր տեռորը: Անհանդուրժողականություն ցուցաբերվեց այլախոհության հանդեպ: Փաստորեն, օրենքից դուրս հայտարարվեցին Հ.Հ. Դաշնակցությունը և մյուս ազգային կուսակցությունները, Հայկական նախկին բանակը լուծարվեց և մոտ 1500 սպաներ ու զորավարներ, թեթև հագնված, խստաշունչ ձմեռվա պայմաններում, դուրս քշվեցին Հայաստանից և աքսորվեցին Ռուսաստանի խորքերը Ռյազան և այլուր: Նախկին հայ սպաների և հայդուկների որոշ մասը նետվեց Երևանի բանտը և փետրվարի կեսերին խոշտանգվեց ու կացնահարվեց չեկիստների կողմից: Դրանց մեջ էին

Համազասպ Սրվանձտյանը, խմբապետ Մակեդոնը, Արտուշ Խանը, գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյանը և ուրիշներ: Բանտարկվեցին ՀՀԴ և մյուս ոչ պրոլետարական կուսակցությունների աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներ՝ Հ. Օհանջանյանը, Հ. Քաջազնունին, Ռ. Դարբինյանը, Ավ. Սահակյանը, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Բ. Իշխանյանը և շատ ուրիշներ: Բանտերն ու «Չեկայի» մեկուսարանները ծայրեծայր լցված էին բանտարկյալներով:

Միայն Երևանի կենտրոնական բանտում նրանց թիվը, նախատեսված 300-ի փոխարեն, հասնում էր 900-ի:

Նորաստեղծ խորհրդային իշխանության բռնաճնշումների քաղաքականությունն արտահայտվեց նաև տնտեսության ոլորտում: Հայաստանի խորհրդայնացման առաջին իսկ օրից, Ռուսաստանի նմանակությամբ, այստեղ էլ մտցվեց «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունը, որի հետևանքով զանգվածաբար բռնագրավվեցին առանց այդ էլ աղքատ ու կիսաքաղց հայ գյուղացու, արհեստավորի և մյուս աշխատավորական շերտերի գոյության վերջին կենսամիջոցները: Հարկերի հավաքման այդ կարգը կոչվեց պարենմասնատրում՝ դարձյալ Ռուսաստանի օրինակով: Բռնագրավումներն ուղեկցվում էին ռազմահեղափոխական ժամանակաշրջանին բնորոշ խուզարկություններով, ձերբակալություններով, ընդհուպ՝ մինչև գնդակահարություն:

Արգելվեցին ազատ առևտուրը, ապրանքադրամական հարաբերությունները, պետականացվեցին բոլոր տիպի ձեռնարկությունները, սահմանվեցին շատ ապրանքների ու մթերքների պետական մենաշնորհ, արտադրության և բաշխման բնագավառներում հավասարական (կոմունիստական) սկզբունքներ, մտցվեցին պարտադիր աշխատանքային պարհակ (հարկադիր աշխատանք) և այլն:

Հարկ է նշել, որ ռազմակոմունիստական քաղաքականությունը պայմանավորված էր ոչ միայն և ոչ այնքան երկրում պարենային-նյութական ռեսուրսների պակասով (բանակին ու քաղաքային բնակչությանը կերակրելու համար), այլ հիմնականում այն բանով, որ դա պարզապես տնտեսական քաղաքականության ուղեգիծ էր՝ մեկ հարվածով խորտակել կապիտալիստական-շահագործողական տնտեսակարգը և «կարմիրգվարդիական գրոհի» միջոցով երկրում շուտափույթ հաստատել սոցիալիզմ ու կոմունիզմ:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, խորհրդային իշխանության բռնությունների ու հալածանքների քաղաքականությունը գործադրվել է հասարակական-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտնե-

րում: Այդ ամենը առաջ բերեց ժողովրդական զանգվածների խոր դժգոհությունն ու հիասթափությունն խորհրդային իշխանությունից:

Երևանի ազասագրումը Խորհրդային իշխանության երկամսյա տիրապետությունը բավական եղավ բուլշևիկյան վարչակարգը ճանաչելու համար: 1921 թ. փետրվարի կեսերին ժողովրդի համբերության բաժակը լցվեց, և կուտակված համընդհանուր դժգոհությունը վերաճեց համաժողովրդական տարերային ապստամբության: Ապստամբության շարժիչ ուժը Արարատյան դաշտի բնակչությունն էր:

Փետրվարի 18-ին ժողովրդի զինված պայքարի շնորհիվ տապալվեց խորհրդային իշխանությունը Հայաստանի մեծագույն մասում: Ազատագրվեց Երևանը: Հայաստանի հեղկոմի անդամները և նրանց մի խումբ հավատարիմներ երկու զրահագնացքով Երևանից հեռացան դեպի Ղանարլու (Արտաշատ), Շարուր-Նախիջևան՝ այնտեղից օգնություն ստանալու նպատակով: Երևանում իշխանության գլուխ անցավ նորաստեղծ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն»՝ ՀՀ վերջին վարչապետ Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ: Կազմվեց նոր կառավարություն, կարգի բերվեցին զինված ուժերը, Հայաստանի արտաքին և ներքին դրության կայունացման քայլեր ձեռնարկվեցին:

Սակայն ապստամբած ժողովրդի իշխանությանը վիճակված չէր երկար գոյատևել: Հայաստանի դեմ մի քանի ուղղությամբ ռազմաճակատներ բացվեցին: Կրկին Մոսկվայի միջամտությամբ Կարմիր բանակի լրացուցիչ ուժեր կենտրոնացվեցին Հայաստանի սահմանների ուղղությամբ:

Նշենք, որ Հայաստանի հյուսիսարևելյան մի շարք շրջաններում (Սպիտակ, Ղարաքիլիսա, Դիլիջան, Շամշադին) պահպանվեց խորհրդային վարչակարգը, իսկ Ալեքսանդրապոլի գավառը դեռևս գտնվում էր թուրքերի ժամանակավոր օկուպացիայի տակ:

Ապստամբների վիճակը հատկապես անհուսալի դարձավ, երբ 1921 թ. փետրվարի 25-ին խորհրդայնացվեց նաև Վրաստանը: Ի դեպ, Վրաստանի խորհրդայնացման նախապատրաստական փուլում Լոռու գավառը (նախկին «չեզոք գոտին») միացվեց Հայաստանին:

Աղստամբության դարձությունը և դասերը 1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսների ընթացքում մի շարք ուղղություններով տեղի ունեցան համառ մարտեր: Այդ օրերին, քաղաքացիական, եղ-

բայրասպան կոնֆլիկտը կանխելու նպատակով, Թիֆլիսից Երևան ժամանեց ու միջնորդական ջանքեր գործադրեց Ամենայն հայոց բանաստեղծ Յովհաննես Թումանյանը: Ինքնապաշտպանական կոիվներում առանձնապես աչքի ընկան Կուռոն (Սուրեն Թարխանյան), խմբապետ Սմբատը, Կ. Սասունին, Գառնեցի Մարտիրոսը, Խնկոն, Մուշեղը, Յապոնը (Յովհաննես Պարոնյան) և շատ ուրիշներ: Մարտի 25-ին սկսվեց կարմիր զորամասերի վճռական հարձակումը Երևանի վրա: Համառ մարտերից հետո, ի վերջո, ապստամբ ժողովրդի զինված ջոկատները տեղի տվեցին Կարմիր բանակի զորամասերի գերակշիռ ճնշմանը: Ապրիլի 2-ին ընկավ Երևանը, և գործնականում ճնշվեց ապստամբությունը: Հատկանշական է, որ ապստամբությունը ճնշելու գործում, բացի 11-րդ Կարմիր բանակի զորամասերից, մասնակցություն ունեցան նաև Նախիջևանի մուսուլմանական «Կարմիր տաբոր» կոչվող պարտիզանական և Բաքվից ժամանած բանվորական ջոկատները:

Երևանի անկումից հետո տասը հազարից ավելի հայեր, չտանելով բոլշևիկյան վարչակարգի բռնությունները, արտագաղթեցին երկրից: Հայաստանում վերահաստատվեց խորհրդային վարչակարգը: Բոլշևիկների ու կարմիրբանակայիների գործադրած բռնություններին ու դաժանություններին համապատասխան, առանձին դեպքերում ծայրահեղ քայլերի դիմեցին նաև ապստամբները, ինչը նույնպես չի կարելի արդարացնել: Նույն կերպ, բարոյական և քաղաքական առումներով, նվաստացուցիչ էր բոլշևիկների դեմ մղվող պայքարում քենալական Թուրքիայից «օգնություն» հայցելու Ս. Վրացյանի «դիվանագիտական» քայլը:

Այսպիսով, ընդամենը 45 օր տևեց ապստամբած Հայաստանի գոյությունը: Ինչպես Հայաստանի Առաջին հանրապետությունը, այնպես էլ փետրվարյան համաժողովրդական այս ապստամբությունը պարտվեցին գլխավորապես արտաքին ուժերի միջամտության հետևանքով:

1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունից խորհրդային իշխանությունը որոշ դասեր քաղեց: Նա սկսեց վարել համեմատաբար մեղմ քաղաքականություն: Վերացվեց հեղկոմը՝ բռնի իշխանության այդ ձևը, և փոխարենը հիմնվեց Հայաստանի նոր կառավարություն՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ (ժողկոմխորհ)՝ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի նախագահությամբ: Ամբողջ երկրով մեկ վերացվեց իրեն սպառած ու վարկաբեկած ռազմակոմունիստական անհեռանկար քաղա-

քականությունը և անցում կատարվեց ՆԷՊ-ին՝ նոր տնտեսական քաղաքականությանը: Պարենմասնատրուները փոխարինվեց պարենհարկով, թույլատրվեց առևտրի ազատություն, տնտեսաշվարկ, սեփականության ձևերի բազմազանություն և այլն:

2. 1921 թ. մարտի 16-ի՝ Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի՝ Կարսի պայմանագրերը

Ռուս-թուրքական կոնֆերանսի հրավիրումը

Այն օրերին, երբ Հայաստանում տեղի ունեցավ ապստամբություն, և իշխանությունն անցավ «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ձեռքը, Մոսկվայում հրավիրվեց ռուս-թուրքական կոնֆերանս՝ բարեկամության դաշնագիր կնքելու համար: Քանի որ այդ բանակցություններում շոշափվելու էին նաև Հայաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող տարածքային-սահմանային հարցեր՝ Մոսկվա մեկնեց նաև Հայաստանի պատվիրակությունը՝ արտգործնախարար Ալ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ: Սակայն, Թուրքիայի պահանջով, Հայաստանի պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել կոնֆերանսին:

Մոսկվայի պայմանագիրը

Բանակցությունների արդյունքով 1921 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքվեց ռուս-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիր: Այդ պայմանագրով Թուրքիային հանձնվեցին Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը: Վերջինս, ինչպես հայտնի է, երբեք չէր եղել օսմանյան Թուրքիայի կազմում: Ջավեշտալին այն էր, որ Սուրմալուն անցնում էր Թուրքիային պայմանով, որ Բաթումն էլ Թուրքիան հանձներ Վրաստանին. ստացվում էր, որ Վրաստանի տարածքային խնդիրները լուծվում էին հայկական հողերի հաշվին: Հայաստանի և Թուրքիայի պետական սահմանն անցնելու էր Ախուրյան և Արաքս գետերի հունով, ինչը գոյություն ունի մինչև օրս:

Դաշնագրի 3-րդ հոդվածով Նախիջևանը հայտարարվեց Ադրբեջանին ենթակա ինքնավար տարածք, պայմանով, որ այն չզիջվի մի երրորդ պետության, այսինքն՝ Հայաստանին: Թուրքիայի պահանջով և Ռուսաստանի համաձայնությամբ Հայաստանի ծոցում ստեղծված Նախիջևանի ինքնավար միավորը պետք է դառնար այն հենակետը,

որով թուրքիան կապվելու էր Ադրբեջանի և ցեղակից այլ երկրների հետ: Առաջ գնալով՝ ասենք, որ խորհրդային իշխանության տարիներին Նախիջևանը գրեթե լիովին հայաթափ արվեց: Ինչպես արդեն գիտենք, բոլշևիկյան Ռուսաստանի հաջորդ քայլը եղավ 1921 թ. հուլիսին Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին:

Կարսի դայմանագիրը

Մոսկվայի պայմանագրի տառացի կրկնությունը և վերահաստատումը եղավ 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագիրը, որն այս անգամ կնքվեց Թուրքիայի և Անդրկովկասյան երեք «անկախ» հանրապետությունների միջև՝ խորհրդային Ռուսաստանի խնամակալությամբ: Ինչպես հայտնի է, Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր համապատասխան քայլերի ունել, որպեսզի Անդրկովկասի երեք «անկախ» հանրապետությունները ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագիրը, որը և տեղի ունեցավ սահմանամերձ Կարս քաղաքում: Այստեղ Հայաստանի ներկայացուցիչն էր Ասքանազ Մռավյանը:

Այսպիսով, Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը վավերացրին ու օրինականացրին հայկական հողերի անցումը Թուրքիային և Ադրբեջանին: Խորհրդային կառավարությունը, անտեսելով հայ ժողովրդի օրինական շահերը և ոտնահարելով նրա իրավունքները, Թուրքիային և Ադրբեջանին հսկանեց Արևելահայաստանի զգալի տարածքներ, ու դրանից հետո Հայաստանը ներպարփակվեց ընդամենը 29,8 հազ. քառ. կմ տարածքի վրա:

Հատկանշական է, որ թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության համեստ խնդրանքը՝ հայերին վերադարձնելու, թեկուզ վարձակալությամբ (կոնցեսիա), Կողբյու առահանքերը (Հայաստանն այդ ժամանակ աղի մեծ սղություն ուներ) և Անիի տարածքը՝ հնագիտական պեղումների նպատակով: Թուրքական պատվիրակությունը պատճառաբանեց, որ ինքը լիազորված չէ Աննարսյի կողմից՝ Մոսկվայի պայմանագրի հոդվածների շրջանակներից դուրս որևէ զիջում կատարելու:

Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը կնքվել են միջազգային իրավունքի ու նորմերի կոպիտ խախտումներով: Բանն այն է, որ խորհրդային Հայաստանը, թեև անվանապես անկախ հանրապետություն էր, սակայն մի դեպքում՝ նրա պատվիրակությանը չթույլատրվեց մասնակցել Մոսկվայի բանակցություններին, իսկ մյուս դեպքում՝ Կարսի

կոնֆերանսում, Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Յակով Գանեցկու ճնշման տակ ստորագրվեց վերոհիշյալ պայմանագիրը: Ուստի երկու պայմանագրերն էլ անարդարացի են ու ապօրինի: Բայց պետք է ասել նաև, որ եթե Հայաստանի պատվիրակությանը թույլատրվեր մասնակցել Մոսկվայի կոնֆերանսին, միևնույն է, այդ մասնակցությունը գործնական նշանակություն չէր ունենա այնպես, ինչպես չունեցավ Կարսի պայմանագիրը կնքելիս, որովհետև կոմունիստական կուսակցությունը և Խորհրդային կառավարությունն արդեն կանխապես որոշել էին իրենց ռազմավարական ուղեգիծը՝ հայկական տարածքների հաշվին սիրաշահել «Արևելքի հեղափոխության միջնաբերդ Թուրքիային»: Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերով Խորհրդային կառավարությունը կրկին իր հավատարմությունը արտահայտեց ուղիղ երեք տարի առաջ կնքված Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի՝ Հայաստանին առնչվող պայմաններին: Խորհրդային Ռուսաստանն այն ժամանակ այդպես էր «լուծում» Հայկական հարցը:

3. Անդրֆեդերացիայի հիմնումը և ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը

Խորհրդային Հայաստանի սահմանադրությունը

1921 թ. երկրորդ կեսին (Ձանգեզուրի միացումից հետո) Խորհրդային Հայաստանն ուներ 29,8 հազ. քառ. կմ տարածք, որը վարչականորեն բաժանված էր 9 գավառի և 39

շրջանի: 1921 թ. դեկտեմբերին լիովին վերացվեցին հեղկոմները: Հեղկոմների վերացումից հետո Խորհրդային իշխանության քաղաքական համակարգի հիմք հայտարարվեցին դասակարգային հիմունքով «ընտրված» բանվորագյուղացիական բազմաստիճան խորհուրդները: Բայց իրականում պետական իշխանության միահեծան տերն ու տնօրենը այլախոհություն չհանդուրժող կոմունիստական կուսակցությունն էր: Առանց նրա գիտության՝ բացառվում էր երկրում սոցիալ-տնտեսական կամ քաղաքական բնույթի որևէ քայլի ձեռնարկում: Կոմունիստական կուսակցության ազգային ջոկատները կուսակցության կենտրոնական մարմնի որոշումների ու հրահանգների անվերապահ տեղայնացնողներն ու կենսագործողներն էին: Նման առաքելություն էր իրականացնում նաև ՌԿ(բ)Կ-ի (հետագայում՝ ԽՄԿԿ-ի) «մարտական» ջոկատներից մեկը՝ Հայաստանի կոմկուսը:

1922 թ. հունվար-փետրվարին տեղի ունեցավ Հայաստանի խորհուրդների I համագումարը, որտեղ ընդունվեց Խորհրդային Հայաստանի առաջին սահմանադրությունը: Սակայն շատ կողմերով այն ուներ ձևական բնույթ և, ըստ էության, կրկնօրինակում էր Խորհրդային Ռուսաստանի 1918 թ. սահմանադրությունը:

ԽՍՀՄ կազմավորումը

Համաշխարհային հեղափոխության և համաշխարհային կոմունիստական տիրապետության հասնելու խնդրում անհաջողության մատնվելով՝ Խորհրդային պետության առաջնորդները 1922 թ. վերջին գործնականում վերականգնեցին ռուսական նախկին կայսրությունը՝ Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն (ԽՍՀՄ) անվանումով: Նախկինում հռչակված ազգերի ինքնորոշման իրավունքից վերադարձ կատարվեց ռուսական կայսերապետական քաղաքականության:

ԽՍՀՄ-ի կազմավորման գործընթացը սկսվեց Անդրկովկասից: 1922 թ. գարնանը (մարտի 12-ին) Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի միավորումով ստեղծվեց Անդրկովկասյան դաշնությունը՝ Անդրֆեդերացիան, որը գոյատևեց մինչև 1936 թ.:

Խորհրդային համակարգում Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը տնտեսական տեսակետից թերևս օգտակար էր ու արդարացված՝ տնտեսապես քայքայված ու անայացած երեք երկրամասերից, հատկապես Հայաստանում, արտադրողական ուժերի զարգացման համար:

1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին Մոսկվայում գումարվեց Խորհուրդների համամիութենական I համագումարը՝ Ռուսաստանի Դաշնության, Ուկրաինայի, Բելոռուսի և Անդրկովկասի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Այս չորս պետական կազմավորումների միավորման մասին ընդունված հռչակագրով և ստորագրված պայմանագրով ստեղծվեց ԽՍՀՄ-ը: Իր կազմավորման պահին ԽՍՀՄ-ը բաղկացած էր 4 հանրապետություններից: Հետագայում սրանց թիվը մեծացավ՝ հասնելով 15-ի: 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ԽՍՀՄ նոր սահմանադրության ընդունումով լուծարվեց Անդրֆեդերացիան, և նրա փոխարեն Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը դարձան ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնող հանրապետություններ: ԽՍՀՄ-ը ունիտար (միաձույլ), կենտրոնացված, բազմազգ (հարյուրից ավելի ազգերից ու ազգություններից բաղկացած) ամբողջատիրական կայսրություն էր, որը գոյատևեց շուրջ 70 տարի և ինքնալուծարվեց 1991 թ. դեկտեմբերին:

Այսպիսով, ռուսական ցարական կայսերական ինքնակալական համակարգին որպես ժառանգորդ փոխարինելու եկավ բոլշևիկյան կայսերամետ ամբողջատիրությունը: Հայաստանն այժմ հարձավ խորհրդային բոլշևիկյան տնտեսական ու քաղաքական համակարգի անբաժանելի մասնիկը և իր վրա կրեց այդ հասարակարգին բնորոշ երևույթների դրոշմը: Թեև խորհրդային Հայաստանն էլ ունեցավ իր սահմանադրությունը, դրոշը, գերբը, օրհներգը, կառավարությունը, ազգային դիվիզիան և պետականություն խորհրդանշող այլ հատկանիշներ, սակայն դրանք իրականում կրում էին սոսկ խորհրդանշական, պատրանքային բնույթ: Նա գործնականում չունեցավ ինքնիշխանություն ոչ միայն ռազմաքաղաքական ու դիվանագիտական բնագավառներում, այլ նույնիսկ երկրի ներքին սոցիալ-տնտեսական ու մշակութային հարցերում: Հայաստանում գործում էին խորհրդային Ռուսաստանի օրենքները: Այնպես որ, Հայաստանի խորհրդային ժամանակաշրջանը (1920-1991 թթ.) երկրորդ հանրապետությունն անվանելը խիստ պայմանական է:

Այսպիսով, Անդրֆեդերացիայի ստեղծումով և ԽՍՀՄ կազմավորումով Հայաստանը կորցրեց իր ունեցած թեկուզև ձևական անկախությունը: Նա իր անկախությունը կարողացավ վերականգնել միայն 1991 թ.:

4. Հայաստանի փոփոխության վերականգնումը (1921-1928 թթ.)

Անցումը ՆԷՊ-ին 1921 թ. Հայաստանում Փետրվարյան ապստամբության ճնշումը համընկավ ամբողջ Ռուսաստանով մեկ «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունից նոր տնտեսական քաղաքականության (ՆԷՊ-ի) անցման հետ:

Ինչպես հայտնի է, խորհրդային պետության մենիշխան կառավարող բոլշևիկյան կուսակցության առաջնորդները (Վ. Լենին, Լ. Տրոցկի, Ն. Բուխարին, Գ. Զինովև, Լ. Կամենև, Ի. Ստալին և ուրիշներ) կարծում էին, որ սոցիալիզմի կառուցումը կարճատև ակտ է և, հիմնվելով այդ գաղափարի վրա, նրանք 1918-1920 թթ. փորձեցին «մտցնել» սոցիալիզմ ու կոմունիզմ, այսինքն՝ վերացնել մասնավոր սեփականության վրա հիմնված վարձու աշխատանքը, ապրանքաշուկայական հարաբերությունները և միանգամից անցում կատարել կոմունիստական հավասարարական արտադրության և բաշխման: Սակայն

մարդկանց անձնական շահագրգռվածությունը մեռցնելու այս քաղաքականությունը շատ շուտով կրախի մատնվեց, և երկիրը հայտնվեց տնտեսական ու քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ:

1921 թ. գարնանը (ապրիլից) ռազմական կոմունիզմից անցում կատարվեց նոր տնտեսական քաղաքականության: Հիշենք, որ պարենմասնատրման ժամանակ բռնագրավումների ձևով բնակչությունից վերցվում էր նրա եկամուտի և ունեցվածքի ոչ միայն ավելցուկը, այլև անհրաժեշտ մասը: ՆԷՊ-ի քաղաքականությամբ պարենմասնատրումը փոխարինվեց պարենհարկով: Վերջինիս կիրառման դեպքում բնակչության վրա նախապես դրվում էր սահմանափակ հարկ: Այդ հարկի գանձումից հետո բնակչությունն իր եկամուտի ավելցուկը ազատորեն կարող էր տնօրինել կամ վաճառել շուկայում: ՆԷՊ-ի պայմաններում թույլատրվում էր առևտրի ազատություն, աշխուժացան շուկայական հարաբերությունները, արմատավորվեցին տնտեսավարկը, վարձակալական համակարգը, տեղի ունեցավ դրամի կուրսի կայունացում և այլն: ՆԷՊ-ի քաղաքականությունը, ընդհանրապես, և դրա բաղկացուցիչ մասը կազմող պարենհարկը, մասնավորապես, խթանեցին մարդկանց աշխատանքային շահագրգռվածությունը և, ամբողջությամբ վերցրած, նպաստեցին տնտեսության աշխուժացմանն ու վերականգնմանը:

Տնտեսական վիճակը Մինչև ՆԷՊ-ին անցումը Հայաստանի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց ծանր: Հանրապետության տնտեսությունն ավերված ու փլուզված էր բառիս բուն իմաստով: Պարենային սուր ճգնաժամն ուղեկցվում էր տարափոխիկ հիվանդություններով: Երկրամասը լցված էր անտուն, անհաց ու գործազուրկ տասնյակ հազարավոր գաղթականներով ու որբերով:

Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով վերացվեց մասնավոր սեփականությունը, և արտադրության բոլոր հիմնական միջոցները՝ հողը, գործարանները, բանկերը, հանքային հարստությունները, հիմնարկ-ձեռնարկությունները, մշակութային-կրթական օջախները և այլն համարվեցին պետական սեփականություն: Միայն 1920 թ. դեկտեմբերի 28-ին Հայաստանի հեղկոմի հողի մասին ընդունած դեկրետով պետականացվեց շուրջ 1,5 մլն հա գյուղատնտեսական հողատարածք: Հանրապետությունում անցկացվեց հողաշինարարություն, և, մինչ կոոպերացիայի ճանապարհով անցում կկատարվեր համատա-

րած կոլեկտիվացման, հողը ժամանակավորապես տրվեց շուրջ 180 հազար գյուղացիական տնտեսությունների՝ անհատական օգտագործման:

ՆԵՊ-ի տարիներին, ինչպես ամբողջ Խորհրդային Միությունում, այնպես էլ նրա բաղկացուցիչ մասը կազմող Հայաստանում տեղի ունեցավ տնտեսական և քաղաքական կյանքի որոշ կայունացում: Այսպես թե այնպես, հիմնականում վերականգնվեցին գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, տրանսպորտը և այլն: Տնտեսության վերականգնմանը զուգընթաց ծայր առավ նաև նոր արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությունը:

Օգնություն Տնտեսության վերականգնման շրջանում Հայաստանը խորհրդային հանրապետություններից և, առաջին հերթին, Ռուսաստանի Դաշնությունից ստացավ նկատելի տնտեսական, ֆինանսական և նյութատեխնիկական օգնություն ու աջակցություն: Այսպես, օրինակ, 1922 թ. Ալեքսանդրապոլ (Գյումրի) ուղարկվեցին Իվանովոյի տեքստիլ ֆաբրիկայից ապամոնտաժված կիսահնամաշ մանող մեքենաներ, գործող հաստոցներ և այլ սարքավորումներ, որոնց հիմքի վրա հետագայում կառուցվեց Գյումրիի տեքստիլ ֆաբրիկան (կոմբինատը): 1926 թ. Շիրակի ավերիչ երկրաշարժի հետևանքով գավառը վերածվեց ավերակույտի, և 80 հազար մարդ մնաց անտուն ու անօգնական:

Հայաստանն անշահախնդիր օգնություն ստացավ սփյուռքահայությունից: Այս օգնությունը իրականացվում էր 1921 թ. սեպտեմբերին Երևանում հիմնված Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ) միջոցով: ՀՕԿ-ի վարչության նախագահ ընտրվեց մեծանուն բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը: ՀՕԿ-ն ուներ իր մասնաճյուղերը ներքին և արտաքին սփյուռքում, բոլոր հայաշատ գաղթօջախներում: Նա մի տեսակ կապող օղակ էր սփյուռքի և Հայաստանի միջև: Սակայն խորհրդային իշխանությունները, ՀՕԿ-ի միջոցով համակողմանի օգնություն ստանալուց զատ, ձգտում էին այն վերածել դրսում հակադաշնակցական քարոզչության և կոմունիստական գաղափարների տարածման մարմնի:

Տնտեսության վերականգնման արդյունքները 20-ական թվականների երկրորդ կեսին (1928 թ.) Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը հիմնական ցուցանիշներով հասավ նախապատերազմյան

1913 թ. մակարդակին: Իսկ անասունների գլխաքանակը հասավ ռեկորդային ցուցանիշի: Կառուցվեցին ու վերանորոգվեցին մի շարք ջրանցքներ, այդ թվում՝ Շիրակի ջրանցքը, ընդարձակվեցին ցանքատարածությունները: Ձեռնարկվեց առաջին հիդրոէլեկտրակայանների կառուցումը: Հետ էր մնում լեռնամետալուրգիան: Հայաստանը տակավին շարունակում էր մնալ որպես գերազանցապես գյուղատնտեսական երկիր:

Նասարակական- քաղաքական կյանքը

Այնուամենայնիվ, եթե տնտեսության վերականգնման ուղղությամբ նկատվում էր որոշ տեղաշարժ, ապա քաղաքական կյանքում, պրոլետարիատի դիկտատուրայի անվան տակ, գնալով ամրապնդվում էր կոմունիստական վարչակարգը: Հայաստանում հաստատվեց ՀԿԿ մենիշխանությունը: ՀԿԿ-ն, լինելով ՌԿ(բ)Կ հայաստանյան հատվածը, իր գործունեության մեջ ինքնուրույն չէր: Որպես ՌԿ(բ)Կ կամակատար՝ նա կրկնօրինակում և տեղայնացնում էր Կենտրոնի որոշումներն ու ցուցումները:

Կոմունիստական կուսակցության մենատիրությունը դրսևորվում էր նրանով, որ կուսակցական մարմինները իրականացնում էին ոչ միայն քաղաքական ղեկավարություն, այլ վերևից ներքև, փաստորեն, փոխարինում էին իշխանության մարմիններին՝ խորհուրդներին: Նրանց էր ենթարկված տնտեսական, վարչաիրավական, հասարակական և այլ մարմինների ու կազմակերպությունների ողջ գործունեությունը: Կնշանակի՝ կուսակցական և պետական-տնտեսական մարմինների աշխատանքը գործնականում նույնացված էր: Այլ խոսքով՝ պետական իշխանությունը ամբողջովին կուսակցականացված էր: Իսկ քանի որ երկրում այլ կուսակցություններ ու գաղափարախոսություն հանդուրժելի չէին, այլախոհություն ու ընդդիմություն չէր թույլատրվում, մինչև իսկ արգելվում ու հետապնդվում էր տարակարծությունը իր իսկ՝ կոմկուսի շարքերում, այստեղից էլ պարզ է դառնում, թե ինչպիսին պետք է լինեին հասարակական-քաղաքական կյանքը խորհրդային Հայաստանում կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրության (տոտալիտարիզմի) պայմաններում: Իսկ տոտալիտարիզմի հիմքերը մեզանում դրվեցին 20-ական թվականների սկզբից:

Հանրապետությունում նույնպես հետապնդվում էր այլախոհությունը: Չեկայի նկուղները լցված էին հարյուրավոր քաղբանտարկյալներով: 1921 թ. դեկտեմբերին քաղաքական դատ կազմակերպվաց հայ

իրականության ամենաազդեցիկ կուսակցության՝ ԶԳԴ-ի դեմ: Իսկ 1923 թ. նոյեմբերին, դարձյալ հրապարակային դատախազերի ուղեկցությամբ, լուծարվեց Դաշնակցությունը Հայաստանի և Խորհրդային Միության սահմաններում: Դրանից հետո այդ կուսակցությունը հարկադրված դիմեց վտարանդիության և իր գործունեությունը սահմանափակեց գաղթաշխարհի շրջանակներում: Լուծարվեցին և Հայաստանի ու ԽՍՀՄ սահմաններից վտարվեցին նաև հայ ազգային և ոչ ազգային մյուս կուսակցությունները: Դրանց անդամների մի մասը անհատական կարգով մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը, որոնք, սակայն, ավելի ուշ՝ 30-ական թվականներին, ենթարկվեցին բռնությունների:

Այս շրջանում անլուր հալածանքների ու բռնությունների ենթարկվեց հատկապես հայ առաքելական եկեղեցին՝ հոգևորականությունը. բռնագրավվեցին եկեղեցու կալվածքները և գույքը, ավերվեցին ու հողին հավասարեցվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ, պատմամշակութային կոթողներ և այլ կառույցներ:

Ամեն ինչ սկսվեց Հայաստանի Հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ի դեկրետից, երբ Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով այստեղ էլ եկեղեցին անջատվեց պետությունից, իսկ դպրոցը՝ եկեղեցուց: Հայ եկեղեցին զրկվեց տասնյակ դարերի ընթացքում ունեցած իրավունքներից ու առանձնաշնորհներից (ամուսնության, ամուսնալուծության, ծննդի վավերացման ու գրանցման, հուղարկավորության և այլ հարցերում): Եկեղեցին դադարեց իրավական անձ (սուբյեկտ) լինելուց: Պետականացվեցին էջմիածնի վանքի շենքերի և ունեցվածքի մի մասը, այդ թվում՝ ճեմարանի շենքը, ս. Էջմիածնի, ս. Հռիփսիմեի, ս. Գայանեի և ս. Ջվարթնոցի շենքերը, էջմիածնի մատենադարանը, թանգարանը, վանքի էլեկտրակայանը, տպարանը, էջմիածնապատկան կալվածքները, շուրջ 1,5 մլն ռուբլի դրամ, նյութական այլ արժեքներ: Ջանգվածաբար փակվում էին վանքերն ու եկեղեցիները, հալածվում նրա սպասավորները: 1923-24 թթ. ընթացքում միայն Խորհրդային Վրաստանում, վարչական կարգով, փակվեց հայկական 56, իսկ Խորհրդային Հայաստանում՝ 20 եկեղեցի: Դրան հաջորդեցին եկեղեցիների քանդումը և ավերումը: 1930 թ. պայթեցվեց Նորքի՝ Սիմոն Ծերունի եկեղեցին: Այն օրերին, երբ Մոսկվայում քանդվում էր Կազանյան տաճարը, ավերվեց Երևանի կենտրոնում գտնվող Պողոս-Պետրոս եկեղեցին (1931 թ.), իսկ 1936 թ. նաև Կաթողիկե եկեղեցին: Եկեղեցաքանդությունը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: 1938

թ. օգոստոսին Հայկոմկուսի ԿԿ-ը, հաճոյանալով Մոսկվային, որոշում ընդունեց լուծարել հայոց կաթողիկոսութիւնը, իբրև հետադիմութեան օջախ: Սակայն մոտեցող աշխարհամարտի պատճառով այդ նենգ մտադրութիւնը չիրագործվեց:

Հետապնդվում էին ազգային մշակույթը և նրա տաղանդավոր գործիչները: Աստիճանաբար ձևավորվում էր կառավարման ամբողջատիրական, վարչահրամայական համակարգը:

5. Խորհրդային Նայասփանի փնտեսութիւնը նախապապերագմյան փարիներին (1929-1939 թթ.)

**Նանրադէտեսութեան
ինդուստրացումը** ՆԵՊ-ը երկրում առաջ բերեց սոցիալ-տնտեսական կյանքի որոշ անշտուժացում, բայց դա տևական չեղավ: 1929 թ. գործնականում կասեցվեց ՆԵՊ-ը, ջախջախվեց «օպորտունիստական» (հաշտվողական) որակաված ընդդիմութիւնը, և կրկին ասպարեզ նետվեց ռազմա-կոմունիստական ամբողջ ճակատով սոցիալիզմի հարձակման քաղաքականութիւնը, իրականացնելով՝ 1) արդյունաբերութեան տոտալ սոցիալիստական ինդուստրացումը, 2) գյուղատնտեսութեան բռնի կոլեկտիվացումը և 3), այսպես կոչված, մշակութային հեղափոխութիւնը:

Բոլշևիկյան կուսակցութեան առաջնորդները փորձում էին կառուցել մի հասարակարգ, որի մասին իրենք էլ հստակ պատկերացում չունեին: Ընդամին, սոցիալիզմ էր կառուցվելու մի երկրում, որտեղ կապիտալիզմը դուրս-իսկ չէր զարգացած: Նրանց կարծիքով, կառուցել սոցիալիզմ նշանակում էր վերջ տալ մասնավոր սեփականութեանն ու ազատ շուկայական հարաբերութիւններին և, արտադրութեան միջոցների պետականացման ու մեքենայացման հիման վրա, ինդուստրացնել երկիրը, վերացնել անհատական գյուղացիական տնտեսութիւնը, կոլեկտիվացնել գյուղատնտեսութիւնը և, մարքս-լենինյան, կոմունիստական գաղափարների սերմանման միջոցով, ձևավորել նոր մարդ, նոր տիպի մշակույթ, այսինքն՝ իրագործել մշակութային հեղափոխութիւն: Հարկ է մատնանշել, որ Վ. Ի. Լենինի մահվանից հետո բոլշևիկ առաջնորդներից սոցիալիզմի կառուցման «լենինյան» կոչվող այս կուրսը ամենից ավելի հետևողականորեն պաշտպանեց և իրականացրեց Ի. Ստալինը:

Ինչպես ասվեց, այս քաղաքականությունը ԽՍՀՄ-ում համընդհանուր գործողության մեջ դրվեց 1929 թ., և այդ թվականը համարվեց «մեծ բեկման տարի»: Կազմվեցին և գործողության մեջ դրվեցին տնտեսության զարգացման հնգամյա պլանները: Ինդուստրացման, կոլեկտիվացման և մշակութային հեղափոխության գործընթացները մեծ դժվարություններով, բռնություններով և զոհողություններով իրականացվեցին նաև Հայաստանում:

20-ական թվականների երկրորդ կեսին և 30-ական թվականներին մեզանում դրվեցին ժամանակակից ինդուստրիայի հիմքերը: Արտադրության հիմնական միջոցների պետական սեփականության պայմաններում, ժողովրդի մեծ ջանքերի ու զոհողությունների գնով, կառուցվեցին ու շահագործման հանձնվեցին մի շարք ՀԷԿ-եր, գործարաններ, ֆաբրիկաներ, երկաթուղիներ, սննդի ձեռնարկություններ ու օբյեկտներ, արտադրաշինարարական այլ կառույցներ ու համալիրներ:

Հայաստանում երկու հնգամյակների ընթացքում (1928-1937 թթ.) գործարկվեցին մեծ ու փոքր 44 արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Արդեն 1937 թ. արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1913 թ. մակարդակը գերազանցեց ավելի քան 12 անգամ: Արդյունքում Հայաստանն էլ դարձավ ինդուստրիալ-գյուղատնտեսական հանրապետություն: Աճեց կոմունիստական կուսակցության գլխավոր սոցիալական հենարանի՝ բանվոր դասակարգի թիվը: Սակայն միակողմանի կերպով զարկ տրվեց հիմնականում քիմիական ու լեռնահանքային արդյունաբերությանը, այն դեպքում, երբ հանրապետությունը չուներ բավարար քանակի էներգիայի, մասամբ էլ հումքի պաշարներ: «Մեծ քիմիայի» զարգացումը հետագայում բարդացրեց Հայաստանի բնապահպանության (էկոլոգիական) իրավիճակը: Այդ ժամանակներից բնապահպանական լուրջ խնդիր դարձավ նաև, Հրազդան գետի վրա ՀԷԿ-երի կասկադ կառուցելու հետևանքով, Սևանա լճի մակարդակի իջեցումը և այլն:

Շանրադեսության ինդուստրացումը

Սոցիալիզմի շինարարության կարևոր բաղկացուցիչ մասն էր գյուղատնտեսության կոլեկտիվացումը: Սկսած 1929 թ. վերջերից, կուսակցության հրահանգով, ինչպես ամբողջ խորհրդային երկրում, այնպես էլ Հայաստանում սկսվեց գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացումը:

Կոլեկտիվացման կամ գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման

եությունն այն էր, որ նւպական երկրի անհատ գյուղացիական տնտեսություններն իրենց արտադրութեան միջոցներով միավորվում էին, այսպես կոչված, գյուղատնտեսական արտելներում և, ըստ գյուղերի և գյուղախմբերի, ստեղծում կոլտնտեսութայուններ: Առանձին դեպքերում նախկին կալվածատերերի հողերի վրա հիմնվում էին նաև պետական տնտեսութայուններ՝ խորհտնտեսութայուններ (սովխոզներ): Ի տարբերութայուն անհատական տնտեսութայունների՝ այստեղ արդեն մասնավոր, անձնական սեփականութայունը փոխարինելու էր գալիս կոլեկտիվ սեփականութայունը, իսկ անհատական (մենատնտեսական) աշխատանքին խմբակային (կոլեկտիվ) աշխատանքը, դրանց ուղեկից կոլեկտիվ վարձատրութայունն ու բաշխումը:

Բայց այս ամենը, ինչպես և սպասվում էր, մեծամասամբ կատարվեց գյուղացու կամքին հակառակ, հարկադրանքի ճանապարհով, որի հետևանքով տեղի ունեցավ անասունների զանգվածային մորթ (միայն Հայաստանում մի քանի տարվա ընթացքում անասունների գլխաքանակը կրճատվեց 30-ից 50 տոկոսով), աշխատավոր մարդու մեջ վերացան նյութական շահագրգռվածութայունը և անձնական նախաձեռնութայունը:

Ընդ որում, կոլեկտիվացման ժամանակ գյուղացիութայունի համեմատաբար ունևոր շերտին (որը կազմում էր ընդամենը 3-4 տոկոս), «կուլակի» կամ շահագործողի անվան տակ, սկսեցին ունեզրկել, վտարել գյուղից կամ էլ աքսորել Հայաստանից: Միայն 1930 թ. կուլակութայունի դեմ պայքարի պատրվակով ունեզրկվեցին և Հայաստանից աքսորվեցին հազարից ավելի գյուղացիական ընտանիքներ: Առանձին վայրերում գյուղացիները ցույց տվեցին դիմադրութայուն, եղան ընդհարումներ, վնասարարութայուններ ու սպանութայուններ:

Հայաստանը, որպես խորհրդային Միութայունի ազգային մի ծայրամաս, համատարած կոլեկտիվացումը կատարեց ավելի ուշ՝ հիմնականում երկրորդ հնգամյակի (1933-1937 թթ.) ընթացքում:

Այսպիսով, գյուղատնտեսութայունի բռնի կոլեկտիվացումն ունեցավ ծանր հետևանքներ: Այն, փաստորեն, առաջ բերեց գյուղատնտեսութայունի անկում: Դրանից հետո տասնամյակներ շարունակ խորհրդային գյուղը չկարողացավ ազգաբնակչութայունը ապահովել գյուղատնտեսական անհրաժեշտ հումքով ու պարենամթերքով:

ՄՇԱԿՈՒՔԱՅԻՆ

հեղափոխությունը

Հակասական բնույթ կրեց նաև, այսպես կոչված, մշակութային հեղափոխությունը: Մի կողմից՝ տեղի էր ունենում կրթության, գիտության առաջընթաց, համատարած անգրագիտության վերացում, իսկ մյուս կողմից, հանուն «նոր մարդու ձևավորման» և նոր կարգերի ու մշակույթի արմատավորման, հետապնդվում էին ազատ մտածողությունը, այլախոհությունը, առողջ քննադատությունը և, «ժողովրդի թշնամի», «տրոցկիստ», «նացիոնալիստ», «բուրժուական գաղափարախոս», «օտարերկրյա գործակալ» ու այլ պիտակավորումներով, հազարավոր անմեղ մարդիկ, այդ թվում՝ տաղանդավոր մտավորականներ, գրողներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ, զորահրամանատարներ, հոգևորականներ, մշակույթի գործիչներ, շարքային մարդիկ բանտարկվում էին, քշվում համակենտրոնացման ճամբարներ ու անխնա ոչնչացվում:

Այս մեթոդներով 20-ական թվականների վերջերից մինչև 30-ական թվականների կեսերը՝ երկու հնգամյակների ընթացքում, հիմնականում «կառուցվեց» մի այնպիսի հասարակարգ, որն իրավացիորեն անվանվում է «գորանոցային» սոցիալիզմ: Այդպիսով, ՆԷՊ-ի տարիներին առաջադրված «ով՝ ում» հարցը լուծվեց հօգուտ սոցիալիզմի: 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին ընդունվեց ԽՍՀՄ նոր սահմանադրություն՝ «հաղթանակած սոցիալիզմի սահմանադրությունը»: Այս սահմանադրության համաձայն՝ Անդրֆեդերացիան լուծարվեց, և Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը դիտվեց որպես ԽՍՀՄ-ի մեջ մտնող ինքնուրույն սուբյեկտ: Սոցիալիզմի հիմքերի կառուցումից հետո խնդիր դրվեց կառուցել կոմունիստական հասարակարգ, սակայն վերահաս պատերազմը հետաձգեց կուսակցության կանխագծումները:

Թեև «սոցիալիստական» կոչվող հասարակարգում աշխատավոր ժողովրդի անձնազոհ ու հարկադիր աշխատանքի շնորհիվ երկրում տնտեսական ու կրթական առաջընթաց նկատվեց, սակայն մարդը իրավաքաղաքական ազատություն չստացավ: Նա մնաց հարստահարված ու իրավազուրկ: Սոցիալիզմի կառուցումով իրականում չվերացվեց մարդու շահագործումը: Այն քողարկված իրականացվում էր պետական-կուսակցական վարչաբյուրոկրատական ապարատի կողմից:

Արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականության վերացումից և դրանց պետականացումից ու համայնացումից հետո այդ սե-

փականության անվանական տեր հայտարարվեց ժողովուրդը, իսկ փաստական տերը դարձավ պետական-կուսակցական վարչաբյուրոկրատական ապարատը: Այս ամենի հետևանքը եղավ այն, որ հիմնական արտադրողը օտարվեց արտադրությունից և հողից:

Չանգվածային բռնությունները

Սոցիալիզմի կառուցմանը համընթաց, դասակարգային պայքարի սրման վերաբերյալ ստալինյան կեղծ կարգախոսով, սկսվեց մարդկանց նկատմամբ քաղաքական բռնությունների, հալածանքների, առանց դատ ու դատաստանի բանտարկությունների, աքսորի, զանգվածային սպանությունների մի անվերջանալի շղթա, որն իր բարձրակետին հասավ 1937 թվականին: Այդ բռնությունների հետևանքով 30-ական թթ. Ղախատանում ֆիզիկապես ոչնչացվեցին շուրջ մեկուկես տասնյակ հազար անմեղ մարդիկ: Միայն 1937-1938 թթ. գնդակահարվել է 6250 մարդ:

Փոխադարձ անվստահության, վախի, զրպարտանքի, քծնանքի ու կարիերիզմի հասարակական-քաղաքական մթնոլորտում բռնությունների զոհ էին դառնում նաև բոլշևիկյան կուսակցության և խորհրդային երկրի ղեկավար գործիչներ: Օրինակ, «ազգայնականությանը տուրք տալու» և այլ քսու մեղադրանքներով 1936 թ. ամռանը Լ. Բերիայի զոհը դարձավ Ղախատանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը: 1937 թ. օգոստոսին, հարցաքննության ժամանակ, ինքնասպանություն գործեց (իսկ ավելի ճիշտ՝ այդ քայլին դրդեցին) Ղախատանի կառավարության նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և այդպես՝ շատ ուրիշներ:

Պետանվտանգության մարմինները չխնայեցին նույնիսկ Ամենայն Ղախոց կաթողիկոս Խորեն 1-ին Մուրադբեկյանին, որը խեղդամահ արվեց 1938 թ. ապրիլին:

Բազմահազար անմեղ մարդկային զոհերը սոցիալիզմի շինարարության լենին-ստալինյան կուրսի անմիջական արդյունքն էին: Ամենևին էլ պատահական չէր, որ բռնությունների իրագործման բարձրակետը ժամանակային առումով համընկավ սոցիալիզմի հաղթանակի հետ, քանզի վերջինս ենթադրում էր շուտափույթ ազատում իր գաղափարին խորթ ու անհավատարիմ տարրերից: Արդյունքում՝ փաստորեն գլխատվեց հասարակության ծաղիկը, մտավորականության լավագույն մասը, ինչն իրեն զգացնել տվեց նաև հետագա տասնամյակներին: Ղախարակության սոցիալական խմբերից ու խավերից ա-

մենից ավելի տուժեց և սոցիալ-բարոյական նվաստացման ենթարկվեց հենց մտավորականությունը: Միանգամայն սխալ ու միտումնավոր է այդ բռնությունների մեղքը բարդել միայն Ի. Ստալինի վրա: Դրա մեղավորը այն քաղաքական համակարգն էր, որը ձևավորվեց 20-30-ական թվականներին, և որի արտահայտությունը դարձավ տվյալ ժամանակահատվածում գործող կուսակցական-պետական մեքենան:

Խորհրդային սոցիալիզմի փորձը ցույց է տալիս, որ ոչ մի հասարակարգ, այդ թվում՝ սոցիալիստականը, ինչպիսի գաղափարատեսական հիմնավորման ու սոցիալական մոդելավորման էլ ենթարկվի, միևնույն է, հնարավոր չէ պլանավորել և կառուցել «վերևից». հասարակությունը զարգանում է իր ներքին, օբյեկտիվ, բարդ ու հակասական օրենքներով և տրամաբանությամբ, որպես մարդկային քաղաքակրթության զարգացման բնականոն գործընթաց:

6. Խորհրդային Նայասպրանի մշակույթը 1920-1930-ական թվականներին

Անգրագիտության վերացումը Ինչպես գիտենք, սոցիալիզմի շինարարության կարևոր բաղադրիչներից է մշակութային հեղափոխությունը: Եթե ինդուստրացումը և կոլեկտիվացումը վերաբերում էին տնտեսության բնագավառներին, ապա մշակութային հեղափոխությունը՝ հոգևոր ոլորտին: Գիտենք նաև, որ մշակութային շինարարությամբ խնդիր էր դրվում մարդկանց դաստիարակել մարքս-լենինյան աշխարհայացքի և կոմունիստական գաղափարայնության ոգով, և որ սոցիալիստական հասարակարգում ձևավորվող մշակույթը արմատապես պետք է տարբերվեր նախորդ հասարակարգերում ստեղծված մշակութային արժեքներից:

Նոր գաղափարների սերտման և սոցիալիզմն ու կոմունիզմը գիտակցաբար կառուցելու համար պահանջվում էր ամենից առաջ մարդկանց համատարած գրագիտություն, այսինքն՝ անգրագիտության վերացում:

Հասկանալի է, որ դարեր շարունակ պետականագուրկ և իր գոյության պահպանման համար մաքառող հայ ժողովրդի մեջ անգրագիտությունը տարածված երևույթ էր: Բայց և այնպես, հայ ազգաբնակչությունն իր գրագիտության մակարդակով երբեք չի զիջել հարևան ժողովուրդներին:

Խորհրդային Չայաստանում ձեռնարկված դրական ակնառու երևույթներից մեկը, անկասկած, պետք է համարել կարճ ժամանակամիջոցում անգրագիտության վերացումը և կուլտուր-կրթական գործի դրվածքի բարելավումը: Արդեն երկրորդ աշխարհամարտի նախօրյակին անգրագիտությունը Չայաստանում հիմնականում հաղթահարված էր (գրագետ էր բնակչության շուրջ 84 տոկոսը):

Բարձրագույն կրթությունը և գիտությունը

Չայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1921 թ. հունվարին, վերաբացվեց Երևանի (ժողովրդական) համալսարանը, որը համարվում է Չայաստանի առաջին հանրապետության համալսարանի իրավահաջորդը: Նրա ռեկտոր նշանակվեց ականավոր պատմաբան Չակոբ Մանանդյանը: Չետագա տարիներին համալսարանում կազմակերպվեցին նորանոր ֆակուլտետներ: Այդ ֆակուլտետների բազայի հիման վրա էլ ստեղծվեցին համապատասխան ճյուղային ինստիտուտներ՝ անասնաբուժական-անասնաբուծական, պոլիտեխնիկական, բժշկական, մանկավարժական և այլն: Մեծացավ ուսանողության և բուհական շրջանավարտների թիվը: Չայաստանի բուհերը համալրվեցին ներսից ու դրսից եկած բարձրորակ կադրերով և համապատասխան գիտական ու նյութատեխնիկական բազայով: 30-ական թվականների վերջերին Չայաստանում գործում էր 9 բուհ՝ ավելի քան տասը հազար ուսանողով:

Ընդլայնվեց նաև արհեստագործական ուսումնարանների ու տեխնիկումների ցանցը: Բանվորության և կոլտնտեսային գյուղացիության կողքին Չայաստանում ձևավորվեց մտավորականության խավը:

Այս ամենի հիման վրա առաջընթաց ապրեց գիտությունը: 20-30-ական թվականներին գիտական միտքը Չայաստանում դարձյալ կապված էր հիմնականում բուհերի ու մասնավորապես Երևանի համալսարանի գործունեության հետ: 20-ական թվականների վերջերից, երկրի ինդուստրացմանը զուգընթաց, բնական ու տեխնիկական գիտությունների զարգացման մեծ պահանջ զգացվեց: 1933 թ. հիմնվեց Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտը (ԵրՊԻ-ն), որը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ հանրապետության ճարտարագիտական մտքի կենտրոնը և ճարտարագետ կադրերի պատրաստման գլխավոր դարբնոցը:

Ժողովրդական տնտեսության առաջընթացի ճանապարհին հույժ անհրաժեշտ էին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների զար-

գացումը, դրանցում ձեռք բերած գործնական արդյունքների ներդրումը: Բայց գիտահետազոտական աշխատանքների առանձնահատկություններն ու դժվարությունները թելադրում էին դրանց գործունեության կորոդինացում ու գիտական կազմակերպում: 1925 թ. ստեղծվեց Հայաստանի գիտության և արվեստի ինստիտուտը: Այդ հաստատության վրա դրվեցին հանրապետությունում բնական, տեխնիկական և հասարակական գիտությունների կազմակերպման ու զարգացման խնդիրները: 1935 թ. Երևանում հիմնվեց ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի (ԳԱ) հայկական մասնաճյուղը (Արմֆանը), որի հիմքի վրա հետագայում՝ 1943 թ., կազմակերպվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան: Նյութական պայմաններ ստեղծվեցին թե՛ բնական և թե՛ հասարակական գիտությունների զարգացման համար: Հայագիտության բնագավառում առանձնապես արգասավոր ձեռքբերումներ ունեցան Լեոն, Յ. Մանանդյանը, Յ. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Գ. Ղափանցյանը, Ա. Տերտերյանը, Յ. Օրբելին և ուրիշներ: Վերջինս դարձավ Հայաստանի նորաստեղծ ԳԱ առաջին պրեզիդենտը: Սակայն մարքս-լենինյան գաղափարական կաղապարները և խորհրդային վարչաբյուրոկրատական համակարգը տակավին խոչընդոտում էին գիտության ազատ զարգացմանը: Սրան շուտով գումարվեցին նաև քաղաքական բռնություններն ու հալածանքները գիտության և մշակույթի գործիչների նկատմամբ:

Գրականությունը Մշակութային «շինարարության» ճանապարհին ամենից ավելի մեծ չափով տուժեց գրականությունը: Գրականությանը պարտադրվեց, այսպես կոչված, սոցիալիստական ռեալիզմի կեղծ գրական ուղղությունը:

Այնուհանդերձ, 30-ական թվականներին, գրական, քաղաքական-գաղափարական սուր բանավեճերի ու պայքարի պայմաններում, շարունակում էին ստեղծագործել ազգային-հայրենասիրական ուղղության ներկայացուցիչները: Ազգային-հայրենասիրական գաղափարախոսությանը նոր լիցք հաղորդեցին Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» պոեմների և բանաստեղծությունների ժողովածուն, Մահարու «Մանկություն» և «Պատանեկություն», Թոթովենցի «Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա», Բակունցի «Կյորես» և «Ծիրանի փողը», Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակները և պատմվածքները:

20-30-ական թթ. հայ գրականության խոշորագույն դեմքը, անկասկած, Ե. Չարենցն է: Նա քննադատորեն ու բանաստեղծական խոսքի

բացառիկ ձիրքով վերագնահատեց ու փիլիսոփայորեն վերաիմաստավորեց հայ ժողովրդի պատմության քառուղիներով անցած դարավոր երթի ու մաքառումների անսպառ ուժը և թուլությունները: Չարենցն իր բնատուր տաղանդի ուժով նոր շունչ ու ոգի հաղորդելով հայ գրական կյանքին՝ դարձավ նորարար: Նա ընդլայնեց գեղարվեստական մտածողության դաշտն ու համակարգը, թարմացրեց գրականության լեզուն, ստեղծեց գեղարվեստական նոր չարենցյան տիպի պատկերներ, հարստացրեց տաղաչափությունը և ժանրային տեսականին: Փաստորեն, Ե. Չարենցով է սկսվում հայ գրականության նորագույն շրջանը: Սակայն Չարենցին և նրան համախոհ տաղանդավոր շատ այլ գրողների՝ Ա. Բակունց, Ջ. Եսայան, Մ. Արմեն, Վ. Թոթովենց, Վ. Ալազան, Գ. Մահարի, Լեռ Կամսար և ուրիշներ, վիճակված չէր երկար ստեղծագործել: 1937 թվականի սանձարձակ բռնությունների շրջանում հայ գրողներից ու մտավորականներից շատերը դարձան դրանց զոհը: Փաստորեն, փականքի տակ դրվեցին ազգայնական որակված՝ Րաֆֆու և Պատկանյանի ստեղծագործությունները: Անընդունելի համարվեցին միջնադարյան մեծ գրողներ՝ Գ. Նարեկացին և Ն. Շնորհալին: Ծանր հարված ստացավ գրականությունը: Այն դարձավ մեծ մասամբ գորշ ու անդեմ՝ կուսակցության ու սոցիալիզմի «մեծագործությունների» գովերգուն:

Արվեստը Պետական հովանավորությամբ նյութատեխնիկական պայմաններ ստեղծվեցին նաև արվեստի զարգացման համար: Գործում էին Երևանի և Գյումրիի դրամատիկական թատրոնները, որոնցում ընդգրկվել էին հայ բեմարվեստի ճանաչված ներկայացուցիչները՝ Վ. Փափազյանը, Զ. Աբեյանը, Զասմիկը, Ա. Ոսկանյանը, Զ. Ներսիսյանը, Վ. Վաղարշյանը և ուրիշներ:

20-ական թթ. դրվեց Հայաստանի կինեմատոգրաֆիայի հիմքը: «Հայկինոյի» հիմնադիրը եղավ ճանաչված կինոբեմադրիչ Համո Բեկնազարյանը: Հայ երաժշտական արվեստի բնագավառում բացառիկ տաղանդով փայլեց Ալ. Սպենդիարյանը: 1933 թ. Երևանում շահագործման հանձնվեց նրա անունը կրող օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքը, որը նշանակալի իրադարձություն եղավ հայ մշակութային կյանքում: Այդտեղ առաջինը բեմադրվեցին ազգային օպերային արվեստի երկու գլուխգործոցները՝ Ալ. Սպենդիարյանի «Ալմաստը» և Ա. Տիգրանյանի «Անուշը»:

Շարունակում էր ստեղծագործել հայ կերպարվեստի նախախորհր-

դային սերունդը: Այս շրջանում ևս հայ նկարչական արվեստում, իր կտավների գույների նման, ամենավառ ներկայացուցիչը Մ. Սարյանն էր, որը ժողովրդի կողմից արժանացավ ամենաբարձր՝ Վարպետ կոչմանը: Հայ կերպարվեստի ճանաչված դեմքերից էր նաև Հ. Կոջոյանը:

Ավելի ակնառու էին հաջողությունները ճարտարապետության ասպարեզում, որի աշխատանքները շարունակում էր գլխավորել ակադեմիկոս Ալ. Թամանյանը: Կառուցապատվում էր հանրապետությունն ու հատկապես քաղաքամայր Երևանը: Քաղաքի շքեղ զարդերը դարձան վերոհիշյալ թատրոնի շենքը, Կառավարական տունը և Վ. Ի. Լենինի անունը կրող կենտրոնական հրապարակն իր համալիրով: Այս ամենով հանդերձ, 20-30-ական թվականներին քաղաքական բռնություններից զերծ չմնացին նաև արվեստի ներկայացուցիչները:

Այսպիսով, 20-30-ական թթ. խորհրդահայ մշակույթում ակնհայտորեն նկատվում էր երկվություն: Մի կողմից՝ պետական հովանավորությամբ նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին կրթամշակութային կյանքի զարգացման համար, մյուս կողմից՝ իսկական, հայ ազգային մշակույթի զարգացումը կաշկանդվում էր կոմունիստական կուսակցության գաղափարայնությամբ: Ինչպես տնտեսությունն ու հասարակական-քաղաքական կյանքի մյուս ոլորտները, այնպես էլ մշակույթը ազատ ու ինքնուրույն չէին: Այս բնագավառը փորձում էին վերածել պետական-կուսակցական վարչաբյուրոկրատական համակարգի հլու կամակատարի:

Գլուխ քսաներորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1939-1945 ԹԹ.)

Պատերազմի սկիզբը 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին սանձազերծվեց Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Այն ուներ իր պատճառները: Ամենագլխավորը, թերևս, առաջին աշխարհամարտի արդյունքով Գերմանիային պարտադրված Վերսալյան պայմանագրի նվաստացուցիչ պայմաններն էին (այսպես կոչված, Վերսալյան սիստեմը), որոնք և, ի վերջո, գերմանական ժողովրդին մղեցին ֆաշիզմի ու ռևանշիզմի: 30-ական թթ. մեծ տերությունների միջև առկա հակասություններն ու հակամարտություններն անխուսափելի դարձրին պատերազմը: Եթե 1938 թ. սեպտեմբերին Արևմուտքի խոշոր տերությունները, Գերմանիայի հետ կնքված Մյունխենյան գործարքով, նպատակ էին հետապնդում Գերմանիայի առաջնորդ (ֆյուրեր) Ա. Յիտլերին կողմնորոշել դեպի Արևելք՝ ԽՍՀՄ, ապա 1939 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Մոսկվայում կնքված խորհրդա-գերմանական չհարձակման, բարեկամության ու սահմանների մասին պակտերով, ընդհակառակը, խորհրդային պետության առաջնորդ, «ժողովուրդների հայր» Ի. Ստալինը ձգտում էր Յիտլերին ուղղել դեպի Արևմուտք: Արդյունքում՝ ո՛չ Արևմուտքը և ո՛չ էլ Արևելքը չկարողացան խուսափել պատերազմից ու մնալ անմասն:

Սկսվելով 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն իր շրջապատույտի մեջ առավ 64 պետություն, երկրագնդի բնակչության 80 տոկոսը և տևեց ուղիղ վեց տարի՝ մինչև 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ը:

1941 թ. հունիսի 22-ից, ֆաշիստական Գերմանիայի ուխտադրուժ հարձակումով, աշխարհամարտի մեջ ներքաշվեց նաև խորհրդային

Միությունը: Սկսվեց Հայրենական մեծ պատերազմը, որը տևեց 1418 օր և ավարտվեց 1945 թ. մայիսի 9-ին, հիրավի, շատ թանկ գնով ձեռք բերված հաղթանակով:

Նայկական դիվիզիաների կազմավորումը

Հայ ժողովուրդը, խորհրդային մյուս ժողովուրդների հետ միասին, կատարելով իր հայրենասիրական-քաղաքացիական պարտքը, ոտքի ելավ պաշտպանելու խորհրդային երկիրը: Պատերազմի առաջին ամիսներին բանակ մեկնեցին տասնյակ հազարավոր զինապարտներ, շատերը՝ որպես կամավոր: Պատերազմի առաջին փուլում խորհրդային զինված ուժերի կազմում կազմավորվեցին հայկական վեց ազգային դիվիզիաներ՝ 76-րդ հրաձգայինը, որը գոյություն ուներ տակավին Հայաստանի խորհրդայնացման ժամանակներից, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ և 409-րդ դիվիզիաները: Սրանցից առանձնապես աչքի ընկավ 89-րդ Թամանյան դիվիզիան, որը փառավոր մարտական ուղի անցավ Կովկասյան լեռներից մինչև Բեռլին: Մի քանի դիվիզիաներ էլ՝ 61-րդ, 220-րդ, 31-րդ և այլն, կիսով չափ համալրվեցին հայ մարտիկներով: Բազմազգ խորհրդային երկրում առաջին դիվիզիաների ստեղծումը զգալիորեն նպաստեց Կարմիր բանակի հետագա հզորացմանը: Պատերազմի ժամանակ հարյուր հազարավոր հայազգի ռազմիկներ՝ զինվորներ, հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, իրենց մարտական ծառայությունն անցկացրին ազգային միավորումներից դուրս՝ այլ զորամասերում և միավորումներում: Ընդհանուր հաշվով խորհրդային բանակում հայ մարտիկների և հրամանատարների թիվը հաշվվում էր շուրջ կես միլիոն:

Հայ ժողովրդի զորակցությունը դաժեռազմին

Հայ ռազմիկները պատերազմի ամբողջ ընթացքում մարտնչում էին ամենուրեք՝ ամենատարբեր ռազմաճակատներում ու զորատեսակներում: Նրանք մասնակցություն ունեցան գրեթե բոլոր ճակատամարտերին՝ Մոսկվայի, Ստալինգրադի, Կուրսկի և այլն, Կովկասի ու Լենինգրադի պաշտպանությանը, Ղրիմի ու Ուկրաինայի ազատագրմանը, Դնեպրի գետանցմանը և այլն: Աչքի էին ընկնում ոչ միայն շարքային զինվորները, այլև սպաներն ու հրամանատարները:

Պատերազմի առաջին իսկ ամիսներին՝ Կիևի, Օդեսայի և այլ քաղաքների պաշտպանության ժամանակ, աչքի ընկան հարյուրավոր

հայ ռազմիկներ ու զորահրամանատարներ, այդ թվում՝ գեներալ-լեյտենանտ Միքայել Պարսեղովը, գնդապետ Իվան Վեքիլովը, օդաչու Պատրիկ Գազազյանը և ուրիշներ: Պարսեղովը աչքի էր ընկել դեռևս խորհրդա-ֆիննական պատերազմի ժամանակ և 1940 թ. առաջիններից մեկը արժանացել էր խորհրդային Միության հերոսի կոչման: Մեծ թվով հայ զորականներ ակտիվորեն մասնակցեցին Լենինգրադի հերոսական պաշտպանությանը: Իրենց խիզախությամբ ու անձնագոհությամբ հատկապես աչքի ընկան 42-րդ բանակի ռազմական խորհրդի անդամ, գվարդիայի գեներալ-մայոր Բենիամին Գալստյանը (զոհվել է արկի պայթյունից և թաղված է Նևսկի Լավր գերեզմանոցում) հրետանու գեներալ Նիկոլայ Յովհաննիսյանը, քաջարի տանկիստ, խորհրդային Միության հերոս Աշոտ Ղազարյանը, Բալթյան նավատորմի գրոհային օդաչու, հետագայում խորհրդային Միության կրկնակի հերոս, փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյանը: Հերոս քաղաք Լենինգրադի յուրօրինակ պաշտպանների թվում էին նաև Էրմիտաժի տնօրեն, ակադեմիկոս Յովսեփ Օրբելին, հանրահռչակ դերասան Վահրամ Փափազյանը:

Մոսկվայի ճակատամարտի ճակատագրական օրերին անվեհեր մարտնչեցին հատկապես դիվիզիայի հրամանատար Սարգիս Մարտիրոսյանը և գնդապետ Հայկ Մարտիրոսյանը:

Հայ ռազմիկ-հրամանատարների քաջագործությունները ավելի ակնառու եղան հայկական ազգային դիվիզիայում: Բացի 261-րդ հրաձգային դիվիզիայից, որը մնացել էր թիկունքում ու կադրեր էր պատրաստում ռազմաճակատի համար, մյուսները մասնակցեցին պատերազմական գործողություններին: Առաջինը մարտի մեջ մտավ 390-րդ հայկական դիվիզիան, որը կազմավորվել էր Կերչում (Ղրիմ): 1942 թ. գարնանը, Կերչի պաշտպանության ահեղ օրերին, դիվիզիան օրհասական մարտեր մղեց, կորցրեց իր անձնակազմի կեսը: Ջոհվեց նաև դիվիզիայի քաջակորով հրամանատար Սիմոն Ջաքյանը: Թշնամին գրավեց Կերչը:

1942 թ. օգոստոս-սեպտեմբերից Կովկասյան նախալեռներից իրենց մարտական ուղին սկսեցին 89-րդ, 408-րդ և 409-րդ դիվիզիաները: 89-րդ դիվիզիայի հրամանատարն էր Արտաշես Վասիլյանը, իսկ 1943 թ. փետրվարից, նրա զոհվելուց հետո, սիրված զորավար Նվեր Սաֆարյանը: Հենց նրա հրամանատարությամբ դիվիզիան գործունե մասնակցություն ունեցավ Թամանյան թերակղզու ազատագրմանը, որի համար էլ գերագույն հրամանատարության հրամանով դիվիզիա-

յին շնորհվեց «Թամանյան» կոչումը: Այդ մարտերի ժամանակ էլ 1943 թ. սեպտեմբերին, անօրինակ սխրանք գործեց քաջարի ռազմիկ Յունան Ավետիսյանը՝ կրկնելով Ալեքսանդր Մատրոսովի հայտնի սխրանքը: Դիվիզիան աչքի ընկավ նաև Կերչի և Սևաստոպոլի ազատագրման համար մղված մարտերում: Նա իր մարտական հաղթական ուղին շարունակելով Ուկրաինայով, Բելոռուսով, Լեհաստանով, ավարտեց Բեռլինում: 409-րդ դիվիզիայի մարտական ուղին ավարտվեց Ավստրիայում և Սլովակիայում: 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան աչքի ընկավ Ստալինգրադի ճակատամարտում և 1943 թ. վերակազմվեց 51-րդ գվարդիական դիվիզիայի, որն արդեն ուներ ինտերնացիոնալ կազմ: Ստալինգրադի ճակատամարտում ռազմական բարձր վարպետություն հանդես բերեցին գեներալ-լեյտենանտ Յայկ Թումանյանը, գեներալ-մայոր Ասքանազ Կարապետյանը, գեներալ-լեյտենանտ Սերգեյ Գալաշևը, օդաչու Սերգեյ Բուռնազյանը և ուրիշներ:

1943 թ. ամռանը, Կուրսի ճակատամարտի ժամանակ, Օրյոլի ուղղությամբ թշնամուն կործանիչ հարված հասցրեց 11-րդ գվարդիական բանակը, որի հրամանատարն էր գեներալ-լեյտենանտ Յովհաննես Բաղրամյանը: Յրամանատարական մեծ տաղանդի համար շուտով 1943 թ. նոյեմբերին, Յ. Բաղրամյանը նշանակվեց Առաջին Սերժբալթյան ռազմաճակատի հրամանատար, դարձավ ԽՍՀՄ-ի փառաբանված զորավարներից մեկը:

Կուրսկի ճակատամարտում մեկ այլ ուղղությամբ գործում էր գնդապետ Յամազասպ Բաբաջանյանի տանկային բրիգադը: Նա ևս շուտով ստանում է համընդհանուր ճանաչում և նշանակվում զրահատանկային միավորման հրամանատար:

Խորհրդային զորքերի շարքերում հայ ռազմիկները և հրամանատարները գործունե մասնակցություն ունեցան նաև Ուկրաինայի ազատագրմանը: Դնեպրի անցման ժամանակ մեկուկես տասնյակ մարդ արժանացավ Խորհրդային Միության հերոսի կոչման: 1943 թ. նոյեմբերին ազատագրված Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի կայազորի պետ նշանակվեց գեներալ-մայոր Ս. Մարտիրոսյանը: Իսկ 409-րդ հայկական դիվիզիան Ուկրաինայի Կիրովոգրադ քաղաքի ազատագրման համար ստացավ «Կիրովոգրադյան» անունը: Ոչ պակաս նշանակալի էր հայերի դերը 1944 թ. Դրիմի ու, մասնավորապես, Սևաստոպոլի ազատագրման գործում:

1945 թ. Յեռավոր Արևելքում ճապոնական միլիտարիստների դեմ էր գործում օդային բանակի հրամանատար, ավիացիայի մարշալ

(1944 թ.) Արմենակ Խանփերյանցը (Խուղյակով): Նա մասնակցեց նաև դաշնակից պետությունների Յալթայի կոնֆերանսին որպես խորհրդական: Պատերազմի ավարտից մի քանի տարի անց, ցավոք, Ա. Խանփերյանցն անհիմն բռնության զոհ դարձավ:

Պատերազմի ընթացքում ԽՍՀՄ ռազմածովային ուժերի շարքում մեծ ծառայություններ մատուցեց նավատորմի ծովակալ Հովհաննես (Իվան) Իսակովը: Նա սկզբում գործում էր Բալթիկ ծովում, իսկ հետո Սևծովյան նավատորմում:

Մեծ հայրենականում հայ ժողովրդի մասնակցությունն արտահայտվեց նաև թշնամու թիկունքում կազմակերպված պարտիզանական պայքարում: Հայ պարտիզանների մեծ մասը կազմում էին ռազմագերիները: Մեծ թվով հայ պարտիզաններ մարտնչեցին Հյուսիսային Կովկասում, Ղրիմում, Ուկրաինայում, Բելոռուսում, Լեմինգրադի մարզում: Միայն Ուկրաինայում գործող Ս. Կովպակի և Մ. Նաունովի պարտիզանական միավորումներում կռվում էին մոտ հազար հայ պարտիզաններ: Հայտնի պարտիզանական ջոկատներից էին «Հաղթանակ», Միկոյանի անվան, «Կարմիր աստղ» և այլն: Պարտիզանական ընդհատակյա աշխատանքում աչքի է ընկել Հենրիկ Ջաքարյանը:

**Թիկունք՝
դաճեց** Ռազմա- շայ ժողովրդի զորակցությունը պատերազմին մեծ չափով արտահայտվեց թիկունքի անդուլ աշխատանքով: Պատերազմի առաջին օրերից ռազմաճակատ մեկնողներին փոխարինում էին կանայք, տարեց մարդիկ, դեռահասները, որոնք կրեցին իրենց ուսերին ծանրացած հավելյալ աշխատանքի բեռը: Ինչպես խորհրդային Միության թիկունքային մյուս տարածաշրջաններում, այնպես էլ Հայաստանում հիմնարկ-ձեռնարկությունների, ուսումնական, տնտեսական ու գերատեսչական այլ հաստատությունների ու կազմակերպությունների աշխատանքը արագորեն վերակառուցվեց պատերազմի պահանջներին համապատասխան: Ամենից առաջ հանրապետության արդյունաբերությունը սկսեց կատարել ռազմական պատվերներ ու արտադրել զենք, զինամթերք ու հանդերձանք: Ռազմական կարիքների համար Հայաստանում պատրաստվում էր շուրջ 300 տեսակի, այդ թվում՝ ռազմական արտադրանք (ավիառումբեր, նռնակներ, ականներ, հրացաններ և այլն):

Պատերազմի ընթացքում Հայաստանը խորհրդային բանակի համար պատրաստեց ու առաքեց 5 մլն 270 հազ. զույգ սպիտակեղեն,

350 հազ. կտոր զինվորական համազգեստ, 346 հազ. շինել, 41 հազ. կիսամուշտակ, 800 հազ. զույգ կոշիկ և այլն:

Հայաստանի աշխատավորներն իրենց խնայողություններից ու միջոցներից պաշտպանության և Կարմիր բանակի ֆոնդ մուծեցին 216 մլն ռուբլի: Նրանց միջոցներով կառուցվեցին մի շարք տանկային շարասյուներ, ավիատեխնիկաներ, զրահագնացք և այլն: Ռազմաճակատ են ուղարկվել 1 մլն-ից ավելի զանազան տեսակի տաք հագուստ, 206 հազար անհատական ծանրոց որպես նվեր ռազմաճակատի մարտիկներին, և այլն: Հայաստանը մեծ օգնություն ցույց տվեց հանրապետությունում ապաստանած հազարավոր էվակուացված ընտանիքներին ու որբերին:

Ինչպես տեսնում ենք, իր կարողությունների, տնտեսական ու մարդկային հնարավորությունների համեմատ, շոշափելի է Խորհրդային Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ներդրումը Հայրենական պատերազմի հաղթանակի գործում:

Հարկ է մատնանշել, որ հայերի հայրենասիրական ներքին մղումներից մեկն էլ այն էր, որ պատերազմի ժամանակ գոյություն ունեցող (ձևականորեն իրեն չեզոք հայտարարած, բայց իրականում հիտլերյան Գերմանիային համակրող) Թուրքիայի ներխուժման վտանգը:

Սփյուռքահայերի մասնակցությունը դաժնեքանքին

Երկրորդ աշխարհամարտում ֆաշիզմի ջախջախման գործում իր մասնակցությունն ունեցավ նաև սփյուռքահայությունը: Հակահիտլերյան խմբավորման երկրների զորքերի ու պարտիզանական առանձին խմբերի շարքերում կռվեցին մոտ 100 հազար սփյուռքահայեր: Միայն ԱՄՆ-ի զինված ուժերում կային շուրջ 20 հազար հայ ռազմիկներ: Մեծ թվով հայ մարտիկներ էին կռվում Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակներում: Իսկ շատերն էլ ընդգրկված էին դիմադրական-պարտիզանական պայքարում: Ֆրանսիայում ազգային հերոսի փառքով պսակվեց Փարիզի բազմազգ պարտիզանական ջոկատի հրամանատար, բանաստեղծ Միսակ Մանուշյանի անունը: Դիմադրական պայքարն ուժեղ էր նաև Իտալիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում և այլուր, որտեղ կռվում էին նաև հայ պարտիզանները: 1944 թ. հունիսին ֆաշիզմի զոհը դարձավ բուլղարահայ պարտիզանուհի Հերմինե Ռազկրատյանը: Հունաստանի հակաֆաշիստական դիմադրական շարժման ընթացքում զոհվեցին 300 հայ քաջորդիներ:

Սփյուռքի մասնակցությունը հակաֆաշիստական պայքարին արտահայտվել է նաև նյութական-դրամական օգնության ձևով: Սփյուռքում հանգանակություն կազմակերպելու միջոցով ստեղծվեցին և խորհրդային ռազմաճակատ ուղարկվեցին «Սասունցի Դավիթ» երկու տանկային շարասյուները: Իրանահայերը միջոցներ հավաքեցին «Ձորավար Բաղրամյան» տանկային շարասյան համար և այլն: Այս հանգանակությունների կազմակերպմանը մեծ աջակցություն ցույց տվեց հայ եկեղեցին, որը, միաժամանակ, իր նյութական միջոցներից զգալի ներդրումներ կատարեց:

Բայց մյուս կողմից՝ սփյուռքահայության վերաբերմունքը պատերազմի խնդրում միանշանակ չի եղել: Սփյուռքահայության մի մասն էլ, ՀՀԴ կուսակցության գործիչների ղեկավարությամբ, աշխատեցին լոյալ վերաբերմունք ցուցաբերել Գերմանիայի նկատմամբ, որպեսզի ինչ-որ չափով ապահովեն խորհրդային ռազմագերիների շարքում գտնվող հայերի անվտանգությունը: 1942 թ. Բեռլինում հիմնվեց «Հայ ազգային խորհուրդ», որը գործում էր Գերմանիայի կողմից օկուպացված արևելյան շրջանների կոմիսարիատների ենթակայության ներքո: Ազգային խորհրդի կազմում էին Ա. Աբեղյանը, Ա. Գյուլխանդանյանը, Դ. Դավիթխանյանը, Գ. Նժդեհը, Վ. Փափագյանը, Դ. Կանայանը (Դրո) և ուրիշներ: 1942 թ. ամռանը, գերմանական հրամանատարության թույլտվությամբ, հայ ռազմագերիներից կազմվեց Հայկական լեգեոն, որի համանատար նշանակվեց Դրոն: Հիմնականում գերմանական համակենտրոնացման ճամբարներում տեղակայված հայ ռազմագերիներից հավաքագրված լեգեոնն իր շարքերում ուներ շուրջ 8000 մարդ: Շուտով լեգեոնը ուղարկվեց Ղրիմ ու Հյուսիսային Կովկաս: Սակայն 1943 թ., երբ գերմանական բանակները ջախջախվեցին Ստալինգրադի մատույցներում, և թշնամին հետ շարտվեց Հյուսիսային Կովկասից, Հայկական լեգեոնում նույնպես սկսվեցին կազմալուծիչ գործընթացներ:

Ինչևէ, հայ որոշ քաղաքական շրջանակներ աշխատում էին այս ու այն ձևով շահել Գերմանիայի վստահությունն ու համակրանքը, մեղմել հայությանը սպառնացող վտանգը և հիտլերականների հնարավոր հաղթանակի դեպքում՝ ապահովել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անվտանգությունը: Պետք էր հաշվի առնել, որ այդ նույն ժամանակ Թուրքիան պատրաստվում էր միանալ գերմանական առանցքին: Դաշնակցությունը և «Հայկական լեգեոնը», ինչ-որ չափով շահելով Գերմանիայի համակրանքը, անկասկած, անում էին ամեն

ինչ՝ զսպաշապիկ հագցնելու Թուրքիային Չայաստանի դեմ հնարավոր ագրեսիայի դեպքում:

Բայց խորհրդային վարչակարգին հակառակորդ սփյուռքահայ քաղաքական ուժերի հույսերը՝ հիտլերականների օգնությամբ «Չայաստանը կոմունիստական բռնատիրությունից ազատագրելու» վերաբերյալ, անհիմն էին: Ֆաշիստական Գերմանիան այն ուժը չէր, որ պետք է ազատություն բերեր Չայաստանին ու հայ ժողովրդին: Ավելին, հայ ժողովուրդն արդեն մեկ անգամ ճաշակել էր նախկին՝ կայզերական Գերմանիայի հասցրած դառնությունները, երբ առաջին աշխարհամարտի տարիներին, նրա անմիջական թողտվությամբ, երիտթուրքական կառավարության պարագլուխները իրագործեցին Չայոց Մեծ եղեռնը Օսմանյան կայսրությունում:

**Նայ ժողովրդի
ավանդը: Նաղթանակի
արդյունքները**

Պատերազմն ավարտվեց խորհրդային Միության և հակաֆաշիստական խմբավորման մյուս դաշնակից երկրների (ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Չինաստանի և

այլն) հաղթանակով: Աշխարհամարտի առանցքը կազմող Չայրենական մեծ պատերազմն ամենից առաջ ռուս ժողովրդի մեծ հաղթանակն էր, որին իր արժանի ներդրումն ունեցավ նաև հայ ժողովուրդը: Մեծ հայրենականում հայ ժողովրդի ակտիվ մասնակցության ու անդուլ աշխատանքի լավագույն ապացույցը այն կորուստները, հերոսներն ու զորահրամանատարներն են, որ տվեց նա պատերազմի ընթացքում: Պատերազմի ժամանակ հայերն ունեցան 200 հազարից ավելի զոհ, 104 հայ ռազմիկներ արժանացան խորհրդային Միության հերոսի կոչման, որոնց թվում՝ Նելսոն Ստեփանյանը և Յովհաննես Բաղրամյանը՝ կրկնակի, 27-ը դարձան փառքի երեք աստիճանների ասպետներ, մոտ 70 հազար մարտիկներ ու հրամանատարներ պարգևատրվեցին շքանշաններով ու մեդալներով:

Պատերազմի տարիներին ի հայտ եկավ հայ տաղանդավոր զորահրամանատարների մի ստվար փաղանգ: Հրամանատարական պոստեր էին զբաղեցնում ավելի քան 60 հայ զորավարներ, այդ թվում՝ մարշալներ Յովհաննես Բաղրամյանը, Արմենակ Խանփերյանը (Խուդյակով), Համազասպ Բաբաջանյանը և ԽՍՀՄ նավատորմի ծովակալ Յովհաննես Իսակովը:

Այսպիսով, հայ ժողովուրդը գերծ չմնաց նաև երկրորդ աշխարհամարտից, կրեց մարդկային և նյութական զգալի կորուստներ և իր ավանդն ունեցավ ֆաշիզմի ջախջախման գործում:

Գլուխ քսանմեկերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1946-2000 ԹԹ.

1. Խորհրդային Նայաստանը 1946-1985 թթ.

Անցումը խաղաղ աշխատանքի

Աշխարհամարտի տարիներին թեև Հայաստանը անմիջականորեն ռազմական գործողությունների թատերաբեմ չդարձավ, բայց և այնպես, ամբողջ երկրի հետ միասին կրեց պատերազմի ողջ ծանրությունն ու արհավիրքները: Մեծ ջանքերի գնով հնարավոր եղավ մի քանի տավա ընթացքում բուժել պատերազմի հասցրած վերքերը, վերականգնել տնտեսությունը, այն համապատասխանեցնել խաղաղ ժամանակաշրջանի պահանջներին, հասնել նախապատերազմյան մակարդակին և ավելի առաջ ընթանալ: Եթե արդյունաբերության բնագավառում վերականգնման գործընթացը բարեհաջող էր, ապա գյուղատնտեսությունը շարունակում էր հետ մնալ: Ձգացվում էր պարենամթերքի և արդյունաբերական ապրանքների սուր կարիք, որը հնարավոր եղավ մեղմել միայն 50-60-ական թվականներից:

Տնտեսական բարեփոխումների փորձեր

1953 թ. մարտի 5-ին մահացավ Ի. Ստալինը: Ժողովուրդը կարծես ազատ շունչ քաշեց: Խորհրդային պետության ղեկը ստանձնեց Նիկիտա Խրուշչովը: 50-ական թվականների կեսերից երկրում նկատելի քայլեր արվեցին հասարակական կյանքի որոշ ազատականացման, օրինականության և իրավակարգի՝ քիչ թե շատ ամրապնդման ուղղությամբ: 1956 թ. փետրվարին կայացած ԽՄԿԿ XX համագումարում Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ն. Ս. Խրուշչովի զեկուցմամբ բացահայտվեց ու քննադատվեց Ստալինի անձի պաշ-

տամուկները, և ուղիներ մատնանշվեցին դրա բացասական հետևանքները հաղթահարելու ուղղությամբ: Նախապատերազմյան և հետպատերազմյան շրջանում անհիմն բռնությունների ենթարկված բազմամիլիոն խորհրդային մարդիկ, այդ թվում նաև կուսակցական, պետական, տնտեսական, զինվորական ու մշակույթի գործիչներ, արդարացվեցին: Երկրի հասարակական կյանքի դեմոկրատացման այս առաջին նախաքայլերը որակվեցին որպես խրուշչովյան «հալոցք», այսինքն՝ ստալինյան բռնությունների «սառույցին» հաջորդեց հասարակական-քաղաքական կյանքի մեղմացումը, հալոցքը: Նախկինում բռնադատված միլիոնավոր անմեղ մարդիկ արդարացվեցին:

Զգալի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև տնտեսական քաղաքականության մեջ: Գյուղատնտեսության անկումը հաղթահարելու նպատակով, կոլեկտիվացման ժամանակներից ի վեր առաջին անգամ (1953 թ. սեպտեմբերից), ագրարային էական բարեփոխություններ կատարվեցին: Ավելի ուշ՝ 1958 թ., վերացվեցին մեքենատրակտորային կայանները (ՄՏԿ), և դրանց տեխնիկան պետական գներով վաճառվեց կոլտնտեսություններին:

50-ական թթ. կեսերին որոշ փոփոխություններ կատարվեցին նաև տնտեսության (արդյունաբերության) կառավարումը կատարելագործելու ուղղությամբ: Սրա իմաստն այն էր, որ տնտեսության կառավարման խիստ կենտրոնացված համակարգը մի փոքր ապակենտրոնացվեց: Փոքր-ինչ ընդլայնվեց հանրապետությունների և տնտեսական տարածաշրջանների ինքնուրույնությունը՝ տեղերում արդյունաբերության կառավարման, պլանավորման, ֆինանսավորման, աշխատուժի ու հումքի արդյունավետ օգտագործման և այլ հարցերում: Այդ նպատակով 1956 թ. կազմակերպվեցին, այսպես կոչված, ժողովնոխորհներ (սովնարխոզներ): Հայաստանի ժողովնոխորհը միավորում էր հանրապետության մի քանի հարյուրի հասնող արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Տնտեսության կառավարման ապակենտրոնացումը դրական ազդեցություն ունեցավ արդյունաբերության և շինարարության վրա: Տեղաշարժեր նկատվեցին մեքենաշինության, սարքաշինության և քիմիական արդյունաբերության մեջ:

Սակայն տնտեսության մեջ և հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող այս փոփոխությունները, որոնք երբեմն ուղեկցվում էին նաև չկշռադատված ու կամային գործողություններով, երկար կյանք չունեցան: 60-ական թվականների սկզբներին կուսակցական-պետական ղեկավարության վերին շրջանակներում խրուշչով-

յան բարեփոխությունների կուրսին ընդդիմություն առաջացավ: 1964 թ. հոկտեմբերին ԽՍՀՄ բարձրագույն դեկավարության մեջ կատարվեց փոփոխություն. իշխանության դեկին անցան Լ. Ի Բրեժնևը և նրան համախոհ կուսակցական-պետական պահպանողական բյուրոկրատիան, որոնք էլ շուտով կասեցրին Ն. Խրուշչովի առանձին առաջադիմական ձեռնարկները: 1965 թ. բրեժնևյան պահպանողական վարչակազմը վերականգնեց արդյունաբերության կառավարման կենտրոնացված համակարգը. վերացվեց տարածքային կառավարումը, լուծարվեցին ժողտնտիսորհները, և վերականգնվեցին ճյուղային նախարարությունները:

Արդեն 60-ական թվականներին ակնհայտ դարձավ, որ տնտեսական աճի տեմպերը դանդաղում են: Պարզ ուրվագծվում էր, որ կոշտ կենտրոնացման վրա հիմնված տնտեսավարման ու կառավարման վարչահրամայական համակարգը աստիճանաբար իրեն սպառում է և այլևս չի ապահովում տնտեսական ու տեխնիկական կայուն առաջընթաց:

60-ական թվականների կեսերից, երկրի տնտեսական աճի տեմպերի դանդաղումը կասեցնելու, մարդկանց ու կոլեկտիվների աշխատանքային (անձնական) շահագրգռվածությունը բարձրացնելու, նյութական խթանումը ուժեղացնելու նպատակով տնտեսական բարեփոխումների նոր փորձեր արվեցին, սակայն այդ նույն վարչաբյուրոկրատական ապարատի դրսևորած անհետևողականության, պահպանողականության ու ձեռնարկված քայլերի կիսատ-պռատության պատճառով այդ ռեֆորմները հետագա զարգացում չստացան, մարեցին ու չտվեցին ցանկալի արդյունք: Ինքնին հասկանալի է, որ ԽՍՀՄ-ի ամբողջատիրության պայմաններում հնարավոր էլ չէր իրագործել արմատական վերափոխություններ տնտեսության մեջ և հասարակական-քաղաքական կյանքում:

Արդեն 70-80-ական թվականներին խորհրդային հասարակությունը ապրում էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական սքողված ճգնաժամ ու լճացում: Հնգամյակից հնգամյակ երկրի տնտեսական զարգացման տեմպերն ընկնում էին: Եղած ծավալային քանակական որոշ աճը, ժողովրդի նյութական պայմանների քիչ թե շատ բարելավումը ապահովվում էին գերազանցապես Միության վառելիքահումքային ռեսուրսների արտասահմանում վաճառքի միջոցով:

Արդյունաբերությունը

ԽՍՀՄ տնտեսական համալիրի մի մասնիկն էր նաև Հայաստանի տնտեսությունը, որը ղեկավարվում էր նույն օրենքներով ու մեթոդներով և կրում էր խորհրդային պլանային տնտեսությանը՝ «հասուն սոցիալիզմին» բնորոշ բոլոր երևույթները: Հետպատերազմյան չորս տասնամյակներին Հայաստանի տնտեսությանը բնորոշ էին արդյունաբերականացման ավելի մեծ ծավալներ: Այդ ժամանակամիջոցում կառուցվեցին տասնյակ ու հարյուրավոր նոր գործարաններ, ֆաբրիկաներ, էլեկտրակայաններ, ոռոգման համակարգեր: Գործարկվեցին հանրապետության արդյունաբերության դեմքը որոշող այնպիսի խոշոր գործարաններ, ինչպիսիք էին Երևանի էլեկտրամեքենաշինական, կաբելի, ավտոդողերի, Քանաքեռի ալյումինի, ժամացույցի, Պոլիվինիլացետատ, ռելեի, ԵՐԱԶ գործարանները, Կիրովականի քիմիական կոմբինատը և այլն:

Հայաստանի տնտեսության մեջ առաջացան արդյունաբերական նոր ճյուղեր՝ էլեկտրամեքենաշինական, հաստոցաշինական, ռադիոէլեկտրոնային, սարքաշինության և այլն: Արդյունաբերության նոր ճյուղերի զարգացման հետևանքով մեծացավ ինժեներական կադրերի պահանջարկը: ԵրՊի-ի մասնաճյուղեր բացվեցին Գյումրիում և Վանաձորում:

60-ական թվականներից տեղի ունեցավ արդյունաբերական ձեռնարկությունների կառուցման տարածական ընդլայնումը: Հաշվի առնելով հանրապետության երկու-երեք (Երևան, Գյումրի, Վանաձոր) քաղաքներում ու հատկապես Երևանում արդյունաբերության մասշտաբային զարգացումը և դրա հետևանքով ուրբանիզացման, էկոլոգիական, սոցիալական հիմնահարցերի բարդացումը, արդյունաբերական ձեռնարկություններ սկսեցին կառուցվել և մասնաճյուղեր բացվել հանրապետության միջին ու փոքր քաղաքներում (Չարենցավան, Աբովյան, Սևան, Հրազդան, Կամո, Ստեփանավան, Գորիս և այլն) և անգամ ավաններում ու գյուղերում: Այդպիսի խելամիտ քաղաքականությամբ հնարավոր եղավ զգալի չափով լուծել նաև տեղերում ծագած աշխատուժի զբաղվածության հիմնահարցը: Արդեն 70-ական թվականներից, արդյունաբերության կենտրոնացման և գիտության ու արտադրության ինտեգրացման պահանջով, ձևավորվեցին խոշոր գիտաարտադրական միավորումներ (ԳԱՄ): Դրանցից էին, օրինակ, «Նաիրիտ», «Լույս», «Հայէլեկտրամեքենա» և այլ գիտաարտադրական միավորումները: Հայաստանի արդյունաբերությունը սպասար-

կում էր հսկայական միջոցներ կլանող համապետական ռազմաարդյունաբերական համալիրին: ԽՍՀՄ արդյունաբերության համալիրում զգալի տեսակարար կշիռ էին կազմում Հայաստանում արտադրվող շարժական էլեկտրակայանները, կոմպրեսորները, էլեկտրապոմպերը, լամպերը, ժամացույցները, կոնյակը և այլն: Մրցունակ մի շարք արտադրատեսակներ արտահանվում էին արտասահմանյան երկրներ:

Հետպատերազմյան տասնամյակներում զգալի ուշադրություն դարձվեց նաև էներգետիկ համակարգի զարգացմանը: Գործարկվեց Սևան-Հրազդան կասկադի խոշորագույն ՀԷԿ-ը՝ Գյումուշի հիդրոէլեկտրակայանը: Սկսած 60-ական թթ. կառուցվածքային փոփոխություններ տեղի ունեցան հանրապետության էներգետիկ համակարգում: Մինչ այդ Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի հիմնական աղբյուրը Սևան-Հրազդան կասկադն էր: Սակայն Սևանի մակարդակի աղետալի անկումն ու հանրապետության միակ խոշոր ջրային ավազանի կորստյան վտանգը հարց հարուցեցին, մի կողմից՝ կառուցել հզոր ջերմաէլեկտրակայաններ (Երևանում, Հրազդանում և Վանաձորում), որոնք պետք է աշխատեին դրսից ներմուծվող վառելիքով, մյուս կողմից՝ Սևանը փրկելու (ջրի մակարդակի իջեցումը կասեցնելու) համար կառուցել ջրատար թունել: Եվ պետք է ասել, որ կենտրոնական իշխանությունների (անձամբ Ն. Խրուշչովի) բարյացակամության շնորհիվ, ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի որոշմամբ, 1961 թվականից սկսվեց Արփա-Սևան 48 կիլոմետրանոց, իր տեսակի մեջ եզակի, ջրատար թունելի շինարարությունը՝ Արփա գետի ջրերը Սևանա լիճ հասցնելու համար: Թունելի շինարարությունը տևեց ուղիղ 20 տարի և այն շահագործման հանձնվեց 1981 թ.:

Հայաստանի էներգետիկ համակարգում տեղի ունեցած մյուս փոփոխությունն այն էր, որ հաշվի առնելով հանրապետության էներգետիկ պաշարների սահմանափակությունը, 70-ական թվականներին կառուցվեց Մեծամորի ատոմային էլեկտրակայանը՝ երկու բլոկով (1976 և 1979 թթ.): Դրանից հետո Հայաստանը լիուլի ապահովվեց էլեկտրական էներգիայով: Պետք է նշել, որ «Արփա-Սևանը» և Հայաստանի ատոմային էլեկտրակայանը (ՀԱԷԿ), իրենց նախագծային-շինարարական թերություններով, վտանգավորությամբ, մինչև օրս էլ, տրվող գնահատականների հակասականությամբ հանդերձ, հետպատերազմյան տասնամյակների խոշորագույն կառույցներն են:

Այդուհանդերձ, հետպատերազմյան տարիներին Հայաստանի բազմաճյուղ արդյունաբերության քանակական փոփոխությունների կող-

քին չէին նկատվում որակական լուրջ տեղաշարժեր: Ինչպես Միության մյուս տարածաշրջաններում, այնպես էլ Հայաստանում արդյունաբերությունը զարգանում էր գերազանցապես էքստենսիվ՝ ծավալային, քանակական աճի ուղիով: Նույնպիսի բնույթ ունեւր կրթությունը, այդ թվում՝ բուհականը: Էքստենսիվ զարգացումն ավելի սրեց սոցիալական ոլորտի հիմնահարցերը: Արտադրության մեջ ձեռքի աշխատանքի տեսակարար կշիռը Միության միջինից ավելի բարձր էր, կազմում էր 40-50 տոկոս, իսկ թողարկված արտադրանքը որակական ցուցանիշներով անմրցունակ էր, առանձին դեպքերում՝ պարզապես խտտան: Թեև 1965-1985 թթ. ընթացքում արտադրության ծավալն աճեց չորս անգամ, բանվոր դասակարգի թիվը հասավ շուրջ մեկ միլիոնի, բայց և այնպես դրանք չապահովեցին տնտեսության կայունություն և սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակ:

Հնգամյակից հնգամյակ Հայաստանում էլ կազմվում էին խիստ հրահանգավորված ու քարոզչական նպատակներ հետապնդող վիճակագրական ժողովածուներ: Մեզանում նույնպես ձևավորվեց ուժճացած կառավարչական ապարատը: Ազատորեն գործում էր աշխատանքի հավասարեցման և վարձատրության համահարթեցման խորհրդային «մկրատը»: Երբեմն նույնիսկ վատ, անորակ աշխատողը լավ ու բարեխիղճ աշխատողից ավելի բարձր էր վարձատրվում: Գնալով խորանում էր սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում հանրապետության տնտեսական զարգացումը որոշակի հաջողություններ ունեցավ: Իրենց բոլոր թերություններով հանդերձ, կառուցված և շահագործման հանձնված մի շարք արդյունաբերական, շինարարական և տրանսպորտային հզորություններ հիմքեր ստեղծեցին ապագա անկախ Հայաստանի ինքնուրույն գոյատևման համար:

Նշված տասնամյակներին հանրապետության էկոնոմիկայի առաջընթացին զգալիորեն նպաստեց Գրիգոր Հարությունյանի, Սուրեն Թովմասյանի, Յակով Ջարոբյանի, Անտոն Քոչինյանի, Բաղալ Մուրադյանի, Կարեն Դեմիրճյանի, Ֆադեյ Սարգսյանի, Ալեքսան Կիրակոսյանի կազմակերպչական-ղեկավար աշխատանքը:

Գյուղատնտեսությունը

Ավելի բարդ էր վիճակը գյուղատնտեսության բնագավառում: Հետպատերազմյան տարիներին տակավին ծանր էին ազգաբնակչության տնտեսական ու

սոցիալական պայմանները: Տարիներ պահանջվեցին, մինչև որ վերացվեցին մթերքների բաշխման քարտային և պարտադիր պետական մթերուճների համակարգերը: Հանրապետության գյուղատնտեսությունը շարունակում էր հետ մնալ, ինչը պայմանավորված էր գյուղացիության սեփականագրկվածությամբ, կենտրոնացված պլանավորմամբ, չնչին գներով հարկադիր մթերուճներով և, ընդհանրապես, սոցիալիստական արտադրատնտեսական հարաբերություններով: Գյուղացին շահագրգռված չէր հանրային տնտեսության զարգացմամբ: Նա ավելի մեծ եկամուտ էր ստանում իր փոքրիկ տնամերձ հողամասից, քան մեծատարած հանրային տնտեսությունից: Գյուղացիության մի մասը, հատկապես երիտասարդությունը, լքում էր գյուղը, հեռանում քաղաք, այլ վայրեր, դիմում արտագնա աշխատանքների: Հանրապետությունից տարեկան շուրջ 20 հազար մարդ դիմում էր արտագնա աշխատանքի դեպի ԽՍՀՄ տարբեր տարածաշրջաններ:

Հետպատերազմյան տարիներին թեև իրականացվեցին հողաշինական ու մելիորատիվ աշխատանքներ, սակայն այդ նույն ժամանակ տասնյակ հազարավոր հա արգավանդ հողեր կամայական կերպով հատկացվեցին արտադրական համալիրներ և բնակելի զանգվածներ կառուցելու համար:

Անցած տասնամյակներին Հայաստանում իրականացվեց սոցիալ-ժողովրդագրական ոչ կշռադատված քաղաքականություն: Առանձնապես գյուղի ու գյուղացիության սոցիալական ոլորտի հիմնախնդիրներին ցուցաբերվում էր «մնացորդային մոտեցում»: Բավական է հիշեցնել, որ վարչահրամայական եղանակով 140 գյուղեր (նախալեռնային և լեռնային) «անհեռանկարային» պիտակով լքվեցին:

Մյուս կողմից՝ 60-70-ական թվականներին ժողովրդի դրամական և նյութական պայմանների որոշակի բարելավում նկատվեց: Այդ շրջանում լայն թափ ստացավ բնակարանային շինարարությունը, այդ թվում՝ գյուղական վայրերում, նկատվեց ժողովրդի կենսամակարդակի ու բարեկեցության աճ: Բայց այդ բարելավումը երևութական ու ոչ տևական էր, քանզի իր հիմքում չունեի սոցիալ-քաղաքական և արտադրա-տնտեսական ամուր կռվաններ: Կուսակցությունն ու կառավարությունը երկրում պարենային հիմնախնդրի լուծման ուղղությամբ բազմաթիվ որոշումներ ու ծրագրեր ընդունեցին, բայց այդպես էլ խնդիրը մնաց չլուծված: Կյանքը ցույց տվեց, որ խորհրդային պլանային տնտեսական համակարգը ի վիճակի չէ լուծելու կենսականորեն անհրաժեշտ անգամ պարզունակ այդ խնդիրը: 80-ական թվականներից

կրկին սկսեց գործածության մեջ դրվել սոցիալիզմին այնքան բնորոշ մթերքների բաշխման նորմավորված կտրոնային համակարգը: Այս ամենի հիմնական պատճառն այն էր, որ գյուղացին օտարված էր հողից:

**Ճգնաժամի խորացումը:
Սոցիալիզմի խորհրդային
մոդելի սնանկությունը**

70-ական թվականներից գնալով խորանում էր ճգնաժամը խորհրդային հասարակության ներսում: Լճացման երևույթները, բացասական գործընթացները

ակնհայտ դրսևորվում էին կյանքի բոլոր ոլորտներում՝ քաղաքական, տնտեսական, տեխնոլոգիական, սոցիալական, բարոյական: 70-80-ական թվականներին ավելի մեծ չափեր ընդունեցին կաշառակերությունը, հովանավորչությունը, կոռուպցիան, հափշտակությունները, ստվերային էկոնոմիկան, ղեկավար աշխատողների բարոյական անկումը և այլ երևույթներ, որոնք էլ ավելի խորացրին սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը և լճացման երևույթները:

Զգացվում էր, որ այլևս հնարավոր չէ ապրել և կառավարել նախկին ձևով: Ակնհայտ դարձավ, որ սոցիալիզմի լենինյան կաղապարը և երկիրը շուրջ 70 տարի միահեծան կառավարող կուսակցական-պետական վարչաբյուրոկրատական վերասերված համակարգը իրենց արդեն սպառել են:

Խորհրդային հասարակության փորձը վկայում է, որ վարչահրամայական համակարգի վրա հիմնված հասարակարգը կենսունակ չէ, այն վերջիվերջո դատապարտված է կործանման: Հասկանալի է, որ նման համակարգի պայմաններում, որքան էլ բարձր լինեին «կոմունիստական պայծառ ապագայի մասին» քարոզչական կոչերը, միևնույն է, դրանք ի գորու չէին երկար ժամանակ խանդավառել ու խթանել մարդկանց, աշխատավորական կոլեկտիվների նախաձեռնությունը և շահագրգռվածությունը: Այդ շահագրգռվածության, սրտավացության դեֆիցիտն էլ ի վերջո նպաստեց կոմունիստական ամբողջատիրության փլուզմանը: Աշխատավոր մարդը այդպես էլ օտարված մնաց արտադրության միջոցների՝ համաժողովրդական (պետական) հայտարարված սեփականությունից, էլ չենք ասում, որ ժողովրդավարության բացակայության պայմաններում նա օտարված էր ռեալ իշխանությունից (երկրի կառավարումից) և հասարակական ամբողջական արդյունքի բաշխումից: Այդպես էլ օդից կախված մնացին 20 տարում կոմունիզմ կառուցելու մասին մտացածին ծրագրերը:

**Ազգային նոր
զարթոնքի
նախադրյալները**

Պետք է նշել, որ այս ամենի կողքին, սկսած 60-ական թվականներից, Հայաստանում նկատվեցին ազգային զարթոնքի որոշ նախադրյալներ, որոնք զգալի չափով կապված էին խրուշչովյան ժամանակաշրջանի մեղմացումների ու, մասնավորապես, ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Յակով Չարոբյանի (1960-1966 թթ.) ազգաշահ գործունեության հետ:

Ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին մեծապես նպաստեցին արձակագիր-հրապարակախոս Հրաչյա Քոչարի, բանաստեղծներ Հովհաննես Շիրազի, Պարույր Սևակի, Սիլվա Կապուտիկյանի, պատմաբան Ջոն Կիրակոսյանի, լրագրող Ջորի Բալայանի և ուրիշների ստեղծագործությունները, աշխատություններն ու գործունեությունը:

Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած չորս տասնամյակները, իրենց բոլոր թերի կողմերով հանդերձ, հայ ժողովրդի կյանքում նշանավորվեցին որպես խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքի տարիներ: Կառուցվեցին ու բարեկարգվեցին բազմաթիվ գյուղեր և քաղաքներ, նոր շնչառություն ստացավ հայոց հինավուրց քաղաքամայր Երևանը: Հանճարեղ Թամանյանի նախագծով իրականացված քաղաքի կենտրոնական մասի հոյակերտ շինարարությունը, Մ. Մաշտոցի անունը կրող Մատենադարանը և համանուն պողոտան, «Հրազդան» մարզադաշտը և մարզահամերգային համալիրը, նրանից ոչ հեռու գտնվող Մեծ եղեռնի զոհերի անզուգական հուշահամալիրը, ինչպես նաև Սարդարապատի ու Բաշ-Ապարանի հերոսամարտերին նվիրված անձեռակերտ թվացող հուշարձանները խորհրդանշեցին հայ ժողովրդի ազգային ոգու վերածնունդը:

60-ական թվականներին հայ ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքին իրենց նպաստը բերեցին շախմատի՝ համաշխարհային թագի համար մրցապայքարում հայազգի գրոսմայստեր Տիգրան Պետրոսյանի տարած փայլուն հաղթանակները և երկու անգամ անընդմեջ աշխարհի չեմպիոն հռչակվելը:

Ազգային ոգու հուժկու պոռթկում էին 1965-ի ապրիլին Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյա տարեդարձին նվիրված իրադարձությունները: Խորհրդային երկրում առաջին անգամ, այդ ողբերգական տարելիցի կապակցությամբ, ապրիլի 24-ին Երևանում համազգային մեծ ցույց կազմակերպվեց, որը չլսված դեպք էր խորհրդային երկրի պատմության մեջ: Պատահական չէր, որ արցախյան շարժման ներկա փուլում ակ-

տիվ գործունեության ասպարեզ դուրս եկած հայ մարդկանցից շատերը անցել էին վերոհիշյալ օրերի քաղաքական պայքարի բովով: 1967 թ. Երևանում բացվեց Մեծ եղեռնի զոհերի հուշարձանը:

Հայ ժողովրդի մի քանի սերունդների ներկայացուցիչների հոգում անջնջելի հետք թողեց 1968 թ. աշնանը Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին նվիրված տոնակատարության արարողությունը, որին մասնակցեցին նաև բազմաթիվ սփյուռքահայեր ու տասրեք երկրներից ժամանած հյուրեր: Արդարև, սա ոչ միայն տուրք էր մեր պատմական հարուստ անցյալին, այլև ազգային զարթոնքի ինքնադրսևորման արտահայտություն:

Պակաս հաջողությամբ չանցան նաև հաջորդ տարի հանճարեղ Թումանյանի և Կոմիտասի 100-ամյա հոբելյաններին նվիրված արարողությունները: Հիրավի, 60-ական թթ. կարելի է բնորոշել որպես ազգային զարթոնքի տարիներ: Այդ ընթացքում ձևավորվեց ազգային մտածողությամբ մի նոր սերունդ, որը հետագայում 'յարողացավ գիտակցորեն և համարձակորեն գնահատել անկախ պետականության գաղափարը, առաջ քաշել Հայ դատի, ցեղասպանության, Լեռնային Ղարաբաղի և այլ հիմնահարցեր: Դեռ այն ժամանակներում ստեղծվեցին Հայաստանի անկախության գործին նվիրված քաղաքական և մշակութային բնույթի այլախոհ ընդհատակյա խմբակներ ու կազմակերպություններ: Այդպիսիներից էր, օրինակ, Ազգային միացյալ կուսակցությունը (ԱՄԿ): 1960-1980-ական թվականներին, հակախորհրդային գործունեության համար, իբրև քաղբանտարկյալ դատապարտվել են շուրջ 100 մտավորականներ:

2. Նայաստանը «վերակառուցման» ժամանակաշրջանում (1985-1991 թթ.)

**Վերակառուցման
հռչակումը** 1985 թ. մարտին ԽՍՀՄ բարձրագույն ղեկավարության կազմում նորից փոփոխություն կատարվեց: ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Մ. Գորբաչովը: Քաղաքական նոր ղեկավարությունը, գիտակցելով երկրում տիրող ճգնաժամային իրավիճակը, վերջին ճիգը գործադրեց փրկելու սոցիալիզմն ու խորհրդային կայսրությունը վերջնական կործանումից: 1985 թ. ապրիլին հռչակվեց երկրի սո-

ցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման և խորհրդային հասարակության, այսպես կոչված, արմատական վերակառուցման ուղեգիծը: Սակայն «վերևից» հռչակված այդ «վերակառուցումը» մնաց լույս օդից կախված հայտարարություն և չկենսագործվեց:

Գորբաչովյան վերակառուցումը ("перестройка") ի սկզբանե դատապարտված էր ձախողման այն պարզ պատճառով, որ փորձում էր վերևից երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացում ու վերակառուցում իրագործել՝ պահպանելով նախկին, իրեն սպառած տնտեսական և քաղաքական կարգերը: Իսկ այն, ինչ վերակառուցման անվան տակ արվում էր այդ ուղղությամբ, ընդամենը գոյություն ունեցող համակարգերի գեղահարդարում էր: Ամենագլխավորը, քաղաքական տեսակետից, այն էր, որ շարունակվում էր ԽՄԿԿ-ի միահեծան ու անբաժան իշխանությունը, և նա մտադրություն չունեի հրաժարվել կամ նույնիսկ փոքր-ինչ կիսել այդ իշխանությունը քաղաքական որևէ այլ ուժի հետ: Իսկ տնտեսական առումով մարդն այդպես էլ սեփականության տեր չդարձավ և շարունակեց օտարված մնալ այդ սեփականությունից: Վերակառուցման դժվարին տեղամասերից էր գյուղատնտեսությունը: Խորհրդային պետությունն իր գոյության 70 տարում այս բնագավառին վերաբերող տասնյակ ծրագրեր ու որոշումներ ընդունեց, բայց այդպես էլ չկարողացավ սեփական ազգաբնակչությանն ապահովել անհրաժեշտ պարենամթերքով: «Վերակառուցման» անվան տակ իրականացվող կիսատ-պռատ ռեֆորմները ավելի խորացրեցին երկրի տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամը:

Կացությունը

Նայասանում

«Վերակառուցման» այս նույն «գործընթացները» տեղի էին ունենում Հայաստանում, թերևս ավելի վատթար ձևերով: Պատճառն այն էր, որ հանրապետության կուսակցական-պետական ղեկավարությունը դրսևորեց ավելի մեծ պահպանողականություն և անտարբերություն կյանքի բոլոր ոլորտների նորացման հանդեպ: Դրա համար էլ Հայաստանը ընթանում էր «վերակառուցման» ամենահետին շարքերում: Եվ պատահական չէր, որ վերևից թույլատրված «վերակառուցումը» հանրապետությունում տեղապտույտ էր տալիս, հանդիպում էր կուսակցական-պետական բյուրոկրատիայի ավելի մեծ դիմադրությանը:

80-ական թթ. կեսերից Հայաստանում լճացման և ստվերային երևույթները ավելի խոր դրսևորվեցին: Շուտով սրան գումարվեցին մի

շարք նոր երևույթներ՝ 1988 թ. սկսված Արցախյան շարժումը, Սպիտակի երկրաշարժը, էկոլոգիական աղետալի վիճակը, մի շարք կարևորագույն գործարանների և ԱԷԿ-ի փակումը, շրջափակումները, հարյուր հազարավոր փախստականները, սոցիալական անարդարությունները և այլն, որոնք ծայրաստիճան սրեցին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առանց այն էլ ծանր կացությունը: Հայաստանի կոմունիստական ղեկավարությունը ճիշտ չկողմնորոշվելով փոփոխված իրադրության մեջ՝ իր մեջ ուժ չգտավ գլխավորելու ներքևից սկիզբ առած ժողովրդական ինքնաբուխ շարժումը:

1988 թ. Սոփսակի երկրաշարժ

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում տեղի ունեցավ բացառիկ ուժեղ (9 բալ հզորությամբ՝ Ռիխտերի սանդղակով) երկրաշարժ, որը խլեց տասնյակ հազարավոր (25 հազ.) մարդկանց կյանք: Միաժամանակ ավերիչ երկրաշարժը փլատակների վերածեց տասնյակ քաղաքներ ու գյուղեր: Անօթևան մնաց մոտ կես միլիոն մարդ: Դադարեցին գործելուց ավելի քան 170 արդյունաբերական ձեռնարկություններ: Տարերային աղետը Հայաստանի տնտեսությանը հասցրեց, այն ժամանակվա գներով, 13 մլրդ ռուբլու վնաս: Աղետի լուրը տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ, և ժողովուրդները օգնության ձեռք մեկնեցին վշտահար հայությանը: Հայաստանին օգնության հասան Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետությունները, արտասահմանյան պետությունները, սփյուռքահայությունը, անհատ բարեգործներ ու միջազգային կազմակերպություններ: Աղետի գոտին վերածվեց շինհրապարակի: Չնայած պլանավորվել էր երկու տարում բուժել երկրաշարժի հասցրած վերքերը և վերականգնել ավերված շինությունները, սակայն կյանքը ցույց տվեց, որ այդ խոստումները հիմնավոր չէին: Խորհրդային Միությունում արդեն սկսված բազմաբարդ գործընթացները ձգձգեցին, ապա հետին պլան մղեցին վերականգնման աշխատանքները: Աղետի գոտու վերականգնման հիմնական բեռն ընկավ Հայաստանի վրա: Երկրաշարժից հետո, հոգեկան մեծ ցնցում ու վախ ապրած ժողովրդի և քաղաքական նպատակներ հետապնդող որոշ ուժերի պահանջով, փակվեց Հայաստանի ատոմակայանը: Բայց հետագայում, հանրապետության աղետալի էներգետիկ ճգնաժամի թելադրանքով, կրկին հարց բարձրացվեց վերագործարկել Հայկական ԱԷԿ-ը:

1988 թ. Սոփսակի երկրաճարժը

Վերակառուցման տարիներին տեղի ունեցավ հասարակության քաղաքական կյանքի զարթոնք, ցույցեր, միտինգներ, հանրահավաքներ, գործադուլներ և անգամ՝ զինված ընդհարումներ, առաջացան համազգային շարժումներ ու ճակատներ: Վերակառուցումը տվեց, թերևս, միայն հասարակական կյանքի որոշ ազատականացում՝ հրապարակայնություն, բացախոսություն, քննադատության ազատություն: Հատկանշականն այն է, որ որքան երկրում խորանում էին ժողովրդավարության ու դեմոկրատացման գործընթացները, այնքան Կենտրոնը կորցնում էր դիրքերն ու թուլանում: Սրվեցին հակասությունները կենտրոնի և ազգային շրջանների միջև: Ասպարեզ նետվեցին ազգամիջյան հիմնահարցերը: ԽՍՀՄ-ը կանգնեց փլուզման վտանգի առաջ: Առաջինը փլուզվեց հետպատերազմյան տարիներին խորհրդային Միության ռազմաքաղաքական և գաղափարական էքսպանսիայի հետևանքով ստեղծված սոցիալիզմի լազերը, իսկ 1991 թ. դեկտեմբերին, նախկին խորհրդային Միության փլատակների վրա 11 ինքնիշխան հանրապետությունների, այդ թվում՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության ստորագրած համաձայնագրով, հիմնվեց Անկախ Պետությունների Համագործակցությունը (ԱՊՀ): Անգո պետության ղեկավար Մ. Գորբաչովը ստիպված էր ինքնաբացարկ տալ: Դրանով իսկ վերջ տրվեց ԽՍՀՄ-ին և թվացյալ «վերակառուցմանը»:

3. Արցախյան շարժումը (1988-2000 թթ.)

Շարժման նախադասմունքները

Վերակառուցման քաղաքականության անխուսափելի հետևանքներից մեկը եղավ ազգային ինքնագիտակցության վերելքը և Արցախյան շարժման ծավալումը:

Հիշեցնենք, որ ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի անօրինական որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը միացվել էր Ադրբեջանին: 1923 թ. վարչական բաժանումով ստեղծվել էր Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ (ԼՊԻՄ), և տեղի 94 տոկոս կազմող հայ ազգաբնակչությունը շուրջ 70 տարի, փաստորեն, ընկել էր Ադրբեջանի գաղութային լծի տակ: Սակայն արցախահայությունը լուռումուռ չկրեց այդ լուծը: Նա ժամանակ առ ժամանակ բողոքում էր, ընդվզում, պահանջում արդարության վերականգնում:

**Արցախահայության
դահանջը**

Վերակառուցման ընձեռած ազատականացումը, հրապարակայնությունը և բացախությունը արցախահայությանը հնարավորություն տվեց ամբողջ թափով խոսել նախորդ 70 տարիներին Բաքվի իշխանությունների կողմից իրենց նկատմամբ գործադրած ազգային խտրականության, ստորացումների ու բռնությունների մասին, հրապարակավ ցանկություն հայտնել՝ դուրս գալու Ադրբեջանի կազմից և միանալու Մայր Հայաստանին: 1988 թ. փետրվարի 20-ին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պատգամավորական խորհուրդը, հենվելով ազգերի ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքի վրա, որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմից դուրս բերելու և Հայաստանին միացնելու մասին: Փաստորեն, սրանով սկիզբ առավ Արցախյան շարժումը:

**Սուևգայիթի
ոճրագործությունը**

Ողջ հայ ժողովուրդը միահամուռ սատար կանգնեց Արցախի իր հայրենակիցների արդար պահանջին: Սկսվեց Արցախյան շարժումը, որը թե՛

Արցախում և թե՛ Հայաստանում կրում էր բացառապես խաղաղ ու քաղաքակիրթ բնույթ՝ ցույցերի, միտինգների, հանրահավաքների, դասադուլների, գործադուլների և այլ ձևերով: Հայ ժողովուրդը, հավատալով գորբաչովյան «վերակառուցմանը», ցույցերի ու հանրահավաքների էր դուրս գալիս՝ «Լենին-կուսակցություն-Գորբաչով», «Միացում» և այլ լոզունգներով: Սակայն այդ որոշումը սվիններով դիմավորեցին թե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը և թե՛ Կենտրոնական (Մոսկվայի) իշխանությունները: Շարժումը որակվեց որպես «ծայրահեղական» և «ազգայնական»: Փաստորեն, վերջիններիս թողտվությամբ և լուռ համաձայնությամբ, 1988 թ. փետրվարի վերջին Ադրբեջանի Սուևգայիթ քաղաքում տեղի ունեցավ հայ ազգաբնակչության ջարդ, որի հետևանքով վայրագ ամբոխի կողմից տանջամահ արվեց շուրջ 30 հայ, ծանր վիրավորվեց մի քանի հարյուր մարդ, կատարվեց մեծ թալան և ավեր: Սուևգայիթի այս ոճրագործությանը հետագայում հաջորդեցին Գյանջայի, Բաքվի, Շամխորի, Գետաշենի, Խանլարի և այլ վայրերի հայության կոտորածները և արտաքսումը: Սկսվեց հայության զանգվածային բռնագաղթը: Համանման գաղթ տեղի ունեցավ նաև Հայաստանում: Այստեղից արտագաղթեց ադրբեջանցի ազգաբնակչությունը:

**Ազգային
ազատագրական
դաշնարի վերելք**

Սունգայիթի, Բաքվի, Գյանջայի և այլ շրջանների վայրագ բռնությունները չահաբեկեցին հայ ժողովրդին և հետ չկանգնեցրին նրան իր արդարացի պահանջից: Ընդհակառակը, գնալով

շարժումը վերելք ապրեց: Արցախյան շարժումը կազմակերպելու և ղեկավարելու նպատակով 1988 թ. մայիսին ստեղծվեց «Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե»՝ «Ղարաբաղ կոմիտե», որի կազմի մեջ մտան Վ. Մանուկյանը, Լ. Տեր-Պետրոսյանը, Ռ. Ղազարյանը, Դ. Վարդանյանը, Բ. Արարքցյանը և ուրիշներ: Արցախյան շարժումը կրում էր համաժողովրդական բնույթ, չնայած Կենտրոնը շարունակում էր այն որակել որպես մի խումբ մարդկանց ծայրահեղական շարժում: Ջորքեր մտցվեցին Երևան ու Ստեփանակերտ: Այս ինքնաբուխ շարժումը որևէ կերպ ղեկավարելու և ուղղություն տալու անընդունակություն ցուցաբերեցին Հայաստանի պաշտոնական իշխանությունները: Շարժումը գլխատելու նպատակով, օգտագործելով երկրաշարժի «ընձեռած բարեպատեհ հնարավորությունը», Կենտրոնի հրահանգով 1988 թ. դեկտեմբերին ձերբակալվեցին և վեց ամսով մոսկովյան բանտերում արգելափակվեցին «Ղարաբաղ կոմիտեի» անդամները: Սակայն համաժողովրդական շարժումը չթուլացավ: Ժողովուրդը պահանջում էր ազատ արձակել Ղարաբաղյան շարժման ապօրինաբար ձերբակալված ղեկավարներին և օրինական լուծում տալ Ղարաբաղյան հիմնահարցին: Ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի իրենց ծայրը բարձրացրին ռուս մտավորականներ՝ Ա. Սախարովը, Ե. Բոնները, Գ. Ստարովոյտովան, Մ. Դուդինը, Ա. Նույկինը և ուրիշներ: Բայց կենտրոնական իշխանությունները, Մ. Գորբաչովի գլխավորությամբ, մտադրություն չունեին Ղարաբաղյան հիմնահարցը դրականորեն լուծելու, քանզի նման նախադեպը կարող էր վարակիչ ու վտանգավոր դառնալ կայսրության մյուս տարածաշրջանների համար, որտեղ նույնպես սկսվել էին ազգային-ազատագրական շարժումները: ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունները խուսանավման նպատակով փորձեցին ինքնավար մարզի կառավարման կարգավիճակը փոխել (ստեղծելով Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ Ա. Վոլսկու գլխավորությամբ), բայց դա սպասված արդյունքը չտվեց:

**Չհայտարարված
դաշտեր**

1991 թ. դեկտեմբերին, ԽՍՀՄ փլուզումից և ինքնիշխան հանրապետությունների հռչակումից հետո, Արցախյան շարժումը ստացավ բացահայտ

ռազմական դիմակայության բնույթ: Հայ-ադրբեջանական տագնապը վերաճեց իսկական պատերազմի: Նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետության արագ փոփոխվող իշխանությունները, խաղարկելով «արցախյան խաղաքարտը», աշխատեցին բռնի ուժի միջոցով հայաթափ անել հայոց հինավուրց երկրամասը և վերանվաճելով՝ ենթարկեցնել Բաքվին:

Թշնամին գրավեց մի շարք տարածքներ, այդ թվում՝ հայաբնակ Շահումյանի շրջանը: Օրնիբուն ռմբակոծվում էին մայրաքաղաք Ստեփանակերտը և այլ մեծ ու փոքր բնակավայրեր: Արցախահայությունը կյանքի ու մահվան կռվի ելավ՝ պաշտպանելու իր հողն ու ազատ ինքնորոշման իրավունքը: Ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական ջոկատներ: Արցախցիներին զորավիգ կանգնեց նորանկախ Հայաստանը, համայն հայությունը: Արցախի և Հայաստանի շրջափակումը Ադրբեջանի և նրա ցեղակից Թուրքիայի կողմից ստացավ համընդհանուր ու կայուն բնույթ: Ադրբեջանի իշխանությունները, Հայաստանը պատերազմի մեջ ներքաշելու և նրան ագրեսոր ներկայացնելու նպատակով, զինված հարձակումներ սկսեցին նրա սահմանների վրա:

Մինչ այդ, Հայաստանի սահմանները պաշտպանելու ու հակառակորդին հակահարված տալու նպատակով ստեղծվել էին աշխարհագորայինների ընդհատակյա խմբեր ու ջոկատներ, որոնք դարձան հայկական ապագա բանակի միջուկը: Հայոց ազգային բանակի ու երկրապահ կամավորականների ջոկատների ստեղծման գործին ակնառու ծառայություններ մատուցեցին Վազգեն Սարգսյանը, Սերժ Սարգսյանը, Ալբերտ Բազեյանը, Գևորգ Բաղդասարյանը, Աշոտ Նավասարդյանը, Աստվածատուր Պետրոսյանը, զորավարներ Գուրգեն Դարիբալթայանը, Նորատ Տեր-Գրիգորյանը, Միքայել Հարությունյանը, Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս), Սամվել Բաբայանը և ուրիշ ռազմական գորիչներ:

Մարտունակ զինուժ ստեղծելու միջոցով միայն հնարավոր եղավ կանգնեցնել թշնամու առաջխաղացումը թե՛ Արցախում և թե՛ Հայաստանի սահմաններին: 1991-1992 թթ. համառ ու արյունահեղ մարտեր ընթացան Արցախում: 1992 թ. առաջին կեսին հայ ինքնապաշտպանական ջոկատները կարողացան անակնկալ շճնեցուցիչ հարված հասցնել հակառակորդին: 1992 թ. մայիսի 9-ին ազատագրվեց Արցա-

խի սրտում գտնվող հայկական հնամենի Շուշի քաղաքը: Հետ գրավվեցին Արցախի մի շարք գյուղեր ու տարածքներ: Լաչինով մարդասիրական միջանցք ստեղծվեց Հայաստանի և Արցախի միջև: Հետագա գործողությունների ընթացքում, զարգացնելով ռազմական հաջողությունները, Արցախի զինված ուժերը կարողացան հուսալի պաշտպանական երաշխիքներ ստեղծել արցախահայության անվտանգության համար:

Հիրավի, ակնբախ էին ռազմական հաջողությունները: Բայց այդ ամենը ձեռք բերվեց մեծ կորուստների ու թանկ զոհողությունների գնով: Արցախի ազատագրության համար մղվող մարտերում նահատակվեցին Սամվել Շահնուրադյանը, Թաթուլ Կրպեյանը, Սիմոն Աչիքոյանը (Դեդ), Արշակ Ղամբարյանը, Վարդան Ստեփանյանը (Դուշման), Մերուժան Մարգարյանը, Աշոտ Ղուլյանը (Բեկոր) և շատ ուրիշ խիզախներ: Ավելի վաղ, Հայաստանի սահմանների պաշտպանության ժամանակ, զոհվեցին հայ ժողովրդի արժանավոր զավակներ Մովսես Գորգիսյանը, Երվանդ Սահունյանը և ուրիշներ:

Կազմակերպչական և մարտերը վարելու բարձրավեստ հմտությամբ աչքի ընկան հրամանատարներ Մոնթե Մելքոնյանը (Ավո), Լեոնիդ Ազգալոյանը, Տիգրան Սարգսյանը, Նորիկ Դանիելյանը, Շահեն Մեղրյանը, Սամվել Գևորգյանը, Մանվել Եղիազարյանը, Մանվել Գրիգորյանը, Հակոբ Հակոբյանը և ուրիշներ, որոնցից շատերը նույնպես իրենց կյանքը զոհաբերեցին հայրենի հողի ազատագրման սուրբ գործին:

Դիվանագիտական աստիճան

Սովորաբար պատերազմներում, ռազմական հաջողություններ ունենալուց զատ, շատ կարևոր է, որ դրանք ամրակայվեն ու նյութականացվեն դիվանագիտորեն և քաղաքականապես: Քանի կար ԽՍՀՄ-ը, Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, բնականաբար, համարվում էր ներքին հարց, իսկ նրա փլուզումից հետո, երբ հայ-ադրբեջանական կոնֆլիկտը ավելի խորացավ և ընդունեց բացահայտ պատերազմական բնույթ, ինքնըստինքյան աշխարհի շատ երկրներ անհանգստացան, և խնդիրը միջազգայնացվեց: Հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը արձագանքեցին ՄԱԿ-ը, Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհուրդը (ԵԱՀԽ), աշխարհի շատ պետություններ, ընդունվեցին ամենաբարձր մակարդակի բանաձևեր, գործադրվեցին միջնորդական ջանքեր, մինչև որ հնարավոր եղավ 1994 թ. մայիսից հաս-

տատել հրադար: Սկսվեցին բազմակողմ բանակցություններ Արցախի կարգավիճակի և տարածաշրջանում կայուն խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ: Հարկ է առանձնահատուկ ընդգծել, որ հայ-ադրբեջանական հակամարտության ընթացքում Հայաստանի ղեկավարությունը կարողացավ վարել հիմնականում հավասարակշիռ քաղաքականություն: Այժմ խնդիրը բանակցային գործընթացը տրամաբանական հանգրվանին (վերջնակետին) հասցնելն է:

ԼՂՀ-ի անկախության հռչակումը

ԽՍՀՄ կազմալուծման հետևանքով սկսված անկախացման գործընթացները չէին կարող անտարբեր թողնել արցախահայությանը:

Դեռ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ղարաբաղի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդների նստաշրջանը, արտահայտելով Արցախի ժողովրդի կամքը, ընդունեց Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) հռչակման մասին, իսկ ավելի ուշ՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին, արցախահայությունը, օգտվելով ինքնորոշման սահմանադրական իր իրավունքից, անցկացրեց հանրաքվե, և ժողովրդի միահամուռ ձայնովությամբ հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախությունը: Գերագույն խորհրդի առաջին նախագահ ընտրվեց Արթուր Մկրտչյանը, որի կյանքը, սակայն, 1992 թ. ապրիլին ողբերգական մահով ընդհատվեց: Հանրապետությունում կատարվեցին ժողովրդավարական ընտրություններ՝ կազմվեցին խորհրդարան, կառավարություն, պաշտպանության գերագույն մարմին, ընդունվեցին դրոշ, զինանշան, օրհներգ, պետականություն խորհրդանշող այլ անկապտելի հատկանիշներ: Ավելի ուշ (1995 թ.) ԼՂՀ խորհրդարանի կողմից հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռ. Քոչարյանը: Այն բանից հետո, երբ 1997 թ. ապրիլից Ռ. Քոչարյանը ՀՀ-ում բարձր պետական պաշտոններ ստանձնելով, փոխադրվեց Երևան, ԼՂՀ նոր նախագահ ընտրվեց Ա. Ղուկասյանը:

Արդ, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, հաջողությամբ պաշտպանվելով՝ պայքարում է իր իրավունքների, անկախության և ազատության միջազգային ճանաչման համար:

4. Նայաստանի անկախության հռչակումը և պերականության կայացման գործընթացը

ՆՆՅ առաջացումը: Վերակառուցման անխուսափելի հետևանքներից մեկն էլ եղավ անկախացման գործընթացը: Խորհրդային կայսրության քաղաքական ու տնտեսական համակարգի փլուզման և Արցախյան շարժման ծավալմանը զուգընթաց ինքնաբերաբար առաջին պլան սկսեց մղվել նաև Հայաստանի անկախության գաղափարը: Անկախության շարժումը, սոցիալական, բնապահպանական, լեզվամշակութային, ժողովրդավարացման ու այլ հիմնահարցեր լծորդվեցին Արցախյան ազատագրական շարժմանը և հանդես եկան զուգահեռաբար: Այս բազմերանգ հոսանքները և շարժումները միավորելու և մեկ միասնական նպատակի ծառայեցնելու համար Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի նախաձեռնությամբ 1989 թ. աշնանը ստեղծվեց «Հայոց համազգային շարժումը» (ՀՀՇ): Բայց այդ շարժումը չդարձավ իսկապես համազգային: Այդ իսկ պատճառով էլ ՀՀՇ-ն վերածվեց մի սովորական հասարակական-քաղաքական կազմակերպության: Բայց և այնպես, առանձին ազգաշահ խնդիրներում՝ Արցախի, անկախության և այլն, հաջողվեց հասնել որոշակի միասնության: Սկզբնական շրջանում ՀՀՇ-ն վայելում էր ժողովրդական զանգվածների մեծամասնության վստահությունը: Դա երևաց 1990 թ. մայիսի 20-ի Հայաստանի Գերագույն խորհրդի (խորհրդարանի) պատգամավորների այլընտրանքային ընտրություններից, երբ ՀՀՇ-ն կարողացավ գործնականում հաղթել Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությանը (ՀԿԿ-ին): 1990 թ. օգոստոսի 4-ին հանրապետության նորընտիր խորհրդարանը Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց ՀՀՇ վարչության նախագահ, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, իսկ վարչապետ՝ նույն շարժման գաղափարախոս Վազգեն Մանուկյանին: Դրանով իսկ Հայաստանում վերջ տրվեց կոմունիստական կուսակցության 70-ամյա մենիշխանությանը: Սկսվեցին արմատական փոփոխությունները Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կյանքում:

**Հայաստանի
անկախության
հռչակագիրը: ԱՆկախ
դեռականության
գործընթացը**

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի նորընտիր Գերագույն խորհուրդն ընդունեց «Հռչակագիր՝ Հայաստանի անկախության մասին», որով դրվեց անկախության գործընթացի սկիզբը: Հռչակագիրը դարձավ հետագա արձատական վերափոխումների, ազգային օրենսդրության և նոր սահմանադրության ստեղծման հիմքը:

ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց ՀՀ: Ընդունվեցին ինքնիշխան Հայաստանի Հանրապետության ազգային պետականության խորհրդանիշները: Առանձին կետեր մտցվեցին հայերենը պետական լեզու ճանաչելու, ԽՍՀՄ զինուժից մասնաբաժին ունենալու, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը հետամուտ լինելու և այլ խնդիրների վերաբերյալ: Մի շարք սկզբունքային նոր օրենքներով՝ իշխանությունների տարանջատման, սեփականության, ազատ ձեռներեցության, հողի և ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, մամուլի, խղճի ազատության մասին և այլն, կարճ ժամանակամիջոցում փլուզվեց խորհրդային տնտեսական և քաղաքական համակարգը: Խնդիր ծառայեցավ պլանային տնտեսությունից անցում կատարել շուկայական տնտեսության: Հայաստանում սկսեցին գործել իրավաբանական գրանցում ստացած բազմաթիվ կուսակցություններ: Տարագրությունից հայրենիք վերադարձան հայ ազգային ավանդական կուսակցությունները՝ ՀՀԴ-ն, Ս.Դ. հնչակյանը և Ռամկավար ազատականը:

Հայաստանում առաջացան մի քանի տասնյակ կուսակցություններ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ՝ Ազգային ինքնորոշում միավորում-Քրիստոնյաներ (ԱԻՄ-Ք), Հանրապետական կուսակցություն, Դեմոկրատական կուսակցություն, Ազգային վերածնունդ, Քրիստոնեա-ժողովրդավարական միություն (ՔԺՄ), Ազգային ժողովրդավարական միություն (ԱԺՄ), Սահմանադրական իրավունքի միություն (ՍԻՄ) և այլն: Որոշակի ուժ էր ներկայացնում ընդդիմությունը: Հայաստանի խորհրդարանում, նրա պատերից դուրս, Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում հաճախակի դրսևորվում էին անհանդուրժող, ծայրահեղական վերաբերմունք ու մոտեցումներ ինչպես կառավարող ՀՀՇ կուսակցության ու իշխանությունների, այնպես էլ ընդդիմության կողմից:

Հինը արագ քանդվեց, սակայն մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների թելադրանքով (հնի իներցիան, նոր մտածողության պա-

կասը, պարտադրված պատերազմական իրավիճակը, շրջափակումը, աղետի գոտին, Ատոմակայանի, Նաիրիտի և այլ ձեռնարկությունների փակումը կամ կանգ առնելը, ինչպես նաև ղեկավարության թույլ տված առանձին սխալներն ու բացթողումները) դանդաղեց, իսկ տեղտեղ նույնիսկ արգելակվեց նոր տնտեսական հարաբերությունների, ժողովրդավարական կառույցների արմատավորումը, առանձին հարցերում դրսևորվեցին ծայրահեղական, չկշռադատված մոտեցումներ, գլուխ բարձրացրին այլ բացասական երևույթներ: Այս ամենի հետևանքով ընկավ ժողովրդի կենսամակարդակը: Նա հայտնվեց սոցիալտնտեսական աննկարագրելի ծանր կացության մեջ:

Այստեղ, անշուտ, իրենց բացասական դերը խաղացին նաև հանրապետության քաղաքական ղեկավար (ՀՀԾ) կազմակերպության մեջ առաջացած ռազմավարական և մարտավարական բնույթի տարածայնությունները, որոնք հանգեցրին նրա պառակտմանը և նոր հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների առաջացմանը:

ՀՀ անկախության հռչակումը

Այդուհանդերձ, անկախության գործընթացը նոր թափ ու որակ ստացավ 1991 թ.: 1991 թ. օգոստոսին ԽՍՀՄ-ը փրկելու նպատակով պետական-կուսակցական հետադիմական ուժերի կազմակերպած երևութական պետական հեղաշրջման ձախողումից հետո անխուսափելի դարձավ ԽՍՀՄ փլուզումը: ԽՄԿԿ-ի գործունեությունը ժամանակավորապես կասեցվեց: Իր գործունեությունը դադարեցրեց նաև ՀԿԿ-ն: Եվ հենց այս նպաստավոր պայմաններում՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանում անցկացվեց անկախության մասին հանրաքվե: Արդյունքում՝ Հայաստանի ընտրական հասակի ազգաբնակչության 94 տոկոսից ավելին արտահայտվեց ԽՍՀՄ կազմից դուրս՝ անկախ, ժողովրդավարական Հայաստանի Հանրապետության օգտին: 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի խորհրդարանը, հիմք ընդունելով ժողովրդական հանրաքվեի արդյունքները, միաձայն որոշում կայացրեց ու հանդիսավորապես հռչակեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Այսպիսով, իրականացավ հայ ժողովրդի վաղեմի երազանքը, 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց Հայաստանի անկախությունը՝ ՀՀ-ն հռչակվեց անկախ պետություն:

Ժողովրդավարական մյուս երկրների օրինակով, Հայաստանում ևս մտցվեց նախագահական (պրեզիդենտական) կառավարման համակարգ: 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին առաջին անգամ անցկացվեցին

նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ, որոնց արդյունքով ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս), հանրապետության նախագահ ընտրվեց գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Սկսեց նախապատրաստվել ՀՀ սահմանադրությունը:

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում, անդամագրվեց ՄԱԿ-ին: Բուլղորովին նոր տնտեսական հարաբերությունների հիմքի վրա սկսեցին կատարվել տնտեսության կայունացման ու աճի առաջին քայլերը: 1993 թ. նոյեմբերից, հապաղումով, շրջանառության մեջ դրվեց հայկական ազգային դրամանիշը՝ դրամը:

Ն

Սահմանադրության ընդունումը

Հայաստանի ժողովրդավարացման ճանապարհին շատ կարևոր էր ունենալ պետության հիմնական օրենքը՝ սեփական Սահմանադրությունը: 1993 թ. ստեղծվեց սահմանադրության մշակման հանձնաժողով: Հասարակական-քաղաքական սուր տարակարծությունների պայմաններում սահմանադրության նախագիծը, ձայների մեծամասնությամբ, հավանության արժանացավ խորհրդարանում և, ընդունված օրենքի համաձայն, դրվեց համաժողովրդական քվեարկության: 1995 թ. հուլիսի 5-ին ընտրախախտումներով տեղի ունեցած հանրաքվեով հանրապետության բնակչության մեծամասնությունը (68 %) արտահայտվեց սահմանադրության հաստատման օգտին: Այսպիսով, կյանքի ուղեգիր ստացավ անկախ ՀՀ սեփական սահմանադրությունը: Հանրապետությունում արմատավորվեց կիսանախագահական-կիսախորհրդարանական կառավարման համակարգ: Նոր սահմանադրությունը, իր թերություններով և ոչ կատարելությամբ հանդերձ, պետք է դիտել որպես պատմական նշանակալի իրադարձություն հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ճանապարհին:

Այդ նույն օրը, հուլիսի 5-ին, սեղի ունեցան նաև նոր խորհրդարանի Ազգային ժողովի ընտրությունները: Բազմակուսակցական հիմքի վրա, մեծամասնական (մաժորիտար) և համամասնական (կուսակցական) ընտրակարգով անցկացված այս ընտրություններում դարձյալ կոպիտ խախտումներով «հաղթանակ» տարավ կառավարող ՀՀԸ կուսակցության գլխավորած «Հանրապետություն» բլոկը: Պատգամավորական որոշ տեղեր գրավեց նաև ընդդիմությունը: Աժ նախագահ ընտրվեց Բաբկեն Արարքցյանը:

Առաջնորդվելով Սահմանադրության պահանջներով՝ սկսեցին ձևա-

վորվել պետաիրավական նոր կառույցներ: Հիմնվեցին առաջին ատ-
յանի, վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարանները: Այդ ուղղությամբ կա-
րևոր քայլ պետք է համարել Սահմանադրական դատարանի ստեղ-
ծումը: Ազգային ժողովը ՀՀ Սահմանադրական դատարանի նախա-
գահ նշանակեց Գագիկ Հարությունյանին:

ՀՀ տարածքային կառավարման կառուցվածքի բարելավման և
տեղերում ինքնակառավարան խորացման նպատակին էին ծառա-
յուն վարչատարածքային փոփոխությունները և նոր միավորների՝ մար-
զերի ու համայնքների հիմնումը: Հանրապետության շուրջ չորս տասն-
յակի հասնող շրջանների միավորման ու վերակառուցման միջոցով
ստեղծվեցին 11 մարզեր: Դրանք են՝ Արագածոտնի, Արարատի, Ար-
մավիրի, Գեղարքունիքի, Լոռիի, Կոտայքի, Շիրակի, Սյունիքի, Վա-
յոց ձորի, Տավուշի մարզերը: Մարզի կարգավիճակ ստացավ նաև
քաղաքամայր Երևանը: Կատարվեցին Սահմանադրության և ժողովր-
դավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխություններ:

Հայաստանի Սահմանադրության ընդունումը և նորընտիր Ազգա-
յին ժողովի կազմավորումը հիմք էին տալիս ենթադրելու, որ սկսվելու
էր պետության ամրակայման, երկրի ժողովրդավարացման, իշխա-
նության մարմինների տարանջատման, օրենքների գերակայության,
տնտեսական կայունացման ու առաջընթացի որակապես նոր փուլ:

Սակայն անկախացման առաջին իսկ տարիներից, օբյեկտիվ ու
հատկապես սուբյեկտիվ մի շարք գործույնների թելադրանքով, Հա-
յաստանը կանգնեց լուրջ դժվարությունների առաջ: Իշխանության
դեկին անցած ՀՀՇ-ական ղեկավարների ու ընչաքաղց ամենատար-
բեր մակարդակի պաշտոնյաների մասնագիտական անբավարար
պատրաստվածության, ապիկարության, անպատասխանատու վերա-
բերմունքի, բարոյական ցածր որակների և այլ պատճառներով տնտե-
սական բարեփոխումների (մասնավորեցման, սեփականաշնորհման
և այլն) անվան տակ տեղի ունեցավ համաժողովրդական ունեցված-
քի ուղղակի թալան, ժողովրդական զանգվածները հայտնվեցին աղե-
տալի վիճակի մեջ: Մյուս կողմում, հասարակության սոցիալ-տնտե-
սական շերտավորման ու բևեռացման հետևանքով, առաջ եկավ մե-
ծահարուստների խավը. 70 և ավելի տարիների ղնթացքում ստեղծ-
ված ազգային հարստության ավելի քան 90 տոկոսը հայտնվեց 5-6
տոկոս մարդկանց ձեռքում: Պետական համակարգում, հասարակա-
կան-քաղաքական կյանքում դանդաղեցին և նույնիսկ արգելակվե-
ցին ժողովրդավարացման գործընթացները: Պետական իշխանության

և տնտեսության ոլորտում ձևավորվեց կլանային համակարգ, ուժեղացավ կոռուպցիան: Աստիճանաբար իշխող ՀՀՇ-ական վարչախմբի կողմից ավելի հաճախակի դարձան անցանկալի մարդկանց հետապնդումները և որպես կանոն չբացահայտվող սպանությունները: Իշխանությունների կողմից ուժեղացան անհանդուրժողականությունն ու հալածանքները ընդդիմադիր կուսակցությունների և առհասարակ այլախոհության նկատմամբ: 1994 թ. դեկտեմբերին հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրամանագրով ժամանակավորապես կասեցվեց ՀՀԴ կուսակցության գործունեությունը, փակվեցին թերթեր, այլ լրատվամիջոցներ, կազմակերպվեցին կեղծ դատապրոցներ: Օտարացման ու խորթության նոր շերտանստվածք առաջացավ Հայաստանի և Սփյուռքի միջև: Հանրապետության քաղաքական կյանքը առավել շիկացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ 1996 թ. սեպտեմբերին, բացահայտ ընտրակեղծիքների ճանապարհով, Լ. Տեր-Պետրոսյանը կրկին «ընտրվեց» նախագահ: Մի կողմից ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը, մյուս կողմից իշխանությունների կողմից թույլ տված բացահայտ ընտրակեղծիքները, ինչպես նաև արցախյան հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման խնդրում իշխող վարչախմբի դրսևորած ավելի ու ավելի պարտվողական (զիջողական) դիրքորոշումը դարձան այն գուժարելիները, որոնց արդյունքում 1998 թ. փետրվարին Հայաստանում տեղի ունեցավ խաղաղ ճանապարհով իշխանափոխություն: 1998 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին տեղի ունեցած արտահերթ նախագահական ընտրությունների արդյունքում ԼԴՀ նախկին նախագահ, ՀՀ վարչապետ Ռ. Քոչարյանը ընտրվեց ՀՀ նախագահ: Չնայած կատարվեց իշխանափոխություն, բայց նախկին կոռուպացված իշխանական համակարգը և արդեն վարկաբեկված պետական չինովնիկների մեծ մասը վերահարմարվելով՝ պահպանեցին իրենց դիրքերն ու աթոռները:

1999 թ. մայիսի 30-ին տեղի ունեցան Ազգային ժողովի (խորհրդարանի) ընտրություններ, երբ հաղթանակ տարավ Հայկոմկուսի ԿԿ-ի նախկին առաջին քարտուղար Կ. Դեմիրճյանի և պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանի գլխավորած «Միասնություն» դաշինքը «Կառուցենք և պաշտպանենք» կարգախոսով:

Դաշինքի այդ երկու ընդգծված առաջնորդներն էլ համապատասխանաբար զբաղեցրին Ազգային ժողովի նախագահի և վարչապետի պաշտոնները: Սակայն մի քանի ամիս անց՝ 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ին խորհրդարանի դահլիճում կատարվեց աննախադեպ ահաբեկչա-

կան ակտ, որի հետևանքով զոհվեցին Ազգային ժողովի նախագահ Կ. Դեմիրճյանը, վարչապետ Վ. Սարգսյանը և ուրիշներ: Ստեղծված քաղաքական ծանր իրավիճակում հանրապետության նախագահը և ամբողջ հայ ժողովուրդը իրենց մեջ ուժ գտան հաղթահարելու ճգնաժամը:

Ժողովրդի կյանքում կարևոր իրադարձություններ էին 1999 թ. կաթողիկոսական ընտրությունները, երբ Ամենայն հայոց հայրապետի գավազանը տրվեց Գարեգին II վեհափառին: Նոր հազարամյակը Հայաստանի և համայն հայության համար նշանավորվեց 2001 թ. քրիստոնեության որպես պետական կրոն հռչակվելու 1700-ամյակին նվիրված հանդիսություններով:

Ակտիվացավ ՀՀ արտաքին քաղաքականությունը, որը ԵՀԱԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում փորձում էր հասնել ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը: Միջազգային տարբեր հեղինակավոր կազմակերպությունների, այդ թվում՝ ՄԱԿ-ի բարձր ամբիոնից ավելի հաճախ սկսեցին հնչել հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ կոչերը: Աշխարհի մեկ տասնյակից ավելի երկրների պառլամենտներ պաշտոնապես ընդունեցին և դատապարտեցին հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը:

Այսպիսով, չնայած առկա դժվարություններին, արտաքին ու ներքին բնույթի խոչընդոտներին, այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետությունը առաջ է ընթանում անկախ պետականության կայացման ճանապարհով: XXI դար ոտք դրած հայ ժողովուրդը լիահույս է աշխարհի մյուս ազատ ազգերի ու երկրների շարքում կերտելու անկախ, ազատ և միասնացած, բարգավաճ, ժողովրդավարական և իրավական պետություն:

5. Նայկական մշակույթը (1946-2000 թթ.)

Չարգացման միտումները Հետպատերազմյան տարիները, հիրավի, հայ մշակույթի քանակական և որակական էական տեղաշարժերի ժամանակաշրջան էին: Այն զարգանում էր թե՛ Խորհրդային Հայաստանում և թե՛ (ներքին ու արտաքին) սփյուռքում: Սակայն հայ ժողովրդի հատվածների աշխարհագրական տարանջատվածությունը և սոցիալ-քաղաքական տարբեր միջավայրերը իրենց կնիքն էին թողնում այդ մշակույթի դրսևորումների, բովանդակության և ուղղվածության վրա: Եթե սփյուռքահայ մշակութային կյան-

քի զարգացումը ազատ էր և չէր ենթարկվում գաղափարաքաղաքական կաշկանդումների, բայց օտար միջավայրում ուներ իր աճի դժվարությունները, ապա խորհրդահայ մշակույթը, բուն հայրենիքում ունենալով զարգացման ավելի լայն ու ապահով հնարավորություններ, միաժամանակ շարունակում էր ենթարկվել գաղափարաքաղաքական սահմանափակումների ու հարկադրանքի:

40-ական թվականների վերջերին և 50-ականների սկզբին երկրում սկսվեց քաղաքական բռնադատությունների ու զանգվածային աքսորի մի նոր ալիք: Միայն 1949 թ. հունիսի 14-ին Հայկական ԽՍՀ-ից «անբարեհույսի» պիտակով Ալթայի երկրամաս աքսորվեց շուրջ 3000 ընտանիք, դրանց թվում՝ նաև հայրենադարձներ, ֆաշիստական գերությունից փրկվածներ:

Հալածանքների ենթարկվեցին նաև շատ գիտնականներ՝ Հր. Աճառյանը, Գր. Ղափանցյանը, Մ. Ներսիսյանը, Ա. Հովհաննիսյանը, Վ. Ռշտունին, Ա. Թախտաջյանը և ուրիշներ, որոնք մեղադրվեցին գիտության մեջ կուսակցականության սկզբունքի անտեսման, գաղափարական դիրքերից նահանջ կատարելու և բուրժուական օբյեկտիվիզմին տուրք տալու մեջ: Համանման որակումներ տրվեցին նաև գրականության և արվեստի շատ աշխատողների ստեղծագործություններին: Այդ ժամանակաշրջանը հայտնի է «միասնական հոսանքի» շրջան անունով: Բռնաճնշումների միջոցով ստիպում էին փիլիսոփա, պատմաբան, լեզվաբան, տնտեսագետ, կենսաբան և այլ մասնագիտության գիտնականներին հրապարակայնորեն ընդունել իրենց «սխալները» և «ինքնաքննադատաբար» վերացնել դրանք, իսկ ովքեր համառում ու հրաժարվում էին, ենթարկվում էին ամեն տեսակ նսեմացումների, բանտարկության ու աքսորի:

Կրթությունը Հետպատերազմյան տարիներին ավելի ընդլայնվեց կրթական համակարգը: Արդեն 70-ական թվականներին Խորհրդային Հայաստանի 1,5 հազարի հասնող բոլոր տեսակի դպրոցներում սովորում էին 600 հազարից ավելի աշակերտներ: Նշված ժամանակաշրջանում կուսակցության հրահանգներով պարտադիր սկզբնական կրթությունից անցում կատարվեց ընդհանուր (պարտադիր) յոթնամյա, իսկ ավելի ուշ՝ ընդհանուր (պարտադիր) միջնակարգ կրթության: Կոմունիստական վարչակարգը, առաջնորդվելով ազգերի ձուլման արատավոր ծրագրային պահանջներով, միաժամանակ իրականացնում էր ազգային, լեզվամշակութային կյանքի զարգաց-

ման սահմանափակումներ: Գնալով հանրապետությունում ավելի ու ավելի էր մեծանում ռուսական դպրոցների տեսակարար կշիռը:

Նույն կերպ ընդլայնվեցին նաև բուհական և մյուս աստիճանի կրթության համակարգերը: Արդեն հետպատերազմյան շրջանում հանրապետությունում գործում էր 15 բուհ՝ 60 հազար ուսանողով: 80-ական թթ. սկզբներին միայն ԵրՊի-ում սովորում էր 25 հազար ուսանող կամ հանրապետության ուսանողության 40 տոկոսը: Հայաստանում կադրեր էին պատրաստվում ավելի քան 100 մասնագիտությունների գծով: Սակայն, ինչպես արտադրության մեջ, այնպես էլ կրթության բնագավառում, ընկնելով համախառնի, տոկոսամոլության, քանակի հետևից, թողարկվող արտադրանքի, մասնագետ կադրերի պատշաճ որակ չէր ապահովվում: Մի շարք մասնագիտությունների (ինժեներական, մանկավարժական և այլն) գծով առաջացավ շրջանավարտ կադրերի ավելցուկ, փաստորեն, պրոֆեսիոնալ գործազրկություն:

Արդեն 90-ական թթ., անկախ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո, պայմաններ ստեղծվեցին և ուղիներ փնտրվեցին կրթական համակարգի կատարելագործման ու հայեցի կրթության արմատավորման ուղղությամբ: Ամենից առաջ կրթությունը ազատվեց կոմունիստական գաղափարայնության կապանքներից:

Գիտությունը Կրթության հենքի վրա զարգանում էր նաև գիտությունը: Ինչ էլ որ լիներ, Խորհրդային Հայաստանն էր հայ գիտական մտքի կենտրոնը, իսկ նրա գիտական գլխավոր կաճառը՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան էր (հիմնված 1943 թ.), որն իր համակարգում ուներ ավելի քան 40 բազմաճյուղ ու բազմապրոֆիլ գիտահետազոտական ինստիտուտներ: Գիտական մտքի կենտրոններ էին նաև հանրապետության բուհերը, կոնստրուկտորական և գիտաարտադրական հաստատությունները:

50-ական թթ. կեսերից սկսված գիտատեխնիկական հեղափոխության պայմաններում ավելի կարևորվեց գիտության դերն ու նշանակությունը: Միջուկային, ջերմամիջուկային էներգետիկաների, աստղաֆիզիկայի, կոսմիկական ճառագայթների, տիեզերական տեխնիկայի, ռադիոէլեկտրոնիկայի, հաշվողական տեխնիկայի, կիբեռնետիկայի, ֆիզիոլոգիայի, ֆիզիկա-մաթեմատիկական հիմնարար գիտությունների և այլ ճյուղերի բնագավառներում ակնառու հաջողությունների հասան հայ գիտնականներ Վիկտոր Համբարձումյանը, Աբրահամ և Արտեմ Ալիխանյան եղբայրները, Սերգեյ Սերգեյանը,

Հովհաննես Կնունյանցը, Նորայր Սիսակյանը, Լևոն Օրբելին, Արտեմ Սիկոյանը, Ֆադեյ Սարգսյանը և ուրիշներ:

1956 թ. Հայաստանում հիմնվեց մաթեմատիկական մեքենաների գիտահետազոտական ինստիտուտ: Երեք տարի անց կազմակերպվեց Երևանի հաշվիչ մեքենաների «Էլեկտրոն» գործարանը: Արտադրվեցին հայկական առաջին հաշվիչ՝ «Արագած» և «Նաիրի» մեքենաները: 1967 թ. Երևանում կառուցվեց ու գործարկվեց էլեկտրոնային օդակաձև արագացուցիչը:

Համաշխարհային աստղագիտության ճանաչված կենտրոններից մեկը դարձավ Բյուրականի աստղադիտարանը, որը գլխավորում էր աշխարհահռչակ աստղաֆիզիկոս, Հայաստանի ԳԱ երկարամյա պրեզիդենտ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը: Բնագիտական հիմնարար հետազոտությունների շատ արդյունքներ ներդրվեցին արտադրության մեջ, ստացան իրենց կիրառությունը, ժողովրդական տնտեսությանը տվեցին զգալի օգուտ և ճանաչում բերեցին Հայաստանի գիտությանը:

Զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին նաև հասարակական գիտությունների ու, մասնավորապես, հայագիտության բնագավառում: Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի ամենաճանաչված հայագետներից էին Հ. Մանանդյանը, Հ. Աճառյանը, Ա. Գ. Հովհաննիսյանը, Ս. Երեմյանը, Ս. Ներսիսյանը, Բ. Առաքելյանը, Է. Աղայանը, Գ. Ջահուկյանը, Է. Ջրբաշյանը և ուրիշներ: Տասնամյակների կոլեկտիվ տքնանքի արդյունք էին «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակը, «Հայ նոր գրականության պատմության» հինգհատորյակը, լեզվագիտական բազմաբնույթ բառարանները: Հայ մշակութային կյանքում նշանակալի երևույթ էր նաև Հայկական հանրագիտարանի հրատարակումը՝ 12 հատորով և այլն:

Գրականություն 30-ական թվականների քաղաքական հալածանքներից ու բռնադատումներից հետո, հետագա տասնամյակներին, խորհրդահայ գրական կյանքում մի տեսակ վակուում առաջացավ: Գրականությունն իր ժամանակաշրջանի կյանքի ու իրականության հայելին է, և եթե հասարակական կյանքը լճացած ու ճգնաժամային էր, ապա դրանից չէր կարող զերծ մնալ նաև գրականությունը: Այդուհանդերձ, բռնաճնշումները, վերևից պարտադրվող քաղաքական-գաղափարական կաղապարները չէին կարող կանգնեցնել հայ գրական կյանքի առաջընթացը:

Դեռ երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին հայ արձակի խոշոր փայլատակունները եղան Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» և Ստ. Ջորյանի «Պապ թագավոր» պատմավեպերը: Հետպատերազմյան տարիներին ու հատկապես անձի պաշտամունքի դատապարտումից հետո խորհրդահայ գրական կյանքը աստիճանաբար մտավ կանոնավոր հունի մեջ: Աքսորից վերադարձան ու իրենց գրական ընդհատված ուղին շարունակեցին Գ. Մահարին, Մ. Արմենը, Վ. Ալազանը, Վ. Նորենցը, Լ. Կամսարը և ուրիշներ:

Հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ստեղծագործական վերելք էր ապրում տաղանդաշատ գրողների մի ստվար փաղանգ՝ Պ. Սևակ, Հ. Սահյան, Հ. Շիրազ, Հր. Քոչար, Ս. Կապուտիկյան, Խ. Դաշտենց, Ս. Խանգաղյան, Գ. Էմին, Վ. Դավթյան, Հ. Հովհաննիսյան, Հ. Մաթևոսյան, Զ. Խալափյան, Վ. Պետրոսյան, Մ. Գալշոյան, Ռ. Դավոյան և ուրիշներ:

Հետչարենցյան շրջանի հայ պոեզիայի ամենավառ անհատականությունը, անկասկած, Պարույր Սևակն էր: Նա որակական նոր աստիճանի հասցրեց գեղարվեստական խոսքը: Գեղարվեստական մտքի կոթողներ դարձան նրա «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը, «Մարդը ափի մեջ» և «Եղիցի լույս» ժողովածուները:

Արվեստը Չնայած խորհրդային իրականության ճնշող ազդեցությանը, այնուամենայնիվ, բուռն վերելք ապրեց արվեստը՝ երաժշտությունը, թատրոնը, կինոն, կերպարվեստը, քանդակագործությունը: Ասպարեզում էին հայ արվեստի ճանաչված անհատականությունները, որոնք իրենց ստեղծագործություններում առաջնորդվում էին ամենից առաջ ազգային և համամարդկային չափանիշներով: Այդպիսի ստեղծագործողներից էին երաժշտության բնագավառում երգահան Ա. Խաչատրյանը, կատարողական արվեստի ասպարեզում երգչուհի Գ. Գասպարյանը, դիրիժոր-խմբավար Հ. Չեքիջյանը, թատերական արվեստում Վ. Փափագյանը, Հ. Ներսիսյանը, Ա. Ավետիսյանը, Վ. Վաղարշյանը, Գ. Գաբրիելյանը, Վ. Աճեմյանը, Ա. Ասրյանը, Գ. Ջանիբեկյանը, Հ. Ղափլանյանը, Մ. Սիմոնյանը, Բ. Ներսիսյանը, Ս. Սարգսյանը, Խ. Աբրահամյանը, Մ. Մկրտչյանը, Ա. Ջիգարխանյանը, կերպարվեստում՝ Մ. Սարյանը, Եր. Քոչարը, Գ. Խանջյանը, Մ. Ավետիսյանը, Ն. Նիկողոսյանը, Լ. Թոքմաջյանը, Հ. Հակոբյանը, կինոարվեստում՝ Հ. Մալյանը, Ս. Փարաջանովը, Ֆ. Դովլաթյանը և ուրիշներ:

Երկրորդ աշխարհամարտին հաջորդած չորս տասնամյակները, իրենց հակասական կողմերով հանդերձ, հայ ժողովրդի կյանքում նշանավորվեցին որպես արվեստի, ստեղծագործ աշխատանքի տարիներ: Կառուցվեցին ու կառուցապատվեցին բազմաթիվ քաղաքներ ու ավաններ, նոր շնչառություն ստացավ քաղաքամայր Երևանը:

Հետպատերազմյան տարիների հայ ճարտարապետաքանդակագործության գլուխգործոցներից են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանը, Սասունցի Դավթի արձանը, Սարդարապատի ճակատամարտի և Հայոց մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան-կոթողները, «Հրազդան» մարզադաշտը, Երևանի մարզահամերգային համալիրը, Երևանի մետրոպոլիտենը, «Զվարթնոց» օդանավակայանը և այլն:

Սարգսեփարհ Հետպատերազմյան տարիներին աննախադեպ վերելք ապրեց հայկական սպորտը: Տակավին 30-ականներին աշխարհով հռչակվեց հայազգի դյուցազն Սերգո Համբարձումյանի անունը: 1938 թ. դեկտեմբերի 30-ին տաղանդավոր ծանրամարտիկը կարողացավ գերազանցել գերծանր քաշում օլիմպիական չեմպիոն Յոզեֆ Մանգերի ռեկորդը և հռչակվեց մոլորակի ուժեղագույն մարդ: Այդ մարզական նվաճումն ուներ հոգեբանական և բարոյական մեծ արժեք. թուրքական կոտորածներ ու ստալինյան բռնություններ տեսած ժողովուրդը, ի դեմս հայ հսկայի, տեսավ իր անկոտրում կամքի ու ուժի առհավատչյան:

Հայաստանցի մարզիկների անունները սկսեցին փայլատակել համաշխարհային սպորտի երկնականարում, երբ ԽՍՀՄ հավաքականների կազմում հնարավորություն տրվեց մասնակցել ժամանակակից օլիմպիական խաղերին: Առաջինը օլիմպիադայի հաղթող դարձավ հայկական սպորտի նահապետ Հրանտ Շահինյանը (մարմնամարզություն): Կրկնակի անգամ օլիմպիական չեմպիոնի կոչումը նվաճեց «օղակների արքա», նշանավոր Ալբերտ Ազարյանը: Նա միաժամանակ ճանաչվեց որպես 20-րդ դարի լավագույն հայ մարզիկ:

Տարբեր տարիների օլիմպիական խաղերում հաղթողներ դարձան Վլադիմիր Ենգիբարյանը (բռնցքամարտ), Իգոր Նովիկովը (ժամանակակից հնգամարտ, Ֆաինա Մելնիկը (ատլետիկա), Յուրի Վարդանյանը, Օգսեն Միրզոյանը, Իսրայել Միլիտոսյանը (բոլորն էլ ծանրամարտ), Էդուարդ Ազարյանը (մարմնամարզություն), Հրաչյա Պետիկյանը (հրաձգություն), Լևոն Զուլֆալակյանը, Մնացական Իսկանդար-

յանը (Երկուսն էլ հունահռոմեական ընթշամարտ):

Բացառիկ արդյունքների հասան նաև Հայաստանից հեռու, աշխարհի տարբեր երկրները ներկայացնող հայ մարտիկները: Նրանցից օլիմպիական խաղերի կրկնակի չեմպիոններ դարձան Նորայր Նորիկյանը (ծանրամարտ, Բուլղարիա), Սանասար Հովհաննիսյանը (ազատ ոճի ընթշամարտ, Ռուսաստան), Արմեն Նազարյանը (հունահռոմեական ընթշամարտ, Բուլղարիա): Օլիմպիադայի հաղթողներ դարձան Ռաֆայել Չմշկյանը (ծանրամարտ, Վրաստան), Սուրեն Նալբանդյանը, Վարդերես Սամուրղաշևը (Երկուսն էլ հունահռոմեական ընթշամարտ, Ռուսաստան): Հայ ժողովրդի անունը փառքով օժեց միջազգային գրոսմայստեր, աշխարհի չեմպիոն Տիգրան Պետրոսյանը (Մոսկվա): Պրոֆեսիոնալ բռնցքամարտի գծով փայլուն նվաճումների հասավ աշխարհի բազմակի չեմպիոն, արցախցի շնորհալի մարզիկ Արթուր Գրիգորյանը (Ուզբեկստան):

Նշված ժամանակահատվածում մեծ թվով հայ մարզիկներ տարբեր մարզաձևերից նվաճեցին աշխարհի, Եվրոպայի և ԽՍՀՄ չեմպիոնների կոչումները:

70-ական թվականներին իր խաղերով բազմահազար երկրպագուներին հիացրեց սպորտի վաստակավոր վարպետ, օլիմպիական չեմպիոն Նիկիտա Սիմոնյանի գլխավորած «Արարատ» ֆուտբոլային թիմը, որն արժանացավ ԽՍՀՄ չեմպիոնի և գավաթակրի տիտղոսներին:

Այսպիսով, հետպատերազմյան տարիներին խորհրդահայ մշակույթը, իր դժվարություններով և զարգացման հակասականությամբ հանդերձ, ավելի է առաջադիմում և իր արժանի տեղը գրավում հայ բազմադարյան մշակույթի անդաստանում:

Գլուխ քսաներկուերորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ (1921-2000 ԹԹ.)

Սփյուռքի առաջացումը

Հայոց Մեծ եղեռնի տխուր հետևանքներից մեկն էլ հայկական գաղթօջախներում աշխարհասփյուռ հայության կուտակումն էր և քաղաքական նոր իրողությունների հիման վրա նոր հասկացության Սփյուռքի առաջացումը: 20-ական թվականների սկզբներին սփյուռքում (գաղթաշխարհում) կար շուրջ մեկ միլիոն հայ: Հայահոծ զանգվածներ կային Իրանում, Սիրիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում, Թուրքիայում, Կիպրոսում, Բալկաններում, որոնք մազապուրծ փախել էին թուրքական կոտորածներից:

Մերձավոր Արևելքում հայ գաղթաշխարհի խոշոր կենտրոններ դարձան Հալեպ (Սիրիա) և Բեյրութ (Լիբանան) քաղաքները: Վերջինս դարձավ սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի ամենանշանավոր կենտրոններից մեկը:

Խոշոր գաղթօջախներ ձևավորվեցին Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Կանադայում, ավելի ուշ՝ Արգենտինայում, Ավստրալիայում և այլուր: Հայ գաղթականության մի ստվար հատված էլ հանգրվանեց Ռուսաստանում և խորհրդային մյուս հանրապետություններում ու կոչվեց ներքին սփյուռք:

Հայ գաղթականության խնդիրը Լոզանի կոնֆերանսում

Հայ գաղթականությունը դեռևս հույսեր էր փայփայում Հայկական հարցի դրականապես լուծվելու դեպքում վերադառնալ իր բնավեր հայրենիքը և շենացնել այն:

1921 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Լոնդոնում հրավիրված միջազգային դիվանագիտական կոնֆերանսում մեծ տերությունների դե-

կավարները հույս հայտնեցին, որ Թուրքիայի հետ կնքվելիք ապագա հաշտության պայմանագրում կշոշափվի նաև հայերի խնդիրը, և որ նպատակահարմար կլինի գաղթական հայության համար Արևմտյան Հայաստանում կամ Կիլիկիայում, Թուրքիայի հովանու տակ, ազգային ինքնավար մի օջախ տուն (Home) հիմնել: 1922 թ. նոյեմբեր-1923 թ. հուլիս ամիսներին տեղի ունեցավ Լոզանի միջազգային կոնֆերանսը, որի ժամանակ Թուրքիայի հետ կնքվեց հաշտության վերջնական պայմանագիր: Չեղյալ համարվեց Սևրի դաշնագիրը (պայմանագիրը): Հայաստանի և Հունաստանի նկատմամբ տարած հաղթանակների, ինչպես նաև ԽՍՀՄ դիվանագիտական աջակցության շնորհիվ Անտանտի տերությունները ստիպված եղան իրավաբանորեն ճանաչել Թուրքիայի սուլթերենությունը և տարածքային ամբողջականությունը:

Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցին, ապա թուրքական պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց հայերի համար Թուրքիայում «ազգային օջախ» ստեղծելու գաղափարը, իսկ մեծ տերություններն էլ չձգտեցին պնդել ու պաշտպանել այն: Խնդրի քննարկումների փուլում, 1923 թ. սկզբներին, հարցի լուծման մի յուրօրինակ առաջարկ արեց ԽՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Գ. Չիչերինը: Խորհրդային կողմը առաջարկեց արևմտահայ գաղթականներին փոխադրել բնակեցնելու Ռուսաստան, Դոնի և Կուբանի շրջանները: Հասկանալի է, որ Հայ դատով մտահոգ Սփյուռքի հայ քաղաքական շրջանները (ազգային-քաղաքական անհեռանկարայնության իմաստով) չէին կարող համաձայնել նման առաջարկին:

Լոզանի կոնֆերանսն ավարտվեց Հայաստանի և հայության համար անարդյունք: Ստորագրված պայմանագրում ոչ մի հիշատակություն չարվեց Հայ դատի ու հայերի մասին: Միայն շոշափվեց քրիստոնյա գաղթականության հարցը և որոշվեց խնդրի իրավավարությունը հանձնել Ազգերի լիգային:

**Նայրենադար-
ձուլյունը**

20-30-ական թթ.

Դրանից հետո աստանդական հայությանը մնում էր, հնարավորության սահմաններում, ներգաղթել իր փոքրիկ հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստան: Հիշենք, որ Խորհրդային Հայաստանում առանց այդ էլ քիչ չէին գաղթականներն ու որբերը: Հայրենադարձությունը իրականացնելիս խորհրդային իշխանությունները ցուցաբերում էին խիստ ընտրովի մոտեցում, որպեսզի ներգաղթածները գաղափարա-

պես լինեն վստահելի և չդառնան «հակահեղափոխության ռեզերվը»:

20-30-ական թվականներին տեղի ունեցավ տարագիր հայության սահմանափակ հայրենադարձություն դեպի Չայաստան: Ներգաղթի կազմակերպման գործում առանձնապես մեծ դեր խաղաց Ազգերի լիգայի ներկայացուցիչ, նորվեգացի հայտնի բևեռախույզ, մեծ հումանիստ Ֆրիտյոֆ Նանսենը: Այդ ժամանակամիջոցում Միջագետքից, Չունաստանից, Թուրքիայից, Բուլղարիայից, Ֆրանսիայից և արտասահմանյան այլ երկրներից Չայաստան ներգաղթեցին 42 հազար հայեր:

Չայրենադարձվող արևմտահայ գաղթական խմբերը, պատմական հայրենիքի գավառների ու բնակավայրերի վերհուշը վառ պահելու նպատակով, Չայաստանում իրենց բնակության նորահիմն թաղամասերն ու ավանները, իշխանությունների հաստատմամբ, սկսեցին կոչել իրենց ծննդավայրերի անուններով: Այդպես առաջացան Նոր Արաբկիր, Նոր Բութանիա, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա, Նոր Ձեյթուն, Նոր Չաճըն, Նոր Խարբերդ, Նոր Կիլիկիա, Նոր Մարաշ, Մուսալեռ և այլ անվանումները:

Ձանգվածային

հայրենադարձությունը

Չայրենադարձությունն ավելի մեծ թափ ստացավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, երբ Խորհրդային Միության ղեկավարությունը, հետպատերազմյան խաղաղ կարգավորմանը նվիրված միջազգային խորհրդաժողովներում (Պոտսդամի, Լոնդոնի, Մոսկվայի) հարց բարձրացրեց նախկին Կարսի մարզի մի մասը Չայաստանին, իսկ մյուս մասը Վրաստանին վերադարձնելու վերաբերյալ:

Այդ քայլով խորհրդային պետության ղեկավարությունը ուզում էր պատժել Թուրքիային այն բանի համար, որ պատերազմի տարիներին նա վարում էր հակախորհրդային-թշնամական գիծ: Ինքնըստինքյան հասկանալի էր, որ Կարսի մարզի միացմամբ ավելի կընդարձակվեին Խորհրդային Միության սահմանները: Չէր բացառվում նաև հարցի լուծման ուժային տարբերակը: Չայաստանում և սփյուռքում նկատվեց ոգևորություն ու լայն շարժում: Չայ ժողովրդի մեջ կրկին հույս առկայծեց, որ մասնակի լուծում կստանա Չայկական հարցը:

1947 թ. ապրիլի 30-ին Նյու Յորքում բացված Չայկական համաշխարհային կոնգրեսը (715 պատգամավոր աշխարհի 22 երկրներից), իր ձայնը բարձրացնելով, Չայկական հարցի արդար լուծման հույս

էր տաժում: Կոնգրեսում ընթերցվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ VI-ի (Չորեքշյան) հրապարակած կոնդակը՝ «Հայկական հարցի լուծման մասին»: Հայկական համաշխարհային կոնգրեսը ՄԱԿ-ին և աշխարհի մեծ տերութուններին ուղղված դիմումով պահանջում էր՝ խորհրդային Հայաստանի սահմանի մեջ ներառել արևմտահայ հողերը՝ ԱՄՆ-ի նախկին պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնի՝ 1920 թ. վերջերին գծած հայ-թուրքական սահմանագծով:

Այսպիսի նպաստավոր իրադրության մեջ էլ, 1946-1948 թթ. տեղի ունեցավ սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձությունը, որի ընթացքում Մերձավոր ու Միջին արևելքի երկրներից, Բալկաններից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից Հայաստան ներգաղթեցին մոտ 100 հազար հայեր: Ներգաղթի գլխավոր շարժառիթը Թուրքիայից Հայաստանին վերադարձվելիք հայկական հողերում (Կարսի մարզում) հայրենադարձների բնակեցումն էր: Դրսի և ներսի օգնությամբ հայրենադարձությունը կատարվեց, սակայն Թուրքիայից պահանջվելիք հողային խնդիրը չլուծվեց: Հետպատերազմյան փուլում միջազգային լարվածության կտրուկ մեծացումը, այսպես կոչված, «սառը պատերազմի» առաջացումը, խորհրդա-ամերիկյան դիմակայության ուժեղացումը, միջուկային սպառնալիքը և այլ անբարենպաստ հանգամանքներ խափանեցին հարցի լուծումը: Հայտնի է, որ 1947 թ. մայիսին հրապարակվեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Յ. Տրումենի հայտնի «դոկտրինան», որով Ամերիկան, փաստորեն, իր հովանավորության տակ առավ Թուրքիային՝ պաշտպանելով վերջինիս տարածքային ամբողջականությունը «խորհրդային Միության վտանգից»:

Դրանից հետո, աստիճանաբար, «Հայկական հողերի» նկատմամբ հետաքրքրությունը մարեց: Իսկ ավելի ուշ՝ 1953 թ., խորհրդային կառավարությունը պաշտոնապես հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունի: Նման պայմաններում արդեն ներգաղթած հայությունը հարկադրված էր դարձյալ ներպարփակվել խորհրդային Հայաստանի սահմաններում:

Այս ամենով հանդերձ՝ հետագա տարիներին ու տասնամյակներին էլ շարունակվեց տարագիր հայության հայրենադարձությունը: Բայց պետք է ասել, որ հետպատերազմյան առաջին տարիներին հայրենադարձները առանձնապես մեծ զրկանքներ ու հալածանքներ կրեցին, նրանցից շատերը ապրեցին հոգեկան մեծ դրամա ու խոր հիասթափություն:

Հայրենիք-Սփյուռք կառուցման հետազոտությունը

Չնայած կոմունիստական համակարգի դրսևորած անվստահությանը՝ սփյուռքահայությունը միշտ էլ կարողախտ ու խոր ակնածանք է ունեցել իր փոքրիկ հայրենիքի հանդեպ: Հայրենիք-սփյուռք առնչություններն ավելի սերտացան 50-60-ական թվականներից, երբ խորհրդային երկրում սկսվեց, այսպես կոչված, խրուշչովյան «հալոցքը»՝ ազատականացումը: Այդ ժամանակներից հայրենիք-սփյուռք հարաբերություններում գոյություն ունեցող քաղաքական արգելքները զգալիորեն սահմանափակվեցին: Հայրենիք-սփյուռք կապերը ստացան ավելի կայուն բնույթ: 1964 թ. հիմնվեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտե, որը գիտամշակութային ամուր կապեր հաստատեց Հայաստանի և աշխարհով մեկ սփռված 2-3 մլն-ի հասնող հայության միջև: Խորհրդային Հայաստանը օգնում էր սփյուռքին հայապահպանության գործում, մայրենի դասագրքեր ու այլ գրականություն էր ուղարկվում արտերկիր, այնտեղից Հայաստան վերապատրաստման էին գալիս ուսուցիչներ, մտավորականներ, մշակույթի աշխատողներ, Հայաստանի բուհերում ու տեխնիկումներում ուսանում էին հարյուրավոր սփյուռքահայ երիտասարդներ, պարբերաբար կազմակերպվում էին մշակութային միջոցառումներ և այլն:

Բայց դրա հետ մեկտեղ՝ խոչընդոտվում էր հայրենիքի և սփյուռքի մշակույթի գործիչների ստեղծագործական լիաթոք կապը: Կուսակցական, քաղաքական-գաղափարական նկատառումներով սփյուռքահայ գրողները, մշակույթի մյուս գործիչները բաժանվում էին ցանկալիների և անցանկալիների: Հայաստանում տպագրվում էին առաջինների երկերը և գործերը, իսկ երկրորդներինը, ընդհակառակը, արգելվում ու հալածվում:

Հայրենիքի և սփյուռքի կապերը նոր հիմքերի վրա դրվեցին 90-ական թվականների սկզբներից՝ խորհրդային կայսրության փլուզումից և Հայաստանի անկախության հռչակումից հետո:

Սփյուռքի հասարակական-ֆաղափական կյանքը: Հայ դասը միջազգային առջաններում

Սփյուռքահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը, ինչպես ամեն մի հասարակական օրգանիզմ, շերտավորված էր: Այնտեղ էին գործում հայ ավանդական կուսակցությունները՝ Հ.Բ. Դաշնակցությունը, Ս.Դ. հնչակյանը և Ռամկավար

ազատականը՝ որոնցից առավել ազդեցիկն ու խորհրդային կոմուն-

նիստական համակարգի հետ անհաշտը համարվում էր Դաշնակցությունը: Թեև այս կուսակցությունների միջև գոյություն ունեին միջկուսակցական և ներքաղաքական տարաձայնություններ ու պայքար, որոնք էլ զգալիորեն խոչընդոտում էին սփյուռքի միասնությանը, բայց և այնպես ազգապահպանության, հայրենադարձության, Հայ դատի, մշակույթի հիմնախնդիրներում նրանք հիմնականում համերաշխվել են, գրավել են հայանպաստ դիրք:

Արտերկրում գտնվող հայի ամենամսկրական իղձերից գլխավորը եղել ու մնում է Հայկական հարցը լուծված տեսնելը, իր ազատագրված երկիր վերադառնալն ու հանգրվանելը: Հարկ է նկատել, որ Հայ դատին՝ հայկական հողերի պահանջատիրությանը, Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը հետամուտ լինելը դարձել է սփյուռքահայության գոյատևման յուրահատուկ կենսաձևը: Ինչ-որ տեղ ու ինչ-որ չափով սփյուռքահայը ապրում ու գոյատևում է այդ պահանջատիրության երբևէ իրագործման հույսով: Եթե մարի այդ հույսը, ապա օտար միջավայրում սոցիալ-հոգեբանորեն ու գործնականորեն կարագանա նրա ուժացումը և վերջնական ձուլումը:

Այդ է պատճառը, որ սփյուռքի հասարակական-քաղաքական ակտիվ շրջանները մշտապես կենսարթուն են պահում Հայ դատը՝ հողերի պահանջատիրությունը, Եղեռնի միջազգային ճանաչումը, հայ ժողովրդին պատճառված վնասների հատուցումը և այլն: Նրանք բոլոր թույլատրելի և անգամ ծայրահեղ (ահաբեկչական-ԱՍԱԼԱ) միջոցներով ջանում են մեծ ու փոքր պետությունների, աշխարհի հանրության ուշադրությունը հրավիրել հայերի պահանջատիրության, Հայոց Եղեռնի ճանաչման վրա, և պետք է ասել, որ այդ թափած ջանքերի շնորհիվ վերջին տարիներին կարողացել են հասնել շոշափելի արդյունքների:

1987 թ. հունիսին Ստրասբուրգում (Ֆրանսիա) առաջին անգամ միջազգային հեղինակավոր Եվրախորհրդարանը (այն ժամանակ ներկայացնում էր 12 պետություն) 150 ձայնով ընդունեց «Հայկական բանաձև», որով, ՄԱԿ-ի ԳԱ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունած ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի հիման վրա ճանաչվեց Հայոց ցեղասպանության փաստը և այն դատապարտվեց: Մինչ այդ, Հայոց Եղեռնը դատապարտել էին Ուրուգվայը, Արգենտինան, Կիպրոսը, Ֆրանսիան և այլ երկրներ, իսկ որոշ միջազգային կազմակերպություններ էլ (ինչպես Ժողովուրդների միջազգային դատարանը՝ 1983 թ.) ճանաչել էին Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության փաստը:

Հայկական հարցը և Եղեռնի ճանաչման խնդիրը նոր շրջափուլ բնակոխեցին 80-ական թվականների վերջերից, երբ սկսվեցին Արցախյան շարժումը և Հայաստանի անկախացման գործընթացը: Արտերկրում արցախյան հիմնախնդիրը դիտվեց որպես Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մաս: 1990 թ. օգոստոսին Հայաստանի նորընտիր Գերագույն խորհրդի ընդունած առաջին իսկ հիմնարար փաստաթղթում՝ Անկախության մասին հռչակագրում, արձանագրվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում Հայ դատի միջազգային ճանաչմանը:

Հայոց մեծ Եղեռնի դատապարտման ու միջազգային ճանաչման գործում նշանակալի իրադարձություն հանդիսացավ 1995 թ. ապրիլին, ցեղասպանության 80-ամյա տարելիցի նախօրեին, Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի միաձայնությամբ ընդունած հայտարարությունը՝ 1915-1922 թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանության և դրա դատապարտման մասին:

Առանձնապես ուշագրավն այն է, որ այդ ծանրակշիռ փաստաթղթում հատուկ նշվում է, որ հայերի ցեղասպանությունը իրագործվել է իրենց իսկ պատմական հայրենիքում, և որ պանթուրքիզմի պլաններից բխող այդ ոճրագործությունը նպատակ է ունեցել պայմաններ ստեղծել Ռուսաստանի փլուզման համար:

Անշուշտ, Եվրախորհրդարանի և Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի վերոհիշյալ պատմական որոշումները ուղենշային դարձան Հայ դատի միջազգային ճանաչման ճանապարհին:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյա տարելիցի նախօրեին ԱՄՆ-ի 68 կոնգրեսականներ ևս բարձրացրին ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Հարկ է նշել, որ Հայոց անկախ պետականության պայմաններում առաջին անգամ ցեղասպանության տարելիցի նշումը մեծ արձագանք առաջացրեց ամբողջ աշխարհում: Մեկ տարի անց՝ 1996 թ., Հունաստանի խորհրդարանը, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ, «Ապրիլի 24-ը հռչակեց Թուրքիայի կողմից գործադրված Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր»: Խորհրդանշական է պատմական ճակատագրով հայ ժողովրդին բախտակից հույն օրենսդիր մարմնի այս որոշումը:

**Սփյուռֆի
մշակութային
կյանքը**

1915 թ. սրի քաշվեց ողջ արևմտահայ մտավորականության սերուցքը, որը մեծ հարված էր հայ մշակութային կյանքին: Այնուամենայնիվ, Հայրենիքը կորցրած արևմտահայության բեկորները իրենց մեջ ուժ գտան օտար հողի վրա շարունակելու ընդհատված արևմտահայ մշակութային կյանքը՝ ձևավորելով սփյուռքահայ յուրահատուկ մշակույթ:

Օտար երկրներում ծուլման մշտական վտանգի տակ գտնվող հայությունը երբեք չթուլացրեց իր կրթամշակութային կապերը մայր հայրենիքի հետ: Սփյուռքում կրթամշակութային գործի կազմակերպումը հիմնականում կենտրոնացած էր մշակութային, հայրենակցական ու բարեգործական միությունների ձեռքում: Առանձնապես համահայկական լայն ընդգրկում ունեւր Հայոց բարեգործական ընդհանուր միությունը (ՀԲԸՄ): Այն հիմնվել էր 1906 թ., եգիպտահայ մեծահարուստ, ազգային խոշոր գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի կողմից: Հայ բարեգործականը հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային բազմաբեղուն գործունեություն ծավալեց գաղթաշխարհում: Նա իր մասնաճյուղերն ուներ աշխարհի 20-ից ավելի հայաշատ պետություններում: Հայոց բարեգործականի հայանպաստ դերը գնահատելու համար բավական է ասել, որ հետպատերազմյան հայրենադարձության կապակցությամբ, 1946-1947 թթ. ընթացքում, նա ցույց տվեց ավելի քան 1,5 մլն դոլարի օգնություն այդ գումարի մի մասը փոխանցելով ՀԽՍՀ կառավարության հաշվեհամարին:

Օտար միջավայրում հայության, հայոց լեզվի, հայկական մշակույթի պահպանման ու զարգացման կարևոր օջախներն էին համարվում դպրոցն ու եկեղեցին: 70-ական թթ. կեսերին սփյուռքում գործում էին շուրջ 300 տարրական և միջնակարգ դպրոցներ՝ մոտ 90 հազ. սովորողներով: Արտերկրում լավ համարում ունեին Հայկազյան քոլեջը (Բեյրութ), Լևոն Նաճարյան-Գալուստ Կյուլպենկյան միջնակարգ դպրոցը (Հալեպ), Մելգոնյան (Կիպրոս) և Մուրադ Ռաֆայելյան (Վենետիկ) վարժարանները, Ամերիկյան միջազգային քոլեջը (ԱՄՆ) և այլն:

Սփյուռքում լույս էին տեսնում ավելի քան 150 անուն հայերեն պարբերականներ թերթեր ու ամսագրեր, որոնք ունեին կուսակցական, գիտական, գրական-գեղարվեստական և մշակութային ուղղվածություն: Դրանցից առանձնապես հանրաճանաչ էին հնօրյա «Բազմավեպն» ու «Հանդես ամսօրյան», «Անահիտը», «Հայրենիքը», «Արեգը», «Վեմը», «Հառաջը», «Ասպարեզը», «Մարմարան», «Ալիքը», «Բագինը», «Արևածագը» և այլ պարբերականներ:

Հայկական գաղթօջախներում գիտության ամենազարգացած ճյուղը հայագիտությունն էր: Այս բնագավառում ակնառու դեմքերից էին Ներսես Ակինյանը, Արշակ Չոպանյանը, Արշակ Ալպոյաճյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, Հակոբոս Տաշյանը և ուրիշներ:

Սփյուռքում էին ստեղծագործում հայ գրականության ականավոր շատ դեմքեր՝ Ավետիս Ահարոնյանը, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ջապել Եսայանը, Երվանդ Օտյանը, Համաստեղը, Հակոբ Օշականը, Հակոբ Մնձուրին, Վահան Թեքեյանը, Շահան Շահնուրը, Մուշեղ Իշխանը, Վահե Հայկը, Հակոբ Կարապենցը և այլք:

Արտաքին ու ներքին սփյուռքում, կապված հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ, ասպարեզ են գալիս նաև օտարագիր հայ գրողներ՝ Վիլյամ Սարոյանը, Մարիետա Շահինյանը, Մալք Արլենը, Անրի Թրուայան, Շառլ Ազնավուրը, Սևդա Սևանը և ուրիշներ: Բայց նրանք սերտորեն կապված էին Հայաստանին և նույնպես պատկանում են հայ գրական ընտանիքին: Սփյուռքահայ գրողների ստեղծագործությունների հիմնական թեմաներն էին Մեծ եղեռնը և հայապահպանության խնդիրը: Նրանց ավելի ու ավելի բնորոշ է դառնում, այսպես կոչված, «կարոտի» և «նահանջի» գրականությունը:

Անցած ավելի քան 70 տարիներին սփյուռքում հանդես եկան արվեստի (կերպարվեստի, գեղանկարչության, երաժշտության, թատրոնի, կինոյի և այլն) համաշխարհային ճանաչում ստացած անհատականություններ (Շառլ Ազնավուր, Բարսեղ Կանաչյան, Ալան Հովհաննես, Լիլի Չուգասոյան, Լուսին Ամարա, Էդգար Շահին, Հակոբ Գյուրջյան, Գառզու (Գառնիկ Ջուլումյան), Ժանսեմ (Հովհաննես Սեմերջյան), Հարություն Կալենց, Գրիգոր Շլոյան, Ռուբեն Մամուլյան, Անրի Վեռնոյ (Աշոտ Մալաքյան) և շատ ուրիշներ:

Սփյուռքի մշակույթը հայ ժողովրդի միասնական մշակույթի ինքնատիպ ու անբաժան մասն է:

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մեր թվարկությունից առաջ

- 1 մլն տարի առաջ - Մարդու հանդես գալը Հայկական լեռնաշխարհում:
800 հազ. - 10 հազ. թթ.- Հին քարի դարը (պալեոլիթը) Հայկական լեռնաշխարհում:
- X-VI հազարամյակներ - Նոր քարի դարը (նեոլիթը) Հայաստանում:
VI-IV հազ. - Հնդեվրոպական նախամայր լեզվի տրոհումը Առաջավոր Ասիայում:
V-IV հազ. - Պղնձի-քարի դարը (էնեոլիթը) Հայաստանում:
III-II հազ. - Բրոնզի դարը Հայաստանում:
III-II հազ. - Հայ ժողովրդի կազմավորումը:
XXIII դար - Աքքադական արձանագրության հիշատակությունը Արմանի (Արմանում) երկրի մասին:
XIV-XIII դդ. - Հայասա-Ազգի ցեղային միությունը (թագավորությունը):
XIII-IX դդ. - Նաիրի ցեղային միությունը:
II հազ. վերջերից - Երկաթի դարի սկզբնավորումը Հայաստանում:
IX-VI դդ. - Վանի (Ուրարտու, Արարատյան) թագավորության ժամանակաշրջանը:
860-843 թթ. - Վանի թագավորության հիմնադիր Արամե կամ Արամ թագավորի գահակալությունը:
810-786 թթ. - Մենուա արքայի գահակալությունը:
786-764 թթ. - Արգիշտի I-ի գահակալությունը:
782 թ.- Էրեբունի-Երևան քաղաքի հիմնադրումը:
714 թ. - Ասսուրական Սարգոն II թագավորի արշավանքը և Խալդի տաճարի կողոպտումը Մուսասիր քաղաքում:
612 թ. - Ասորեստանի մայրաքաղաք Նինվեի կործանումը:
580-ական թթ. - Վանի թագավորության վերացումը:
VI դարի առաջին կեսեր - Երվանդյան արքայատոհմի հիմնադրումը. Երվանդ Սակավակյաց:

- 550-529 թթ. - Պարսից Կյուրոս Մեծ արքայի գահակալությունը:
- 521 թ. - Հայերի ապստամբությունը Աքեմենյան տիրապետության դեմ: Բեհիսթունյան արձանագրությունը:
- 331 թ. - Գավգամելայի ճակատամարտը:
- 323 թ. - Ալեքսանդր Մակեդոնացու մահը:
- 312 թ. - Սելևկյան տերության հիմնումը:
- 190 թ. - Մագնեսիայի ճակատամարտը հռոմեական և սելևկյան զորքերի միջև:
- 189 թ. - Մեծ Հայքի և Ծոփքի անկախության հռչակումը:
- 189-160 թթ. - Արտաշես I-ի գահակալումը: Արտաշեսյան հարստության հիմնումը:
- 170-ական թթ. - Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրումը:
- 95-55 թթ. - Տիգրան II Մեծի գահակալությունը:
- 69 թ. հոկտեմբերին - Տիգրանակերտի ճակատամարտը:
- 68 թ. - Արածանիի ճակատամարտը:
- 66 թ. - Արտաշատի հաշտության պայմանագիրը:
- 55-34 թթ. - Արտավազդ II-ի գահակալությունը:
- 53 թ. - Խառանի ճակատամարտը:
- 36-34 թթ. - Անտոնիոսի պարթևական արշավանքը:
- 31 թ. սեպտեմբերի 2-ին - Ալտիումի ծովային ճակատամարտը:
- 31 թ. - Արտավազդ II-ի մահը:
- 30-20 թթ. - Արտաշես II-ի գահակալումը:
- 27 թ. մ.թ.ա. - 14 մ. թ. - Օկտավիանոս Օգոստոսը հռոմեական կայսր:

Մեր թվականություն

- 1 թ. - Արտաշեսյան արքայատոհմի անկումը:
- 52 թ. - Տրդատ Արշակունին հայոց գահակալ:
- 54-64 թթ. - Տասնամյա պատերազմը:
- 64 թ. - Հռանդեայի հաշտության պայմանագիրը:
- 66 թ. - Տրդատ I-ի թագադրումը Հռոմում:
- 77 թ. - Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցումը:
- 226 թ. - Սասանյան արքայատոհմի հաստատումը Պարսկաստանում:
- 298 թ. - Մծբինի 40-ամյա հաշտության պայմանագիրը:
- 298-330 թթ. - Տրդատ III Մեծ գահակալությունը:
- 301 թ.- Հայաստանում քրիստոնեության՝ որպես պետական կրոնի ընդունումը:
- 303 թ. - Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի հիմնումը Վաղաշապատում:
- 325 թ. - Նիկիայի տիեզերական առաջին ժողովի գումարումը և քրիստոնյաների «հավատո հանգանակի» ընդունումը:
- 330-338 թթ. - Խոսրով III Կոտակի գահակալությունը:
- 330-ական թթ. - Դվին մայրաքաղաքի հիմնադրումը:
- 350-368 թթ. - Արշակ II-ի գահակալումը:

- 354 թ. - Հայ եկեղեցու առաջին օրենսդիր ժողովը Աշտիշատում:
- 370-374 թթ. - Պապ Արշակունու գահակալությունը:
- 371 թ. - Ձիրավի ճակատամարտը հայ-հռոմեական և պարսկական զորքերի միջև:
- 387 թ. - Հայաստանի առաջին բաժանումը Պարսկաստանի և Հռոմի միջև:
- 406 թ. - Հայոց գրերի ստեղծումը Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից:
- 428 թ. - Հայ Արշակունյաց թագավորության անկումը:
- 451 թ. մայիսի 26-ին Ավարայրի ճակատամարտը:
- 451 թ. - Քաղկեդոնի համաքրիստոնական տիեզերական ժողովը:
- 481-484 թթ. - Ազատագրական կռիվները Հայաստանում Վահան Մամիկոյանի օլխավորությամբ:
- 484 թ. - Նվարսակի հաշտության պայմանագիրը հայերի և պարսիկների միջև:
- 527-565 թթ. - Հուստինիանոս I կայսեր գահակալությունը:
- 552 թ. - Հայկական տոմարի առաջին տարին (1 թվականը):
- 571-572 թթ. - Հայերի ապստամբությունը Պարսկաստանի դեմ Կարմիր Վարդանի գլխավորությամբ:
- 591 թ. - Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև:
- 640-ական թթ. - Արաբական առաջին արշավանքները Հայաստանում:
- 643 թ. - Ջվարթնոցի տաճարի կառուցումը:
- 652 թ. - Հայ-արաբական հաշտության պայմանագիրը Թ. Ռշտունու և Սուավիայի միջև:
- 699 թ. - Հայաստանի վերջնական նվաճումը արաբների կողմից:
- 703 թ. - Վարդանակերտի ճակատամարտը:
- 774-775 թթ. - Հայերի մեծ ապստամբությունը արաբական խալիֆայության դեմ:
- 850-855 թթ. - Ժողովրդական նոր ապստամբությունը արաբների դեմ:
- 862 թ. - Իշխանաց իշխան պաշտոնի շնորհումը Աշոտ Բագրատունուն:
- 885 թ. - Բագրատունյաց արքայատոհմի հաստատումը:
- 885-890 թթ. - Աշոտ I Մեծի գահակալությունը:
- 890-914 թթ. - Սմբատ I-ի գահակալությունը:
- 893 թ. - Դվինի ավերիչ երկրաշարժը:
- 894 թ. - Դողսի ճակատամարտը:
- 908 թ. - Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության առաջացումը:
- 914-928 թթ. - Աշոտ II Երկաթի գահակալությունը:
- 921 թ. - Սևանի ճակատամարտը և արաբների վերջնական վտարումը երկրից:
- 961 թ. - Անիի հռչակումը Հայաստանի մայրաքաղաք:
- 963 թ. - Կարսի կամ Վանանդի թագավորության առաջացումը:
- 978 թ. - Գուգարքի (Լոռու) թագավորության հիմնումը:
- 987 թ. - Սյունիքի կամ Կապանի թագավորության ստեղծումը:
- 990-1020 թթ. - Գագիկ I-ի գահակալությունը:
- 1021 թ. - Վասպուրականի միացումը Բյուզանդիային:
- 1045 թ. - Անիի գրավումը բյուզանդական զորքերի կողմից: Բագրատունյա

գավորության անկումը:

- 1047-1048 թթ. - Սելջուկ-թուրքերի առաջին արշավանքները Հայաստան:
- 1071 թ. - Մանազկերտի ճակատամարտը (սելջուկների և բյուզանդիացիների միջև):
- 1080 թ. - Ռուբինյան իշխանության առաջացումը Կիլիկիայում:
- 1084 թ. - Հայկական տոմարի կայունացումը Հովհաննես Իմաստասերի կողմից:
- XII-XIII դդ. - Ձաքարյանների իշխանապետությունը Հայաստանում:
- 1198 թ. - Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակումը:
- 1198-1219 թթ. - Լևոն II-ի՝ Կիլիկիայի հայոց թագավորի գահակալությունը:
- 1220 թ. - Սոնդուլների առաջին հետախուզական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս:
- 1226 թ. - Հեթումյան արքայատոհմի հաստատումը Կիլիկիայում:
- 1236-1245 թթ. - Հայաստանի նվաճումը մոնղոլների կողմից:
- 1254 թ. - Հայ-մոնղոլական դաշինքի կնքումը:
- 1280 թ. - Գլաձորի համալսարանի հիմնումը:
- 1342 թ. - Լուսինյան դինաստիայի հաստատումը Կիլիկիայում:
- 1375 թ. - Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը:
- 1386 թ. - Լանկ Թենուրի առաջին արշավանքը Հայաստան:
- 1441 թ. - Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական աթոռի վերահաստատումը ս. Էջմիածնում:
- 1453 թ. - Կ. Պոլսի գրավումը թուրքական զորքերի կողմից:
- 1461 թ. - Հայոց պատրիարքության հիմնադրումը Կ. Պոլսում:
- 1502 թ. - Սեֆյան պետության հիմնումը Պարսկաստանում:
- 1512 թ. - Հայկական տպագրության սկզբնավորումը Վենետիկում Հակոբ Սեղապարտի կողմից:
- 1512 թ. - Թուրք-պարսկական պատերազմների սկիզբը:
- 1547 թ. - Հայ ժողովրդի ազատագրությանը նվիրված գաղտնի ժողովը Էջմիածնում:
- 1555 թ. - Ամասիայի հաշտության պայմանագիրը: Հայաստանի բաժանումը Օսմանյան Թուրքիայի և Սեֆյան Պարսկաստանի միջև:
- 1604 թ. - Շահ Աբասի կողմից հայերի զանգվածային բռնագաղթեցումը Պարսկաստան և Նոր Ջուղա հայկական գաղթօջախի հիմնումը:
- 1639 թ. - Դիարբեքիրի հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանի երկրորդ բաժանումը Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև:
- 1677 թ. - Հայաստանի ազատագրությանը նվիրված Էջմիածնի գաղտնի ժողովը՝ Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսի ղեկավարությամբ:
- 1699 թ. - Անգեղակոթի գաղտնի ժողովը:
- 1701 թ. - Իսրայել Օրու գործունեության սկիզբը Ռուսաստանում:
- 1717 թ. - Մխիթարյան միաբանության հիմնումը Վենետիկի սուրբ Ղազար կղզում:
- 1722 թ. - Ռուսական բանակի Կասպիական արշավանքը:
- 1722-1730 թթ. - Ազատագրական պայքարը Արցախում և Սյունիքում:

- 1724 թ. - Թուրքական զորքերի արշավանքները Երևանի վրա: Երևանի հերոսական պաշտպանությունը:
- 1727 թ. - Հալիձորի ճակատամարտը:
- 1728 թ. - Դավիթ-Բեկի և Եսայի Հասան-Ջալալյանի մահը:
- 1794 թ. - Հայկական առաջին պարբերականի՝ «Ազդարարի» լույս ընծայումը Մադրասում՝ Հարություն Շնավոնյանի խմբագրությամբ:
- 1801 թ. - Արևելյան Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին:
- 1804-1813 թթ. - Ռուս-պարսկական առաջին պատերազմը:
- 1806-1812 թթ. - Ռուս-թուրքական պատերազմը:
- 1813 թ. - Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը:
- 1815 թ. - Լազարյան ճեմարանի հիմնումը Մոսկվայում:
- 1824 թ. - Ներսիսյան դպրոցի բացումը Թիֆլիսում:
- 1826-1828 թթ. - Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը:
- 1827 թ. օգոստոսի 17-ին - Օջականի արյունահեղ ճակատամարտը:
- 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին - Երևանի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1828 թ. փետրվարի 10-ին - Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրի կնքումը: Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:
- 1828 թ. մարտ - Հայկական մարզի ստեղծումը:
- 1828-1829 թթ. - Պարսկահայերի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան:
- 1828-1829 թթ. - Ռուս-թուրքական պատերազմը:
- 1828 թ. հուլիսի 23-ին - Կարսի ամրոցի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1829 թ. հունիսի 27-ին - Կարինի (Երզրումի) գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին - Անդրիանապոլսի հաշտության պայմանագիրը Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:
- 1829-1830 թթ. - Արևմտահայերի ներգաղթը Արևելյան Հայաստան:
- 1836 թ. մարտի 11-ին - Հայ եկեղեցու «Կանոնադրության» ընդունումը:
- 1840 թ. - Հայկական մարզի վերացումը:
- 1844 թ. - Կովկասի փոխարքայության հիմնումը:
- 1849 թ. հունիս - Երևանի նահանգի կազմակերպումը:
- 1853-1856 թթ. - Ղրիմի պատերազմը:
- 1853 թ. - Բաշկադըքլարի ճակատամարտը:
- 1854 թ. - Զյուրուկդարայի ճակատամարտը:
- 1855 թ. - Կարսի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1856 թ. - Փարիզի հաշտության պայմանագիրը:
- 1860 թ. մայիսի 24-ին - Արևմտահայերի «Ազգային սահմանադրության» ընդունումը:
- 1861 թ. փետրվարի 19-ին - ճորտատիրական իրավունքի վերացումը Ռուսաստանում:
- 1862 թ. - Չեյթունի ապստամբությունը:
- 1863 թ. մարտ - «Ազգային սահմանադրության» վավերացումը թուրքական կառա-

վարության (Բարձր Դուռ) կողմից:

- 1870 թ. մայիսի 14-ին - Գյուղացիական ռեֆորմի (կանոնադրության) ընդունումը
Յայաստանում:
- 1872 թ. - «Միություն ի փրկություն» գաղտնի կազմակերպության հիմնումը Վա-
նում:
- 1874 թ. - Գևորգյան ճեմարանի բացումը Էջմիածնում:
- 1877-1878 թթ. - Ռուս-թուրքական պատերազմը:
- 1877 թ. նոյեմբերի 1-ին - Կարսի մարզի կազմավորումը:
- 1877 թ. նոյեմբերի 6-ին - Կարսի ամրոցի գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1878 թ. փետրվարին - Սան Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագրի կնքումը
Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև:
- 1878 թ. ամառ - Բեռլինի միջազգային կոնգրեսի (վեհաժողովի) հրավիրումը:
- 1881 թ. - «Պաշտպան հայրենյաց» գաղտնի կազմակերպության ձևավորումը
Կարինում:
- 1882 թ. - «Յայրենասերների միություն» խմբակի ստեղծումը Մոսկվայում:
- 1885 թ. - Արմենական կուսակցության հիմնումը Վանում:
- 1887 թ. - Յնչակյան կուսակցության առաջացումը Ժնևում:
- 1890 թ. - Յայ Յեղափոխական Ղաշնակցության ստեղծումը Թիֆլիսում:
- 1890 թ. հուլիսին - Գում Գափուի ցույցը Կ. Պոլսում:
- 1890 թ. սեպտեմբերին - Սարգիս Կուկունյանի գլխավորած մարտական խմբի
արշավանքը դեպի Արևմտյան Յայաստան:
- 1894 թ. ամռանը - Սասունի ապստամբությունը:
- 1895 թ. մայիսին - Արևմտյան Յայաստանում բարենորոգումների ծրագիրը:
- 1895 թ. սեպտեմբերին - Բաբ Ալիի ցույցը Կ. Պոլսում:
- 1895-1896 թթ. - Յայերի զանգվածային կոտորածները Օսմանյան կայսրությու-
նում:
- 1895-1896 թթ. - Զեյթունի ապստամբությունը:
- 1896 թ. - Վանի հերոսամարտը:
- 1896 թ. օգոստոսին - Յայ ահաբեկիչների կողմից օսմանյան բանկի գրավումը Կ.
Պոլսում:
- 1896 թ. - Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության առաջացումը:
- 1897 թ. - Խանասորի արշավանքի կազմակերպումը:
- 1899 թ. - Աղբյուր Սերոբի եղերական մահը:
- 1899 թ. - Թիֆլիս-Ալեքսանդրապոլ-Կարս երկաթուղագծի գործարկումը:
- 1901 թ. - Առաքելոց վանքի կռիվը:
- 1903 թ. հունիսի 12-ին - Ցարական կառավարության օրենքը՝ հայ եկեղեցու կալ-
վածքների ու գույքի հարքունիս բռնագրավման մասին:
- 1904 թ. - Սասունի ապստամբությունը:
- 1905-1907 թթ. - Յամառուսաստանյան առաջին հեղափոխությունը:
- 1905-1906 թթ. - Յայ-թաթարական արյունալի ընդհարումները:

- 1905 թ. հոկտեմբերի 17-ին - Ցարական հրամանագիրը օրենսդիր Պետական դումա (խորհրդարան) հրավիրելու և դեմոկրատական այլ ազատություններ շնորհելու մասին:
- 1906 թ. նոյեմբերի 9-ին - Ռուսաստանի վարչապետ Պ. Ստոլիպինի առաջադիմական ագրարային օրենքը:
- 1906 թ. - Հայոց բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) հիմնումը:
- 1907 թ. մայիսի 26-ին - Գևորգ Չաուշի մահը Սուլուխի հայտնի կռվում:
- 1907-1912 թթ. - «Հ.Հ. Դաշնակցություն կուսակցության դատավարության գործը»:
- 1907 թ. օգոստոսին - Եռյակ համաձայնության (Անտանտի) ստեղծումը:
- 1907 թ. դեկտեմբերին - Թուրքիայի ընդդիմադիր կուսակցությունների կոնգրեսը (համագումարը) Փարիզում:
- 1908 թ. հուլիսին - Երիտթուրքերի պետական հեղաշրջումը Թուրքիայում:
- 1908 թ. հոկտեմբերին - Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցության հիմնադրումը:
- 1909 թ. ապրիլին - Կիլիկիահայության կոտորածները:
- 1912-1913 թթ. - Բալկանյան պատերազմները:
- 1912 թ. - Հայոց գրերի գյուտի 1500-ամյակի տոնակատարությունը:
- 1912 թ. դեկտեմբերին - Հայ ազգային պատվիրակության ստեղծումը՝ Եգիպտահայ մեծահարուստ Պողոս Նուբար փաշայի նախագահությամբ:
- 1913 թ. ամռանը - Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների ռուսական (Մանդելշտամի) նախագծի մշակումը:
- 1914 թ. հունվարի 26-ին - Ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ:
- 1914 թ. հուլիսի 19-ին - Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկիզբը:
- 1914 թ. հոկտեմբերին - Պատերազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում:
- 1914 թ. դեկտեմբեր-1915 թ. հունվար - Սարիղամիշի ճակատամարտը: Թուրքական 3-րդ բանակի ջախջախումը:
- 1915 թ. ապրիլի 24-ին - Հայոց մեծ եղեռնի սկիզբը:
- 1915 թ. ապիլինի - Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը:
- 1915 թ. հուլիս-օգոստոս - Մուսա լեռան դյուցազնամարտը:
- 1916 թ. փետրվարին - Կարինի (Երզրումի) գրավումը ռուսական զորքերի կողմից:
- 1916 թ. - Հայ կամավորական զնդերի կազմացումը:
- 1917 թ. փետրվարի 27-ին - Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում:
- 1917 թ. մարտի 9-ին - Կովկասի փոխարքայության վերացումը և Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (ՕԶԱԿՈՄ) ստեղծումը:
- 1917 թ. ապրիլին - Հայ ժողովրդական կուսակցության ստեղծումը:
- 1917 թ. մայիսին - Արևմտահայերի առաջին համագումարի հրավիրումը:
- 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերին - Արևելահայերի ազգային համագումարի հրավիրումը:

- 1917 թ. հոկտեմբերին - Հայոց Ազգային խորհրդի ստեղծումը:
- 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին - Բուլշևիկների զինված հեղաշրջումը Պետրոգրադում և խորհրդային իշխանության հռչակումը Ռուսաստանում:
- 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին - Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ստեղծումը:
- 1917 թ. դեկտեմբերի 5-ին - Երզնկայի զինադադարի ստորագրումը:
- 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին - «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի ընդունումը խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից:
- 1918 թ. հունվարին - Թուրքական-գորքերի հարձակումը Կովկասյան ռազմաճակատում:
- 1918 թ. փետրվարի 10-ին - Անդրկովկասյան Սեյմի (խորհրդարանի) բացումը:
- 1918 թ. մարտին - Տրապիզոնի հաշտության բանակցությունները Անդրկովկասյան կառավարության և Թուրքիայի միջև:
- 1918 թ. մարտի 3-ին - Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության պայմանագիրը խորհրդային Ռուսաստանի և Ավստրո-գերմանական խմբակցության միջև:
- 1918 թ. ապրիլի 9-ին - Անդրկովկասի դեմոկրատական դաշնակցային հանրապետության (ԱԴԴՀ) անկախության հռչակումը:
- 1918 թ. ապրիլին - Կարսի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1918 թ. մայիսին - Բաթումի հաշտության բանակցությունները Անդրկովկասյան իշխանությունների և Թուրքիայի միջև:
- 1918 թ. մայիսի 15-ին - Ալեքսանդրապոլի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1918 թ. մայիսի 22-26-ին - Սարդարապատի հերոսամարտը:
- 1918 թ. մայիսի 23-28-ին - Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը:
- 1918 թ. մայիսի 24-28-ին - Ղարաքիլիսայի ճակատամարտը:
- 1918 թ. մայիսի 26-ին - Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումը և Վրաստանի անկախության հռչակումը:
- 1918 թ. մայիսի 27-ին - Ադրբեջանի անկախության հռչակումը:
- 1918 թ. մայիսի 28-ին - Հայոց ազգային խորհրդի ընդունած որոշումը՝ Հայաստանի անկախության հռչակման մասին:
- 1918 թ. հունիսի 4-ին - Բաթումի հաշտության պայմանագիրը Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև:
- 1918 թ. օգոստոսի 1-ին - Հայաստանի խորհրդի (առաջին խորհրդարանի) բացումը:
- 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին - Մուղրոսի զինադադարը: Թուրքիայի կապիտուլյացիան:
- 1918 թ. նոյեմբերի 11-ին - Առաջին աշխարհամարտի ավարտը:
- 1919 թ. հունվարի 19-ին - Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի բացումը:
- 1919 թ. մայիսի 28-ին - Հայաստանի կառավարության հայտարարությունը Միացյալ և Անկախ Հայաստանի հռչակման մասին:
- 1919 թ. օգոստոսի 1-ին - Հայաստանի 2-րդ խորհրդարանի բացումը:
- 1920 թ. հունվարի 31-ին - Հայաստանի համալսարանի բացումը:
- 1920 թ. ապրիլի 28-ին - Ադրբեջանի խորհրդայնացումը:

- 1920 թ. մայիսին - Բոլշևիկների Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում:
- 1920 թ. օգոստոսի 10-ին - Սևրի հաշտության պայմանագիրը:
- 1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ին - Արևելքի ժողովուրդների համագումարը Բաքվում:
- 1920 թ. սեպտեմբերի 23-ին - Թուրք-հայկական պատերազմի սկիզբը:
- 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին - Կարսի գրավումը թուրքերի կողմից:
- 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին - Երևանի համաձայնագրի կնքումը Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Բ. Լեգրանի և Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Դրոյի միջև: Հայաստանի խորհրդայնացումը:
- 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին - Ալեքսանդրապոլի հաշտության պայմանագրի կնքումը:
- 1921 թ. փետրվարի 18-ին - Ժողովրդական ապստամբության հաղթանակը Հայաստանում:
- 1921 թ. փետրվարի 25-ին - Վրաստանի խորհրդայնացումը:
- 1921 թ. մարտի 16-ին - Ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագիրը:
- 1921 թ. ապրիլի 2-ին - Երևանի վերագրավումը Կարմիր բանակի կողմից: Խորհրդային իշխանության վերականգնումը Հայաստանում:
- 1921 թ. հուլիսի 5-ին - ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղը (Արցախը) Ադրբեջանին բռնակցելու մասին:
- 1921 թ. սեպտեմբերին - Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՅՕԿ) ստեղծումը:
- 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին - Կարսի պայմանագիրը Անդրկովկասյան հանրապետությունների և Թուրքիայի միջև:
- 1922 թ. մարտի 12-ին - Անդրֆեդերացիայի ստեղծումը:
- 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին - ԽՍՀՄ կազմավորումը:
- 1922 թ. նոյեմբերի-1923 թ. հուլիս - Լոզանի միջազգային կոնֆերանսի գումարումը:
- 1935 թ. - ԽՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի (Արմֆանի) հիմնումը:
- 1936 թ. դեկտեմբերի 5-ին - ԽՍՀՄ Նոր սահմանադրության ընդունումը:
- 1937 թ. - Ձանգվածային բռնությունների բարձրակետը:
- 1939 թ. սեպտեմբերի 1-ին - Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը:
- 1941 թ. հունիսի 22-ին - Հայրենական մեծ պատերազմի սկիզբը:
- 1943 թ. նոյեմբերին - Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հիմնումը:
- 1945 թ. ապրիլի 30-ին - Հայկական համաշխարհային կոնգրեսի բացումը Նյու Յորքում:
- 1945 թ. մայիսի 9-ին - Ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ տարած հաղթանակի օրը:
- 1945 թ. սեպտեմբերի 2-ին - Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը:
- 1949 թ. հունիսին - Հայերի զանգվածային աքսորը Ալթայի երկրամաս:
- 1953 թ. մարտի 5-ին - Ի. Ստալինի մահը:
- 1956 թ. փետրվարին - ԽՍՀՄ XX համագումարը: Անձի պաշտամունքի դատապարտումը:
- 1961-1981 թթ. - Արփա-Սևան ջրատար թունելի (48 կմ) շինարարությունը:

- 1965 թ. - Հայոց մեծ եղեռնի 50-ամյա տարեդարձի նշումը:
- 1968 թ. - Երևանի հիմնադրման 2750-ամյակին նվիրված տոնակատարությունը:
- 1987 թ. հունիսին - Եվրախորհրդարանը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը:
- 1988 թ. փետրվարի 20-ին - Արցախյան շարժման սկիզբը:
- 1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին - Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժը:
- 1989 թ. նոյեմբերին - «Հայոց համազգային շարժում (ՀՀՇ)» կազմակերպության ստեղծումը:
- 1990 թ. օգոստոսի 23-ին - Հայաստանի Գերագույն խորհրդի (խորհրդարանի) հռչակագիրը Հայաստանի անկախության մասին:
- 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին - Հայաստանի անկախության հանրաքվեի անցկացումը:
- 1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին - Հայաստանի անկախության հռչակումը:
- 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին - Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակումը:
- 1991 թ. դեկտեմբերին - ԽՍՀՄ փլուզումը և Անկախ պետությունների համագործակցության (ԱՊՀ) ստեղծումը:
- 1992 թ. - Հայաստանի անդամագրվելը ՄԱԿ-ին:
- 1992 թ. մայիսի 9-ին- Շուշիի ազատագրումը:
- 1995 թ. ապրիլի 14-ին- Ռուսաստանյան Դաշնության Պետական դումայի կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչումը:
- 1995 թ. հուլիսի 5-ին - Հայաստանի Սահմանադրության ընդունումը և Հայաստանի Ազգային ժողովի (խորհրդարանի) ընտրությունների անցկացումը:
- 1999 թ. մայիսի 30-ին - Հայաստանի Ազգային ժողովի ընտրությունները:
- 1999 թ. Հոկտեմբերի 27-ին - Աննախաղեպ ահաբեկչական ակտ Հայաստանի Ազգային ժողովի դահլիճում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսք ընթերցողին.....	5
Հայաստանի բնաշխարհը	7
ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ: ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՀԻՆ ԴԱՐԵՐ	13

Գլուխ առաջին

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԺԱՍԱՆԱԿՆԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ Մ.Թ.Ա. VI ԴԱՐԸ)

1. Հայաստանը նախնադարում	13
2. Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն ցեղերն ու ցեղային միությունները: Հայ ժողովրդի կազմավորումը.....	16
3. Վանի (Արարատյան) թագավորությունը (մ. թ. ա. IX-VI դարեր).....	20

Գլուխ երկրորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.Թ.Ա. VI-Ի ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Երվանդունիների (Հայկազունների) համահայկական թագավորությունը (մ. թ. ա. VI-III դդ.)	25
2. Մեծ Հայքի միասնական թագավորությունը: Արտաշես I	29
3. Հայաստանի հզորացումը Տիգրան Մեծի օրոք.....	31
4. Հայաստանը Տիգրան Մեծի հաջորդների օրոք: Արտաշեսյան թագավորության անկումը.....	34

Գլուխ երրորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ.Թ. I-V ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. Արշակունյաց թագավորության հաստատումը Հայաստանում: Տրդատ I.....	37
2. Հին Հայաստանի տնտեսական կյանքը և պետահասարակական կարգը.....	42
3. Հին հայկական մշակույթը (հնագույն ժամանակներից մինչև մ. թ. III դարը).....	48
4. Ավատատիրական հարաբերությունների ձևավորումը: Քրիստոնեության ընդունումը.....	52
5. Պայքար հայկական պետականության պահպանման համար IV դարում: Արշակ II.....	56

6. Հայաստանը Պապի գահակալության տարիներին: Արշակունյաց թագավորության անկումը:.....	59
ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ: ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ (V-XVIII դդ.).....	63

Գլուխ չորրորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶՍԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ V-VI ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
1. Ազատագրական պայքարը 450-451 թթ.: Ավարայրի ճակատամարտը.....	64
2. Ազատագրական կռիվները Հայաստանում 481-484 թթ.....	67
3. Հայաստանը VI դարում: Հայաստանի երկրորդ բաժանումը.....	69

Գլուխ հինգերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱԿ (VII-IX դդ.)	
1. Արաբական արշավանքները Հայաստան VII դարում: Հայաստանի նվաճումը.....	73
2. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը արաբական տիրապետության դեմ VIII դարում.....	75
3. 850-855 թթ. ապստամբությունը արաբական տիրապետության դեմ.....	78
4. Հայկական մշակույթը IV-IX դարերում.....	80

Գլուխ վեցերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ IX-XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
1. Հայաստանի անկախության վերականգնումը: Բագրատունիների թագավորության հաստատումը.....	86
2. Սմբատ I-ի և Աշոտ II-ի պայքարը Հայաստանի անկախության ամրապնդման համար.....	88
3. Բագրատունյաց թագավորության վերելքը (X դարի 30-ական թթ. -XI դարի սկիզբ).....	90
4. Բագրատունյաց թագավորության մասնատումը և անկումը.....	92
5. Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքը և պետական կարգը IX-XI դդ.....	94

Գլուխ յոթերորդ

ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ VII-XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ	
1. Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում VII-IX դարերում.....	99
2. Թոնդրակյան շարժումը Հայաստանում IX-XI դարերում.....	101

Գլուխ ութերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹՈՒՐԶԵՐԻ ԵՎ ՄՈՆԴՈՒԼՆԵՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (XI-XV ԴԱՐԵՐ)	
1. Հայաստանը սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և տիրապետության շրջանում (XI-XIII դարեր).....	104
2. Հայաստանը մոնղոլների տիրապետության շրջանում:	

Թուրքմենական ցեղերը Հայաստանում (XIII-XV դդ.).....107

Գլուխ իններորդ

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (XI-XIV դարեր)

1. Ռուբինյան իշխանության առաջացումը և թագավորության հռչակումը: Լևոն II.....111
2. Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը XIII-XIV դարերում.....114

Գլուխ տասներորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ X-XIV դարերում.....118

Գլուխ տասնմեկերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XV-XVIII դարերում

1. Թուրք-պարսկական պատերազմները XVI-XVII դարերում և Հայաստանի բաժանումները.....123
2. Հայաստանի ազատագրության հարցը և Իսրայել Օրին (XV դար և XVIII դարի սկիզբ).....126
3. Ազատագրական պայքարը Արցախում (1722-1730 թթ.).....129
4. Ազատագրական պայքարը Սյունիքում: Դավիթ-Քել: Մխիթար Սպարապետ (1722-1730 թթ.).....132
5. Հայ ազատագրական պայքարի նոր վերելքը XVIII դարի երկրորդ կեսին: Հովսեփ Էմին.....133
6. Մադրասի խմբակը և Հայաստանի ազատագրության ծրագրերը XVIII դարի երկրորդ կեսին.....135
7. Հայկական մշակույթը XV-XVIII դարերում.....137

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ: ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ.....141

Գլուխ տասներկուերորդ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻԱՑՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻՆ (XIX դարի ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՄՆԱՄՅԱԿ)

1. Իրադրությունը Հայաստանում XIX դարի սկզբին.....143
2. 1826-1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմը և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին.....145
3. 1828-1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը.....149

Գլուխ տասներեքերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX դարի 30-70-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանի կազմում (XIX դարի 30-60-ական թվականներ).....152
2. Արևմտյան Հայաստանը XIX դարի 30-60-ական թթ.....155
3. 1862 թ. Չեյթունի ապստամբությունը.....159
4. Հայկական մշակույթը XIX դարի առաջին կեսին.....161

5. Հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքները 1850-1860-ական թթ.....	163
6. 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը և կապիտալիզմի զարգացումը հետռեֆորմյան Հայաստանում.....	166

Գլուխ տասնչորսերորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
(XIX դարի վերջին քսանորդ)

1. 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և Հայկական հարցը.....	169
2. Հայ ազատագրական խմբակներն ու կազմակերպությունները 1870-1880-ական թթ.....	172
3. Հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների ձևավորումը.....	174
4. Հայ ազգային-ազատագրական շարժումները և հայկական կոտորածները XIX դարի 90-ական թթ.....	178
5. Հայկական մշակույթը XIX դարի երկրորդ կեսին.....	185

Գլուխ տասնհինգերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XX դարի սկզբներին (1900-1914 թթ.)

1. Հայաստանը XX դարի սկզբին.....	189
2. Արևելյան Հայաստանը համառուսաստանյան առաջին հեղափոխության և դրան հաջորդող տարիներին (1905-1912 թթ.).....	196
3. Արևմտյան Հայաստանը 1908-1914 թթ.....	202

Գլուխ տասնվեցերորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1914-1917 թթ.)

1. Ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում և հայերը (1914-1917 թթ.).....	210
2. Հայոց մեծ եղեռնը.....	213
3. Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերը 1915 թվականին.....	216

Գլուխ տասնյոթերորդ

ՈՒՒՄԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ (1917 թ. ՓԵՏՐՎԱՐ-1918 թ. ՄԱՅԻՍ)

1. Հայաստանը 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխության և հոկտեմբերյան հեղաշրջման ժամանակաշրջանում.....	218
2. Թուրքական զորքերի ներխուժումը Հայաստան 1918 թ.: Մայիսյան հերոսամարտերը.....	223
3. Հայոց անկախ պետականության վերականգնումը: Բաթումի հաշտության պայմանագիրը.....	227
4. Հայկական մշակույթը XX դարի սկզբներին (1900-1917 թթ.).....	229

Գլուխ տասնութերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (1918-1920 թթ.)

1. Հայաստանի Հանրապետության կազմավորումը.....	233
2. Հայկական հարցը Փարիզի կոնֆերանսում: Սևրի պայմանագիրը.....	240
3. 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում.....	246
4. Արցախը և Ձանգեզուրը 1918-1921 թթ.....	250
5. 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը: Հայաստանի Հանրապետության անկումը: Հայաստանի խորհրդայնացումը.....	255

Գլուխ տասնիններորդ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ (1920-1939 թթ.)

1. 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում.....	265
2. 1921 թ. մարտի 16-ի՝ Մոսկվայի և հոկտեմբերի 13-ի՝ Կարսի պայմանագրերը	270
3. Անդրֆեդերացիայի հիմնումը և ԽՍՀՄ կազմավորումը.....	272
4. Հայաստանի տնտեսության վերականգնումը (1921-1928 թթ.).....	274
5. Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը նախապատերազմյան տարիներին (1929-1939 թթ.).....	279
6. Խորհրդային Հայաստանի մշակույթը 1920-1930-ական թվականներին.....	284

Գլուխ քսաներորդ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

(1939-1945 թթ.)

289

Գլուխ քսանմեկերորդ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1946-2000 թթ.

1. Խորհրդային Հայաստանը 1946-1985 թթ.....	297
2. Հայաստանը «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանում (1985-1991 թթ.)	306
3. Արցախյան շարժումը (1988-2000 թթ.).....	309
4. Հայաստանի անկախության հռչակումը և պետականության կայացման գործընթացը	315
5. Հայկական մշակույթը (1946-2000 թթ.).....	321

Գլուխ քսաներկուերորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԸ (1921-2000 թթ.).....

328

ԿԱՐԵՎՈՐ ԴԵՊԶԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ.....

337

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍԻ ՍԱՐԳՍՅԱՆ,
ԱՐԱՐԱՏ ՄԽԻԹԱՐԻ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
(Հնագույն շրջանից մինչև մեր օրերը)

Խմբագիր
և վերստուգող սրբագրիչ՝ Հ.Ց. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

81160

Ստորագրված է տպագրության՝ 14.06.2004թ.:

Տպագրությունը՝ փոքր օֆսետ:

Ֆորմատ՝ (60x84) 1/16:

Շարվածքը՝ համակարգչային:

Թուղթը՝ «օֆսետ»: 22 տպ. մամ.:

Պատվեր՝ 616

Տպարանակ՝ 500

*Տպագրված է Հայաստանի Պետական Ծարտարագիտական
Համալսարանի տպարանում*

Երևան, Տերյան 105